

ISSN 2224-5294

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҰЛТТЫҚ ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің

Х А Б А Р Л А Р Ы

ИЗВЕСТИЯ

НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
Қазақстан Республикасының
педагогикалық университетінің

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
Abay Kazakh National
Pedagogical University

**SERIES
OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES**

3 (331)

MAY – JUNE 2020

PUBLISHED SINCE JANUARY 1962

PUBLISHED 6 TIMES A YEAR

ALMATY, NAS RK

Б а с р е д а к т о р

ҚР ҰҒА құрметті мүшесі

Балықбаев Т.О.

Р е д а к ц и я а л қ а с ы:

эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Баймұратов У.Б.**; филос. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Есім Г.Е.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Қирабаев С.С.**; эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Қошанов А.К.**; эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Нәрібаев К.Н.** (бас редактордың орынбасары); филос. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Нысанбаев А.Н.**; заң ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сәбікенов С.Н.**; заң ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сүлейменов М.К.**; эк. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Сатыбалдин С.С.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академик **Әбжанов Х.М.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Әбусейтова М.Х.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академик **Байтанаев Б.А.**; филол. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Жақып Б.А.**; фил. ғ. докторы, проф., академик НАН РК **Қалижанов У.К.**; филол. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Қамзабекұлы Д.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Қожамжарова Д.П.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА академигі **Қойгелдиев М.К.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Құрманбайұлы Ш.**; тарих ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Таймағанбетов Ж.К.**; социол. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Шәукенова З.К.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Дербісәлі А.**; саяси ғ. докторы, проф., **Бижанов А.К.**, тарих ғ. докторы, проф., **Кабульдинов З.Е.**; фил. ғ. докторы, проф., ҚР ҰҒА корр. мүшесі **Қажыбек Е.З.**

Р е д а к ц и я к ең с е с і:

Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Белостечник Г.** (Молдова); Әзірбайжан ҰҒА академигі **Велиханлы Н.** (Азербайжан); Тәжікстан ҰҒА академигі **Назаров Т.Н.** (Тәжікстан); Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Рошка А.** (Молдова); Молдова Республикасының ҰҒА академигі **Руснак Г.** (Молдова); Әзірбайжан ҰҒА корр. мүшесі **Муратов Ш.** (Әзірбайжан); Әзірбайжан ҰҒА корр. мүшесі **Сафарова З.** (Әзірбайжан); эк. ғ. докторы, проф. **Василенко В.Н.** (Украина); заң ғ. докторы, проф. **Устименко В.А.** (Украина)

«Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Хабарлары. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы».

ISSN 2224-5294

Меншіктенуші: «Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы» РҚБ (Алматы қ.).

Қазақстан республикасының Мәдениет пен ақпарат министрлігінің Ақпарат және мұрағат комитетінде 30.04.2010 ж. берілген № **10894-Ж** мерзімдік басылым тіркеуіне қойылу туралы куәлік.

Мерзімділігі: жылына 6 рет.

Тиражы: 500 дана.

Редакцияның мекенжайы: 050010, Алматы қ., Шевченко көш., 28; 219, 220 бөл.; тел.: 272-13-19, 272-13-18
<http://soc-human.kz/index.php/en/arhiv>

© Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясы, 2020

Типографияның мекенжайы: «NurNaz GRACE», Алматы қ., Рысқұлов көш., 103.

Главный редактор

Почетный член НАН РК

Т.О. Балыкбаев

Редакционная коллегия:

докт. экон. н., проф., академик НАН РК **У.Б. Баймуратов**; докт. филос. н., проф., академик НАН РК **Г.Е. Есим**; докт. фил. н., проф., академик НАН РК **С.С. Кирабаев**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **А.К. Кошанов**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **К.Н. Нармбаев** (заместитель главного редактора); докт. филос. н., проф., академик НАН РК **А.Н. Нысанбаев**; докт. юр. н., проф., академик НАН РК **С.Н. Сабикенов**; докт. юр. н., проф., академик НАН РК **М.К. Сулейменов**; докт. экон. н., проф., академик НАН РК **С.С. Сатубалдин**; докт. ист. н., проф., академик НАН РК **Х.М. Абжанов**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **М.Х. Абусейтова**; докт. ист. н., проф., академик НАН РК **Б.А. Байтанаев**; докт. фил. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Б.А. Жакып**; докт. филол. н., проф., академик НАН РК **У.К. Калижанов**; докт. фил. н., проф., академик НАН РК **Д. Камзабекулы**; докт. ист. н., проф., академик НАН РК **Д.П. Кожамжарова**; докт. ист. н., проф., академик НАН РК **М.К. Койгельдиев**; докт. филол. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Ш. Курманбайулы**; докт. ист. н., проф., чл.-корр. НАН РК **Ж.К. Таймаганбетов**; докт. социол. н., проф., чл.-корр. НАН РК **З.К. Шаукенова**; докт. филол. н., проф., чл.-корр. НАН РК **А. Дербисали**; доктор политических наук, проф., **Бижанов А.К.**; доктор ист. наук, проф., **Кабульдинов З.Е.**; доктор филол. н., проф., член-корр. НАН РК **Қажыбек Е.З.**

Редакционный совет:

академик НАН Республики Молдова **Г. Белостечник** (Молдова); академик НАН Азербайджанской Республики **Н. Велиханлы** (Азербайджан); академик НАН Республики Таджикистан **Т.Н. Назаров** (Таджикистан); академик НАН Республики Молдова **А. Рошка** (Молдова); академик НАН Республики Молдова **Г. Руснак** (Молдова); чл.-корр. НАН Азербайджанской Республики **Ш. Мурадов** (Азербайджан), член-корр. НАН Азербайджанской Республики **З. Сафарова** (Азербайджан); докт. экон. н., проф. **В.Н. Василенко** (Украина); докт. юр. н., проф. **В.А. Устименко** (Украина)

Известия Национальной академии наук Республики Казахстан. Серия общественных и гуманитарных наук.

ISSN 2224-5294

Собственник: РОО «Национальная академия наук Республики Казахстан» (г. Алматы).

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания в Комитете информации и архивов Министерства культуры и информации Республики Казахстан № **10894-Ж**, выданное 30.04.2010 г.

Периодичность 6 раз в год.

Тираж: 500 экземпляров.

Адрес редакции: 050010, г. Алматы, ул. Шевченко, 28; ком. 219, 220; тел. 272-13-19, 272-13-18

<http://soc-human.kz/index.php/en/arhiv>

© Национальная академия наук Республики Казахстан, 2020.

Адрес типографии: «NurNaz GRACE», г. Алматы, ул. Рыскулова, 103.

Chief Editor

Honorary member of NAS RK

Balykbayev T.O

Editorial board:

Doctor of economics, prof, academician of NAS RK **Baimuratov U.B.**; doctor of philosophy, prof, academician of NAS RK **Esim G.E.**; doctor of philology, prof, academician of NAS RK **Kirabayev S.S.**; doctor of economics, prof, academician of NAS RK **Koshanov A.K.**; doctor of economics, prof, academician of NAS RK **Naribayev K.N.** (deputy editor-in-chief); doctor of philosophy, prof, academician of NAS RK **Nyissanbayev A.N.**; doctor of law, prof, academician of NAS RK **Sabikenov S.N.**; doctor of law, prof, academician of NAS RK **Suleymenov M.K.**; doctor of economy, prof, academician of NAS RK **Satybaldin S.S.**; doctor of history, prof, academician of NAS RK **Abzhanov H.M.**; doctor of history, prof, corresponding member of NAS RK **Abuseitova M.H.**; doctor of history, prof, academician of NAS RK **Baitanaev B.A.**; doctor of philology, prof, corresponding member of NAS RK **Zhakyp B.A.**; doctor of philology, prof, academician of NAS RK **Kalizhanov U.K.**; doctor of philology, prof, academician of NAS RK **Hamzabekuly D.**; doctor of history, prof, academician of NAS RK **Kozhamzharova D.P.**; doctor of history, prof, academician of NAS RK **Koigeldiev M.K.**; doctor of philology, prof, corresponding member of NAS RK **Kurmanbaiuly Sh.**; doctor of history, prof, academician of NAS RK **Taimaganbetov J.K.**; doctor of sociology, prof, corresponding member of NAS RK **Shaukenova Z.K.**; doctor of philology, prof, corresponding member of NAS RK **Derbisali A.**; doctor of political science, prof **Bizhanov A.K.**; doctor of History, prof **Kabuldinov Z.E.**; doctor of philology, prof, corresponding member of NAS RK **Kazhybek E.Z.**

Editorial staff:

Academician NAS Republic of Moldova **Belostechnik.G** (Moldova); Academician NAS Republic of Azerbaijan **Velikhanli N.** (Azerbaijan); Academician NAS Republic of Tajikistan **Nazarov T.N.** (Tajikistan); Academician NAS Republic of Moldova **Roshka A.** (Moldova) Academician NAS Republic of Moldova **Rusnak G.** (Moldova); Corresponding member of the NAS Republic of Azerbaijan **Muradov Sh.** (Azerbaijan); Corresponding member of the NAS Republic of Azerbaijan **Safarova Z.** (Azerbaijan); Associate professor of Economics **Vasilenko V.N.** (Ukraine), Associate professor of Law **Ustimenko V.A.** (Ukraine)

News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of Social and Humanities.
ISSN 2224-5294

Owner: RPA "National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan" (Almaty).

The certificate of registration of a periodic printed publication in the Committee of information and archives of the Ministry of culture and information of the Republic of Kazakhstan N **10894-Ж**, issued 30.04.2010.

Periodicity: 6 times a year.

Circulation: 500 copies.

Editorial address: 28, Shevchenko str., of. 219, 220, Almaty, 050010, tel. 272-13-19, 272-13-18

<http://soc-human.kz/index.php/en/arhiv>

© National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, 2020

Address of printing house: «NurNaz GRACE», 103, Ryskulov str, Almaty.

Т.Ә. Әпендиев

PhD, Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ЖФК, Алматы, Қазақстан.

E-mail: timur.apendiev@mail.ru

КЕНЕСАРЫ ҚАСЫМҰЛЫ БАСТАҒАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫС

Аннотация. Қазақстанның қазіргі саяси жағдайы мен ұлттық идеяның дамуы жолында, ел тірегін бекем етуде қазақ мемлекеттілігінің тарихы маңызды болатыны сөзсіз. Ендігі кезекте тарихи сананы терең қалыптастыру жолында тарихты түгендеп, оның кемшін тұстарын толықтырып, дұрыс жазу, терең және шынайы зерттеу, қашан да болмасын, ғылымның міндеті саналған. Еліміз егемендікке қол жеткізген соң, мемлекеттің басты идеологиялық құралы болатын тарих ғылымына баса назар аударылды. Жаңа ғылыми ізденістерге жол ашылды. Кеңестік кезеңде жабық болып келген тақырыптар қайта ашылып, олардың өзектілігі артты. Ел тәуелсіздігінің басты кепілі – ұлттық құндылық болып, ал ұлттық құндылықтың басты объектілерінің бірі – отандық тарих ғылымы болды. Тәуелсіздік алған уақыттан бері, отандық тарих ғылымының ашып көрсеткен жаңалықтары орасан зор.

Қазақ тарихында хандар мен билердің, көшбасшылар мен батырлардың, қолбасшыларының саяси, мемлекеттік қызметін зерттеу өзекті болды. Тәуелсіздік алғаннан бастап, отандық тарихнамада үлкен ғылыми мәселеге айналған тақырыптардың бірі – қазақтың соңғы ханы Кенесары Қасымұлының саяси қызметімен байланысты болды. Мақалада Кенесары Қасымұлы бастаған қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісі тарихы мен отан алдындағы қоғамдық-саяси қызметі және оның тұлғалық ерекшеліктері қарастырылады. Сондай-ақ, Кенесары Қасымұлының қазақ даласында іске асырған саяси шаралары зерттеледі және ұлттық сипаттағы іс-әрекеттерге тарихи баға беріледі.

Түйін сөздер: Кенесары Қасымұлы, ұлт-азаттық көтеріліс, империализм, отарлау, алым-салық, буржуазия.

Кенесары Қасымұлының өз ұлтына жасаған қызметі мен еңбегі негізінен сыртқы күштерге қарсы саяси-дипломатиялық тартыстармен және әскери күреспен сипатталады. Ол өз заманында үлкен мәселеге айналған орыс отаршылдығын көзімен көріп, сонымен бірге «Жау жағадан алғанда, бөрі етекпен...» дегендей, оңтүстікте үлкен күшке айналып келе жатқан Қоқан хандығының саяси-әскери қысымына біржола тойтарыс беру керек болды. Аймақта геосаяси күштердің қысымы Кенесары сұлтанды өз халқының алдына шығарып, қауіптің бетін қайтаруға қарай бағыттады. Ол мұндай аймақтық мәселелерді жай ғана өзара келісімдер мен дипломатиялық келіссөздер арқылы жүргізуге де талпыныс жасады. Сонымен қатар, өз кезегінде, қазақ арасынан қол жинап, қарулы соғыс қимылдарына дейін баруға дайын болды және бұл жағдай көп ұзамай іс жүзінде көрініс берді.

Патша әкімшілігінің 1822 жылы Орта жүз бен 1824 жылы Кіші жүзде енгізген басқару ережелері қазақ халқының дәстүрлі басқару жүйесін жойды, орнына жаңадан ресейлік басқару жүйесін енгізіп, онда шекаралық және округтік мекемелерін ашты. Ресей билігі қазақтардың шұрайлы жерлерін тартып алып, Ақтау, Ақмола, Қызылжар, Көкшетау, т.б. әскери бекіністер тұрғызды. Мұның барлығы жергілікті халықтың жайылым және егістік жерлерін тарылтып, олардың наразылықтарын тудырды. [1, 61-62 б].

Патша билігінің мұндай озбырлығын көрген Кенесары сұлтан өз жанына қол жиып, әр ауылдан қазақтың жігіттерін ұйымдастырып, орыс билігіне қарсы көтеріліске шығуға қамданды. Ол атақты Абылай ханның ұлы – Қасым сұлтанның баласы еді. Кенесары сұлтан өзінің бауырларымен, аға буын өкілдерінің қолдауымен көтерілісті бастауға шешім қабылдады. «Абылай ханның Русиямен жасасқан шартын бұзғандарына көніп отыру бізге ұят. Құдай қаласа, барлық қазақтың басын қосып, Абылай хан дәуренін қайта орнатуымыз керек. Алла Тағала өзі бізге жар болғай!», – дейді [2, 15-16 б.].

Кенесары Қасымұлы әрекетінің жалпы сипатын Е.Б. Бекмаханов үш негізде көрсетті. Біріншіден, Ресей империясының боданындағы қазақтардың тәуелсіз өмір сүруін талап ету. Екіншіден, Кенесарының бүкіл қазақ халқын біріктіріп, ұлттық мемлекет құруға ұмтылуы. Үшіншіден, Қазақ халқының ұлт-азаттық тарихында ең ұзаққа созылғаны болып, бұл қазақ жерінде орыс патшалығының қанау мерзімін созды және одан арғы күреске қазақ бұқарасы үшін әскери дайындық болды. Кеңес заманында болса да, Е. Бекмаханов Кенесары Қасымұлының көтерілісіне байланысты бұрынғы авторлардың еңбектеріндегі екі негізгі бағытты айқындап берді. Олардың біреуі тұрпайы социалистік көріністен қорытынды жасай отырып Кенесары Қасымұлының [3, 224 б.] бастаған көтерілісін ол феодал және хан болғысы келгендіктен ғана кертартпа деп есептеді. Е.Б. Бекмаханов өз шығармасында: Кенесары Қасымұлы қозғалысының феодалдық негізін жоққа шығарған жоқ: «Кенесары құрған мемлекет – феодалдық мемлекет болды. Мұның себебі, қазақ қоғамының өндірістік қатынастарының феодалдық негізі Кенесарының қайта жасауымен өзгерген жоқ. Өндірістік қатынастың феодалдық сипаты Кенесары арқылы күшейе түсті. Ол Қазақстан территориясын өзінің хандық тұқымының меншігі деп қарады, ол жайында өз сөзінде бірнеше рет атап көрсетті» [4, 11 б.].

Өкінішке орай, Абылай хан өлгеннен кейін қазақтар тағы да алтыбақан алауыздығына салып, әрқайсысы әр жаққа тартқан-ды. Қасым сұлтан, амалы жоқ, өзіне қарасты болған 40 мың үйді бастап, Қоқан хандығының езгісіндегі Ұлы жүз жеріне ауды. Ондағы үмітті ойы – Қоқан ханымен ынтымақтасу, білек біріктіріп, «ақ» патша жендеттеріне тойтарыс беру болатын. Үміті алдап кетті. Қоқан ханы Мұхаммед (Мәдәлі) оған сенбеді, қайта жергілікті қазақтарды азғырып, өз жағына қаратып алып, күшейіп кетеді деп қорықты да, қара ниет зұлымдық жасады. Ташкент бегі Бегдерге Саржан мен Есенгелдіні [5, 36 б.] өлтіртіп жібереді. Келесі жылы дәл осындай опасыз зұлымдықпен Қасым сұлтанның өзі өлтірілді. Бұл 1836 жыл болатын. Кенесары тек осыдан кейін ғана көтеріліс туын өз қолына ұстаған болатын. Әйтсе де, ол бірден қаруға жармасқан жоқ. Бейбіт жолмен мәмілеге жетуді көздеп, император Николай I атына, Орынбор генерал-губернаторлары В.А. Перовскийге, В.А. Обручевке, Сібір генерал-губернаторы П.Д. Горчаков арқылы хат жолдады. Кенесары сұлтанның мұндай әрекеттеріне қарай отырып, оның әуелде әскери адам, сонымен бірге өз алдына жеке бір саясаттың адамы екенін де көруге болады.

Архив қорларында, сақталған және жарияланған деректік құжаттар жинақтарында қазақ сұлтанының көздеген жоспарының мазмұнын ашатын көптеген мәліметтер сақталған [9]. Бірақ мұндай дипломатиялық әрекеттерден айтарлықтай нәтиже шықпады. Қазақ жерінде Ресей билігі бұрынғысынша саяси-экономикалық жобаларын еш кедергісіз жүзеге асыра берді. Мұның барлығы Кенесары сұлтанның көтеріліске шығуына ықпал етті. Әскерге жиналған сарбаздар қазақтың үш жүзінен де алынды, Орта жүз руларынан көптеп жиналып, сондай-ақ Кіші жүзден шекті, тама, табын, алшын, шөмекей, жаппас, жағалбайлы, т.б. руларының, Ұлы жүзден үйсін, дулат, т.б. руларының сарбаздары болды [6, 46 б.]. Патшалық Ресейдің отаршылдық саясаты қазақ халқы тарапынан қарсылыққа кездесті. Көтерілген қазақтар кішігірім топтармен қарауыл топтарына қарулы шабуыл жасап, Ресей шенеуніктері мен көпестерін қолға түсіре бастады. Халық пен елдің мүддесін қорғау жолында түрлі қимылдарды жоспарлап, тәуелсіздікке қол жеткізу үшін халықты біліктілікпен басқарудың көп септігін тигізетінін Кенесары Қасымұлы жете түсінді. Ол өз айналасына адал кеңесшілер мен батырларды, халық арасынан отарлық езгіге қарсы ең беделді, белсенді азаматтарды топтастыруды тоқтатпады. Осылайша Кенесары сұлтанның айналасына жиналған қазақ жігіттерінің қатары күн санап артты [10, 46-48 б.].

Кенесары Қасымұлы өзінің көтеріліс қимылдарын бастарда алдына мынадай міндеттер қойды: Қазақ халқының бөлшектелуін тоқтату, орталықтандырылған қазақ мемлекетін құрып, оларды біріктіру, қазақ феодалдары мен байлары арасындағы тартысты жою. Себебі, бұл кезде патшалық

билік феодалдар арасындағы алауыздықты үнемі тұтандырып отырды. Кенесары Қасымұлы бұл құбылысты біржола жойғысы келді [11, 57-60 б.]. 1837 жылы басталған көтеріліс тез қарқын алып, Кенесары Ақмола округіне келіп, көтерілісті басқарды. Кенесары жасақтары патша әскеріне қарсы жоспарлы түрде дала тактикасының негізінде күресті. 1837 жылдың жазында көтеріліс барлық округтерді қамтыды. Ал сол жылдың күзінде Сібір әкімшілігі жергілікті шенділердің Кенесары Қасымұлына қосылмауын бақылап тұру үшін өлкеге есаул Чириков бастаған 60 казакты жіберуге мәжбүр болды. Одан соң көтерілісті тұншықтыру үшін Ақтау бекінісінен қосымша Симонов бастаған отряд жіберілді. Бұл отрядтар Кенесарыға қарсы бірлесе қимыл жасай отырып, «соңғы мүмкіндігіне дейін оны басуға» тиісті болды [12]. 1837 жылы қарашаның аяғында оның тобы Петропавлдан шыққан керуен жолына шабуыл жасайды. Оны естіген жергілікті билік 27 қарашада Ақтау бекінісінен Петропавлдан Ташкентке баратын көпес керуенін қорғау үшін офицер Рытовтың басшылығымен 55 казактан тұратын әскери отрядты жіберді. Бұл отряд Ақтау бекінісінен керуенді 300 шақырым қашықтыққа шығарып салып, қайтар жолда Кенесарының жігіттері тарапынан шабуылға ұшырайды [13].

Кенесарының жанындағы көтерілісшілердің ең алдыңғы шептегі көтеріліс орталықтары осы Қара-Ағаш, Ақтау, Ортатау бекіністері болды [14]. Алайда Қара-Ағаш жерінде орналасқан көтерілісшілер жазалаушы отрядтан жасырынып үлгіргендіктен, Симонов пен Чириковтер кейін қайтуға мәжбүр болады. Осы аралықта Кенесары өзінің айналасына 3000-ға жуық адамды жинап алып, белсенді қимылға көшеді. Көтерілісшілердің осындай нәтижелі қимылдарының бірі туралы Кенесары көтерілісінің алғашқы мерзіміндегі, яғни 1838 жылы Сібір корпусының командирі генерал-майор Гладышевтың әскери министр, генерал Чернышевқа жазған хабарламасында толығынан баяндалды. Онда: «Ақтау комендантының міндетін атқарушы әскери старшина Симонов өзінің өткен 1837 жылдың 19 желтоқсанындағы рапортында [15] 27 қарашада Ақтау қамалына Петропавловск бекінісінен Ташкентке бара жатқан керуенді қорғау мақсатында жіберілген хорунжий Рытов бастаған 6 урядник, 48 казактан тұратын отрядтан екі казак келіп, қамалдан 200 верст жерде 800 адамдық сұлтан Кенесары Қасымұлының тобы жан-жағынан қоршап алып, төрт күн бойы қоршауда отырғандығын жеткізеді.

Жоғарыда аталғандай, көтеріліс пен соғыс қимылдары кезінде Кенесары туының астында топтасқан батырлардың арасында, азаттық соғыстың мүддесіне аяғына дейін берілген, үлкен шайқастарда ерлігімен көзге түскен үш жүздің де батырлары болды. Солардың қатарында Ағыбай, Аңғал, Байсейіт, Тұғанас, Тобылды, Таймас, Жеке, Бұхарбай, Бұғыбай, Жоламан, Жауке, Сұраншы, Иман, Құрман, Төлебай, Наурызбай, т.б. болды [8, 61 б.]. Қозғалысқа, сонымен қатар басқа округтердің қазақтары да қосыла бастайды. 1837 жылдың соңына қарай Аман-Қарағай округінен 2000 мыңға жуық қазақтар қосылған [17, 53-56 б.]. Жоғарыда аталғандай, Кенесары Қасымұлы Ресей империясына қарсы соғыс қимылдарымен бірге, бұрынғысынша саяси-дипломатиялық жолдарды да пайдаланып отырды. Бір ерекшелігі, Кенесары Қасымұлы да елшілер арқылы жағдайды барлап, патша билігінің аймақтағы саясатын анықтап алуға кіріседі. Оның мұндай әрекеттері көтеріліс басталмай тұрып-ақ басшылыққа алынды. Кенесарының атақты елшілері мен сенімді дипломаттары Жүсіп Жанкүшікұлы, Мамберді Қонысбайұлы, Тайтоқ Дөненұлы, Табылды Тоқтыұлы және Қошымбай Қазанғапұлының 1838 жылдың желтоқсан айында Сібір губернаторы князь В.Д. Горчаковпен Николай патшаға арналған арнайы хаттары сұлтанның орыс билігімен саяси-дипломатиялық салада жақындасқанын сипаттайды [8, 14 б.].

1838 жылы Орта жүз қазақтарының Кенесары Қасымұлының қарамағына жаппай көшу процесі орын алады. Е. Бекмахановтың тұжырымы бойынша, Ақмола бекінісі аумағындағы мұндай жаппай қозғалыстың пайда болуы кездейсоқ емес еді. Осы уақытта Ақмола округтік приказы патша отарлауының тірек пунктіне айналған еді және де ондағы қазақтар патша өкіметінің отарлық езгісінің ауыртпалығын және олардың тыңшылары – аға сұлтандардың озбырлығын өз бастарынан өткерген болатын, патша билігі қазақтардың жайылымдарға, көлдер мен өзендерге бай жақсы жерлерін тартып алып, өздерін бекіністерде жұмыс істеуге және ауыр алым-салық төлеуге мәжбүр етті [4, 224 б.]. Кенесары сұлтан қазақ жүздерін бөліп-жармады. Керісінше, халқы мен елінің бірлігі жолында саяси принциптер ұстанды. Осындай бірліктің арқасында табысты әрекеттер жүргізді. 1838 жылы наурыздың 11-нен 12-не қараған түні Көк-Сеңгір деген жерде Симонов отряды

Кенесары Қасымұлы тарапынан шабуылға ұшырады. Қоңырқұлжа Құдаймендиннің және оның туыстарының ауылдарына шабуыл жасады. Шабуылдың нәтижесінде тек қана жылқыдан 12 мыңы айдап әкетілді. Қ.Құдаймендин Омбы облысының басқарушысы Талызиннен әскери көмек сұрауға мәжбүр болды [4, 236-237 б.]. Көтерілісшілер мұнымен тоқтамады. 1838 жылы мамыр айының 26-сы күні Кенесары өзінің сенімді серігі Наурызбай батыр екеуі жасақтарымен Ақмола бекінісін талқандап, өртеп жіберді [18].

Ақмоланы талқандаған соң, Кенесары 1838-1839 жылдары жүйелі түрде приказдарға және разьездерге шабуыл жасап, дұшпанның дайындалған жем-шөптерін жойып, қатынас жолдарын қиратып, партизандық күрес жүргізуді жалғастыра түсті. 1838-1839 жылдары болған көтеріліс кезінде Құсмұрын, Көкшетау, Ақмола, Қарқаралы, Баянауыл округтері бойынша барлығы 80-ге жуық жергілікті сұлтандар көтеріліске қатысты. Жалпы алғанда, көтерілістің алғашқы жылдарында Сібір әкімшілігінің Кенесарыға қолданған іс-шаралары сәтсіз болды. Мәселен, Сібір қырғыздарының шекаралық бастығы полковник М.В. Ладыженскийдің округтен көшіп кеткен болыстарды кешіріп және оларды бағынуға бейбіт жолмен көндіруге қатысты ұсынысына [19] деген үзілді-кесілді жауап келді. 1839 жылдың наурыз айының басында патша үкіметі көтерілісті басу үшін Әулие Петр бекінісінде ірі отрядты ұйымдастыруды бастайды. Отрядта 2 атты артиллериясы бар 655 казак болды. Бас штабтың полковнигі Горскийге казактарға басшылық жасау жүктелді. Отрядтың мақсаты – «әйгілі бүлікші Кенесары Қасымұлының қарақшы тобын талқандау» [20].

Полковник Горский Кенесары Қасымұлына қарсы күрестің нақты жоспарын Горчаковқа ұсынады. Сібір басшылығы тарапынан полковник Горскийдің барлық ұсыныстары мен кеңестері есепке алынып, 1840 жылы жүзеге асырылды. Ресей үкіметіне қарсы көтерілген казак руларынан «әскери контрибуцияны» өндіріп алу туралы 1840 жылы 5 ақпанда қабылданған ереже казак офицерлерінің көтерілісшілерді одан әрі қарай қудалауы үшін ресми рұқсаты болды [21]. 1841 жылы қыркүйекте Үш жүз қазақтарының өкілдері Кенесары Қасымұлын өздерінің ханы етіп сайлады. Уақытша болса да Қазақ хандығы қайта орнады. Патша үкіметі бұл жаңалықты үлкен үреймен қарсы алды. Соңғы жылдары Кенесары Қасымұлының қай жерде хан көтерілгені жайлы тарихи оқиғаны біреу Ұлытауда, біреу Айыртауда, тағы біреулер Сарысу өзенінің бойында өтті деп жазылып жүр.

Хан болып сайланған Кенесары орталықтанған мемлекет құруға талпынды. Оның қол астында жақтаушы батыр, би және сұлтандардан тұратын жоғары кеңесуші орган болды, ал хандықты Кенесары өзіне адал жасауылдардың көмегімен басқарды. Олар құқықтық, шаруашылық, дипломатиялық, әскери және де салық мәселелерімен айналысты. Кенесары ханның өз бетінше жүргізген саясаты мен мемлекет басқарудағы жұмыстарының нәтижесінде жаңа басқару тәртібінің түрлері енгізілді. Кенесары өз хандығын нығайту үшін біраз экономикалық және саяси шараларды жүзеге асырды. Оның алым-салық саясаты шарифатқа негізделіп, мал өсіретін аудандарда зекетті, егіншілікті аудандарда ұшырды енгізді. Халықтан алым-салық жинауды арнайы жасауылдар жүзеге асырды. Кенесары құрған мемлекет феодалдық мемлекет болды, оның әлеуметтік негізін билердің орта тобы мен төре тұқымына жатпайтын феодалдар, батырлар құрады.

Басқарудың негізгі тұтқасы Кенесарының өз қолында болды. Оның жанында ең жақын серіктері: батырлар, билер және ханның кейбір туыстарынан құралған Кеңес жұмыс істеді. Хандық Кеңеске негізінен азаттық қозғалысының мүдделеріне адал, жеке басының батылдығымен, дипломатиялық қабілетімен көрінген адамдар енді. Мәселен, оның інісі Наурызбай батыр, Ағыбай, Иман батырлар, өзінің елшілік табыстарымен атағы шыққан би Шоқпар Бактыбаев, Сайдақ кожа Оспанов, т.б. Кенесары мемлекеті сот, елшілік, қаржы, әскери іспен және азық-түлік жинау мәселелерімен айналысатын жеке адамдар арқылы басқарылды. Алайда, әскер қатарында жұқпалы індеттің басталуы қаланы алуға мүмкіндік бермеді. Негізгі күш Созақ, Жаңақорған, Жүлек, Ақмешіт қамалдарын қоршады. Әсіресе, Созақ қамалы үшін шайқас қиян-кескі болды. Өйткені қамалды бес мың әскер қорғап тұрған болатын. Созақ үшін шайқас он екі күнге созылды. Нәтижесінде қамал алынып, қиратылып тасталды. Содан соң Сауран қамалы алынды. Қоқанның қол астындағы қазақтар азат етіліп, Торғайға қарай көшірілді. Созақтың және басқа да қамалдардың алынуы қоқандықтарға қатты соққы болып тиіп, Кенесарының ірі жеңісі болып табылған еді.

Бұл жеңіс Кенесарының байырғы қазақ жерлерін сыртқы жаулардан тазарта алатынына халықтың көзін жеткізді. Қоқан хандығы ірі жеңіліс тапқан соң, Кенесарымен мәңгілік одақ құруға ұсыныс жасады. Кенесары мұндай одақ құрудан бас тартып, қазақтарға тиесілі жерлерді қайтарып беруді талап етті. Осыдан кейін барып соғысты тоқтатқан Кенесары Торғай маңындағы ордасына қайтып оралды.

Кенесарының басты мақсаты тәуелсіз Қазақ хандығын құру болды. Ол осы мақсатын жүзеге асыру үшін Орта Азия хандықтарынан өзіне сүйеу іздейді, олардың ішкі істеріне араласып, билеушілерін өз жағына тартуға күш салады. Хиуа ханымен Бұхар әміріне өз елшілерін жіберіп, байланыс орнатады. Орта Азия мемлекеттерімен сауда көлемін ұлғайтып, олардан өзіне қажетті қару-жарак, оқ-дәрі алып тұрады. 1842-1843 жылдар Кенесары хан үшін аса күрделі кезең болды. Осы жылы Орынбор генерал-губернаторы В. Перовский кетіп, оның орнына генерал В. Обручев келеді. Кенесары хан ендігі кезекте Перовскийден келетін қауіптің көлемі азаяды деп түсінді. Алайда ол патшаның ең жақын қызметкерлердің бірі – генерал-адъютант болып тағайындалды. Алайда ол кейін де Кенесары ханның ісіне араласуын тоқтатпады [22, 24 б.].

Орыс шенеунігі граф В.А. Перовскийдің орнына Орынбор өлкесіне губернатор болып сайланған В.А. Обручев те Кенесары көтерілісінің қызып тұрғанын көзімен көрді. Ол қай жағынан болса да граф В.А. Перовскийден төмен деңгейде жұмыс істейтін еді. Дегенмен де ол қазақтардың көтерілісін қолдамады. Оның басты кемшіліктерінің бірі – қазақ жері мен қазақтардың өмірінен мүлдем хабарсыз еді. Дегенмен ол патша билігінің қазақ жерін толық отарлау саясатын қолдаушылардың бірі саналды. Сондықтан қазақ жерін отарлау саясатын іске асыруда халық мүддесіне қарама-қайшы келетін шаралардан мүлдем тайынбады. Кенесары Қасымұлының қозғалысы бойынша оның көзқарасы мен ұстанған саяси ұстанымдары Сібір генерал-губернаторының ұстанған саясатына жақын болды. Ресей билігінің жергілікті жердегі жаңа өкілі – В.А. Обручев Орынбордағы саяси билікті қолына алған бойда, аймақтағы ішкі және сыртқы саяси мәселелерді өз бетінше шешуге тырысты. Орынбордың жаңа сайланған генерал-губернаторы В.А. Обручев тез жүзеге асыруға тырысқан мәселе – қазақ жеріндегі саяси жағдайды қалпына келтіру болды. Ол өзінің саяси жоспарын князь В.Д. Горчаковтың жоспарымен үйлестірді. Ол бойынша, қазақ жерінен Орынбор аймағына дейін толық тарай бастаған қазақ ханы Кенесарының көтерілісін аз уақыттың ішінде жаншу керек болды [23, 1-2 б.].

Жалпыға мәлім, Ұлытау аймағы қазақ халқының тарихымен байланысты көптеген оқиғалардың негізгі үлкен орталық аймағы болды. Бұл таудың бөктері Шыңғысхан заманынан бері, кейіннен Қазақ хандығының билеушілері кезінде жалғасқан дәстүрлі мемлекеттік жиындардың өткізілетін аймағы еді. Әсіресе, қазақ хандары билігі тұсында өткізілетін жалпы мемлекеттік мәселені талқылайтын барлық қазақ рулары ақсақалдары жиынының үнсіз куәгері еді.

Жаз айында Ұлытауда болу, онда кеңес құру барлық қазақ хандарының дәстүріне айналды. Шынында да, XIX ғ. 20-40 жж. қазақтардың көтерілісі кезеңінде Ұлытау таулары – Кенесарының қорғаны болды. Сол жаққа патша өкіметі жақсы қаруланған әскери бөлімшелерін үнемі жіберіп отырды, бірақ Батыс Сібір генерал-губернаторы көтерілісшілерге қарсы күрестің жаңа әдісін қолдануды шешті. Ол, ендігі кезекте, аймақты қорғаудың жаңа тәсілдері керектігін ескертті. Ең алдымен, П. Горчаков бұл аймақтардан көтерілісшілерді қуу қажеттігіне көңіл аударды. Жыл сайын Ұлытауға жіберілетін отрядтардың жайылымдық шөбі жоқ болуы себептен, тиімді нәтижесі байқалмады, сондықтан да П. Горчаков орталық үкіметтен «қырғыз даласында тұрғылықты тұруға Сібір казак әскерінің 2-ші полкін ауыстыруды» сұрады.

1843 жылы көктем шыға салысымен, Ресей билігі тарапынан көтерілісшілердің белсенді қимылын басу үшін табанды шабуыл басталды. Кенесарыны ұстау үшін П. Горчаков белсенді науқанды бастады және оны Орынбор генерал-губернаторы В. Обручев қолдады. Әскери Кеңес екі генерал-губернатордың келісімі туралы мәліметті алғаннан кейін, Ұлытаудан шығатын Сібір казак отрядына көмек көрсету үшін В. Обручевке қазақтарды дайындауды тапсырған «Аса маңызды жарлық» қабылдады. В. Обручев тез арада 1843 жылы 5 маусымда Орск бекінісінен шығатын қарулы отрядты жасақтады. 300 адамы бар отрядқа басшылық жасау әскери старшина Лебедевке жүктелді. Ол Алакөл көліне қарай жылжып, сол жерде Сібір казактарымен бірігуі тиісті болды. Лебедев отрядынан бөлек, П. Горчаков далаға 4 атты-артиллериялық қаруы бар 2 мыңға жуық адамнан тұратын жазалаушы экспедицияны жіберуге жарлық берді. Отрядты басқаруды Орал казак әскерінің полковнигі Бизановқа тапсырды.

Патша әкімшілігі көтеріліс басшысы Кенесары Қасымұлын қолға түсіруге барынша әрекеттенді. Сондықтан да далаға үсті-үстіне Рыбин, Жемчужников, Нюхалов, Казачинин, Карбышев, Абакумов, Дуниковский бастаған Сібір, Орынбор казак отрядтарын жіберіп отырды [16, 21 б.]. Көптеген зерттеушілердің пікірінше, Кенесары ханның әскери тактикасына да ерекше тоқталған. Ол орыс әскері көп жерде кері шегініп, аз кезінде бастырып келетін болған. Бұл оның бұрыннан қалыптасқан айласы еді [24, 14-16 б.]. Мысалы, Орынбор губернаторы мен ондағы саяси жағдайды бақылаушы патша әскерінің қимылдары туралы Кенесары хан хабардар болып, ол өз артынан ерген халықпен бірге, Торғай өзенінің бойынан пана іздеп, шегіне бастады. Ендігі кезекте, Ресей империясының аталған жергілікті өкілдері шабуылды үдете түсті. Онда Ұлқаяқ өзенінің жағасында тәжірибелі полковник Бизановтың әскерлерімен қарсы келіп қалған хан Кене өз әскерімен тағы да артқа шегінуге мәжбүр болды. Дегенмен уақыт санап аймақта жағдай өзгеріп жатты. Оның басты мысалдарының бірі, губернатор В.А. Обручевқа Кенесары хан мен оның айналасында болып жатқан саяси-әскери күресті жаныштау тапсырылды. Бірақ бұл екі билік үшін тартыстар орын алды. Кенесары көтерілісінің губернатор В.А. Обручевқа тікелей тапсырылуы аймақта ханның саяси қимылдарына толық шектеу қоя бастады және ханның жағдайын айтарлықтай қиындатып жіберді [8, 21 б.].

Кенесары хан Ресей тарапынан жүзеге асырылған әскери шараларға мойын бұрмастан, алға қарай жылжи берді. Көтерілісті географиялық ауқымы мен оған қатысушы халықтың да сандық көрсеткіші артып, қазақ даласында Кенесары көтерілісі аса үлкен соғыс факторына айнала бастады. Кенесары ханның қол астына біріккен үш жүз қазақтарының біріккен ұлт-азаттық қозғалысы Ресейді қатты алаңдатты. 1843 жылы 17 маусымда патша Николай I Кенесарының көтерілісін түбегейлі басуға орыс әскеріне кең көлемде соғыс қимылдарын жүргізуге рұқсат берді. Әскери старшина Лебедевтің 300 адамнан тұратын отряды алдыңғы қатарда соққы беретін күш болды. Кейін оның отряд 1500 адамға жетті. Бұл кезде Кенесары ханның да әскери жасағы арта түсті. 1843 жылдың жаз айында Кенесарыға Кіші жүз руларының Алшын, Тама, Табын, Байбақты, Шекті, Шөмекей руларынан шыққан еріктілер келіп қосылды. Мұнымен күшейтілген Кенесары жасақтары өз қимылдарын жалғастыра берді. Ең айтулы оқиғалардың бірі саналатын Кенесары жасақтарының Орынбор линиясында жүргізген табысты соғыстарынан кейін В.А. Обручев канцлер Нессельродеге қосымша әскери көмек пен күш сұрап жүгінуге мәжбүр болды. Осы өтінішінде ол Кенесарының басы үшін үш мың рубль, орыс әскерлерін жарақтандыру үшін 14 мың рубль қаражат сұраған [28, 117-118 б.]. Бұл жағдай Кенесарының табысты соғыс қимылдарын жүргізгенін және ең бастысы патша әскері мен жергілікті өкілдеріне айтарлықтай соққы бергенін көрсетіп тұр.

1843 жылдың соңында Ержан Саржановпен бірге, Кенесары 3500 адамымен Орынбор ведомоствосының орта бөлігінің билеушісі – сұлтан Арслан Жантөриннің Ойыл өзені бойындағы ауылына шабуыл жасады. Оның 5500 жылқысын, 3500 түйесін, 970 сиырын және 7000 қойын айдап әкетті [4, 261 б.]. Артына түскен қуғыншыларға қарамастан, Кенесары әскері сұлтандар ауылына шабуылдауын қойған жоқ. 1843 жылы күшейген қанды көтеріліс келесі жылда да жалғасын тапты. 1844 жыл азаттық күрес тарихында ерекше орын алады. Шілде айының 20-нан 21-іне қараған түнде Ырғыз өзені бойында Кенесарының әскері қазақ феодалдарының өзіне қарсы біріккен тобына соққы берді. Қараңғылықты пайдаланған Кенесары жасағы бірден казак әскерінің де, өзіне қарсы сұлтандардың да лагерлеріне дүрсе қоя берген. Үкімет жағындағы жасақтардан бірден 24 адам шығын болды. 1844 жылы шілдеде Кенесары Ахмет Жантөриннің отрядына шабуыл жасады. Осы жылдың тамыз айында Екатерининская бекетін қоршауға алған Кенесары әскерлері мылтық, пистолет сияқты көптеген олжаны қолға түсірді. Осылайша, отарлауға қарсы күресте Кенесарының ұрыс даласындағы қомақты жеңістерінің бірі 1844 жылы тамыз айында Екатерининская бекінісіне жасаған шабуылы болды. Ол таңғы сағат 5-те, шаруалар мен станицаның тұрғындары әлі де дала жұмыстарына барып үлгермеген кезде басталды. Казактар станицаға жақын қоныстарда қырағы қарауылдар қойып үлгермеген болатын.

Отарлауға қарсы күресте Кенесарының ұрыс даласындағы қомақты жеңістерінің бірі – 1844 жылы тамыз айында Екатерининская станицасына жасаған шабуылы. Шабуылдың тұтқиылдан болғандығы сондай, орыс-казактар, тіпті қарсылық көрсете алмай қалады. Осы жолы Кенесарының жігіттері 18 мылтық, 2 пистолет, 18 қылыш, 27 найза қолға түсіреді [4, 271 б.].

1844 жылдың жазында Кенесары бастаған халық қозғалысын басу үшін Ор бекінісінен, Ұлытаудан, Тобыл өзенінен патша әскерлерінің үш үлкен тобы шықты. Олардың алдына Кенесары жасақтарын қоршап, шешуші соққы беру міндеті қойылды. Осы міндетті ойдағыдай іске асыру үшін, олар Кенесарымен шайқас жүріп жатқан жерлерге бет алған генерал Жемчужниковтың әскерімен күшейтілді. Отты қарумен қаруланған патша әскеріне қарусыз халық жасақтарының төтеп беруі қиын еді. Негізінде, хан Кенесарының дарынды қолбасшылық қасиеті, орыс әскерлерінің ашық ұрыстағы соғысу әдісімен таныстығы, қазақ жасақтарының күшін ептілікпен пайдалануы азаттық күрестің тегеурінді болуына әсерін тигізгені анық.

Екатерининская бекінісіне қарай өршелене қимылдаған Кенесары жасақтары бекініске тығылып үлгерген-үлгермегендерді, жараланғандардың барлығын түгел дерлік тұтқындады. Алғашқы табыстың буына масаттанған орыстардың әскерлері жапа-тармағай қаша жөнелді. Бұл кезде көтеріліс жасаған халықтың саны екі мыңнан астам болған. Біраз уақыттан соң бекініс пен оның айналасындағы үйлердің барлығын түгелдей от шалды. Соғыс кезінде адам шығындары орын алып, жараланғандар қатары көп болды. Бұл оқиға салдарынан 5 казак қаза болды. 40-тан астам адам тұтқынға түскен, төрт казак отқа жанып кеткен, 2270 бас малдан, шабуылдан кейін, 39 жылқы ғана қалған. Көтерілісшілердің шабуылдарының жалпы шығынын үкімет 170 мың сом күміс ақша деп бағалаған [8, 76-77 б.].

1844 жылы Орта және Ұлы жүз жерлері аралығында Көкпекті округі ашылды. Алтайға іргелес осы округтік приказдың ұйымдастырылуы басқа да демографиялық, экономикалық факторларды есептемегенде, Ресейдің билігін әлі де мойындамаған өңірлерде орыс-казак қоныстарын көбейтумен, көтеріліске енді шығыс аймақтан да қысым жасауға жол ашты. Ертiс шебіне қоныстандырылған казак жаныштаушы әскерлері Қалба таулары мен Зайсан өңірін орыс билігінде барынша ұстап тұруда басты тірек болатыны ескерілді.

1843-1844 жылдары жақсы қарқын алған Кенесарының сәтті қимылдары 1845 жылы саябырсыды. Соғыс қимылдары аса ұзаққа бармады. Орынбор губернаторы В.А. Обручев солтүстік-батыс өлкелерде де қосымша бірнеше бекіністер салу арқылы Кенесары ханның басты және алдыңғы қатардағы әскери күштерін ығыстыра бастады. Қазақтардың мейлінше көшіп-қонатын жерлерінде Қарабұтақ, Ырғыз, Торғай, Арал (Райым) қоныстары мен бекіністердің тұрғызылуы осы көтерілістің барысымен тығыз байланысты еді.

Біртіндеп қазақтардың жерін тартып алып, қысым көрсету мен отарлау, яғни казак әскерлерінің қимылдарын жеңілдету бағытындағы патша билігінің алысқа сермеген саясаты қозғалыс қамтыған Қазақстанның басқа да аудандарынан көрінеді. 1846 жылы қазан айының 22-сінде Көкшетау округтық приказында Бабасан-Бағыш болысы қазақтарымен Плоский редуты казактарының арасындағы жерге таласы талқыланды [8, 66-67 б.].

Епті саясаткер ретінде Кенесары өз тыңшыларын жан-жаққа, тіпті Сібір және Оренбург аймақтарына да жібереді. Олар өз басшыларына қатысты барлық әкімшілік шараларды алдын ала біліп алып, оны сол сәтте-ақ ханға жеткізіп отырды. Оренбург әкімшілігі қанша ізіне түссе де, Кенесарыны үнемі көздерінен таса етіп алатындарына таңғалатын. Даланың барлық ой-қырын бес саусағындай білген сұлтан ізімен жүріп келе жатқан әскерді адастырып, бір жерден екінші жерге ұшқыр қаршығадай лезде орын ауыстыра қоятын.

Көп жылға созылған күрес негізгі күшін әлсіреткен Кенесары патша әскерінің қысымымен 1846 жылы Орта жүзден Ұлы жүз қазақтарының жеріне кетуге мәжбүр болды, осы арада ол Ұлы жүздің халқын біріктіруді, қырғыздармен одақ құрып, Қоқан хандығына шабуыл жасауды, сөйтіп, оның қол астындағы қазақтарды, қырғыздарды босатуды көздейді. Кенесары Қытаймен мәмілеге келіп, онымен келіссөз жүргізу үшін Құлжаға елші жібереді. Ұлы жүз рулары негізінен Кене ханды мойындап қана қойған жоқ, оның әділетті күресін қолдайтындарын білдірді. Тайшыбек, Сұраншы, Саурық сияқты батырлар өз қолдарымен келіп қосылды, сандаған ұрыстарға қатысты.

1846-1847 жылдары көтерілістің шешуші кезеңі деп айтса да болады. Осы тұста Орынбор және Сібір шептері арқылы қысымға алынған Кенесары хан көтерілістің басты ошағы Торғай даласынан Жетісуға қарай ойысуға мәжбүр болды. Жағдайының қиындап бара жатқанын түсінген және болып жатқан саяси ахуалды терең ескерген, Кенесарының ойы, біріншіден, Абылай ханның тікелей тұқымдары билеген Ұлы жүздің қазақтарына барып, олардан аймақта орнап келе жатқан патша

билігі мен Қоқан билігіне қарсы күресте қолдау табу болған еді. Екінші жағынан, Қазақ хандығының құрамына Жетісуды қосу арқылы Абылай кезіндегі қазақ мемлекетінің территориялық аумағы мен бүтіндігін қалпына келтіру болды. Алайда уысынан шығып бара жатқан аумақтарды қайта қалпына келтіру де оңай шаруа емес еді.

Дегенмен Кенесарының ойында осы аталған мақсатқа қол жеткізу күн тәртібінде тұрды. Орта және Кіші жүздің жерінде оты лаулаған Кенесарының көтерілісіне Ұлы жүздің де батырлары, жеке қол бастаған сарбаздары, әскери жасақтары да белсенді қатысқаны баршамызға аян. Ұлы жүздің көтеріліске араласуы Кенесарыны қанаттандырғаны күмән тудырмайды. Осылайша, көтеріліс қимылдары ұлт-азаттық соғысқа айналған болатын. Ендігі кезекте, соғыс қимылдары күшейген уақытта, хан Кененің Ұлы жүзге қарай бет бұруы, атап отырғанымыздай аймақтағы қазақтардан қолдау табудың амалы еді. Бұдан қауіптен бастаған патша билігі де тиісті шаралардың қабылдануы тиістігін терең ұқты.

Көптеген зерттеулер мен әдебиеттерде Кенесары ханның сол кездегі Алатау қырғыздарының жеріне кіруі мен ханның қырғыз жеріндегі әскери шабуылдарының мақсаттары біржақты сипатталған. Кенесары ханның қырғыз жеріне жасаған жорығының басты мақсаты – қырғыздардың жері мен елін жаулап алып, өз мемлекетінің құрамына қосуға әрекеттенгені басқыншылық сипатында көрсетіліп, ол толықтай бұрмаланған еді. Дегенмен де, хан Кененің қырғыз жеріне кіруі өзінің тарихи бағасын алған. Отандық тарихшылардың ғылыми еңбектерінде Кенесары ханның қырғыз манаптары Орман мен Жантайға жазған хатында қырғыздардың қанын төгу емес, керісінше, бірігіп, аймақта үлкен күшке айналғаны туралы мәліметтер берілген. Сол кездегі империялық Ресей билігінің атауы бойынша бөлінген қырғыздар (қазақтар) мен қара қырғыздардың басын біріктірмей, керісінше, араларына іріткі салғаны анықталған Қазақтар мен қырғыздар арасындағы қарым-қатынастар туралы ғылымда көптеген тұжырымдар [29, 56 б.] ұсынылған.

Осылайша, 1846 жылдың жазында Кенесары хан мыңнан астам қарулы жасағымен қырғыз жеріне қарай бет алды. Айта кетерлігі, Кенесары хан қырғыздарды жау санаған жоқ. Оның басты жауы – Қоқан және алды мұнда келіп жеткен орыс әскерлері болатын. Сондықтан да ол қырғыз манаптарына Қоқанға қарсы бірігіп соғысуға ұсыныс жасап, қырғыздарға алты мәрте елші аттандырды. Бірақ қырғыздар Кенесарының бірлікке ұмтылған бірде-бір қадамын қолдамады. Сын сағатта қырғыз манаптары қазақтарға қол ұшын беру былай тұрсын, Қоқан езгісінде отырған өз халқын сатып кетті. Қоқандармен әскери одақ құрып, Кенесарының басын алып береміз деп орыстарға ант берді. Кенесарының басқан ізін орыс генералдарына жеткізіп отырды.

Хан Солтүстік қырғыз манаптарының өзіне бағынуын талап етті. Қырғыз манаптары – Орман, Жантай және Жаңғараш тайпалары өкілдерінің құрылтайын шақырды. Сарыбағыш, Бұғы, Саяқ, Солто, Шерік және басқа тайпалардың өкілдері Қазақ ханының талаптарын орындаудан бас тартып, орыстарға өздерінің Кенесарымен соғысатынын хабарлап, одан көмек сұрайды. 1847 жылы Кенесары 10000 сарбазымен қырғыз елінің солтүстігіне басып кірді. Кенесары ханның қырғыз жасағымен соңғы шайқасы 1847 жылы 17-25 сәуір аралығында, Тоқмақтың шығыс жағындағы Кекілік-Сеңгір тауы бөктеріндегі Шу өзеніне 1-2 шақырымдай жердегі Майтөбеде болды. Қырғыз манаптарының жасағы, генерал Вишневскийдің пулемет және зеңбірекпен қаруланған офицерлері мен солдаттары, Қоқан хандығының сарбаздары қазақ, қырғыз зерттеушілерінің болжауынша, 100 мыңдай адамды құраған. Бас қолбасшылық Орманның қолында болды. Кенесары қолы өзінен күші 10 есе басым жаумен үш күн бойы соғысты [25, 413 б.].

Сонымен, өкінішке орай, қырғыздар Кенесарының бірлікке ұмтылған бірде-бір қадамын қолдамады. Керісінше, Кенесарының басқан ізін орыс генералдарына жеткізіп отырды. Кенесары шарасыздықтан 1847 жылы қол бастап, атқа қонды. Ресей мен қоқандықтардың әскери қолдауына сенген қырғыз манаптары Орман, Жантай олардың алдына қарама-қарсы тұрды. Қырғыздардың жеріне Кенесарының басып кіруі саяси шарасыздықтан болғаны баршаға белгілі еді. Келесі кезекте, Кенесары мен оның жасақтарының, сенімді серіктерінің қырғыз манаптарының қолынан қалай қаза тапқаны туралы әр түрлі мәліметтер таралған. Олардың бірі жазбаша, екіншісі ауызша мәліметтерде сақталып, қазіргі кезге дейін жеткен. Бастысы – Кенесары жасағының орыстар мен қырғыздарға қарсы соғыс қимылдарынан соң қаза тапқаны. 1847 жылы Қазақ ханының басын қырғыз манаптары Батыс Сібір генерал-губернаторы А. Горчаковқа сыйға тартқан. [26, 87-89 с.].

Кенесарының жеңілу себептерінің бірі – бір жағынан, орыс үкіметінің, екінші жағынан, Қоқан билеушілерінің қырғыздарды айдап салуының да салдары екендігі дәлелдеуді қажет етпейді. Қазақ халқының азаттық күресі шын мәнінде, Ресейдің қырғыз жерін де, Қоқан хандығын да жаулап алуын біраз уақытқа шегерді. Әсіресе, Ташкент бектерінің, одан қырғыз манаптарының Кенесарыға қарсы қимылдары патша билігінің Орта жүздің басты аудандарын, әсіресе, Ұлы жүзді алуға жол ашқандығын түсіну қиын емес. Феодалдық бытыраңқылық пен жегідей жеген ішкі қайшылықтардан туған қауіпті жете ескермеу, қырғыз, қазақ және өзбек халықтарын, кейіннен түркмендерді патша үкіметінің бодандық бұғауына байлап берді [27, 94-95 б.].

Қорыта айтқанда, түбінде тәуелсіздікке ұмтылған Кенесары ханның отан алдындағы қоғамдық-саяси қызметі Ресей империясына қарсы көтеріліске шығумен сипатталып, ол тарихта өзге көтерілістер мен саяси қимылдар секілді тәуелсіздіктің жолы қиын жол екендігін тағы бір рет дәлелдеп берді. Өйткені Ресейдің тең емес күшіне қарсы келу оңай болмай, ол жылдар бойына созылған көтерілістің нәтижесіз болатынын көрсетті. Дегенмен, Кенесарының көтерілісі мен оның соғыс қимылдарында көрсеткен қайсарлығы мен табандылығы қазақ халқының асқан мінезді халық екенін, оңай жолмен берілмейтін өжет екенін тағы бір дәлелдей алды.

Т.А. Апендиев

PhD, ВНС Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Алматы, Казахстан

НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ ПОД РУКОВОДСТВОМ КЕНЕСАРЫ КАСИМУЛЫ

Аннотация. Несомненно, история казахской государственности как никогда важна в сложившейся политической ситуации в Казахстане, в развитии национальной идеи, укреплении основ страны. На нынешнем этапе перед наукой стоит задача изучить итоги истории, заполнить ее пробелы, правильно описать исторические события, глубоко и правдиво исследовать их, на этой основе сформировать историческое сознание. После обретения независимости нашей страны особое внимание было уделено исторической науке, которая является основным идеологическим инструментом государства. Был открыт путь для новых научных исследований. Темы, которые были закрыты для исследования в советское время, были вновь открыты, возросла их актуальность. Главной гарантией независимости страны была национальная ценность, а одним из главных объектов национальной ценности была отечественная историческая наука. Со времени обретения независимости открытия отечественной исторической науки были огромными.

Изучение политической и государственной деятельности ханов и биев, вождей и героев, полководцев стало актуальным для истории Казахстана. Одна из тем, которая с момента обретения независимости стала главной научной проблемой отечественной историографии – это политическая деятельность последнего казахского хана Кенесары Касымұлы.

В статье рассматривается история национально-освободительного восстания казахского народа во главе с Кенесаром Касымұлы, его социально-политическая деятельность, а также его личностные особенности.

Кроме того, изучаются политические меры Кенесары Касымұлы, реализованные в Казахской степи и дается историческая оценка деятельности национального характера.

Деятельность и труд Кенесары Касымұлы во благо своего народа в основном характеризуются политико-дипломатическими схватками и вооруженной борьбой против внешних сил. В свое время он воочию увидел русский колониализм, ставший большой проблемой для Казахской степи, и, как говорится, «беда не приходит одна...», в то же время надо было окончательно отразить политико-военное давление Кокандского ханства, которое превратилось в большую силу на юге.

Давление геополитических сил в регионе выдвинуло султана Кенесары в предводители своего народа и направило его к противостоянию реальной угрозы извне. В то же время он пытался решать простые региональные вопросы через взаимные соглашения и дипломатические переговоры. Кроме того, ему удалось собрать казахов воедино и пойти даже на вооруженные военные столкновения, что в скором времени отразилось в жизни казахов.

Ключевые слова: Кенесары Касымұлы, национально-освободительное восстание, империализм, колонизация, сборы-налоги, буржуазия.

T.A. Apendiyev

PhD, LR Institute of History and Ethnology Ch.Ch. Valikhanova, Almaty, Kazakhstan

**NATIONAL LIBERATION MOVEMENT UNDER THE LEADERSHIP
OF THE KENESARI QASIM-ULI**

Abstract. No doubt that the history of Kazakh statehood is more important than ever in the current political situation in Kazakhstan, the development of the national ideas to strengthen the foundations of the country. At this stage, science is faced with the task of studying the results of history, filling in its gaps, correctly describing historical events, deeply and truthfully exploring them, and on this basis to form historical consciousness. After gaining the independence of our country, special attention was paid to historical science, which is the main ideological tool of the state. The way was opened for new scientific research. The topics that were closed in Soviet times were reopened, their relevance increased. The main guarantee of the country's independence was national value, and one of the main objects of national value was domestic historical science. Since independence, the discoveries of Russian historical science have been huge.

The study of the political and state activities of khans and biys, leaders and heroes, commanders has become relevant for the history of Kazakhstan. One of the topics that since independence has become the main scientific problem of Russian historiography is the political activity of the last Kazakh khan Kenesari Qasim-Uli.

The article discusses the history of the national liberation uprising of the Kazakh people, led by Kenesari Qasim-Uli, his socio-political activities, as well as his personal features.

In addition, the political measures of Kenesari Qasim-Uli implemented in the Kazakh steppe are studied and historical evaluation of national character is given.

The activities and work of Kenesary Kasymov for the benefit of his people are mainly characterized by political and diplomatic battles and armed struggle against external forces. At one time, he personally saw Russian colonialism, which became a big problem for the Kazakh steppe, and, as they say, "trouble does not come alone ...", at the same time it was necessary to finally reflect the political and military pressure of the Kokand Khanate, which turned into a great force on south.

The pressure of geopolitical forces in the region promoted the Sultan of Kenesary to the leaders of his people and directed him to confront a real threat from the outside. At the same time, he tried to solve simple regional issues through mutual agreements and diplomatic negotiations. In addition, he managed to bring the Kazakhs together and even go to armed military clashes, which soon reflected in the life of the Kazakhs.

Key words: Kenesari Qasim-Uli, national liberation uprising, imperialism, colonization, taxes, bourgeoisie.

Information about author:

Apendiyev T.A., PhD, LR Institute of History and Ethnology Ch.Ch. Valikhanova, Almaty, Kazakhstan, timur.apendiev@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4279-3921>

REFERENCES

- [1] Usenova A. National liberation movement led by Kenesary [Kenesari bastağan ult-azattıq qozğalı] // Kazakh tarihi. 2009. № 3 (96). pp. 60-62. (in Kaz).
- [2] Kenesarin A. Sultans Kenesary and Syzdyk: Biographer, essays [Sultany Kenesary i Syzdyk: Biograf, ocherki] / Ed. and noted E.T. Smirnova. Alma-Ata: Zhaly, 1992. 144 p. (in Russ.).
- [3] Mazhitov S.F. The national-liberation movement in Kazakhstan of the XVIII – early XX centuries: problems of history, theory and historiography [Narodno-osvoboditel'noye dvizheniye v Kazakhstane XVIII – nachala XX vv.: problemy istorii, teorii i istoriografii] / Thesis ... Dr. of historical sciences. Almaty, 2007. 350 p. (in Russ.).
- [4] Bekmakhnov E. Kazakhstan in the 20-40s of the XIX century [Qazaqstan XIX ғasırdıñ 20-40-jıldarında]. Almaty: Sanat, 1994. 416 p. (in Kaz).
- [5] Zhusupov E.K. K. In the "Mes" collection. K. Kasymuly's movement in 1837-1842 [«Mes» jınaǵındaǵı 1837-1842 jj. K. Qasimulı qozǵalı.] // News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of Social sciences and Humanities. 2007. No.3. p. 34-38. (in Kaz).
- [6] Karenov R.S. The national liberation movement led by Kenesary Khan in 1837–1847 [1837–1847 jıldarı Kenesari xan basqarǵan ult-azattıq qozǵalı] // Bulletin of Karaganda University. History, Philosophy Series. 2015. № 1 (77). pp. 44-58. (in Kaz.).
- [7] Karenov R.S. Heroic Kazakh batyrs taken part in the national liberation movement led by Kenesary Kasymuly [Kenesari Qasimulı basqarǵan ult-azattıq qozǵalına qatısqañ ataqtı qazaq batırları] // Bulletin of Karaganda University. "Philology" series. 2015. № 1 (77). pp. 66-78. (in Kaz.).
- [8] Kasymbayev Zh. Kenesary khan, - Almaty: Kazakhstan, 1993. 112 p. (in Kaz.).

- [9] CSA RK, fund 374, list 2, case 25.
- [10] Zhusupov E.K., Ramankulov Y.N. Persons from the Ertis-Bayanaul region participated in the Kenesary Kasymuly national-liberation movement [Kenesary Qasimuly ult-azattıq köterilisine qatnasqan Ertis-Bayanaul öñiriniñ tulǵaları] // Local Studies. No. 1-2, 2018. p. 45-49. (in Kaz.).
- [11] Yakunin A. On the issue of assessing the nature of national movements of the 30-40s of the XIX century in Kazakhstan [K voprosu ob otsenke kharaktera natsional'nykh dvizheniy 30-40-kh XIX veka v Kazakhstane] // History issues. - 1951. - No. 4. - 55-64 p. (in Russ.).
- [12] CSA RK, fund 338, list 1, case 66, p. 118-122.
- [13] CSA RK, fund 806, list 1, case 74, p. 187-193.
- [14] CSA RK, fund 338, list 1, case 66, p. 167-168.
- [15] CSA RK, fund 338, list 1, case 66, p. 178-180.
- [16] Aubakirova Kh.A. The role of the Siberian Cossacks in the suppression of the national-liberation movement led by Kenesary Kasymuly (1837-1847) [Kenesary Qasimuly bastaǵan ult-azattıq qozǵalıstı baswdaqı sibir kazaktarınıñ röli (1837-1847 jj.).] // Bulletin of the Eurasian Humanitarian Institute. 2014. № 3-4. p. 17-22. (in Kaz.).
- [17] Valikhanov E.Zh. Issues of Kazakh statehood in the 19th century // Otan Tarihi. 2001. No. 3. p. 52-61. (in Russ.).
- [18] CSA RK, fund 338, list 1, case 71, p. 102-103.
- [19] CSA RK, fund 774, list 1, case 162, p. 63.
- [20] CSA RK, fund 774, list 1, case 162, p. 77.
- [21] CSA RK, fund 374, list 1, case 609.
- [22] Bekmakhanov E.B. The uprising of Kenesary Khan (1837-1847) [Vosstaniye khana Kenesary (1837-1847 gg.)]. Almaty: Gylym, 1992. 48 p. (in Russ.).
- [23] Ergazy Kadashuly. Kenesary khan // Central Kazakhstan. 12.12.2015.
- [24] Ybyray E.T. Some issues of scientific research in the history of the national-liberation movement led by Kenesary Khan. [Kenesary han bastaǵan ult-azattıq küresi tarixiniñ ǵılımi zerttelwiniñ keybir máseleleri] // Bulletin of KazNU. History series. 2002. №3. p. 14-17. (in Kaz.).
- [25] Khan Kene. Historical eposes, poems, plays and documentary essays [Tarixi jırlar, tolǵawlar, dastandar, pesa men derekti bayandar] / Compiled by S. Dauitov. Almaty: "Ana tili" 2012. 424 p. (in Kaz.).
- [26] Aseev A.A. Kenesary Kasymov and Kyrgyzs // Oriental Studies in Altai. Issue III: Proceed. scientific art. / Ed. V.A. Moiseev. Barnaul: Publishing house "Azbuka", 2002. p. 85-90. (in Russ.).
- [27] Orazov R. The liberation movement led by Kenesary [Kenesary bastaǵan azattıq küres] // Kazakh tarıty. 2016. No.7-8. p. 94-96. (in Kaz.).
- [28] Dilmukhamedov E.D. The uprising of the Kazakhs led by Kenesary Kasymov in 1837-1847 [Vosstaniye kazakhov pod rukovodstvom Kenesary Kasymova v 1837-1847 gg.]. Almaty, 2010. 200 p. (in Russ.).
- [29] Kusainova Zh.D. The national-liberation movement of the Kazakh people led by Kenesary Kasymov: methodology issues [Natsional'no-osvoboditel'noye dvizheniye kazakhskogo naroda pod predvoditel'stvom Kenesary Kasymova: voprosy metodologii izucheniya] // Bulletin of the Karaganda University. Series "History. Philosophy". No. 1 (85). 2017. 55-66 p. (in Russ.).

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.60>

Volume 3, Number 331 (2020), 16 – 25

UDC 37:331.4

МРНТИ 37:001

Н.П.Тәңкіш, А.Б.Шалдарбекова

М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Шымкент, Қазақстан.

E-mail: tankish81@mail.ru, Aishaldar1975@mail.ru

**ҚАЗАҚСТАНДА БОЛАШАҚ КӘСІПТІК ОҚИТУ
ПЕДАГОГЫНЫҢ ТҰЛҒАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА
«МӘНГІЛІК ЕЛ» ҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫНЫҢ МАҢЫЗЫ**

Аннотация. Мақала болашақ кәсіптік оқыту педагогының тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуының кейбір мәселелерін ашуға, сондай-ақ еліміздің болашақ дамуының негізгі шарты ретіндегі қоғамға қажетті кәсіби іс-әрекеттің барлық салаларындағы мамандардың тұлғалық қасиеттерін қалыптастыру барысындағы рухани негіздерді талдауға бағытталған. Халқымыздың озық дәстүрлері мен ұлттық мәдени негіздерін жаңғыртудың жолдары, сонымен қатар ол ұлттық идея мен ұлттық саясатты нығайту мәселелері сипатталады. Мұндағы ұлттық идея деп отырғанымыз, «Қазақ елі – Мәңгілік ел». «Мәңгілік ел болу дегеніміз – қазақтың әлемде қазақ болып қалуы, оның тілі, діні, ділі, болмысы, мәдениеті, әдеп-ғұрпы, рухы өшпей, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, дүниеде өзінің қайталанбас ізін қалдыруы. Осы қасиетті міндетті қоғамның барлық саласы түсініп, орындалуына бір кісідей атсалысса, Мәңгілік елді қамтамасыз ететін ғылыммен біте қайнаған экономика, білім мен ғылымға негізделген қоршаған орта қалыптасатыны айтылады. Ұлттық идея ақпараттық қоғамдағы жеке тұлғаның интеллектуалдық әлеуетін дамытудың негізі ретінде қарастырылады. Сондықтан «Қазақ елі – Мәңгілік ел» идеясы интеллектуалды ұлтты қалыптастыру ұлттық жобасымен және рухы жоғары білімді тұлғаны қалыптастыру арқылы ұлттың интеллектуалды әлеуетін қалыптастырумен тікелей байланысты екендігі айқындалған.

Мақалада «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы аясында ұлттық тәрбие беру үдерісі тұғырларының бірі ретінде жастардың, болашақ мамандардың, жалпы халықтың бойында болуы керек ұлттық рухты қалыптастыру жолдары көрсетілген. Авторлар «Мәңгілік ел» ұлттық идеяның теориялық қана емес, қолданбалық қырларына ден қоя отырып, «Біз кіміз?», «Қайдан келдік?», «Қайда барамыз?» деген сұрақтарға жауап іздестірген. Осы сұрақтарға жауап беру барысында қазіргі жастар қандай қиын-қыстау заман болса да намыс, парыз, кісілік, кеңпейілділік, жомарттық, парасаттылық, ұйымшылдық, қамқорлық, қонақжайлық, қанағатшылық сияқты қасиеттерді бойынан жоғалтпаған халықтың ұрпағы екендігі айтылып, «намыс», «парыз», «кісілік» сияқты категорияларға философиялық тұрғыдан терең талдау жасалған. Сондай-ақ ол Алаш қайраткерлерінің бойында болған күш жігер, ата-баба, туған жер алдындағы жауапкершілік, ел үшін өмірін беруге даяр перзенттердің жан қиярлық еңбектерінің мысалында көрсетілген.

Қазақ үшін ұят өлімнен күшті. «Қоянды қамыс, жігітті намыс өлтіреді», – деп бекер айтылмаса керек. Жастарға бірінші кезекте осы намыс ұғымының мәнін танытудың бір мысалы ретінде «жалған намыс» пен «ақиқат намыстың» аражігі ажыратылып көрсетілген. «Намыс» қазақ халқының түсінігінде ең жоғарғы адами қасиет, ең жоғарғы құндылық екендігі Кенесары, Наурызбай, Ағыбай сияқты батырлар ұлт намысын өз өмірлерінен жоғары қойғандығы негізінде дәйектелген.

«Парыз» адамның ішкі адагершілік санасын, тәртібін бақылап отыратын ішкі адами ұстын ретінде көрсетіліп, ол әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарасы» еңбегіндегі басшы қасиеттерімен ұштастырылған.

Тұлғаның, білім алушының, түптеп келгенде болашақ кәсіптік оқыту педагогының интеллектуалды дамуының теориялық негіздерін айта келе, авторлар орыс психологы А.Ф.Лазурский бөліп көрсеткен адамның интеллектуалды белсенділігінің деңгейлерін талдаған. Болашақ кәсіптік оқыту педагогының тұлғалық және кәсіби қалыптасуында әлеуметтік ортаның рөлін қарастырып, әлеуметтік педагогиканың да

алатын орнын атап өткен. Білім алу тек жай ғана сауатты болу ғана емес, тұлғаның өз болмысын, сонан соң дамыған тұлғаның жоғары сұранысына қарай айналадағы ортаны өзгерту мүмкіндігі екендігі ашып көрсетілген. Мақаланың жаналығы болашақ мамандарға «Мәңгілік ел» ұлттық идеясы аясында ұлттық тәрбие беруде ұлттық құндылықтардың ролін көрсетіп, ұлттық тәрбие берудің жолдары мен тетіктерін көрсету барысында айқындала түседі.

Түйін сөздер: рухани жаңғыру, мәңгі ел, интеллектуалды ұлт, парыз, интеллект, ақыл-парасат, түсінік, таным.

Кіріспе. Тәуелсіз Қазақстанның ширек ғасырдан астам өмірінде қоғамның барлық саласында кешенді өзгерістер болды. Жаһанданумен қатар келген қазіргі заманның санқилы үдерістері адамзат алдына бұрын-соңды болмаған тың әлеуметтік мәселелерді қойып отыр. Ол – әлемдік бәсекеге төтеп бере алатындай еңбек ету, бәсекеге қабілетті өмір сүру, бәсекелестікке ұмтылатындай іскер маман болу. Мұны нарықтық экономиканың құралы деп түсінуіміз керек. Қоғамымыздың қарыштап дамуы кезеңінде адамның жай қабілеттілігі мен біліктілігі әлемдік бәсекелестікке төтеп беруі үшін жеткіліксіз болып отырғаны белгілі. Осы жолда ұлттық болмысымызды сақтай отырып сананы жаңғыртудың маңызы зор. Ал оның басты шарты халқымыздың озық дәстүрлері мен ұлттық мәдени негіздеріне арқа сүйеу және соларды жаңғырту болмақ. Әрине, болашақ кәсіптік оқыту педагогының тұлғалық қасиеттерін қалыптастырудың да негізгі шарты осы.

Қазіргі таңда жалпы әлемдік кеңістікке енудің негізгі шарты ретінде интеллектуалды ұлтты қалыптастыру мәселесі күн тәртібінің маңызды мәселесі болып отыр. Интеллектуалды ұлтты қалыптастырудың негізгі индикаторлары – адам капиталын қамтамасыз ету. Әрбір тұлғаның, мемлекеттің әрбір азаматының тұрмыс жағдайын, денсаулығын, білім алу мен кәсіппен айналысу мүмкіндіктерін жүзеге асыру. Біздің мақаламыз болашақ кәсіптік оқыту педагогының тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуының кейбір мәселелерін ашуға, сондай-ақ еліміздің болашақ дамуының негізгі шарты ретіндегі қоғамға қажетті кәсіби іс-әрекеттің барлық салаларындағы мамандардың тұлғалық қасиеттерін қалыптастырудың рухани негіздерін талдауға бағытталған.

Шетел зерттеушілерінен болашақ педагогтардың кәсіби қалыптасуы, педагогтың біліктілігі мен тәжірибесі мәселесі төңірегінде В.Г. Бочарова, Ю.В. Василькова, М.А. Галагузова, А.В. Мудрик, Ф.А. Мустаева, Р.В. Овчарова, В.А. Слостенин және т.б. ғалымдар айналысты. Болашақ педагогтың маңызды тұлғалық сапалары турасында, кәсіби маманның бойында табылуы тиіс қасиеттер мен оның кәсіби әдістерінің құпиялары туралы Ф.А. Мустаева және т.б. зерттеушілер қарастырды. А.Б. Бекманова, Ш. Құрманалина, С. Жолдасбекова, В. Гряникова, С.И. Ферхо, Ф.К. Шоқанова, М.В. Семенова, Г.А. Колесникова, М.Б. Мұқашева, Г.К. Құлжанбекова, Ш.К. Жантілеуова, Н.Р. Шаметов еңбектерінде болашақ педагогтың жұмысының әдістемесі мен технологиясы мәселелері көрініс тапқан.

Болашақ кәсіптік оқыту педагогының тұлғалық, кәсіби қалыптасуы, педагогтың біліктілігі мен тәжірибесін шыңдауды дәстүрлі қазақ дүниетанымындағы құндылықтар тұрғысынан қамтамасыз етудің жолдарын философиялық тұрғыдан талдау және оның қазақ халқының ұлттық идеясымен тарихи сабақтастығын көрсету мақаланың мақсаты болып саналады.

Болашақ кәсіптік оқыту педагогының тұлғалық және кәсіби қалыптасуын халқымыздың жүріп өткен жолында жоғары құндылық ретінде қалыптастырған «парыз», «намыс», «кісілік» сияқты категориялар арқылы қалыптастыру мәселесін философиялық тұрғыдан сараптау қазіргі кезеңде ұлттық құндылықтарды қайта жаңғырту бағытындағы атқарылып жатқан шараларға, мемлекетіміздің осы бағыттағы «Рухани жаңғыру» жолындағы іс-тәжірибесіне теориялық деңгейде аз да болса өз үлесін қосады.

Негізгі бөлім. Халқымыздың озық дәстүрлері мен ұлттық мәдени негіздерін жаңғыртудың жолы – ұлттық идея мен ұлттық саясатты нығайту. Ұлттық идея деп отырғанымыз, «Қазақ елі – Мәңгілік ел». Негізінен «Мәңгілік ел» идеясы тарих қойнауынан тәуелсіздіктің жиырма үшінші жылында ғана жарыққа шықты. Сонау ертедегі тарих сүрлеуінен бастау алып, жарқын болашаққа жетелейтін шамшырақ ретінде қайтадан түледі.

Осы тақырыпты өрбітсек, «Қазіргі Қазақстан – «Мәңгі ел» атауымен тарихқа енген түрік қағанатының тарихи-рухани мұрагері. «Ресми тарих түріктер құрған мемлекетті қағанат – «Түрік қағанаты» деп, ғылымға енгізгенімен, түріктердің өздері олай атамаған. Олар өз мемлекетін «ел»,

ал далалық империяға айналған кезде «мәңгі» сөзімен толықтырып «Мәңгі ел» деген атауды қалыптастырған. Сондықтан жанаша жыл санаудың 552 жыл Орталық Азияда түріктер құрған далалық империяның ресми атауы – «Мәңгі ел» екенін есте ұстаған жөн» [1, 13 б.], – деген Қойшығара Салғараұлының ескертпесі өте орынды айтылған.

«Мәңгілік ел» ұлттық идеясы – сан ғасырлардан бері уақыт пен кеңістік сынына төтеп беріп, «мың өліп, мың тірілген», озбырлық пен күш көрсетуге мойымай, бастыны еңкейтіп, тізеліні бүктірген, ешуақытта еңсесін түсірмей тек қана алға ұмтылған халық рухының жасампаздық қуатын жаңғыртқан ұлағатты, тегеурінді, кешенді идея [2, 545 б.].

«Мәңгілік ел» – әлемдегі Қазақстанның бағыт-бағдарын, межесі мен мәресін, болашаққа ұмтылысын айқындайтын стратегиялық өлшем. Ол Қазақстанды тек мемлекет ретінде ғана емес, бірлескен ұлт ретінде көрсетеді. Мәңгілік ел болу дегеніміз – қазақтың әлемде қазақ болып қалуы, оның тілі, діні, ділі, болмысы, мәдениеті, әдеп-ғұрпы, рухы өшпей ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, дүниеде өзінің қайталанбас ізін қалдыруы. Осы қасиетті міндетті қоғамның барлық саласы түсініп, орындалуына бір кісідей атсалысса, Мәңгілік елді қамтамасыз ететін ғылыммен біте қайнаған экономика, білім мен ғылымға негізделген қоршаған орта қалыптасады. Сондықтан да бұл ұлттық идеяны ақпараттық қоғамдағы жеке тұлғаның интеллектуалдық әлеуетін дамытудың негізі ретінде қарастырған жөн.

«Қазақ елі – Мәңгілік ел» идеясы интеллектуалды ұлтты қалыптастыру ұлттық жобасымен, рухы жоғары білімді тұлғаны қалыптастыру арқылы ұлттың интеллектуалды әлеуетін қалыптастырумен тікелей байланысты. Бұл әрекет «Интеллектуалды ұлт-2020» ұлттық бағдарламасының көздеген мақсаты болып саналады. Егер ұлт бәсекеге қабілетті болып, өзінің ғылыми, мәдени, білімі мен білігін еркін тарату әлеуетіне еге бола отырып, адамгершілік, мәдени құндылықтарды терең сақтап, өзінің тілі, діні, ділі, рухы, болмысы, мәдениеті мен әдеп-ғұрпын өшірмей ұрпақтан-ұрпаққа жалғастыра алған халықты интеллектуалды ұлт дейміз. Ал интеллектуалды ұлт болып қалыптасудың негізгі индикаторлары – тұлғаның, сол халықтың дұрыс, қанағаттанарлық тұрмыс жағдайы, жоғары білім және ғылыммен айналысудың қолжетімділігі, жұмыс, баспана және денсаулықты сақтау үшін тегін медициналық қызметпен қамтамасыз етілуі [2, 545 б.].

«Мәңгілік ел» идеясы тарих қойнауынан тәуелсіздіктің жиырма үшінші жылында ғана жарыққа шықты деп жоғарыда айттық. Енді оның дәл сол жылдары қайта түлеуінің себептері де жоқ емес. С.Б.Даутова «М.Әуезов шығармашылығы және «Мәңгілік ел» ұлттық идеясының сабақтастығы» атты мақаласында ол туралы былай дейді: «Өз дамуының белгілі бір жетістікті кезеңіне жеткен кез келген ел ұлттық идеясын қалыптастыруға деген қажеттілікті сезінеді. Әлемдік тәжірибе көрсетіп бергендей, ұлттық идея ел дамуының түбегейлі жаңа сатысына көтерілуінің орасан зор мақсаты жолындағы қоғам мен мемлекеттің саяси, әлеуметтік, экономикалық, мәдени, рухани және басқа барлық күштерін біріктіру міндеті туындаған тұста пайда болады. Ұлттық идея этностық, діни, мәдени және өзге де қауымдастық пен біріккен адамдар тобының бөлісетін ұжымдық жады, мақсат-мұраттары мен арман-аңсарларының, дүниетанымының, көзқарастары мен құндылықтарының кешенді жиынтығын білдіреді. Ұлттық идея мәңгілік елдің, тәуелсіздіктің берік тұғыры. Ұлттық идеясы. Не ауызбіршілігі жоқ елдің тәуелсіздігі мен оның мызғымастығы тұрлаусыз. Сондықтан осы мәңгілік ел мен елдің тәуелсіздігінің баянды болуының бірден-бір алғышарты мен ең негізгі құрауыштарының бірі – «ұлттық идея» болып саналады [3, 169 б.].

Ұлттық идея – халықты топтастыратын, ел болашағы үшін бір мақсатқа біріктіретін асқақ рух. Енді сол рухты жастардың, болашақ мамандардың, жалпы халықтың бойына қалай дарытуға болады? Кезінде тәуелсіздік үшін күрескен Алаш қайраткерлерінің бойындағы күш-жігерді, ата-баба, туған жер алдындағы жауапкершілікті, Қазақстанның баянды болашағына деген нық сенімді олардың бойына қалай орнықтырамыз? Ол үшін ұлттық идеяның теориялық қана емес, қолданбалық қырларына ден қоя отырып, «Біз кімбіз?», «Қайдан келдік?», «Қайда барамыз?» деген сұрақтарға жауап іздеген жөн деп ойлаймыз.

Шығыс халқының данасы Лао Цзы «Өзгелерді білетін адам – ақылды, өзін білетін адам – данышпан» деген пікірін алға тарта отырып, ең алдымен «Біз кімбіз?» деген сұраққа жауап беріп көрейік.

«Қазіргі Қазақстан – «Мәңгі ел» атауымен тарихқа енген түрік қағанатының тарихи-рухани мұрагері деп жоғарыда айттық. Төрт түлік малын жанымның, жаным – арымның садағасы деп

есептеген қазақ ұшы-қиыры жоқ иен далада тіршілік етті. Жері қалай кең болса, пейілі сондай кең болған. Ата бабаларымыздың өмірі – көшпелі өмір. Көшпелі өмір шексіздігі ерекше мәдениеттің, өнердің, шығармашылық шабыттың шындалуына негіз болды. Көшіп-қону, ұзақ жол қазақтардың бойында шыдамдылық, өзара түсіністік, қамқорлық, ұйымшылдық, тәртіптілік және тағы да басқа адамгершілік қасиеттерді тәрбиеледі. Баланы бесікте жатқан кезінен бастап тәрбиелеуге тырысты. З.К. Аюпова, Д.Ө. Құсайынов «Қазақстандағы білім жүйесінің рухани арналары мен саяси философиялық бағыттары» атты мақаласында ол туралы былай дейді: «Біздің ежелгі замандағы ата-бабаларымыз ұрпағына білім беру негізін бесікте жатқан кезінен бастап қалаған. Баласын өлең-жыр мен әңгіме, ертегі, тақпақ, санамақ арқылы ұлттық тәлім-тәрбиенің негізімен сусындатқан. Оларға да сол кездерге сай табиғатқа табыну, ата-бабалардың әруағына сыйыну тән еді. Табиғат күштерін киелі рух деп ұғып, оларға құрбан шалатын. Сондай-ақ күнге, отқа, айға, жұлдыздарға табынатын. Аспан шырақтары жыл қайырудың негізі саналды. Мал баққан көшпенділер көшіп-қону кезінде аспан денелерінің қозғалысын бақылай жүріп, ондағы белгілі заңдылықтарды өмірде пайдалана біліп, соларға қарап жолдарды, егін салу мерзімін белгіледі, әдіт-ғұрыптарды реттеп отырды. Сол кезде негізі қаланған салт-дәстүрлердің қанша ғасыр өтсе де өзгеріске түспей бізге де жеткенінің куәсіміз [4, 123 б.]».

Үнемі қауіпті сезініп өмір сүрген халқымыз мына дүниеден алудан гөрі осы өмірде болуды жоғары мақсат тұтты. Өмірдің әрбір сәтін бағалап, жаратқанға қамшының сабындай қысқа ғұмыры үшін шүкіршілік ете білді. Қазіргі таңда ата-бабамыздан мирасқа қалған кеңпейілділік, жомарттық, парасаттылық, ұйымшылдық, қамқорлық, қонақжайлық, қанағатшылдық қасиеттермен қатар «намыс», «парыз», «кісілік» сияқты категорияларды терең талдап көрсетуді жөн санап отырмыз. Мынадай жаһандану жағдайында өзіміздің қазақи, ұлттық негіздерімізге, ұлттық болмысымыздың іргесі саналатын қасиеттерімізге оралу – заман талабы.

Қазақ үшін ұят өлімнен күшті. «Қоянды қамыс, жігітті намыс өлтіреді», – деп бекер айтылмаса керек. Жастарға бірінші кезекте осы намыс ұғымының не екенін танытып, намысты болуға баулудың маңызы өте зор.

Намыс – қазақ халқының түсінігінде ең жоғарғы адами қасиет, ең жоғарғы құндылық деуге болады. Десек те осы намыс ұғымы ғылыми тұрғыдан мүлдем зерттелмеген. Философия ғылымдарының докторы Г.Ж. Нұрышева: «Намыстың ғылыми сипаттамасын беруге талпынсақ, оны әрбір адамның өзінің еркіндігі мен тәуелсіздігін, рухы мен жанын, ар-ұяты мен сенімін, саналы тіршілік етуші ретіндегі «менін» аса жоғары, асқақ, өр дәрежеде қадір тұту, қастерлеу сезімін ақыл-оймен ұштастырып, сана деңгейінде игере білу деген анықтама беруге болады», – деп көрсетеді [5, 14 б.]

Намысты екіге бөліп қарастыруға болады: жалған намыс және ақиқат намыс. Жалған намыс сезім деңгейінен жоғары көтеріле алмайтын, ақылдың бақылауынан шығып кететін, соның нәтижесінде адамды адасуға алып келетін қасиет. Ол өр көкіректіктен, менмендіктен, не өзгені мойындай алмай, не өзіңді мойындата алмағаннан туындайды. Ал ақиқат намыс жалған намыстан жоғары, ол ақылмен үндеседі, ақылға бағынады. Қазақтың қаһармандық және лиро-эпостық жырларында ақиқат намыстың жарқын мысалдарын көптеп кездестіруге болады. Қазақ батырлары өр мінезді, қайсар, көзсіз батыр бола отырып, жеке намысын қолдан бермеген. Сонымен қатар олар намысты ақыл деңгейінде де түсініп, жеке намысты ұлттық намыспен толықтырып отырған. Қарапайым жеке намыс одан күрделі рулық, жүздік және ұлттық дәрежесіне дейін дамыған. Батыр үшін, өз тайпасы, ұлты немесе халқының намысы жеке намыстан жоғары тұрған. Мәселен Кенесары, Наурызбай, Ағыбай батырлар ұлт намысын өз өмірлерінен жоғары қойды емес пе? Сондықтан қаһармандық жырларды жастардың санасына сіңіре отырып өсіріп, жеке және ұлттық намыстың ұлттық рухани-құндылықтық феномен екендігіне баса назар аударуымыз қажет.

Ақиқат намысты жалған намыспен, рулық мақтаншылықпен шатастырмай, оны тәрбиелілікпен, төзімділікпен, ұстамдылықпен, ақылдылықпен ұштастыра отырып, ұлттық, мемлекеттік деңгейге жеткізуге болатындығын ескеруіміз қажет. 1986 жылғы Желтоқсан оқиғасында мерт болған жастар ұлттық намыс үшін өмірлерін қиды. Бұл – бәріміз мақтаныш ететін оқиға. Сондықтан ұлт боламыз десек, мықты мемлекет боламыз десек, «намыс» ұлттың маңызды бөлшегі, құрамы екенін есте сақтағанымыз жөн. Қазақша білмегеніне намыстанбайтын қазақтар да баршылық. Оған бірнеше жыл бойы Ресей империясының бөлшегі болып келгенімізді себеп етуге болтын да шығар. Бірақ тәуелсіздік алғалы да бір ширек ғасыр өтіп, бір ұрпақ өсіп шықты емес пе?

Ұлттың болашағын баянды етуде әрбір адам бойында табылуы керек қасиеттердің бірі – «парыз». Парыз – нәпсі мен төменгі тілектерден жоғары тұратын қасиет. Парызды маңыздылығы жағынан ар-ұжданмен қатар қоюға болады. Парыз ұғымын адамның ішкі адагершілік санасын, тәртібін бақылап отыратын ішкі адами ұстын деуге болады. Парыз – көптеген ойшылдардың еңбектерінде ерекше орынға ие категориялардың бірі. 9-ғасырдан бастап атауы философия тарихында белгілі бола бастаған Таза ағайындардың (Ихваан ас-сафа) Рухани қала (әл Мадина ар Руханийя) туралы ілімінде Рухани басшының 12 қасиетінің бірі ретінде оның қарамағындағыларға адал және мейірімді, ізгілікті болуды парыз санайтындығы айтылса, әлемдегі екінші ұстаз атанған әл-Фараби бабамыздың да «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактатында» парыз мәселесі ашылған. Ғалым осы Ізгі қала басшысының қасиеттерінің бірі ретінде ар-намысты болуды айтса, екінші бір қасиеті ретінде оның халқы алдында әділ болуды парыз санайтынын баяндаған. Бір қызығы, Таза ағайындардың Рухани қала басшысының бойында болуға тиіс қасиеттер әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» еңбегіндегі басшы қасиеттерімен бірдей, айырмашылығы, «Таза ағайындар» ілімінің діни мазмұны күштірек [5, 56 б.].

Классикалық неміс философиясының көрнекті өкілі И. Канттың шығармашылығында да парыз мәселесі керемет шешілген. Оның тұжырымдауынша, адам ақыл-ойының көмегімен адамгершілік ережелерін жасақтауға қабілетті. Бұл ережелерді Кант екі түрге бөліп көрсетеді: шартты және міндетті түрде орындалуға тиіс, бұлжымайтын ережелер.

«Шартты ережелерді орындау-орындамау адамның өз еркінде. Мысалы әрбір адам денсаулығын күткені дұрыс деп шартты түрде ұсынылады, бірақ денсаулығыңыз туралы бас қатырғыңыз келмесе, ол сіздің жеке проблеманыз. Ал адамгершіліктік талаптарды, Канттың пікірінше» әрбір адам орындауға міндетті [5, 152 б.].» Бұл шарттарды Кант адамгершілік заңы, бұлжымайтын императив ретінде қарастырады.

И.Канттың бұлжымайтын императиві парыз ұғымына негізделген. Кант парызды аса жоғары бағалайды. Адам өзі мен адамзат алдындағы парызын орындау жолында өзінің рухани адамгершіліктерін жүзеге асырады, табиғи инстинктерді жеңіп, адамдық бастауын сақтап қалу қабілетін дәлелдейді. .

Қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаев жиырма сегізінші қарасөзінде «Сен жақсылық, жамандықты жаратқан – Құдай, бірақ қылдырған Құдай емес, ауруды жаратқан – Құдай, ауыртқан Құдай емес, байлықты, кедейлікті жаратқан Құдай, бай қылған, кедей қылған Құдай емес деп, нанып, ұқ» [6, 26 б.] дей отырып, әрбір адам өз ісінің егесі, болмасаң да ұқсап бақ деп «Толық адам» ілімін ұсынады. Ал Шәкәрім Құдайбердіұлы «ар ілімін» ұсынды.

Философ Ғарифолла Есімнің айтуынша: «Арлы адам, алдымен, Құдайына қараған, Құдай мақұлдамайтын іске бармайтын адам. Ар – әр адамның өз ісінің төрешісі. Құдай құратын «сотқа» дейін адам өзінің арының алдында жауап бермек» [7, 67 б.].

Адамгершілік (адамшылық, адамдық) қазақ халқында адам бойындағы жақсы қасиеттердің жиынтық мағынасын білдіретін ұғым-өлшем болса, Ар оның шығу тегі, бұлақ бастауы. Арды адам бойындағы жақсы қасиеттердің өлшемі, адамгершілік санасы деп қарастыруымызға болады.

Сонымен қатар, әрбір жастың санасына сіңіретін ұғымдардың бірі – кісілік. Кісілік – адам болып өмір сүрудің жоғары деңгейін білдіретін ұғым. Атам қазақ қоғамда адамгершілігімен, әділдігімен көзге түскен адамды «жақсы кісі» деп бағалаған. «Кісі» ұғымы қазақ тілінде екі мағынада қолданылады. Біріншісі, қарапайым сана деңгейінде, кез-келген, бөгде, өзіңізге таныс емес бөтен адамды айта аласыз. «Кісінің» екіншісі философиялық санаға тән ұғым. Кісілік қасиет өзіне, туыстарына ғана емес өзге, танымайтын, бөтен адамдарға жақсылық жасай алатын, риясыз, яғни қайтарымын күтпей қол ұшын бере алатын адамның ғана қасиеті. Кісілік «пенде» ұғымына қарсы ұғым. Пендешілік күнделікті күйбең тіршілікпен, қарабасының ғана қамын күйттейтін адамның қасиеті. Қазіргі заманғы қазақ философиясының бірі Ғарифолла Есім: «Пендешіліктің кісілікке қатысы жоқ. Пендешілік болған жерде кісіліктің қуаты сарқылып қалмақ [7, 27 б.]», – деген пікір айтқан. Барлығымыз да бірінші кезекте пендеміз. Бірақ кісілік қасиетті жолдас етіп, бойымыздағы адамгершілікті шындау кез-келгеніміздің қолымыздан келетін іс. Адам жақсы, парасатты, әдепті болып тұмайды. Бізді жақсы, парасатты, әдепті болуға өскен ортамыз тәрбиелейді. Ал біз қандай ортадан шықтық? Намыс пен парызды ту еткен халықтың ұрпағымыз. Ата-бабамыздың осындай рухани мұрасын жаңғырту арқылы ғана рухты шындай аламыз.

Әрбір жас білім алушыға атадан мирасқа қалған жері мен тарихын қастерлейтін, діні мен тілін сақтай алатын, ділі мен дәстүріне адал, түп-тамырын, яғни жеті атасын білетіндей мүмкіншілік жасау – білім берушіге парыз. Жеке бастың пайдасы мен пайдакүнемдік мүдде жоғары тұратын мына жаһандану жағдайында тәрбие білімнің бір бөлігін құрауы тиіс. Әл-Фарабидің тәрбиесіз берілген білім қауіпті екендігі туралы ескертпесі өте орынды. Тәрбиелік тұрғыдағы білім берудің заңды жалғасы ретінде интеллектуалды әлеуетті көтеру мәселесі аса маңызды мәселе болып саналады.

Болашақ кәсіптік оқыту педагогының интеллектуалды әлеуеті – оның «туа біткен» немесе «жүре қалыптасқан» мүмкіндіктерінен бөлек өз ресурстары, атап айтқанда, қабілеті, сол арқылы меңгерген білімі, мамандықты меңгерудегі біліктілігі, бағыт-бағдары, ақыл ресурстары, дүниетанымдық мүмкіндіктері мен айналаға сыни көзқарастарының жүйесі болып саналады. «Адамның ақыл-ой дамуы таным іс-әрекетін меңгерумен тікелей тығыз байланысты болғандықтан, философиялық және психологиялық таным теориясы, дидактикалық теориялар (дамыта оқу мен проблемалы оқыту), сонымен қатар психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету теориясы ерекше маңызға ие [8, 314 б.]».

Философиялық таным теориясы тұрғысынан келер болсақ, Сократтың «өзіңді танымай тұрып өзгені танымын дегені күлкімді тудырады» дегенін еске алар болсақ, біздің ата-бабамыз өз тарихында ешқандай ұялатын іс істемеген. Исламға дейінгі арабтардың тарихына үңілсеңіз, жаугершілік заманда қызы көп туыла берген отбасыда, ұл емес қыз тудың деп әйелдеріне ренжіген отағасылардың өз қызын өзі өлтіріп тастаған жағдайы белгілі. Ондай істі біздің қазақ жасаған жоқ. Сондықтан «біз қайдан келдік?» демекші, өткен тарихымызды жіті меңгерткен абзал.

Тұлғаның, білім алушының, түптеп келгенде болашақ кәсіптік оқыту педагогының интеллектуалды дамуының теориялық негіздеріне келер болсақ, онда «интеллект» ұғымынан бастаған жөн. «Интеллект» ұғымы латынның «intellectus» деген сөзден аударғанда «ақыл», «ақыл-парасат», «түсінік», «таным», «ойлау қызметінің жоғары типі» деген мағынаны білдіреді. «Интеллект» ұғымы неше ғасырлардан бері дүниежүзі ғалымдарын толғандырған мәселе. Ежелгі гректердің тарихында ой еңбегімен айналысқан адамдарды дене еңбегінен босатқан. Бұл жүздеген даналардың дүниеге келуіне жол ашты. Сақ елінің данасы Анахарсистиң де Грекияға білім іздеп баруының себебі де осы болса керек. Осылайша Анахарсистиң гректің ұлы жеті данасының бірі ретінде саналатыны тарихтан белгілі. Әлемнің бірінші ұстазы гректен шыққан Аристотель болса, әлемнің екінші ұстазы қазақ даласынан шыққан әл-Фараби екені де белгілі. Сондықтан даналардан қалған даналық ойларды меңгерудің қажеттілігі туралы айта отырып, «Философия» пәні болашақ педагогтар үшін бір семестр емес, жыл бойы оқытылатын пәнге айналуы қажет деп есептейміз.

Интеллект, біріншіден, тұлғаның ақыл-ой қабілетінің тұрақты құрылымы болса, екіншіден, ол тұлғаның белгілі бір нәрсені танып білудегі, оны меңгерудегі және оны шешудегі мінез-құлық сипаттарының жинағы ретінде көрініс беретін, тұлғаның іс-әрекетінің табыстылығын анықтайтын танымдық қабілеттерінің жиынтығы болып саналады. Ақыл-ой мен интеллект екі түрлі ұғым болғанымен, интеллект ақыл-ой қабілеттерінің нәтижесі.

Биологиялық тұрғыдан интеллект дегеніміз адамның жаңа жағдайларға саналы түрде бейімделу қабілеті деп анықталады. Ал педагогикалық тұрғыдан келер болсақ, интеллект оқуға деген қабілеттілік, білімділік деген ұғымдармен сипатталады. Америкалық ғалым Дэвид Векслердің пайымдауынша интеллект – ақылмен іс-әрекет жасау, рационалды түрде ойлау және өмірлік мәселелерді дұрыс жеңе білу, яғни интеллект – адамның қоршаған ортаға бейімделе алу қабілеті. Орыс психологы А.Ф.Лазурский адамның интеллектуалды белсенділігін зерттей келе оның үш деңгейін анықтаған:

- төменгі деңгей. Индивид ортаға бейімделмеген, оның әлсіз психикасын орта басып тастайды;
- орташа деңгей. Адам ортаға тез бейімделеді және өзінің психологиялық ахуалына сәйкес өзіне лайықты орын табады;
- жоғарғы деңгей. Бұл деңгей тұлғаның қоршаған ортаны өзгертуге деген құлшынысымен сипатталады [8, 316 б.].

Демек, интеллект тұлғаға адамның дүниені тану жолындағы кездесетін мәселелерді шеше білу, алдына мақсат қоя білу қабілетімен байланысты ұғым. Адам мақсатты өз мүмкіндіктерінің шеңберіне сәйкес қояды. Сол мақсатқа жетудің жолдарын қарастырады. Осы істерді атқаруда интеллект негізгі рөлді атқарады. Адам ойының терендігі, ойлау жылдамдығы, қисынды ойлауы

мен ішкі түйсігінің сезімталдығы, ойлау дәлдігі мен айналаға, өзгеге және өзіне деген сыни көзқарастары тұлға интеллектісінің сапалары қатарын құрайды.

Биоәлеуметтік жан иесі ретінде адам алған білімін әлеуметтік мәселелерді шешуде және өмірлік міндеттерін жүзеге асыру мақсатында қолданады. Оны қолдана алудың өзі шеберлік пен дағдыға ұласады. Ғалымдар тұлғаның интеллектуалды әлеуетінің көрінуі және даму факторларын сипаттайтын интеллект түрлерін төртке бөліп көрсеткен. Олар: жалпы интеллект, әлеуметтік интеллект, эмоционалдық интеллект және тәжірибелік интеллект. Адамның өз өмірінде кездесетін өзекті мәселелерді танып білу мен шешуге қатысты жалпы қабілеттерін жалпы интеллект дейміз. Адамға ойлау қабілеті тән. Адам айналады болып жатқан нәрселерді сезінеді, өзінің танымдық қабілеттерінің деңгейіне сәйкес қабылдайды, оны түйсінеді және шешу жолдарын қарастырады. Адамның ішкі қалауы, болашағын елестетуі осының бәрі жалпы интеллект деңгейінде жүзеге асады.

Әлеуметтік интеллект адамның әлеуметтік ортада қалыптасқан этика, мінез құлық жайлы ережелер, мораль мен құқық, ар-ұждан мәселелеріне қатысты тұлғалық белгілердің жоғарылығымен байқалатын таным түрі. Адам қоғамда, белгілі бір отбасында өмір сүреді. Сол ортаның адамы ретінде сол ортада қалыптасқан тәртіптер мен ережелерді, әдет ғұрыптарды, моральдық ұстанымдарды қабылдайды. Шығыс халқында батыстықтарға қарағанда ұжымдық мүдде жеке мүддеден жоғары тұрып, қоғамдық ой, қоғамдық тәртіп жеке мүддені бағындырады. Тіпті кез келген бала ата-анасы ұстанатын дінді ұстанады. Міне, осы үдеріске бейімделуде әлеуметтік интеллект шешуші рөл атқарады. Болып жатқан жағдайларды сыни бағалап, уәжге келе білу, әлеуметтік ортада жүріс тұрысты болжай білу, мінез-құлықты қадағалау, адамдармен қарым-қатынас орната білу мен тіл табысып, еркін араласа білу қабілеті адамның әлеуметтік интеллектіне байланысты болады. Әл-Фараби адам өмірінің мақсаты – бақытқа жету деп түсінді және де оның ойынша адам бақытқа жалғыз жете алмайды. Демек әл-Фараби адамның әлеуметтік ортадағы орнын қарастырып отыр. Әлеуметтік ортаға бейімделу адамға жақсылық мен жамандықты, ізгілік пен зұлымдықты, әдемілік пен ұсқынсыздықты, әдептілік пен сиықсыздықты ажырата білуді талап етеді. Мұндай қабілет тұлғаға өзара ортақ іске шығармашылық жұмысқа қабілетін шыңдайды.

Эмоциялық интеллект адамдардың өзара қарым-қатынасы барысында шешім қабылдау үшін эмоционалды ақпараттарды негіз ретінде пайдалану қабілеті. Қуаныш, мақтаныш, өкіну, ашу, ыза, кек, торығу мен жалығу сияқты белгілі бір эмоцияны тудыратын себептер мен факторларды түсіне білу.

Тәжірибелік интеллект – тұлғаның кәсіби қызмет барысында білімін пайдалана алу біліктілігінің дейгейі саналады. Демек, ғылыми және тұлғалық білімдерін табысты игеру сатысы. Мұнда болашақ маманның саналы деңгейде өз мүмкіндіктерін жүзеге асыруы орын алады. Осы барлық айтылған өлшемдер – тұлға болмысының интеллектуалды қабілеттілін, сана-сезімін, ұлтқа деген қатынасын, өзін-өзі тануын, азаматтығын бекітудің негізі.

Болашақ кәсіптік оқыту педагогының тұлғалық және кәсіби қалыптасуында әлеуметтік ортаның нақты жағдайларын ескере отырып, тұлғаны тәрбиелеу барысында әртүрлі шаралар жүйесін құру туралы ғылым және тәжірибені құрайтын әлеуметтік педагогиканың да алатын орнын атап өткен жөн. Әлеуметтік педагогика – әлеуметтік ортаның жеке тұлғаның тәрбиесі мен қалыптасуына әсерін анықтауға үлкен мән береді. Әлеуметтік педагогиканың әлеуметтік жұмыспен байланысына мән бере отырып, Ева Маринович Гетка былай дейді: «Қазіргі әлеуметтік жұмыс әртүрлі контексте және деңгейде дамыса да өзара тығыз байланысқан тәжірибені мен теорияны қамтиды. Әрі тәжірибе, әрі оқу пәні ретіндегі осы екі салада әлеуметтік жұмыстың дамуын жан-жақты талдауға, әлеуметтік жұмыстың тәжірибелік мазмұнын сараптауға мүмкіндік беретін позицияны табу қажет. Ол позиция, әрине, білім. Ал оның қайнар көзі – тәжірибе мен ондағы қызметті біріккен парадигмада қарастыратын әлеуметтік педагогика болып табылады [9, 13 б.].» Әлеуметтік педагогика педагогтың қоғамдық саладағы мәселелерді шешуге әзірлігін, өзінің жеке қасиеттерін алға қойылған педагогикалық міндетті шешуге бағыттай білуін және қандай да болмасын жағдаяттарда өз қылығын бақылай білуін шыңдаса, әлеуметтік жұмыс болашақ маманның тартымдылығы мен талғамын, адалдық, әділдік, заманына сай болу мен гумандылық, қайырымдылық, ашықтық, көрегендік сияқты қасиеттерін шыңдайды.

«Тұлға дұрыс қалыптасуы үшін жүргізілетін жеке тұлғаға арналған педагогикалық қолдаудың мазмұны адамды алда көздеген нәтижелерден алшақтататын кедергілерді жеңу жолдарын қамтиды

[10, 198 б.]. Демек тұлғамен бірге оның өзін өзі ұйымдастыруы жолында позитивті нәтижеге қол жеткізуге кедергі жасайтын мәселелерді жеңу жолдарын анықтау маңызды. Бұл жолда «Философия», «Психология» ғылымдардың маңыздылығы артатыны сөзсіз.

Қорытынды. Қазіргі таңда білім беру мәселесі ең өзекті мәселелердің біріне айналып отырғаны мәлім. «Білім берудің 2020 жылға дейінгі ұзақмерзімді бағдарламасы» жобасында аталып өткендей, білім еліміздің болашақ экономикалық гүлденуі жолында тірек болатын платформаға айналуы керек [11, 5 б.]. Қазақстан өз ұлтынан интеллектуалды ұлт жасаған кезде ғана жастарымыз моральдық, мәдени және интеллектуалдық тұрғыда бәсекеге қабілеттілікке қол жеткізеді. Білімнің міндеті мен мақсаты, оның мазмұны, білімді модернизациялау кезіндегі мәселелік аспектілері ылғи да талас тудыруда. Өйткені білім дегеніміз – академиялық білімділіктің алғышарты ғана емес. Ол – гуманды болашақты қалыптастырудың кепілі [12, 3 б.].

Қорыта айтқанда, білім алу – тек сауатты болу емес, өз болмысын, сонан соң дамыған тұлғаның жоғары сұранысына қарай айналадағы ортаны өзгерту деген сөз. Өзгерген орта жаңа қатынас, ұмтылыстар жүйесін тудырады. Мұндай жағдай әр адамның жеке өмір сүру салты мен тәжірибесінен жоғары және әлдеқайда кең. Ол өзі күтпеген жерде ой туындататын, өзін-өзі ұйымдастыру қажеттігіне тап болады, яғни ол өз тәжірибесі мен мүмкіндігін кеңейтуге мәжбүр. Дәл осы уақытта білім адамға көмекке келеді. Білім – адам болмысын түбегейлі өзгертетін құндылық. Құндылық адамның рухани әлемінің негізін құрайды. Олар адамның сезімін, ойын, еркін біртұтас бірлікке келтіреді және адамды қалыптастыруда шешуші рөл атқарады.

Білім көмегімен ұлттық құндылықтарымыздың құдыретін танып, оның мәдени-тарихи негіздерін игеріп, адамзат игілігіне қызмет ету аясын кеңейтеміз, ұлттық тәрбиедегі туған жер, атақоныс, елдік пен ерлік, азаматтық пен адамгершілік, имандылық пен парасаттылық, өмір өткелдері, қоғам жайлы философиялық толғау тұжырымдарын, шешендік өнерді дүниеге келтірген даналарымыз бен ойшылдарымыздың адамзаттың рухани дамуындағы қайталанбас орнын анықтаймыз; ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды үйлесімді дамыта отырып, адамзаттың бүгінгі мен ертеңіне қызмет етуін қамтамасыз етеміз [13, 25 б.].

Қай мемлекет болмасын, жарқын даму болашағын өзінің жастарымен сабақтастырады. Себебі, жастар жаңа толқын иелері, ал Қазақстан үшін жастар – тәуелсіз сана иелері. Содан болмасын Елбасы кез келген Жолдауында міндетті түрде жастар мәселесін көтеріп, үлкен сенім артатыны мәлім [14, 9 б.].

Бұл жердегі басты мәселе қоғамның рухани деңгейін көтеру үшін жастарға білім беріп қана қоймай, адамгершілікке жетелейтін, адамшылық пен адалдыққа, ізгілік пен жанашырлыққа, елін, ұлтын сүйуге тәрбиелейтін құндылықтармен азықтандыру. Міне, осындай құндылықтарды бойына сіңіріп өскен жастар ел тізгінін қолына алған кезде тәуелсіздіктің көк туын мәңгі желбіретеді деген сенімдеміз.

Н.П.Танкиш, А.Б.Шалдарбекова

Южно-Казахстанский государственный университет им.М.Ауезова, Шымкент, Казахстан

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ «МӘҢГІЛІК ЕЛ» В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Целью статьи является выявление некоторых проблем формирования личностных качеств будущих педагогов профессионального образования, а также анализ духовных основ формирования личностных качеств специалистов во всех сферах профессиональной деятельности, необходимых обществу как ключевому условию будущего развития. Описаны способы возрождения лучших традиций и национально-культурных основ нашего народа, а также вопросы укрепления национальной идеи и национальной политики. То, что мы называем национальной идеей здесь, это «Казахская нация – вечный народ». «Быть вечным народом – значит оставаться казахской нацией, передавать свой язык, религию, менталитет, природу, культуру, обычаи, дух из поколения в поколение и оставлять свой уникальный след в мире». Это характеризуется тем, что, если все слои общества понимают и участвуют в выполнении этой священной задачи, они могут создать среду, основанную на образовании и науке, которая обеспечит вечность нашему народу. Национальная идея рассматривается как основа развития интеллектуального

потенциала личности в информационном обществе. Поэтому было установлено, что идея «казахского народа – вечной страны» напрямую связана с национальным проектом по формированию интеллектуальной нации, формированию интеллектуального потенциала нации через формирование высокодуховной образованной личности.

В статье показано, как сформировать национальный дух молодежи, будущих специалистов и широких слоев населения как одного из столпов общенационального образовательного процесса в рамках национальной идеи «Мәңгілік Ел». Авторы «Мәңгілік Ел» фокусируются не только на теоретических, но и на практических аспектах национальной идеи, но и ищут ответы на вопросы «Кто мы?», «Откуда мы пришли?», «Куда мы идем?». Отвечая на эти вопросы, было отмечено, что сегодняшние молодые люди являются потомками людей, которые не потеряли такие качества, как честь, долг, личность, щедрость, благоразумие, организация, забота, гостеприимство, удовлетворенность, какими бы трудными ни были времена. Проводился углубленный философский анализ таких категорий, как «личность». Это также иллюстрируется усилиями активистов Алаша, их предков, их ответственностью перед своей родиной и самоотверженной работой потомков, готовых отдать свою жизнь за страну.

Для казахов позор страшнее смерти. Недаром говорят, «Қоянды қамыс, жігітті намыс өлтіреді» – «Мужчину убивает честь, а зайца – камыш». Прежде всего, в качестве примера, демонстрирующего молодым людям понятие чести, приводится различие между «ложной честью» и «истинной честью». Тот факт, что «честь» является высшим человеческим качеством, высшей ценностью в сознании казахского народа, подтверждается тем фактом, что такие герои, как Кенесары, Наурызбай, Ағыбай ставят честь нации выше своих жизней.

Понятие «парыз» представлено как внутренний человеческий стержень, который управляет подсознанием и поведением человека, что сочетается с качествами лидера «Благородного города» аль-Фараби.

Говоря о теоретических основах интеллектуального развития личности, студента и, в конечном итоге, будущего педагога профессионального образования, авторы проанализировали уровни интеллектуальной активности личности, выделенные русским психологом А.Ф. Лазурским. Он рассмотрел роль социальной среды в личностном и профессиональном развитии будущих педагогов профессионального образования, отметил роль социальной педагогики. Установлено, что образование – это не только грамотность, но и способность изменить свою личность и окружающую среду в ответ на высокие требования к развитой личности. Новизна статьи заключается в том, что она раскрывает будущим специалистам роль национальных ценностей в национальном образовании в рамках национальной идеи «Мәңгілік Ел», показывает пути и механизмы национального образования.

Ключевые слова: духовное возрождение, вечный народ, интеллектуальная нация, долг, интеллект, разум, понимание, знание.

N.P. Tangkish, A.B. Shaldarbekova

M.Auezov South Kazakhstan State University, Shymkent, Kazakhstan

THE ROLE OF THE NATIONAL IDEA «MANGILIK EL» IN THE FORMATION OF PERSONAL QUALITIES OF THE FUTURE TEACHER OF PROFESSIONAL TRAINING IN KAZAKHSTAN

Abstract. The aim of the article is to identify some problems of the formation of personal qualities of future teachers of vocational education, as well as an analysis of the spiritual foundations of the formation of personal qualities of specialists in all areas of professional activity necessary for society as a key condition for future development. It describes how to revive the best traditions and national cultural foundations of our people, as well as issues of strengthening the national idea and national policy. What we call the national idea here is «The Kazakh nation is an eternal people». «Being an eternal people means to remain the Kazakh nation, to transmit your language, religion, mentality, nature, culture, customs, spirit from generation to generation and leave your unique mark in the world». This is characterized by the fact that if all sectors of society understand and participate in the fulfillment of this sacred task, they can create an environment based on education and science that will provide eternity to our people. The national idea is considered as the basis for the development of the intellectual potential of the individual in the information society. Therefore, it was established that the idea of «the Kazakh people – an eternal country» is directly related to the national project on formation an intellectual nation, formation the intellectual potential of a nation through the formation of a highly spiritual, educated personality.

The article shows how to form the national spirit of youth, future specialists and the general public as one of the pillars of the national educational process in the framework of the national idea «Mángilik El». The authors of Mángilik El focus not only on the theoretical, but also on the practical aspects of the national idea, but also look for

answers to the questions «Who are we?», «Where are we from?», «Where are we going?». Answering these questions, it was noted that today's young people are descendants of people who have not lost such qualities as honor, duty, personality, generosity, prudence, organization, care, hospitality, satisfaction, no matter how difficult times may be. An in-depth philosophical analysis of such categories as «personality» was carried out. This is also illustrated by the efforts of Alash activists, their ancestors, their responsibility to their homeland and the dedicated work of descendants who are ready to give their lives for the country.

For Kazakhs, shame is worse than death. No wonder they say, «Qoiandy qamys, jigitti namys óltiredi» – «Man kills by honor, and a hare kills by reeds». First of all, as an example, demonstrating the concept of honor to young people, the distinction between «false honor» and «true honor» is given. The fact that «honor» is the highest human quality, the highest value in the minds of the Kazakh people is confirmed by the fact that heroes such as Kenesary, Nauryzbay, Agybay put the honor of the nation above their lives.

The concept of «Paryz» is presented as an internal human soul core that controls the subconscious and human behavior, which is combined with the qualities of the leader of the «Noble City» Al-Farabi.

Speaking about the theoretical foundations of the intellectual development of the individual person, the student and, ultimately, the future teacher of vocational education, the authors analyzed the levels of intellectual activity of the individual person, identified by the Russian psychologist A.F. Lazursky. He considered the role of the social environment in the personal and professional development of future teachers of vocational education, noted the role of social pedagogy. It has been established that education is not only literacy, but also the ability to change own personality and environment in response to high demands on a developed individual person. The novelty of the article lies in the fact that it reveals to future specialists the role of national values in national education in the framework of the national idea «Máńgilik El», shows the ways and mechanisms of national education.

Keywords: spiritual rebirth, eternal people, intellectual nation, duty, intellect, mind, understanding, knowledge.

Information about the authors:

Tangkish Nazira – PhD student, South Kazakhstan State University M.Auezova, tankish81@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0951-2144>;

Shaldarbekova Aisha – candidate of philosophical sciences senior teacher South Kazakhstan State University M.Auezova, Aishaldar1975@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1694-8811>

ӘДЕБИЕТ

[1] Салғараұлы К. Түрік қағанаты жөнінде бірер сөз немесе тарихи шындық тасада қалмасын // Ақиқат, 2006. №1. 12-19 б.

[2] Шалдарбекова А.Б. Шалдарбекова М.Б. Тәуелсіз Қазақстан дамуының ерекшеліктері // Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Хабаршы. II бөлім. №3(112). Астана, 2016. 594 б.

[3] Даутова С.Б. «М.Әуезов шығармашылығы және «мәңгілік ел» ұлттық идеясының сабақтастығы» // Абай атындағы ҚазҰПУ. Хабаршы. «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2(57). Алматы, 2018. 405 б.

[4] Аюпова З. К., Құсайынов Д. Ө. «Қазақстандағы білім жүйесінің рухани арналары мен саяси философиялық бағыттары» // Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясының Хабаршысы. Алматы, 2016. №6. 378 б.

[5] Нұрышева Г.Ж. Философия. Алматы, 2016. 278 б.

[6] Құнанбаев А. Қарасөздер. Алматы: «Өнер, 2010. 122 б.

[7] Ғарифолла Е. Қазақ философиясы. Алматы, 2008. 205 б.

[8] Мәңгілік ел / Жоғары оқу орнына арналған оқулық. Алматы, Абай атындағы ҚазҰПУ, 2015. 235 б.

[9] Ewa Marynowicz Hetka. Social Pedagogy and Social Work: An analysis of their Relationship from a Socio-pedagogical Perspective Sociální pedagogika | Social Education Volume 4, Issue 1, pp. 13–24, April 2016. ISSN 1805-8825 | doi:10.7441/soced.2018.04.01.01

[10] Касымова Г. К., Юркова М. «Жаһандық білім беру контекстіндегі тұлғаның өзін өзі дамытуы: құндылықтар мен сәйкестіктердің өзгеруі» // Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым Академиясының Хабаршысы. Алматы, 2019. №6. 370 б.

[11] Долгосрочная программа развития образования до 2020 г. Проект // <http://www.edu.gov.kz>. 63 с.

[12] Едильбаева С.Ж. Постмодернистская философия образования. Алматы, 2013. С. 293

[13] Шалдарбекова А.Б. М.Жұмабаев шығармашылығындағы тарихи таным мәселелері. Философия ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертациясының авторефераты. Алматы, 2007. 30 б.

[14] Мурзаходжаев Қ. Нұрлы жолмен – нұрлы болашаққа // Лидер нации и формирование интеллектуального потенциала страны. Материалы форума молодых ученых. Алматы, 2015. С.222.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.61>

Volume 3, Number 331 (2020), 26 – 34

УДК 1-155-9

В.И. Долгова, П.Л. Леонов

Южно-Уральский государственный гуманитарно-педагогический университет, Челябинск, РФ.
E-mail: 23a12@list.ru, pavel.leonov.70@list.ru

РАЗВИТИЕ КОГНИТИВНОГО КОМПОНЕНТА МОТИВАЦИИ В ДОСТИЖЕНИИ УСПЕХА У СТАРШИХ ПОДРОСТКОВ

Аннотация. Современный интерес к мотивации достижения основан на том, что этот феномен является более надежным предиктором успеха в различных сферах деятельности, чем интеллект. Цель работы: теоретически обосновать, разработать и экспериментально подтвердить эффективность программы развития когнитивного компонента мотивации в достижении успеха у старших подростков.

Методы исследования: теоретические (анализ, синтез и обобщение психолого-педагогической литературы, целеполагание, моделирование); эмпирические (констатирующий и формирующий эксперименты, тестирование по методикам «Диагностика мотивации успеха и боязни неудач» А.А. Реана, «Общая шкала удовлетворения базовых потребностей» Э. Дэси, Р. Райана, в адаптации И.Ю. Суворовой, «Методика самоуправления» Н.М. Пейсахова), математико-статистические (Rs-критерий Спирмена и T-критерий Вилкоксона). Был использован метод планирования «Дерево целей» и разработаны модель и программа. Исследование проходило в три этапа: поисково-подготовительный, опытно-экспериментальный, контрольно-обобщающий.

В результате у 38% участников программы был диагностирован мотив стремления к успеху, который полностью отсутствовал в выборке на этапе первоначального тестирования. Участники программы с уровнем мотивации «Боязнь неудачи» и «Не определено. Ближе к боязни неудачи» отсутствовали.

Программа в максимальной степени воздействовала на потребность исследуемых в автономии, что согласуется с гипотезой исследования, установлено увеличение числа (на 16%) участников программы с высоким уровнем удовлетворения потребности в автономии.

Реализация программы привела к некоторому повышению общего уровня самоуправления, что выразилось в появлении 8% участников программы с уровнем самоуправления «выше среднего», отсутствующем на начальном этапе исследования.

После реализации программы выявлено увеличение общего уровня мотива достижения успеха у ее участников.

Ключевые слова: мотивация в достижении успеха, когнитивный компонент, старшие подростки, базовые потребности, способность самоуправления, модель, программа.

Постановка задачи. Современные исследования, выполненные в рамках парадигмы «внешняя/внутренняя мотивация» подтвердили гипотезы о том, что внутренняя мотивация связана с большей настойчивостью, высокими достижениями, проявлениями креативности, более благоприятными представлениями о своих учебных способностях [1,2]. Ряд исследователей мотивации достижения признают одним из важнейших факторов успешности личности не просто высокую выраженность внутренней мотивации, но и наличие феномена доминирования этого типа мотивации над разного рода внешними мотивами [3].

Мотивация в достижении успеха – это устойчивое свойство личности, выраженное в стремлении к улучшению своих результатов в любых видах деятельности, неудовлетворенность достигнутым, настойчивость в достижении целей, стремление добиваться своего вопреки возникающим препятствиям [4, 5, 6].

Когнитивный компонент мотивации в достижении успеха включает в себя когнитивные свойства самой личности, определяющие уровень мотива достижения успеха, когнитивные

процессы, связанные с поиском и выбором цели деятельности, способа достижения цели и логическую оценку уровня сложности задачи [7, 8, 9].

Особенностью развития когнитивного компонента сознания в подростковом возрасте является овладение процессом образования понятий, играющим ведущую роль как высшая форма интеллектуальной деятельности к новым способам поведения [10, 11]. У подростков увеличивается способность устанавливать максимальное количество смысловых связей, все большее значение приобретает теоретическое, абстрактное мышление [12]. Под влиянием развития абстрактного мышления у подростков появляются «фантазии», которые становятся исключительно субъективной формой мышления. Для подростка становится возможным оперировать значениями и смыслами, соединяя воображение и мышление, он может хорошо концентрировать свое внимание и управлять им. В подростковом возрасте происходит перестройка смысловой памяти, переход от механического запоминания к смысловому, логическому. К процессам запоминания подключается мышление. Эти процессы влияют на развитие речи как количественно, так и качественно – за счет усвоения множества значений, закодированных в языке.

Рост когнитивных способностей у старших подростков дает им возможность более глубокого осмысления взаимосвязей реального мира [13, 14, 15], способствует ускорению мыслительных процессов, влияет на коммуникативные способности, расширяя среду общения как способ получения новой значимой информации и навыков.

Материалы и методы. В процессе исследования использовались следующие методы: теоретические (анализ, синтез, целеполагание, обобщение), эмпирические (констатирующий и формирующий эксперименты, тестирование по методикам «Диагностика мотивации успеха и боязни неудач» А.А. Реана, «Общая шкала удовлетворения базовых потребностей» Э. Деси, Р. Райана, в адаптации И.Ю. Суворовой, «Методика самоуправления» Н.М. Пейсахова), математико-статистические (Rs-критерий Спирмена и Т-критерий Вилкоксона). Статистические критерии рассчитывались с помощью программы Excel.

При сравнении полученных в ходе констатирующего эксперимента результатов с результатами других исследований, близких по теме [16, 17, 18], обращают на себя внимание следующие отличия: большой процент испытуемых, у которых преобладает мотив стремления к успеху; отсутствие испытуемых с мотивом избегания неудач.

Критерием отбора участников в программу развития когнитивного компонента мотивации в достижении успеха являлось наличие низкого или неопределенного уровня мотивации в достижении успеха, измеренного по методике «Диагностика мотивации успеха и боязни неудачи» А.А. Реана.

В программе участвовали лица с выявленным в ходе диагностики низким и неопределенным уровнем мотива достижения успеха (N=13).

Результаты и обсуждение. Результаты диагностики выборки после проведения программы по методике «Диагностика мотивации успеха и боязни неудачи» А.А. Реана представлены на рисунке 1.

Повторное исследование мотивации успеха позволило установить, что после участия в программе поднялся общий уровень мотива достижения успеха. Не было выявлено участников программы с мотивом «Не определено. Ближе к боязни неудачи», а у 38% (5 чел.) участников программы диагностирован мотив стремления к успеху, который полностью отсутствовал в выборке на этапе первоначального тестирования. Появление у участников программы мотива «Стремление к успеху» произошло за счет общего перераспределения, но особенно заметно изменение уровня мотива «Не определено. Ближе к стремлению к успеху», который снизился с уровня 69% (9 чел.) до 38% (5 чел.).

Результаты повторной диагностики выборки по методике «Общая шкала удовлетворения базовых потребностей» Э. Деси, Р. Райана, в адаптации И.Ю. Суворовой представлены на рисунке 2.

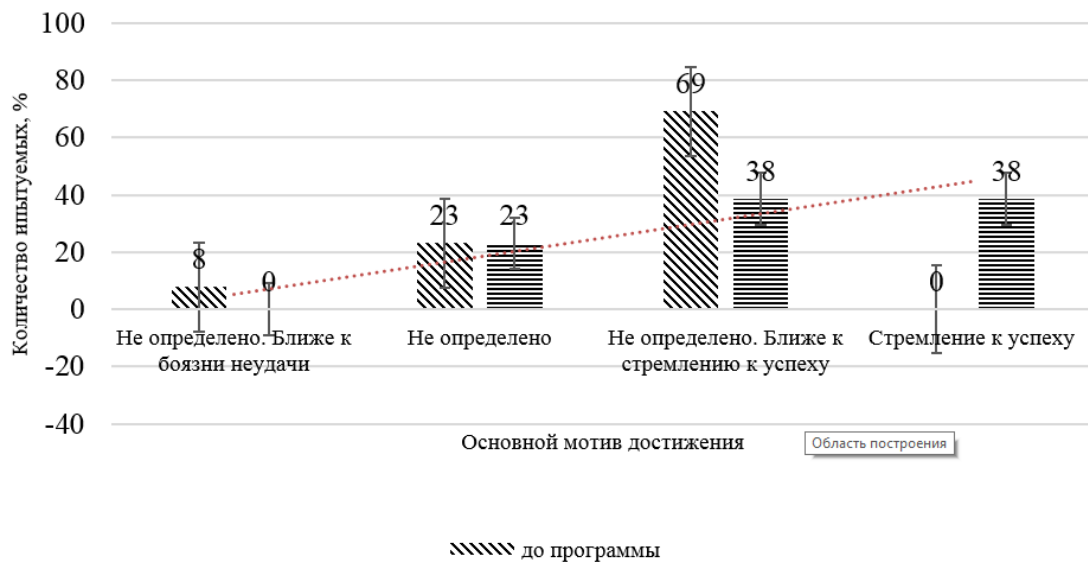

Рисунок 1 – Результаты диагностики по методике «Диагностика мотивации успеха и боязни неудачи» А.А. Реана

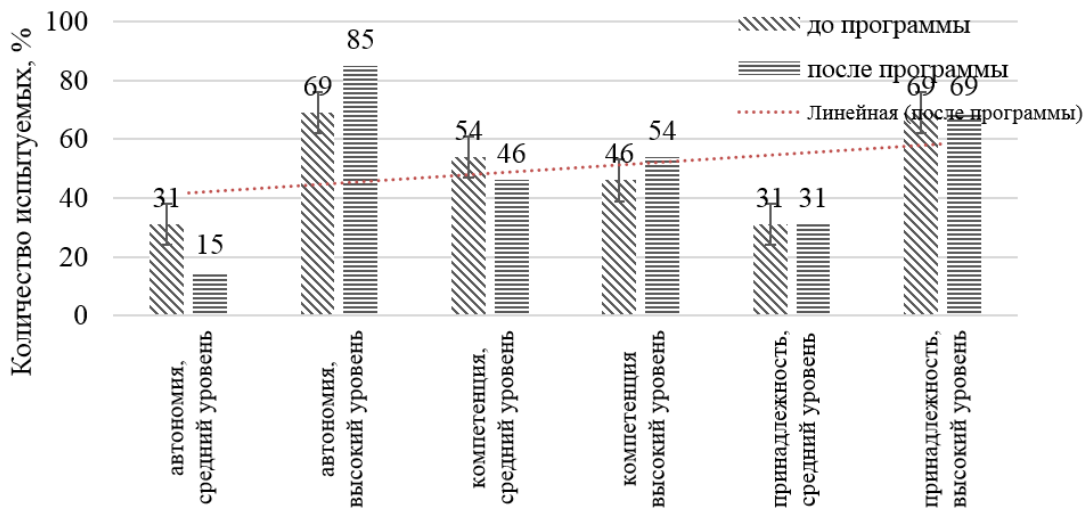

Рисунок 2 – Результаты повторной диагностики по методике «Общая шкала удовлетворения базовых потребностей» Э. Деси, Р. Райна в адаптации И.Ю. Суворовой

При анализе результатов исследования уровня удовлетворения базовых потребностей после реализации программы развития когнитивного компонента мотивации в достижении успеха установлено увеличение числа участников программы с высоким уровнем удовлетворения потребности в автономии с 69% (9 чел.) до 85% (11 чел.), небольшое увеличение количества участников программы с высоким уровнем удовлетворения потребности в компетенции с 46% (6 чел.) до 54% (7 чел.) и отсутствие изменения доли участников программы с высоким уровнем удовлетворения потребности в принадлежности. Реализованная программа развития когнитивного компонента мотивации в достижении успеха в максимальной степени воздействовала на потребность в автономии у участников программы, что согласуется с гипотезой исследования.

Результаты диагностики выборки по методике «Методика самоуправления» Н.М. Пейсахова представлены на рисунке 3.

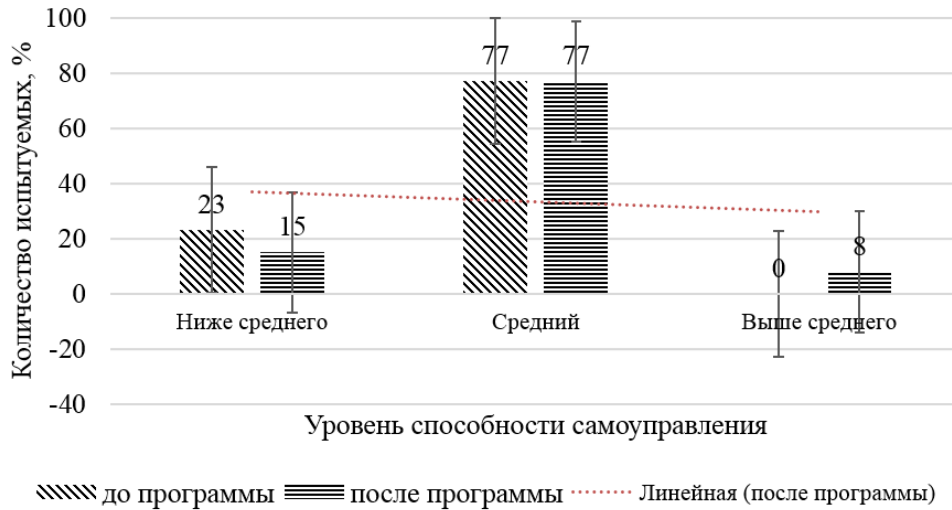

Рисунок 3 – Результаты исследования по методике «Методика самоуправления» Н.М. Пейсахова

Распределение показывает, что реализация программы развития когнитивного компонента мотивации в достижении успеха привела к некоторому повышению общего уровня самоуправления у участников программы, что выразилось в снижении показателя уровня самоуправления «ниже среднего» с 23% (3 чел.) до 15% (2 чел.) и появлении в выборке участников программы с уровнем самоуправления «выше среднего» – 8 % (1 чел.).

Обработка результатов исследования с помощью Т-критерия Вилкоксона для показателя «Основной мотив достижения» по методике «Диагностика мотивации успеха и боязни неудачи» А.А. Реана представлена на рисунке 4.

Для проверки были выдвинуты следующие гипотезы:

H0: интенсивность сдвигов в направлении увеличения показателей основного мотива достижения не превосходит интенсивности сдвигов в направлении снижения показателей.

H1: интенсивность сдвигов в направлении увеличения показателей основного мотива достижения превосходит интенсивность сдвигов в направлении снижения показателей.

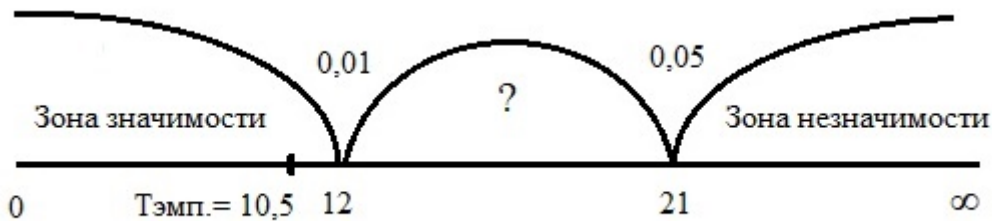

Рисунок 4 – Математико-статистическая обработка результатов исследования по Т-критерию Вилкоксона для показателя «Основной мотив достижения»

Эмпирическое значение (Тэмп. = 10,5) попадает в область значимости, следовательно, принимаем гипотезу H1. Изменения исследуемых показателей в результате проведения программы развития когнитивного компонента мотивации в достижении успеха статистически значимы. Результат исследования подтвержден.

Обработка результатов исследования с помощью Т-критерия Вилкоксона для показателя «Удовлетворение базовой потребности в автономии» по методике «Общая шкала удовлетворения базовых потребностей» Э. Деси, Р. Райна, в адаптации И. Ю. Суворовой представлена на рисунке 5.

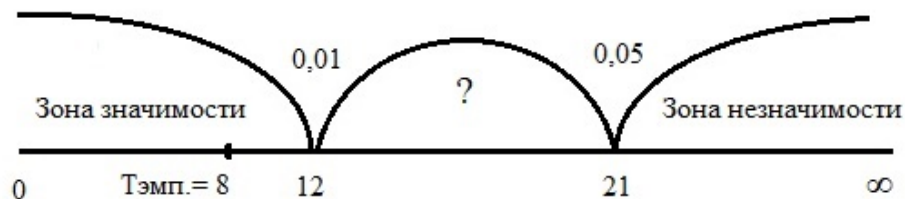

Рисунок 5 – Математико-статистическая обработка результатов исследования по Т-критерию Вилкоксона для показателя «Удовлетворение базовой потребности в автономии»

Для проверки были выдвинуты следующие гипотезы:

H₀: интенсивность сдвигов в направлении увеличения показателей удовлетворения базовой потребности в автономии не превосходит интенсивности сдвигов в направлении снижения показателей.

H₁: интенсивность сдвигов в направлении увеличения показателей удовлетворения базовой потребности превосходит интенсивность сдвигов в направлении снижения показателей.

Эмпирическое значение (Тэмп. = 8) попадает в область значимости, следовательно, принимаем гипотезу H₁. Изменения исследуемых показателей в результате проведения программы развития когнитивного компонента мотивации в достижении успеха статистически значимы. Результат исследования подтвержден.

Обработка результатов исследования с помощью Т-критерия Вилкоксона для показателя «Общая способность самоуправления» по методике «Методика самоуправления» Н.М. Пейсахова представлена на рисунке 6.

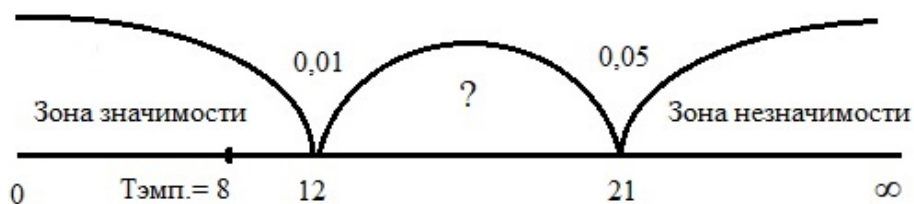

Рисунок 6 – Математико-статистическая обработка результатов исследования по Т-критерию Вилкоксона для показателя «Общая способность самоуправления»

Для проверки были выдвинуты следующие гипотезы:

H₀: интенсивность сдвигов в направлении увеличения показателей общей способности самоуправления не превосходит интенсивности сдвигов в направлении снижения показателей.

H₁: интенсивность сдвигов в направлении увеличения показателей общей способности самоуправления превосходит интенсивность сдвигов в направлении снижения показателей.

Эмпирическое значение (Тэмп. = 8) попадает в область значимости, следовательно, принимаем гипотезу H₁. Изменения исследуемых показателей в результате проведения программы развития когнитивного компонента мотивации в достижении успеха статистически значимы. Результат исследования подтвержден.

Программа развития когнитивного компонента мотивации в достижении успеха у старших подростков имеет своей целью через воздействие на когнитивную сферу человека активировать внутреннюю мотивацию – исключительно сложный феномен, изменение параметров которого предсказать без учета большого количества закономерностей трудно. Одной из таких закономерностей считается существование латентного периода в развитии внутренней мотивации. Для появления значимых изменений в сознании участников программы должно пройти некоторое время. Это время необходимо для осмысления новой информации, поиска практических ответов на вопросы, возникающие по мере этого осмысления, принятия изменений [19, 20, 21].

Из основных предположений теории самодетерминации известно, что внутренняя мотивация, будучи врожденной, будет усиливаться только в том случае, если индивиды будут находиться в условиях, способствующих ее выражению.

Одним из главных факторов поддержки усилий в развитии внутренней мотивации, к которой относится мотивация достижения успеха, выступают социально-контекстуальные события (нематериальные подкрепления, коммуникация, награды), которые ведут к переживанию компетентности в процессе деятельности. Оптимальный социальный отклик, поддержка и эффективно поддерживающие обратные связи, свобода от унижающих оценок ведут к повышению удовлетворения потребности в принадлежности [22, 23, 24]. Ощущение выбора, возможность самоуправления, интеллектуальные переживания повышают удовлетворение собственной автономностью, что, в конечном итоге, ведет к повышению уровня внутренней мотивации человека [25, 26]. Наоборот, материальное подкрепление, угрозы, дефицит времени, директивное управление, отрицательная оценка и навязанные извне цели ведут к осознанию манипулятивности со стороны внешних факторов, что отрицательно влияет на динамику развития внутренней мотивации.

Для повышения уровня активности и эффективности деятельности старших подростков необходимо прежде всего отказаться от навязывания деятельности, нужно обеспечить возможность свободного выбора [27, 28, 29]. Особенно важно учитывать тот факт, что внутренняя мотивация работает только для деятельности, которая представляет интерес для субъекта, связанный либо с новизной, либо с его эстетическими предпочтениями [30, 31]. На деятельность, в которой не соблюдаются эти условия, внутренняя мотивация влиять не может. Нахождение человека в таких условиях негативно влияет на мотив достижения успеха и ведет к повышению уровня мотива избегания неудач. Продолжительность такой ситуации может привести к общему снижению мотивации достижения.

С учетом этого факта развитие мотивации в достижении успеха представляется тонкой настройкой потребностно-мотивационной сферы сознания человека. На эти сложные психологические процессы оказывает сильное влияние состояние среды, в которой находится человек [32, 33]. Условия психологически безопасной и развивающей среды должны создаваться, обеспечиваться и придерживаться всеми, кто по долгу, призванию или воле обстоятельств находится рядом со старшими подростками согласно основополагающим правилам: самостоятельная постановка цели субъектом; стремление самостоятельно достичь поставленной цели; отсутствие стремления понравиться кому-либо в целях, средствах и результатах деятельности; предпочтение средних или чуть выше средних по сложности задач.

Заключение. Анализ результатов, полученных по итогам реализации программы развития когнитивного компонента мотивации в достижении успеха у старших подростков, не только привел к выводу о необходимости внедрения целевых программ развития когнитивного компонента мотивации в достижении успеха у старших подростков, но и было сделано заключение о том, что для психологически правильного взаимодействия со старшими подростками, ведущего к повышению их внутренней мотивации, можно рекомендовать использовать в общении спокойный и равномерный тон, держать себя свободно и умеренно эмоционально, быть жизнерадостным и дружелюбным. Необходимо также придерживаться равного подхода к обучению, предлагать к решению задания адекватного объема, не превышающие уровень возможности обучаемых. Не принуждать, избегать переутомляемости обучаемых и монотонности учебных процессов. Адекватно оценивать результаты деятельности старших подростков, поощряя самостоятельность и инициативность.

В качестве рекомендаций для старших подростков по повышению собственного уровня мотивации в достижении успеха, во-первых, необходимо назвать повышение самопонимания, освоение когний, связанных с осознанием характеристик собственной личности: своих качеств, способностей, социальной значимости, своего характера. Вторая составляющая когнитивного компонента мотивации в достижении успеха связана с работой над самоуправлением: от целеполагания до планирования через самоконтроль к выбору и принятию решений. Особой рекомендацией является совет не злоупотреблять стремлением к успеху, найти собственный баланс между внутренней и внешней мотивацией, что приведет к снижению возможности внешнего манипулирования, к повышению психологической безопасности личности и психологического благополучия.

В.И. Долгова, П.Л. Леонов

Оңтүстік Орал мемлекеттік гуманитарлық-педагогикалық университеті, Челябинск, Ресей

ҮЛКЕН ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕ ЖЕТІСТІККЕ ЖЕТУДЕГІ МОТИВАЦИЯНЫҢ ТАНЫМДЫҚ КОМПОНЕНТІН ДАМУЫ

Аннотация. Қазіргі кездегі жетістік мотивациясына деген қызығушылық феномені интеллектке қарағанда қызметтің әртүрлі салаларында сәттіліктің сенімді болжаушысы болатындығына негізделген. Жұмыстың мақсаты: үлкен жасөспірімдерде жетістікке жету мотивациясының танымдық компонентін дамыту үшін бағдарламаның тиімділігін теориялық негіздеу, әзірлеу және эксперименталды түрде растау.

Зерттеу әдістері: теориялық (психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді талдау, синтездеу және қорыту, мақсат қою, модельдеу); эмпирикалық (тұжырымдайтын эксперименттер, «Табысқа деген мотивацияны анықтау және сәтсіздікке жол бермеу» әдісі бойынша тестілеу, А. Рейн), «Негізгі қажеттіліктерді қанағаттандырудың жалпы шкаласы» (Э. Деси, Р. Райан, бейімделген И.И. Суворова), «Өзін-өзі басқару мүмкіндігі» Н.М. Пейсахова). Математикалық және статистикалық: Спирманның Rs-тесті және Уилкоксонның тесті. «Мақсатты ағаш» жоспарлау әдісі қолданылды және модель жасалды, модель негізінде бағдарлама жасалды.

Зерттеу үш кезеңде өтті: іздеу-дайындық кезеңі, эксперименталды-тәжірибелік кезең және бақылау-жалпылау кезеңі.

Нәтижесінде, бағдарламаға қатысушылардың 38 %-ында бастапқы тестілеу кезеңінде мүлдем болмаған жетістікке ұмтылу себептері диагнозы қойылды. Мотивациялық деңгейі бар «Қателіктен қорқу» және «Анықталмаған» бағдарламаға қатысушылар. Сәтсіздік қорқынышына жақын» тақырыбында баяндама жасалды.

Бағдарлама зерттеушілердің болжамына сәйкес келетін бағдарлама қатысушылары арасындағы автономияның қажеттілігіне барынша әсер етті, автономия қажеттілігін қанағаттандырудың жоғары деңгейі бар бағдарлама қатысушыларының саны артты (16 %).

Бағдарламаны іске асыру бағдарлама қатысушыларының арасында өзін-өзі басқарудың жалпы деңгейінің шамалы жоғарылауына әкелді, бұл зерттеудің бастапқы сатысында болмаған «өзін-өзі басқару деңгейі» бар бағдарламаға қатысушылардың 8 % -ының пайда болуынан байқалды.

Бағдарламаны іске асырғаннан кейін, оның қатысушылары арасында жетістікке жету мотивтерінің жалпы деңгейінің жоғарылағаны анықталды.

Түйін сөздер: жетістікке жету мотивациясы, танымдық компонент, үлкен жасөспірімдер, негізгі қажеттіліктер, өзін-өзі басқару қабілеті, модель, бағдарлама.

V.I. Dolgova, P.L. Leonov

South Ural State Humanitarian Pedagogical University, Chelyabinsk, Russia

THE DEVELOPMENT OF THE COGNITIVE COMPONENT OF MOTIVATION IN ACHIEVING SUCCESS IN OLDER ADOLESCENTS

Abstract. The current interest in achievement motivation is based on the fact that this phenomenon is a more reliable predictor of success in various fields of activity than intelligence. Objective: theoretically substantiate, develop and experimentally confirm the effectiveness of the program for the development of the cognitive component of motivation in achieving success in older adolescents.

Research methods: theoretical (analysis, synthesis and generalization of psychological and pedagogical literature, goal-setting, modeling); empirical (stating and formulating experiments, testing by methods: "Diagnosing the motivation for success and avoiding failure" (A.A. Rean), "General scale for meeting basic needs" (E. Desy, R. Ryan, adapted I.I. Suvorova), "The ability of self-government" N.M. Peysakhova). Mathematical and statistical: Spearman's Rs-test and Wilcoxon's T-test. The "Target Tree" planning method was used and a model was developed; a program was developed on the basis of the model.

The study took place in three stages: the search-preparatory stage, the experimental-experimental stage and the control-generalizing stage.

As a result, 38 % of program participants were diagnosed with a motive for striving for success, which was completely absent in the sample at the initial testing stage. Program participants with a motivation level "Fear of failure" and "Not defined. Closer to the fear of failure" was absent.

The program to the maximum extent affected the need for autonomy among program participants, which is consistent with the hypothesis of the study; it was found that the number of program participants with a high level of satisfaction of the need for autonomy was increased (by 16 %).

The implementation of the program led to a slight increase in the general level of self-government among program participants, which was reflected in the appearance of 8 % of program participants with a self-government level “above average”, which was absent at the initial stage of the study.

After the implementation of the program, an increase in the general level of motive for achieving success among its participants was revealed.

Keywords: motivation to achieve success, cognitive component, older adolescents, basic needs, self-management ability, model, program.

Information about authors:

Dolgova Valentina Ivanovna, Doctor of Psychology, Professor, Dean of the Department of Psychology, South Ural State Humanitarian Pedagogical University, 69, Lenin Ave., Chelyabinsk, Russia. 89193122570, 23a12@list.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9059-5682>;

Leonov Pavel Lvovich, graduate student of the faculty of psychology of the South Ural State Humanitarian and Pedagogical University, 69, Lenin Ave., Chelyabinsk, Russia. 83512166314, pavel.leonov.70@list.ru, Leonov, <https://orcid.org/0000-0002-5283-5777>

REFERENCES

- [1] Toybazarova N. A., Nazarova G. (2018). The modernization of education in Kazakhstan: trends, perspective and problems. *Bulletin of National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Vol. 6(376)*. P. 104-114.
- [2] Kassymova G. K., Yurkova M. G., Zhdanko T. A., Gerasimova J. R., Kravtsov A. Yu., Egorova J. V., Gasanova R. R., Larionova L. A., Arpentieva M. R. (2019). Personal self-development in the context of global education: the transformation of values and identity. *Bulletin of National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Vol. 6(376)*. P. 195-207.
- [3] Gabriel S., Valenti J., Young A. F. (2016). Social surrogates, social motivations, and everyday activities: The case for a strong, subtle, and sneaky social self. *Advances in Experimental Social Psychology. Vol. 53*. P. 189–243.
- [4] Orehek E., Forest A. L. (2016). When People Serve as Means to Goals: Implications of a Motivational Account of Close Relationships. *Current Directions in Psychological Science. Vol. 25(2)*. P. 79–84.
- [5] Nolen S. B., Horn I. S., Ward C. J. (2015). Situating Motivation. *Educational Psychologist. Vol. 50(3)*. P. 234–247.
- [6] Orlov Yu. M. (1973). *Assessment Scale for Need to Achievements*. Moscow: Mysl.
- [7] Botvinick M., Braver T. (2015). Motivation and cognitive control: From behavior to neural mechanism. *Annual Review of Psychology. Vol. 66*. P. 83–113.
- [8] King R. B., McInerney D. M. (2014). Culture's Consequences on Student Motivation: Capturing Cross-Cultural Universality and Variability Through Personal Investment Theory. *Educational Psychologist. Vol. 49(3)*. P. 175–198.
- [9] Fisher W. A., Fisher J. D., Shuper P. A. (2014). Social psychology and the fight against AIDS: An information-motivation-behavioral skills model for the prediction and promotion of health behavior change. *Advances in Experimental Social Psychology. Vol. 50*. P. 105–193.
- [10]Dolgova V., Leonov P., Kapitanets E., Melnik E., Shayahmetova V. (2019). Need to achievements among teenagers: specificity and peculiarities. *The European Proceedings of Social Behavioural Sciences EpSBS. LXXVI -SCTCMG. Vol. 20*. P. 737–744.
- [11]Rosenzweig E. Q., Wigfield A. (2014). STEM Motivation Interventions for Adolescents: A Promising Start, but Further to Go. *Educational Psychologist. Vol. 51(2)*. P. 146–163.
- [12]Blakemore S. J., Mills K. L. (2014). Is adolescence a sensitive period for sociocultural processing? *Annual Review of Psychology. Vol. 65*. P. 187–207.
- [13]Maloney E. A., Levine S. C., Beilock S. L., Converse B. A., Gibbs C. R. (2015). Jump-Starting Early Childhood Education at Home: Early Learning, Parent Motivation, and Public Policy. *Perspectives on Psychological Science. Vol. 10(6)*. P. 727–732.
- [14]Roets A., Kruglanski A. W., Kossowska M., Pierro A., Hong Y. Y. (2015). The Motivated Gatekeeper of Our Minds: New Directions in Need for Closure Theory and Research. *Advances in Experimental Social Psychology. Vol. 52*. P. 221–283.
- [15]Martin A., Olson K. R. (2015). Beyond Good and Evil: What Motivations Underlie Children's Prosocial Behavior? *Perspectives on Psychological Science. Vol. 10(2)*. P. 159–175.
- [16]Otto A. S., Clarkson J. J., Kardes F. R. (2016). Decision sidestepping: How the motivation for closure prompts individuals to bypass decision making. *Journal of Personality and Social Psychology. Vol. 111(1)*. P. 1–16.
- [17]Wilcox K., Laran J., Stephen A. T., Zubcsek P. P. (2016). How being busy can increase motivation and reduce task completion time. *Journal of Personality and Social Psychology. Vol. 110(3)*. P. 371–384.

- [18]Zhakupova Y., Dolgova V.I., Kryzhanovskaya N.V., Kondratieva O.A., Kapitanets E.G. (2017). Gifted adolescents: Special qualities of the cognitive activities' motivational component. *Espacios*. Vol. 38(40). P. 45.
- [19]Gordeeva T. O. (2016). Motivation: new approaches, diagnostics, practical recommendations. *Sibirskiy psikhologicheskii zhurnal*. Vol. 62. P. 38–53.
- [20]Fishbach A., Koo M., Finkelstein S. R. (2014). Motivation resulting from completed and missing actions. *Advances in Experimental Social Psychology*. Vol. 50. P. 257–307.
- [21]Jamil Z. (2014). Empathy: A motivated account. *Psychological Bulletin*. Vol. 140(6). P. 1608–1647.
- [22]Kruglanski A. W., Chernikova M., Rosenzweig E., Kopetz C. (2014). On motivational readiness. *Psychological Review*. Vol. 121(3). P. 367–388.
- [23]Huan X., Lee J. C-K., Yang X. (2019). What really counts? Investigating the effects of creative role identity and self-efficacy on teachers' attitudes towards the implementation of teaching for creativity. *Teaching and Teacher Educatio*. Vol. 84. P. 57-65.
- [24]Anderson C., Hildreth J. A. D., Howland L. (2015). Is the desire for status a fundamental human motive? A review of the empirical literature. *Psychological Bulletin*. Vol. 141(3). P. 574–601.
- [25]Cerasoli C. P., Nicklin J. M., Ford M. T. (2014). Intrinsic motivation and extrinsic incentives jointly predict performance: A 40-year meta-analysis. *Psychological Bulletin*. Vol. 140(4). P. 980–1008.
- [26]Lang J. W. B. (2014). A Dynamic Thurstonian item response theory of motive expression in the picture story exercise: Solving the internal consistency paradox of the PSE. *Psychological Review*. Vol. 121(3). P. 481–500.
- [27]Karabalina A., Yesengulova M., Kulbayeva B., Sarkulov M., Hayrusheva A., Summers S.A.B. Self-education: model, process and competency. *Bulletin of National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan*. Vol. 2(372). P. 48-56
- [28]Almurzayeva B., Summers D., Karabalina A., Yesengulova M., Zholdassova M., Summers B. (2018). Teaching in a modern school on base of cognitive-constructive theory. *Bulletin of National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan*. Vol. 2(372). P. 57-62.
- [29]Summers D., Salish S., Karabalina A., Kubieva V., Erbulatova A., Almurzayeva B., Nazarova G. (2018). Psychological and pedagogical aspects of moral education in Kazakhstan. *Bulletin of National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan*. Vol. 3(373). P.121-129.
- [30]Dolgova V.I., Rokitskaya J.A., Kondrateva O.A., Arkaeva N.I., Kryzhanovskaya N.V. (2017). The interactions of individual religiosity and axiological orientations of students. *European Journal of Science and Theology*. Vol. 13(4). P. 47-53.
- [31]Leary M. R., Jongman-Sereno K. P., Diebels K. J., Raimi K. T. (2015). Distinguishing intrapsychic from interpersonal motives in psychological theory and research. *Perspectives on Psychological Science*. Vol. 10(4). P. 497–517.
- [32]Lewandowsky S., Oberauer K. (2016). Motivated Rejection of Science. *Current Directions in Psychological Science*. Vol. 25(4). P. 217–222.
- [33]Dmitrieva L. G., Politika O. I., Nagumanova E. R. (2018). Factors of psychological resilience among adolescents. *Bulletin of National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan*. Vol. 6(376). P. 209-219.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.62>

Volume 3, Number 331 (2020), 35 – 41

UDC 78.03

IRSTI 18.41.45

**A.Zh. Kaztuganova, S.A. Kuzembay,
A.K. Omarova, B.N. Akimzhanov, E.E. Zhamanbalinov**

M. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan.

E-mail: zhasaganbergen@mail.ru, sara.kuzembai@mail.ru, aklima_omarova@mail.ru,
bakhtiyar.akimzhanov@bk.ru, ernat-knc@mail.ru

GENRE «POLYLOGUE» IN THE KAZAKH MUSIC

Abstract. Theoretical and historical aspects of ethnomusicology have been and remain significant for researchers of different generations. Moreover, in the light of the modernization of public consciousness, they acquire special relevance: the study of the deep content and interactions between specific areas, types, genres and forms of traditional Kazakh music, complicated by manifestations of typological, chronological, regional specificity, assumes updating of factual material and conceptual-categorical, generally scientific data. In this regard, the reliance on time-tested methods of studying the rich heritage of the Kazakh people is logical. The study of the issues of genre-style interaction in the history of national culture enhances several thematic blocks and aspects of their interpenetration: the objectives of musical decoding of traditional songs with instrumental accompaniment, presented in the context of numerous and indicative “interweaving”; issues of continuity of the genres of musical art, shown on the example of the Syrdarya song tradition of Kazakhstan; the reasons for the stylistic “intersections” in the creative works of the Kazakh oral-professional singers-composers, shown on the example of specific personalities and works; norms of competitive art, characterized as representing the genre-style “polylogue” and the trends of intra-cultural development. At the same time, theoretical and practical issues of analysis are combined in one approach, covering, first of all, the content of music, which opens up the prospect of expanding the horizon of the approaches in favor of “solid knowledge”. In this regard the problematic aspects of the article are indicative, which acquire a “cross-cutting” character: the works of the same name in song and instrumental traditions, poetics of creative individuality, Kazakh traditional music as a cultural and historical phenomenon, etc. The “spread” of historical and theoretical problems presented in its connection with the practical results of research, confirms its perspective for the current stage of musical science of development.

Keywords: song, kuy, aitys, epic tradition, musical decoding, sal, sere, improvisation, style interaction, genre features, regional features.

Introduction. In the era of globalization in the Kazakh musical culture, the interaction between genres and styles, trends and directions is perceived as a natural phenomenon. If earlier in the context of the development of improvisational art it took place in a spontaneous “order”, unconsciously, but now it represents the result of a creative search and special experiments that meet modern requirements.

Methods. Thanks to the researchers in musical studies, folklore studies, performers, art history scholars, literary critics who explore the traditional music of the Kazakh people, many problems have been solved. The studies of art at the turn of the XX-XXI centuries were very successful. The syncretic nature of national music requires a comprehensive review of the methodological foundations of the research. In this area, in connection with the verbal text which is accompanying music, the principles of logic and conclusions in the fundamental works of the scholars in the field of philology are examined: A. Baitursynov [1], A. Bokeikhanov [2], K. Zhubanov [3], M. Auezov [4], etc. and other scientific works

of such executors as B. Amanov, A. Mukhambetova [5], S. Utegalieva [6], P. Shegebaev [7], R. Nesipbay [8].

Classical works in musical studies are taken into account to comprehend genre features in the field of musicology (A.A. Alshvang, V.A. Zuckerman, L.A. Mazel, A.N. Sohor, S.S. Skrebkov), which determine its functions (O.V. Sokolov, L.N. Berezovchuk), researches in the field of folklore works (V.N. Putilov, I.I. Zemtsovsky, I.V. Matsievsky), typologies of genres and their types, searches which consider various interactions (T.V. Popova, M.S. Skrebkova-Filatova, T.M. Smirnova, E.M. Tsareva, I.N. Naletova, I.Ya. Neystadt), researches on this topic at a new scientific development stage (V.N. Kholopova, E.V. Nazaikinsky, and others).

Results. To date, musical decoding still has a special role in preservation, propaganda and communication of professional songs of the Kazakh people to the next generation. Thanks to this trend, many collections and works have been published, including folk songs patterns and sal and sere works. Among them, it is necessary to emphasize the fundamental works of A.V. Zataevich, B.G. Erzakovich, A. Zhubanov, T. Bekhozhina, A. Temirbekova, B. Karakulov and other scientists. Due to the fact that in their works there are various methods of decoding, the long-term process of its evolution is also obvious. Currently, decoding has acquired a unified system and compliance with the instrumental (dombra) system.

An important issue of musical decoding of songs is notation with instrumental accompaniment. Notation of the works of various traditional schools with instrumental accompaniment (dombra, kobyz, harmony) is performed not so often. Here the work of M. Kurmangaliyeva should be noted, who published a collection of the songs by the prominent representative of the West Kazakhstan Song School, Mukhit sal Meralyuly with dombra accompaniment. Development and systematic approach to this trend would be beneficial not only for the researchers, but also the performers. For example, a person who learnt a song could first get acquainted with the exact version of accompaniment by notes, and then, in order to improve intonation features and enhance performing skills, he could use audio recordings. Also, reading of the accompaniment by notes makes it possible to determine the relationship with instrumental music of a particular region. This helps to provide in-depth analysis.

The experience of decoding and notation of the songs with a centuries-old history, obtained in the process of preparing for the publication of the anthology “Ancient Motifs of the Great Steppe” (2019), where a number of songs and folklore patterns are presented, accompanied by kobyz, dombra and harmony, requires understanding [9]. More precisely, these are the saryns of baksy, folk songs and songs of traditional professional composers. Here, the merger of instrumental accompaniment and kuy genre is conditioned by regional characteristics. For example, the song of the prominent representative of the West Kazakhstan School, Moldabay Tanirberliuly “Moldabaydin Ani” (2nd option) begins with the introduction which is inherent in kuy “tokpe”, which occupies a special place in this region. The introduction, which is performed intensively, at a fast pace, contains elements of a transpositional kuy, since the melody has a leap from the register of the main link to the area of “kishi saga” and returns to the mode support “g-g”. So, we can conclude that introduction in the songs of Western Kazakhstan can represent a separate melodic system or unit which is similar to kuy.

In the accompaniment of the song “Mausymzhan” strokes upwards and slurs prevail, which emphasize its “tender” nature. The accompaniment which is played by soft touching of the forefinger, is in unison to the melody of the song and each time it returns to the “g-d” support. This method of playing is found in the “Kokeykesti” kuy by Tattimbet, the founder of the Arka (Central part of Kazakhstan) kuy school, the kuyshi-composer. According to the structure of the kuy, one can notice that the kuy of this school originates particularly from the songs. For example, it is convenient to develop the kuy melody on Arka dombra with a short neck, 5-7, 7-9 frets, i.e. in the mode supports “g-d”, “a-e”. Themes in kuy are repeated in variant-stanza form as if in the songs, and other sections between them seem to perform the function of a refrain.

In conclusion, it should be emphasized that spiritual heritage of the Kazakhs, in accordance with its origin, developed in close connection with other genres of the region. So, in Western Kazakhstan, kuy influenced the structure of the song, and in the East Kazakhstan and Arka regions, on the contrary, kuy originates from the songs. In Syrdarya region, zhyr is in harmony with the song and the kuy as well.

“Syr-eli, zhyr-eli” (in this widespread expression, the high status of epic traditions is fixed precisely in Syrdarya) – several epic schools were formed in this region. In addition to zhyrs, songs and kuy are actively performed in Syrdarya area. It should be noted that in the Syrdarya region, although epic schools

are highly developed, the repertoire of folk songs and songs of oral-professional composers is very small. Despite this fact, even this limited volume was subjected to selection. At the same time, so many songs of Syrdarya area have not been earlier included into any other collection. All known collections and anthologies, as a rule, included only songs of folk professional composers, but folk songs of this region remain "in the shade". (The reasons are indicated above. In this regard, the songs are insufficiently explored). This fact was clarified during the development of the anthology "Ancient Motifs of the Great Steppe" (2019). In this edition, to fill this gap, efforts have been made to fully present precisely folk songs as far as possible.

As for the folk songs, in each region there are patterns with the same title "Bozbala". For example, in the previously published anthology "1000 Traditional Songs of the Kazakh People" (2005), this song was performed by G.Arysbayeva (1st type) and G.Kurmangaliev (2d type). But "Bozbala" that is presented by us, is different from mentioned. The song performed by Ruslan Akhmetov has been included for the first time. It was also revealed that one of 10 types of the song "Saulen-ai", which is spread in the west of the country in the performance interpretation of Garifolla Kurmangaliev, has long been sung in Syrdarya area. It is preserved by the singers who learnt it from Nauryzbekzhyrau. This song, which preserved its local style features, was not included into any of the previously published collections. There are many Garifolla Kurmangaliyev's successors in the West Kazakhstan song school. At the same time, the songs "Zamandas", "Shaigul", "Zhamal-ai", which can only occasionally be heard among the people, as a whole have already begun to be forgotten. There are no recordings of the performance of real professional singers. In the presented new edition, these songs are performed by Honored figures of the RK Almirza Nogaybayev and Akmaral Nogaybayeva.

The creativity of the outstanding musician, original composer, akyn Nartay Bekezhanov is of particular importance in the presentation of art of Syrdarya region and its singing traditions. In addition to the separate, previously published and well-known compositions among people, the songs "Bazarym tarkap barady", "Ak Urmash", "Atandym Nartay sanlak", "Bastau" are presented for the first time in such context and in a format chosen for this anthology. The song "Aytzhan-ai" by Yeshniyaz sal also for unknown reasons has not yet been included into any significant collection. Esenbek's song "Zhan Saulen" is also in the same position. Thanks to the assistance of the patriots of the country, this composition was recorded and presented by the only informant of this song, Pernebay Izmambetuly. As it turned out, there is no mention of Esenbek Basalkauly anywhere, except for the local radio. His song "Ainam-au" in the collection "1000 traditional songs of the Kazakh people" (2005) was presented as folk song by mistake. In addition, it seems that now it's time for the revival of the songs "Aktolyk-ay", "Zhanym Monshan" by Rustembek Duzbembetov zhyrau. Muzarap Zhusipov's song "Balymsha" is presented in an authentic version of Ulzhan Baybosynova, a bearer of an epic tradition (zhyrshy) and "herald" of regional musicians and their creativity: this song has also undergone various changes and distortions for a long time.

All these songs in the course of comprehensive research and study while solving numerous problems confirm the impact of the epic art traditions, which is expressed in the melodic structure, performing interpretation, character of instrumental (dombra) accompaniment. At the same time, they preserve their verse form, their typical verse size (eleven verses), and their specific volume of "plot" events. From this point of view, the continuity in the development of different national genres, widely spread in one region, appears quite logical, since the same musicians created and performed them.

The representatives of other nationalities have always been interested in Kazakh songs. In general, when arises a question about when these melodies have developed, who is improving them, first of all the answer arises: the era of sal-sere (XVII-XIX centuries).

Currently, the study of this song tradition is carried out in various ways. In Kazakh musicology, both in theory and in practice, there are broad opportunities for studying traditional music compositions in view of genre and style. Nevertheless, the creativity of oral-professional composers of the indicated period presupposes further study in view of the national and individual- author's style.

Two songs with the same name "Sursha kyz", which can serve as a real example of the creativity of the singers who lived during the development and formation of the art of sal and sere, can serve as vivid and convincing patterns. One of them is Zhayau Musa Bayzhanuly (born in 1835, near Lake Zhasybay in Bayanaul district of Pavlodar region, born and died in Akshoky, 1929), the second is a composer, famous wrestler, poet, singer Baluan Sholak Baymyrzauly (born in 1864 in Enbekshilder district, the former Kokchetav region, died in 1919). Each song has much common and particular features in comparison with

the song with the same name. For example, both songs are different, but devoted to the theme of love, both have their own specific “addressee”, “hidden” under the name “Sursha kyz”, both reflected difficulties in the fate of the author – these are common signs. However, these songs belong to different authors and in a thoughtful attitude, even if there are performing versions and multivariance, in general, they cannot be confused with each other. In “Sursha kyz” by Zhayau Musa, which melody is similar to the song “Gauhar kyz”, a tragic “beginning” is manifested. “Sursha kyz” by Baluan Sholak, echoing other songs in his creativity, is formed by a combination of a fun (playful) melody and the word. On the whole, its musical nature, composition, text, and performance features do not raise doubts that this is his original work. The text includes many poetic lines with jokes. The melody sounds in upbeat mood, joyfully. “Sursha kyz” was recorded on a phonograph record in 1934 in performance of Sara Yeskyzy with piano accompaniment by A. Zataevich. According to the lines in the refrain “Gashyk bolyp kosylyp, kumarymdy kandyrdy-ai”, it is felt that this is not “about the crane in the sky”, but about the beloved wife. This is the justification of the fact that the writer Sabit Mukanov wrote in his book “Baluan Sholak”: “When he arrived in Zhetysu, he composed the song “Surshakyz”, dedicated to his Galia who was far away”. So, “Surshakyz” is not the name of the girl, but the affectionate name of Galia. This song was among 12 songs recorded by the famous researcher B.G. Erzakovich from Kenen Azerbayev, who transmitted the songs of Baluan Sholak. In his song, the “addressee” can be specified (unlike the lyrics of Zhayau Musa’s song, which reflects the state of a person who has lost his beloved). We define it based on the eventual outline of the composer's life, which is reflected in source study literature. B.G. Erzakovich has data in relation to this song, recorded by him personally (its musical score is recorded in the performing version of Kosymzhan Babakov).

In conclusion, we would like to add that such songs are found in the song “bank” of almost every professional singers-composers. For example, “Gauhartas”, “Gauhar kyz” are found both in the creative works of Zhayau Musa and Aset Naimanbayev, and also in the folk tradition; the song “Lyailim” is found in creativity of Musa Baizhanuly, and “Lyailim Shyrak” in creativity of Birzhan sal Kozhagulov. In general, if we consider this topic on a larger scale, we can say that functioning of the art of sals and sere in one era predetermines that the community of historical events of that period, recognized by the people as a privileged status in society, a storage of subtle and refined feeling due to the identity of a particular lifestyles contributed to the emergence of thematic and stylistic “intersections” in their creative work.

The time and space of the “life” of national (as well as competitive) traditions in opera art are presented as “limitless”. The “row” of the works for musical theater proves this fact. In the study of the artistic reflection of competitiveness, important stages of the historical development of the genre, similar manifestations in oral creativity, mentality, and culture, are also recorded.

The priority of approving the European genre canon, which has been preserved for a rather long time, predetermined the difficulties of the creative overcoming of the typicality of structures, semantic complexes and intonation formulas;

Kazakh opera has developed as a substantive level for the national art school ideas, but it was not always a form for an individual style and, as a rule, only occasionally;

An adequate study of the interaction of aitys and opera is possible only on the basis of understanding of the historical and cultural identity of traditional and professional musical and poetic competitions, their inclusion into the general context of competitive art.

The specifics of the expression of the varieties of dialogue by the composers, which are “multifaceted and comprehensive for the Kazakh culture”, in opera compositions are rich and complex. This can be seen both logically and emotionally. The scenes of competition of famous akyns always makes a vivid and indelible impression, amazingly inspiring the singers-performers and viewers as well. It was same during the decades of Kazakh art and literature in 1936, 1949, 1958. According to the critics of those years, high grades were then significantly predetermined by the aitys scene in particular, and its excellent recreation in a musical text and on stage.

Since the restriction to only universally recognized names and their best compositions could lead to the loss of the objective basis in revealing the composers’ creativity patterns, those musical and theatrical compositions that had already turned into “monuments” of their period and socio-cultural conditions that formed them have been considered. Such texts serve as important source of information about the past, and in an unusual setting they can shine in new colors. Moreover, the material of even selected

compositions is not covered in detail in the same way, since in the historical process certain opuses “participate” in different ways, and sometimes only their some facets.

The most indicative factors logically take the central place in the framework of the heritage of each of the composers and music in general.

Conclusion. The heritage of the Kazakhs, in accordance with its origin, developed in close connection with other genres of the region. In the Western Kazakhstan, kuy influenced the structure of the song, and in the East Kazakhstan and Arka regions, kuy originates from the songs. In Syrdarya region, zhyr is in harmony with the song and the kuy as well.

The impact of the epic art traditions is expressed in the melodic structure, performing interpretation, character of instrumental (dombra) accompaniment. The continuity in the development of different national genres, widely spread in one region, appears quite logical.

Recognized by the people as a privileged status in society, a storage of subtle and refined feeling due to the identity of a particular lifestyles contributed to the emergence of thematic and stylistic “intersections” in their creative work.

The meaning of genre evolution is manifested in comparing certain texts. At the same time, the criterion in their selection, along with representativeness for the deep trends of intra-cultural development, genre-style polylogue and synthesis of arts, the quality of coverage in musicology literature was chosen as well.

The interaction between genre norms and manifestation of individual self-expression traits are key guidelines in interpreting the specific features found in the analysis of the works which were selected for presentation in this context.

А.Ж. Қазтуғанова, Кузембай С.А., А.Қ. Омарова, Б.Н. Акимжанов, Е.Е. Жаманбалинов

М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ МУЗЫКАСЫНДАҒЫ ЖАНРЛЫҚ «ПОЛИЛОГ»

Аннотация. Этномузыкатанудың теориялық және тарихи қырлары әр буын зерттеушілеріне маңызды болған. Әрі бүгін де мәнін жоғалтқан емес. Оның үстіне, қоғамдық сананы жаңғырту тарапынан алғанда да өзектілігі ерекше арта түсуде. Дәстүрлі қазақ музыкасының жекелеген бағыттарының, түрлерінің, жанрлары мен формаларының байланыстарын және терең мазмұнын зерттеуде, типологиялық, хронологиялық, өңірлік ерекшеліктің көріністерін фактологиялық материал тұрғысынан алып қарағанда да, тұтас ұғымдық-категориялық жағынан да, ғылыми аппаратты жаңартуды көздейді. Осыған орай, қазақ халқының бай мұрасын зерделеудің уақыт тезіне сыналған әдістеріне сүйену қисынды.

Ұлттық мәдениет тарихындағы жанрлық-стильдік өзара іс-қимыл мәселелеріне жасалған үндеу бірнеше тақырыптық бөліктерді және олардың өзара байланысының аспектілерін өзекті етеді. Олар:

– көптеген көрнекілік контекстінде «өріліп» ұсынылған аспаптық сүйемелдеудегі дәстүрлі әндерді ноталық хаттау міндеттері;

– музыкалық өнер жанрларының сабақтастығы мәселелері Қазақстанның Сырдария ән дәстүрінің үлгісінде таныстырылған;

– қазақтың кәсіби-ауызша мәдениетіндегі әнші-композиторлардың шығармашылығындағы стилистикалық «қиылысу» себептері, нақты тұлғалардың және жекелеген туындылардың мысалында көрсетілген;

– өнердегі жарыс нормалары мен принциптері, жанрлық стильдегі «полилог» ретінде ғана сипатталмаған. Сонымен қатар, ішкі мәдени даму тенденцияларын да көрсетеді.

Мұнымен бірге музыкалық талдаудағы теориялық және практикалық мәселелер бір көзқараста біріктіріліп, ең алдымен, музыка мазмұнын жаңартып, «толық білімнің» пайдасына қатысты іске асатын келешек ғылыми көзқарастар көкжиегін кеңейтуге жол ашады. Соған байланысты бұл мақаланың «өтпелілік» сипатына ие болған түйткілді тұстары көрсетілген. Аспаптық және ән дәстүріндегі аттас шығармалар, еркін шығармашылық тұлғаның поэтикасы, мәдени-тарихи құбылыс ретіндегі қазақтың дәстүрлі музыкасы және т.б.

Негізгі тұжырымдардың қатарында:

Қазақтың рухани мұралары өзінің шыққан аймағына тән сол ортаның өзге жанрларымен тығыз байланыста дамып отыратынын айтуға болады. Мысалы, Батыс Қазақстан өңірінде күй өнері әнге әсерін

тигізсе, Шығыс Қазақстан, Арқа аймақтарында ән күйдің құрылымына арқау бола алады. Ал Сыр өңірінде жыршылық әнмен де, күймен де біте қайнасып жатыр.

Күрмеуі көп мәселелермен бетпе-бет келе отырып, осы аталған әндердің барлығы антологияға жан-жақты зерттеу мен зерделеулерден өткізу барысында әндердің әуендік иірім желісінен, орындалу мәнерінен, домбыра сүйемелінде кездесетін қағыстық тәсілдерден жырдың әсері анық аңғарылады. Олардың ән болып ерекшеленуі шумақты-қайырмалы құрылымы (кейбір жандайда қайырмасыз), поэтикалық мәтіні 11-буынды кара өлең формасында жазылғаны және жырға тән сюжеттік уақиғалардан тұрмайтындығы дәлелдейді. Өнер халықпен бірге біте қайнасып өмір сүретіндігі анық. Осы тұрғыдан алғанда бір аймақта кең таралған ұлттық жанрлардың сабақтастықта дамуы заңды. Өйткені, оларды шығарған, орындаған және насихаттаған тұлғалар өздері болған.

Сал-серілердің өнер төңкерісіндегі бір кезеңде ғұмыр кешуі, сол уақыттағы тарихи оқиғалардың ортақ, өнерпазға халық беретін мәртебенің бір болуы, сезімталдық, суырып-салмалық қасиеттерге барлығының бірдей ие екендігі, өмір сүру салтының ұқсастығы олардың шығармашылықтарында тақырыптық-стильдік сабақтасулардың кездесуіне септігін тигізген деп тұжырымдаймыз.

Екі жанрлық нормалардың (опера мен айтыс) өзара әрекеттестігі мен өзін-өзі танытудың жеке кырлары, түсінік беру ерекшелігіндегі басты бағдар, тұсаукесерге таңдалып алынған шығармалардың осындай контексті талдау барысында табылған.

Музыка ғылымындағы қазіргі даму кезеңіне орай ұсынылған «айналым», өзекті тарихи және теориялық мәселелердің, зерттеу жұмыстарындағы практикалық нәтижелермен нақты байланысында ғана келешегі болатынын растайды.

Түйін сөздер: ән, күй, айтыс, эпикалық дәстүр, нотаға түсіру, сал, сері, аймақтық музыка, дәстүр, музыкатанушы, ғалым.

А.Ж. Қазтуғанова, Кузембай С.А., А.Қ. Омарова, Б.Н. Акимжанов, Е.Е. Жаманбалинов

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

ЖАНРОВЫЙ «ПОЛИЛОГ» В КАЗАХСКОЙ МУЗЫКЕ

Аннотация. Теоретические и исторические аспекты этномузыковедения были и остаются значимыми для исследователей разных поколений. Более того, в свете модернизации общественного сознания они приобретают особую актуальность: изучение глубинной содержательности и взаимосвязей между отдельными направлениями, видами, жанрами и формами традиционной казахской музыки, усложненных проявлениями типологической, хронологической, региональной специфики, предполагает обновление как фактологического материала, так и понятийно-категориального и в целом научного аппарата. В этой связи закономерна опора на проверенные временем методы изучения богатейшего наследия казахского народа. Предпринятое обращение к проблемам жанрово-стилевого взаимодействия в истории национальной культуры актуализирует несколько тематических блоков и аспектов их взаимопроникновения:

задачи нотной расшифровки традиционных песен с инструментальным сопровождением, представленные в контексте многочисленных и показательных «переплетений»;

вопросы преемственности жанров музыкального искусства, проэкспонированные на примере Сырдарьинской песенной традиции Казахстана;

причины стиливых «пересечений» в творчестве казахских устно-профессиональных певцов-композиторов, показанные на примере конкретных персоналий и отдельных произведений;

нормы и принципы состязательного искусства, охарактеризованные как репрезентирующие не только жанрово-стилевой «полилог», но и тенденции внутри-культурного развития.

При этом теоретические и практические вопросы музыкального анализа объединены в одном подходе, освещающем, прежде всего, содержание музыки, что открывает перспективу в расширении горизонта задействованных научных подходов в пользу «цельного знания». Показательны в этой связи проблемные ракурсы статьи, приобретающие «сквозной» характер: одноименные произведения в песенной и инструментальной традициях, поэтика свободной творческой индивидуальности, казахская традиционная музыка как культурно-исторический феномен и др.

В ряду основных положений статьи:

Духовное наследие казахов в соответствии со своим происхождением развивалось в тесной связи с другими жанрами этого региона. Так, в Западном Казахстане кюй повлиял на структуру песни, а в Восточно-Казахстанском и аркинском регионах, напротив, кюй берет свое начало в песнях. В Сыр-дарьинском регионе жыр гармонирует и с песней, и с кюйем.

Все эти песни в ходе всестороннего исследования и изучения при разрешении многочисленных проблем подтверждают воздействие традиций эпического искусства, которое проявляется в мелодической структуре,

исполнительской интерпретации, характере инструментального (домбрового) сопровождения. При этом они сохраняют свою куплетную форму, типичный для них размер стиха (одиннадцатисложник), присущий им объем «сюжетных» событий. С этой точки зрения преемственная связь в развитии разных национальных жанров, широко распространенных в одном регионе, предстает вполне закономерной, поскольку создавали и исполняли их одни и те же музыканты.

Функционирование искусства салов и серэ в одну эпоху предопределено тем, что общность исторических событий того времени, признанный народом привилегированный статус в обществе, склад тонкого и изысканного чувствования в силу идентичности особого образа жизни способствовали появлению тематических и стилевых «пересечений» в их творчестве.

Взаимодействие двух жанровых норм (к примеру, оперы и айтыса) и проявление черт индивидуального самовыражения – ключевые ориентиры в интерпретации особенностей, обнаруживаемых в ходе анализа избранных для презентации в таком контексте произведений.

Представленный «разворот» актуальной историко-теоретической проблематики в ее очевидной связи с практическими результатами исследовательской работы подтверждает свою перспективность для современного этапа развития музыкальной науки.

Ключевые слова: песня, куй, айтыс, эпическая традиция, нотная расшифровка, сал, серэ, импровизационность, стилевое взаимодействие, жанровые особенности, региональные черты.

Information about authors:

Kaztuganova Ainur Zhasaganbergenovna, Candidate of Art Sciences, M. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan; zhasaganbergen@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1248-2759>;

Kuzembay Sara Adilkereyovna, The main researcher of the Department "Musicology" doctor of arts, Professor, corresponding member of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan; sara.kuzembai@mail.ru;

Omarova Aklima Kaiyrdenovna, Candidate of Art Sciences, Associate Professor, M. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan; aklima_omarova@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-8681-2207>;

Akimzhanov Bakhtiyar Nurzhanuly, Junior researcher of the Department "Musicology", M. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan; bakhtiyar.akimzhanov@bk.ru; <https://orcid.org/0000-0002-0989-3955>;

Zhamanbalinov Ernat Erbolatuly, Junior researcher of the Department "Musicology", M. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan; ernat-knc@mail.ru

REFERENCES

[1] Baitursynov A. (1989) Works: Poems, translations, research. (Compiled by A.Sharipov, S. Dautov) Almaty: Zhazushy, 320 p. (in Kaz.).

[2] Bokeikhanov A. (1995) Selected works (selected) / Ed. R. Nurgaliyev. Almaty: Kazakh Encyclopediasy, PP. 330-331. (in Kaz.).

[3] Zhubanov K. (1999) The origin of kuy genre in Kazakh music studies, researches in the Kazakh language. Almaty: Gylym, PP. 273-287. (in Kaz.).

[4] Auezov M. (1962) Time and literature. - Almaty, Kazmemkorkemadbbas, 428 p. (in Kaz.).

[5] Amanov B.Zh., Mukhambetova A.I. (2002) Kazakh traditional music and the XX century. Almaty, Daik-Press, 544 p. ISBN: 5-7667-0045-8 (in Russ.).

[6] Utegalieva S. (2016) The sound world of the Turkic peoples (on the material of instrumental traditions of Central Asia). Autoabstract from the dissertation for a doctor of art criticism degree. Moscov. p. ISBN: 5-7667-0045-8 (in Russ.)

[7] Shegebaev P. (2017) Kazakh dombra music: issues of theory, history and methodology. Astana: "Master Po" LLP, 327 p. ISBN: 978-601-7458-70-6 (in Russ.).

[8] Nesipbay R.T. (2000) Kuy-tokpe in the system of traditional world relations of the Kazakhs (issues of the theme, form and composition). Almaty, Nauka. (in Russ.).

[9] Gafurbekov T.B., Omarova A.K., Kaztuganova A.Zh. (2019) Ancient saryns of the great steppe // Bulletin of national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan ISSN 1991-3494 Volume 3, Number 379, PP. 121-127. <https://doi.org/10.32014/2019.2518-1467.77>

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.63>

Volume 3, Number 331 (2020), 42 – 48

УДК 81'373

ГРНТИ 16.21.47

М. Қожанұлы

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы атындағы
Ұлттық қорғаныс университеті, Нұр-Сұлтан.
E-mail: m_kozhanuly@mail.ru

**ҚАЗАҚ РУЛАРЫНА ТӘН КЕЙБІР
МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ СТЕРЕОТИПТЕРІ ЖАЙЛЫ**

Аннотация. Автор мақалада қазақ руларына тән кейбір мінез-құлықтарында қалыптасқан қасиеттеріне берілген бағалауды стереотип проблемасы тұрғысында қарастырады. Сондай-ақ Қазақстанның батыс өңіріне тән рулары (этноним) негізінде өз ортасында ешкімге ұқсамайтын мінез-құлық қасиеттері және іс-әрекеттерімен бір атадан өрбіген ұрпақтар санасында сақталған өмірлік тәжірибесін, дүниетанымдық болмысын, т.б. факторларын этникалық стереотип тұрғысынан анықтауға болатынын алға тартады. Этникалық стереотип арқылы мінез-құлықтан ұлттық құндылықтары мен этномәдени дәстүрлерінің, сондай-ақ туыстас немесе туыстас емес этностарының элементтерін көруге болады. Автор сол заманда-ақ қазақ руларының, оның ішінде Кіші жүздің Әлімұлы, Байұлы руларынан тараған аталарының даралық мінез-құлқына берген бағаларын рудың бірігуінің тұтастық жүйесі ретінде бүгінгі ұрпақтардың бойында сақталған қасиеттерімен салғастыра отырып, мінез-құлық прагматизмі аясында жеке зерттеуді қажет ететін проблема ретінде қарауды ұсынады.

Түйін сөздер: стереотип, мінез-құлық, мінез-құлық прагматизмі, қазақ рулары, этноним, этникалық стереотип, Әлімұлы, Байұлы.

Кіріспе. Қоғамда ғылым дамыған сайын, оның салалары тармақталып, дамитыны сөзсіз. Соның бірі – соңғы кезде шетелдік және отандық ғылымдар аясында «стереотип» мәселесі жиі сөз етіліп келеді.

Жалпы, «стереотип» деп, сонау XVII ғасырдың аяғында француз баспагері Ф. Дидо кітапты қайта басып шығаруда уақытты, еңбекті және бағаны үнемдеу мақсатында ойлап тапқан құрылғыны атаған. Кейін американдық публицист У. Липпман «стереотип» ұғымын термин ретінде қоғамдағы, ғылымдағы мән-мағынасын кеңейтіп, жан-жақты тұрғыдан (туыстық, таныстық, мәдени т.б.) қарастыруды ұсынды [1]. Содан бері шетелдік және отандық ғалымдар «стереотип» ұғымын түрлі ғылымдар аясында қарастырып келеді. Мысалы, Ю.В. Бромлей этностық стереотип деп, сол ұлттың ерекшелігін, мінез-құлқына қатысты берген бағаны назарға алса, ал этнограф А.К. Байбурин қоғамдық сананың бөлінбейтін бөлігі деп қарайды. Сондай-ақ Б.С. Ерасова және И.С. Конаның еңбектерінде этностереотипті қоғамдық және жеке сананың проблемасы тұрғысынан зерттеуді ұсынып, оларды әр түрлі қырынан қарастырып, жіктеп келеді [2]. Мысалы, әлеуметтік стереотипі, ойлау стереотипі, этностық стереотипі, орыс, француз, американдық және ағылшын туралы стереотиптері, мәдени стереотипі, қарым-қатынас стереотипі және т.б. Бір сөзбен айтқанда, «стереотип» ұғымы адам өмірінің барлық салаларын қамтитынын ескерсек, соңғы кезде шетелдік білім беру жүйесінде оқытылып жүрген «Ұйымдық мінез-құлық негіздері» [3] пәнімен сабақтасып жатқанын байқаймыз.

Қазақ сияқты келешегі мол, жан-жақты кемелдену, жаңару, гүлдену үстіндегі халықтың ұлттық келбетін танытуда белгілі бір өңірлердегі қазақ этносының құрамдас бөлігі ру, тайпа атаулар туралы саясаткер, Қазақ елінің Тұңғыш Президенті, Елбасы Н.Ә. Назарбаев: «Рас, Алтай тауларының сілемін қоныс еткен қарапайым қазақ батыс қазақстандық қазақтардың ру-тайпасын

таратып бере алмауы мүмкін, алайда ол өңірде Кіші жүздің қазақтары өмір сүргенін жақсы білген. Сол арқылы әрбір қарапайым қазақ, рулық қарым-қатынас жүйесінің арқасында, байтақ қазақ даласын бір ғана қазақ халқының мекен-тұрағы ретінде ой көзімен шола алған. Сонымен бірге өзін сол байтақ әлемнің жеке тұлғасы ретінде сезініп-түйсінген» [4, 48 б.], – дегендей, қазақтың кез-келген ру, тайпалық қарым-қатынас жүйесін тұтастық құбылысы ретінде танып-түсінуде мінез-құлқы мен психологиялық ерекшеліктері де жетекші рөл атқарғанын көреміз.

Кез келген адамның (ұлт өкілі – астын сызған біз) қоғамда, жанұясында, тіпті, руында қалыптасқан түрлі ерекшеліктерді өз бойына жинақтап, меңгереді десек, ең алдымен, олардың мінез-құлықтарында байқалады. Осы орайда, ұлы Абайдың 7-ші сөзіндегі: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біреуі – ішсем, жесем, ұйықтасам деп тұрады. ...Біреуі – білсем екен демекілік...» [5, 285-286 б.], – десе, ал Елбасы Н.Ә. Назарбаев: «... әр нәрсені ұтымды пайдалану – мінез-құлықтың прагматизмі деген осы» [6], – деп жазғандай, этностық стереотипте, оның ішінде қазақ руларына тән стереотиптері басқа туыстас немесе туыс емес этностарымен өзара іс-әрекетін анықтауға көмектесетінін былай қойғанда, қазақтың өз ішіндегі руларының бір-бірінен ерекшелігі, әдет-ғұрпы, мінез-құлқы, тұрмыс-тіршілігін және т.б. айқындауға ықпал ететіні сөзсіз.

Этникалық стереотипте, сол ұлттың мінез-құлқынан, ұлттың рухани-мәдени болмысынан, оның жан-жақты қыры мен сырынан, ерекшеліктерінен айқын көрінетінін ескерсек, зерттеуші ғалымдар этнос стереотипін іштей: автостереотип (өз ру-тайпасы, ұлты арасындағы) және гетеростереотип (басқа ұлт арасындағы) деп бөледі.

Зерттеу барысындағы әдістер. Жалпы этнонимдердің, оның ішінде қазақ ру-тайпалары хақында зерттеген отандық және шетелдік ғалымдардың (Ш. Уәлиханов, М. Тынышпаев, С. Аманжолов, Ә. Марғұлан, Т. Жанұзақов, А. Левшин, А. Харузин, Н. Аристов, В. Радлов, А. Кононов, т.б.) тарихи-тілдік теориялық және методологиялық пайымдауларына сүйендік. Сонымен қатар, этностереотипті ұлттың мінез-құлқы аясында қарастырған зерттеуші-ғалым Ю.В. Бромлейдің [7, 143-172 б.] көзқарасы басшылыққа алынды. Сондай-ақ қазақ руларының мінез-құлқына, психологиялық ерекшелігіне қатысты зерттеушілердің әдістемелік пайымдауларын тізіп жатпай, осы жол авторы «Қазақ этнонимдер жүйесі» атты монографиясынан қарауды ұсынады [8].

Осы тұрғыдан келгенде, жалпы ғылыми айналымда «этноним, этнос» сөзіне берілген анықтамалар белгілі болғандықтан, оларға тоқталмай, «стереотип» ұғымына берілген анықтамаларды жинақтап «қалыптасқан, тұрақты көрінісі» немесе «біреу (адам) туралы қалыптасқан ерекшелікке пікір айту» мағынасында қарап, қазақ руларына, оның ішінде Қазақстанның батыс өңірі қазақтарының руларына (одан әрі – өңір этнонимдері) тән кейбір мінез-құлқына, яғни автостереотипке (өз ру-тайпасы, ұлты арасындағы) қатысты ерекшеліктеріне тоқталуды жөн көрдік.

Осы жерде кез келген ұлттан «Сенің ұлтың кім?» – деп сұрасаң, ойланбастан: қазақ, орыс, қытай т.б., ал «сен қай рудансың?» – деп сұрасаң, тағы да ойланбастан: адай, албан, әлім, тама т.б. жауап береді. Бұл – этнос немесе ру адамдарының саналы түрде жауап беру құбылысы. Олай болса, ру (немесе этнос) – адамға тағылған атақ емес, шынайы (реалитивті) ұғым.

Бір сөзбен алғанда, этнос дегеніміз – адам (шартты түрде).

Этностың (адамның) бойында өзіндік жекелік (даралық) ерекшелігі (бет-бейнесі) бар, ұлттық мінез-құлқы, жан дүниесі, іс-әрекеті, дүниеге көзқарасы т.б. бір-бірімен байланысты, психологиялық тұрғыдан қайталанбайтын жақтарымен қатар, этностардың бір-бірімен ұқсас қасиеттерін белгілі бір халық, ұлттың этносқа айналу процестеріндегі тіл арқылы көрінетін мәдени құндылықтары тұрғысынан да бағамдауға болады. Бір сөзбен айтқанда, «мен» арқылы адам өзін белгілі бір этносқа (ататекке), «біз» арқылы өзін жалпыға (руға) қосылады. Сөйтіп, адам өзі өмір сүріп отырған ортасы арқылы қазақи ұлттық көңіл күйі, жан дүниесі, мінез-құлқымен де этностың (рудың) қалыптасуына әсер етеді. Олай болса, этнос бойындағы өзіне тән ұлттық менталитетті, сондай-ақ бірлестік құрамындағы ірі ру, тайпалардың не бір атадан өрбіген ұрпақтар санасында сақталған шындық болмысын, мінез-құлқы мен психологиялық ерекшеліктерін этникалық стереотип тұрғысынан анықтауға болады.

Материалдарды талдау және оның нәтижелері. Осы жерде Билер институтының түп атасы болған Майқы би туралы Елбасы Н.Ә. Назарбаев: «Ел аузындағы аңыздың айтуынша, халықтың санасына сәуле түсірген «нұртаңбасын» – қазақ үш жүзінің бас таңбаларын тасқа қашаған сол кісі екен дейді. Үйсіндердің нысаны – Ту, арғындардың нысаны – Көз, алшындардың нысаны – Найза

содан қалса керек» [4, 273 б.], – дегендей, Майқы би салған бас таңбалардан үш жүздің қоғамдағы ролі мен орнын байқауға болады. Осыған қарап, ешбір талқылауға жатпайтын, жазылмаған далалық құқық дәрежесіне дейін көтерілген көшпенділік менталитетке тән Дала заңының, яғни өңір этнонимдері құрамындағы әрбір рудың өзіне тән көңіл күйі, мінез-құлқы, жүріс-тұрысы, сөйлеу мәнері, іс-әрекеті т.б. ерекшеліктері (бет-бейнесі) арқылы сол рудың бет-бейнесін стереотипінен көруге болады. Екінші сөзбен айтқанда, сол заманда өмір сүрген рудың мінез-құлық қасиеттеріне берген бағалаудың екі жағы: бірі – ортаға тигізетін пайдасын, екіншісі – зиянды (кемсіту) жақтарын көреміз. Бұл стереотиптеу көрінісі қазіргі қоғамда да кездеседі [3, 132 б.]. Сондықтан қазақ руларын автостереотиптік (өз ру-тайпасы, ұлты арасындағы) тұрғыдан сөз еткенде, сол заманда өзін қоршаған ортаға тигізетін пайдалы жақтарын назарға алдық. Демек, қоғамдық ортада қалыптасқан мінез-құлық негіздері – жеке адамның (рудың астын сызған – автор), топтың мінез-құлқының айырмашылықтарын, қарым-қатынастарын түсінуге көмектесетінін ескерсек, қазақта «Ата – балаға сыншы», – дегендей, Байұлының ішінде Сегіз арыс адайдың бір баласы Тобыштан тараған Әлмембет өз балаларын сынап отырып, былайша:

Табынайым – көк сүңгісі қолында,
Еліне қорғар ер болар.
Шоңайым – өнері өрісті,
Сөзі келісті,
Шешімі тақ-тақ би болар.
Зорбайым – түлігі біткен,
Төлі өскен,
Ошарылған бай болар.
Осындай туыстарының ортасында

Бәубегімнің де шаруасы жай болар [9, 632 б.], – десе, ал Әлімұлының Қабақ руынан тараған бес ұлының бойындағы мінез-құлқы туралы:

Қарабасты найза беріп жауға қой,
Қалдыбайды айқайлатып дауға қой,
Жарасты қырындатып қызға қой,
Өмірді таяқ беріп малға қой,
Сексенді пышылдатып асқа қой [9, 630 б.], –

дейді.

Жоғарыда өлең жолдарынан әке өз балаларының бойындағы қасиеттері мен іс-әрекетіне қарап, баға бергенін көреміз. Сондай-ақ, Адайдың Құдайберді, Келінберді руынан тараған ұрпақты жинақтап, «Сегіз арыс Адай» деп те атап, одан өрбіген аталар туралы:

Бірі – жырау, бірі – акын,
Бірі – самал, бірі – салқын,
Бірі – жаңбыр, бірі – қарқын,
Бірі – мырза, бірі – ер,
Бірі – ылди, бірі – өр,
Бірі – мақпал, бірі – зер [9, 632 б.], –

деп, әрбір теңеу ұғымдар арқылы Адайдан өрбіген аталардың өзіне тән қайталанбайтын даралық мінезі мен ой-өрісін, іс-әрекетін, психологиялық ерекшеліктерін меңзейді.

Қазақ руларына ортақ тән қасиеттердің бірі – ел ішіндегі түрлі мәселелерді шешуде жүгінетін ортаның болуы. Соның бірі, Кіші жүзде «Әлім - аға баласы» атанған елдің өз ішінде де топ бастайтын жақсысы мен жайсаңын жинақтап: «Әлім-шөменнің ішіндегі биі – төртқара, батыры – қарасақал, мырзасы – шөмекей» [9, 627 б.], – деп, елдің ішінде жиі болып тұратын дау-дамайда Әлімұлында кімдерге жүгінуге болатынын алға тартады.

Жоғарыда келтірілген мысалдардан соңғы кезде шетелдік және отандық білім беру жүйесінде жиі айтылып жүрген ұйымдардағы (рулардағы – астын сызған автор) мінез-құлықтың 4 қадамы: проблеманы тұжырымдау, ақпарат жинау, идея тудыру, идеяны бағалау [3, 124 б.] сол заманның өзінде-ақ рулар бойында мойындалғанын көруге болады. Және рулар бойындағы мінез-құлық ерекшеліктері, себептері қазіргі тілмен айтқанда, креатив әлеует пен креатив орта [3, 123 б.] арқылы қалыптасады. Сондай-ақ рудың (жеке адамның) мінез-құлық қасиеттері қоршаған ортаның

әсерімен бірге, оны көру, қабылдау және оған деген сеніміне де негізделеді. Сөйтіп, сол замандағы ел ішінде болып тұратын даулы мәселелерді шешуде ру басының бойындағы мінез-құлқынан және кез келген жағдайда ортақ ымыраға келіп, бейімделіп отырғанын, сол заманында да қазіргі жаһандану заманындағы қалыптасқан менеджерлік қасиеттің болғанын аңғарамыз. Бұл Абайдың 39-шы сөзіндегі: «...бұл замандағылардан артық екі мінез бар екен. ...Ол екі мінезі қайсы десең, әуелі, ол заманда ел басы, топ басы деген кісілер болады екен. ...Екіншісі, намысқор келеді екен» [5, 338-339 б.], – деген жолдарымен сабақтасып жатыр.

Жоғарыда келтірілген жолдардан «Сегіз арыс» атанған Адайдан және Әлімұлының Қабақтан тараған ұрпақтарының елін, жерін қорғайтын ұлын дәріптесе, ал ел ішінде болып тұратын дауды шешуде дуалы сөзімен дүйім жұртты тыңдата да, тоқтата да білетін ұлы бар екенін мақтан тұтады. Сонымен қатар, осындай жерін қорғайтын, ойлы да, ұтымды сөзімен елін тыңдата білетін балаларының арқасында төрт түлігі мыңғырған байлыққа кенелген және ағаларының арқасында жай, тыныштық күйде өмір кешіп жатқан ұлдары да бар екенін айтады.

Бұдан шығатын қорытынды: әрбір ру-тайпаның өкілі (адам) өзінен өрбіген ұрпақтардың туған жерге деген көзқарасын, сондай-ақ олардың бойындағы жақсылы-жаманды қасиеттеріне өзінше бағамдай, бағалай, сынай отырып, жақсысын дәріптеу, жаман әдеттен сақтандыру, тек бір ғана Кіші жүз руына тән демей, жалпы қазақтың ру, тайпаларына ортақ қасиет деп қараған орынды. Сондай ортақ қасиетті анықтап, бағалауда ел аузында Алаша руының Бейсеу атасынан тарайтын Байтоқ ақын Байбақты руының Шолан атасынан тарайтын Сырым баласы Қазы биден: он екі ата Байұлының әр біреуіне сол кездегі әлеуметтік қоғамдағы ісіне қарай, алатын орнына қарай, сынап, баға берсек не деп айтар едік,- деп сұраса керек. Сонда Қазы би өз заманындағы Байұлына тән әрбір рудың бір-біріне ұқсамайтын іс-әрекеті төңірегіндегі даралық мінез-құлқына берген әділ бағасы туралы айтқан төмендегі өлең жолдарынан көруге болады. Сонымен:

Сұлтансыйықта – сыйлық, сыпайылық,
Шеркеште – билік,
Жаппаста – қорлық,
Адайда – зорлық,
Ысықта – ұрлық,
Беріште – ерлік,
Есентемірде – саудагерлік,
Тазда – азғын [9, 34 б.], –

деп сипаттайды. Біз бұдан «мінез-құлық» ұғымы (концепт) аясында әрбір рудың іс-әрекеті төңірегіндегі даралық мінезін, яғни концептілік өріс жүйесін көре аламыз.

Жоғарыдағы өлең жолдарындағы Таз руына берілген бағадан нағашылы-жиенді немесе ағайын арасындағы өкпе наздық белгіні байқасақ, жазушы Б. Аманшин Таз руының іс-әрекетін: «Кіші жүздің қақ ортасында Ойыл деген суды жайлаған байұлы таз деген ел екен. Малының көптігіне маз, бос белбеу, бейғам, саудаға кеше, ұрлыққа олақ, бар білгені – ауыл сайын зергер мен етікші ұстайтын, баласына дейін домбыра күйлейтін, сауықшыл ел екен» [10, 57 б.], – деп сипаттайды.

Жоғарыдағы Қазы бидің Адай руына берген бағасымен бірге, адай руының мінез-құлқына қатысты аңыз-әңгімелер, фразеологиялық оралымдар жеткілікті. Соның бірі Адай руының өзіне тән мінез-құлық ерекшелігін оқшаулап, даралап көрсетуде өз заманында Қашаған жырау өз руының ерекшелігін тарпаңға, яғни асау жылқыға теңесе, ел аузында адайды «аккөз Адай» деген тіркес те бар. Біздіңше, бұл тіркестен адай руы адамдарының бетің бар жүзің бар демей шындықты бетке айту, берген сертіне мәртікпен қарайтын, ретті жерінде сөзге тоқтамағанды ұрып та жіберетін (тентектік), кейде сөз мәнісін түсінбейтіндерге тізесін батырып өктем сөйлейтін (зорлықшыл), кейде нағашылы-жиенді қалжындап, шәлкес сөйлейтін (оспадарлық) мінез-құлқына қарап осылай атаса керек. Ал маңқыстаулық зерттеуші С. Қондыбай [11, 41 б.] ел ішінде Адайға қатысты анекдоттардың бірінде кездесетін «шешесінің ... теуіп оятатын Адай» деген жолдардан оның оқшаулау мінезін меңзейді.

Бұдан шығатын қорытынды: жоғарыдағы Кіші жүздің Әлімұлы, Байұлы руларынан тараған аталарының мінез-құлқына берген бағаларынан рудың бірігуі, ұлттың тұтастық жүйесі ретінде бүгінгі ұрпақтар бойында кездесетін мінез-құлықтарында сақталған осы бір қасиеттерінен ұлттық құндылықтар жүйесінің элементтерін, сабақтастықтарын аңғарамыз.

Сонымен бірге, автостереотиптік (өз ру-тайпасы арасында) тұрғыдан қазақтың кез келген руы өзіне тән ұстанған салт-дәстүрді құрметтеп, ерекше көңіл бөліп отырғаны белгілі. Қазіргі тілмен айтқанда, өз руының моделін құраған. Сондай модельдің бірі – таз руының сейсенбі күнді тергеуі. Таз руының сейсенбі күнін тергейтіні туралы ел ішіндегі аңыз-әңгімені кезінде бізге Атырау облысының құрметті азаматы, Қазақстанның оқу ісінің үздігі, дербес зейнеткер Құрымбай Нұрмағамбетов ақсақал: «Атақты сейсенбі күнді тергеу оқиғасына ертеде Таз руының атақты байы Келдібай мен сол рудың ұйтқысы болып отырған Қожаназар Жәлімбетұлы кездесіпті. Аулы аралас, қойы қоралас заманда байдың бір інісі жолаушылап келе жатқан жігітті өлтіріп, жігіттің күмістен жасаған ер-тұрманын көмуге қимай, тығып тастайды. Арада бірнеше жыл өткен соң жоғалып кеткен жігіттің ер-тұрманы Көкжардың базарында сатылып тұрған жерінен ұсталады. Сатып тұрған адам «бұл ер-тұрманды Қожаназар ағамнан алып едім» депті. Сол бойда Әлім руының адамдары Қожаназарға келіп, болған оқиғаны баяндайды. Ол інісінің бейшара халін көріп, «Иә, менікі еді» дей салыпты. Сонда Әлім руының адамдары одан «ант» беруін талап етсе керек, сонда бір ауыз сөзден тұтылып қалған бай жалған ант береді. Ант берілген күн – сейсенбі екен. Кейін уақыт өте келе, замандастары байға бұл күнге өте сақ болуын өтінсе керек. Бірақ та Қожаназар бұған «сенбеймін» деп, қарсы әрекеттер жасайды. Нәтижесінде: сол күні ақтаған малы қырылып, сүндетке отырғызған немерелері, қартайғанда әйелдері қайтыс болыпты. Кейін бай ара ағайындардың айтуымен жас қызға үйленіп, төрт балалы болған соң, бұл күнмен ерегесуін тоқтатыпты-мыс.

Қожаназар өлер шағында: «Мен сейсенбіден жеңілдім, жұртым. Енді құлағы естіген Таз баласына оны құрметтеуді, бұл күні жаңа істі бастамауды, сапарға шықпауды, «ағайын» деп, ардан аттамауды өсиет етемін» деген екен. Сонымен, артында қалған жұрты сейсенбі күнін – дүйсенбінің түс уағынан сейсенбінің түс уағына дейінгі уақытты құрметтеп келеді», - деп баяндаған болатын.

Сондай-ақ ысық руында «үш тоғыздан сақтан» деген жолдардан олардың «тоғыз» санына ерекше мән бергенін, бұдан «үш тоғыздан сақтану» моделін байқауға болады.

Осы жерде жапон еліне барған сапары туралы журналист Ө. Оралбаевтың: «...жапондар 9 санына ерекше мән береді. Бұл күні жаңа іс бастамайды, жолға шықпайды, қонақ шақырмайды. Әрине, қазіргі жапон жастары мұны толық сақтай да бермейді, бірақ аға буын бұған мән береді екен» [12, 5 б.], – деген жазбаларында келтірген мәліметтерден жапон мен қазақтар (Кіші жүз қазақтарындағы ысық руы) арасында бір табиғи байланыс болуы мүмкін-ау деп ойлаймыз. Бір сөзбен айтқанда, таз руының «сейсенбі күнін – тергеу», ысық руының «үш тоғыздан сақтану» сияқты моделінен, сондай-ақ тіліміздегі сан ұғымымен байланысты қазақтың түрлі әдет-ғұрып, салт-дәстүріне қатысты ырым-жоралар, этномифологиялық қасиетке ие болып, жеке адамның (рудың), топтың арасындағы қатынастары мен стрессстерінен сол оқиғаға оң және теріс баға беруінен психологиялық процесін көреміз.

Алғыс. Кезінде Қазақстанның батыс өңірі этнонимдерін зерттеу туралы ұсынысымды қолдап, үнемі ақыл-кеңес берген жетекшім, әрі кеңесшім Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығының иегері, филология ғылымдарының докторы, профессор Телқожа Жанұзақовқа, Қазақстан Ұлттық Ғылым академиясы Тіл білімі институтының ғалымдары: Рәбиға Сыздықова, Әбдуәлі Қайдаров, Өмірзақ Айтбаев, Көбей Құсайынов, Қыздархан Рысбергенова, Нүргелді Уәлиев, Ербол Жанпейісов, Әлімхан Жүнісбеков, Жамал Мәнкеева, Мырзаберген Малбақов және т.б. ғалымдарға, сондай-ақ осы тақырып аясында кеңес берген қазақтың ономаст-ғалымдары Т. Жанұзақов және Қ. Рысбергеноваға алғысымды білдіремін.

Қорытынды. Жалпы, қазақ руларының өзіне тән ерекшеліктері, өмірлік ұстанымдары мен қағидалары және мінез-құлқына тән құндылықтарды зерттеу – өзекті проблема болғанымен, бұл мәселеге отандық ғылымда зерделі зерттеу жүргізілмегені белгілі. Соңғы кезде шетелдік және отандық қоғамдық және гуманитарлық ғылымның жетістіктері негізінде ұйымдардағы мінез-құлықты кешенді түрде зерттеу жұмыстарының қолға алынуы (мысалы, әскери ортада мінез-құлық мәдениетін қалыптастыру), кешегі ру-тайпалардың, оның ішінде қазақ руларының мінез-құлық қасиеттеріне берілген бағамен де сабақтасып жатыр. Олай болса, өңір этнонимдерінің іс-әрекетіне тән мінез-құлық мен ой-өрісін, мәдениетін, тұрмыс тіршілігімен қатар психологиялық ерекшеліктерін, сол рудың ешкімге ұқсамайтын ерекше бет-бейнесін «имиджі» «стереотип» аясында немесе «мінез-құлық прагматизмі» аясында жеке зерттеуді қажет ететін проблемалық мәселе екені сөзсіз.

М. Кожанулы

Национальный университет обороны имени Первого Президента
Республики Казахстан - Лидера Нации

НЕКОТОРЫЕ СТЕРЕОТИПЫ ПОВЕДЕНИЯ, ХАРАКТЕРНЫЕ ДЛЯ КАЗАХСКИХ РОДОВ

Аннотация. В данной статье автор рассмотрел сформированные качества, присущие казахскому роду с точки зрения проблемы стереотипа.

С развитием той или иной отрасли науки в обществе, безусловно, развиваются и разветвляются и его внутренние подотрасли. В последнее время в сфере общественно-гуманитарных наук часто обсуждается вопрос – проблема изучения понятия «стереотип».

Впервые в науке словом «стереотип» в конце XVII века французский издатель Ф. Дидо назвал устройство, разработанное в целях экономии времени, труда и цен на переиздание книги. После этого американский публицист У. Липпман предложил рассмотреть понятие «стереотип» как термин, расширяя его значение в обществе, науке и всесторонне (родственные, познавательные, культурные и др.). С тех пор ученые рассматривают понятие «стереотип» в рамках различных наук.

В статье изучены историко-языковые теоретические и методологические суждения отечественных и зарубежных ученых в отношении казахских родов (Ш. Валиханов, М. Тынышпаев, С. Аманжолов, А. Маргулан, Т. Жанузаков, А. Левшин, А. Харузин, Н. Аристов, В. Радлов, А. Кононов и др.), а также мнение ученого-этнографа Ю.В. Бромляя, который рассматривал в разных аспектах особенности поведения этностереотипной нации.

В статье раскрывается проблема стереотипа с точки зрения оценки свойств казахских родов, в том числе на основе родов (этнонимов), присущих западному региону Казахстана, определены, с точки зрения этнического стереотипа жизненного опыта, мировоззренческого бытия и прочих факторов, которые не похожи на другие и сохранены в сознании потомков от дедов и отцов, сложившихся в своей среде с поведенческими качествами и действиями. Через этнический стереотип можно увидеть в поведении родственников или неродственных этносов элементы национальных ценностей и этнокультурных традиций.

При анализе материалов в составе этнонимов региона проявляется стереотипом лица каждого рода через характерное настроение, поведение, выразительность речи и др. Одним словом, мы видим оценку поведенческих качеств рода, существовавших в то время: первая – выгода для среды, вторая – вредность (дискриминация). Этот стереотипический вид встречается и в современном обществе. В работе были приняты во внимание все полезные стороны, которые будут способствовать окружающей среде, с автостереотипным (между родом своего рода, по национальности) выступали роды Младшего жуза алимулы и байулы.

В последнее время на основе достижений мировой общественной и гуманитарной наук проводится комплексная исследовательская работа в коллективах, наряду с оценкой поведенческих качеств вчерашних родоплеменных племен, в том числе казахских родов. Автор рассматривает такие качества, как преемность и целостная система нации и объединения родов с ценностями, индивидуальное поведение казахских родов, в том числе родных от родов алимулы, байулы младшего жуза и др. В сочетании с сохранившимися у сегодняшних поколений качествами, предлагается изучить эту тему как проблему, требующую отдельного исследования в рамках прагматизма поведения.

Ключевые слова: стереотип, поведение, прагматизм поведения, казахские роды, этноним, этнический стереотип, алимулы, байулы.

M. Kozhanuly

National defense University named after the First President
of the Republic of Kazakhstan-Leader of the Nation

SOME OF THE BEHAVIOR STEREOTYPES TYPICAL FOR THE KAZAKH CLANS

Abstract. The author of the article considered the formed qualities inherent in the Kazakh family from the point of view of the stereotype problem.

Together with the development of some particular branch of science in society, there also improved and formed out its internal subbranches. Recently, the issue of studying the concept of the "stereotype" is often discussed in the sphere of social and humanitarian sciences.

For the first time in science, the word "stereotype" was used by the French publisher F. Dido who called a device designed to save time, labor and prices for reissuing a book at the end of the XVII century. Later, the American publicist W. Lippman proposed to consider the concept of "stereotype" as a term, expanding its meaning in society, science and comprehensively (related, cognitive, cultural, etc.). Since then, the scientists have considered the concept of "stereotype" within various sciences.

The article examines the historical and linguistic, theoretical and methodological judgments of domestic and foreign scientists in relation to the Kazakh genera (Sh. Valikhanov, M. Tynyshpayev, S. Amanzholov, A. Margulan, T. Zhanuzakov, A. Levshin, A. Haruzin, N. Aristov, V. Radlov, A. Kononov, etc.), and the opinion of the ethnographer Yu. V. Bromley, who considered the assessment of the features and behavior of the ethnostereotype nation in different aspects.

The article reveals the problem of the stereotype from the point of view of assessing the properties of Kazakh genera, including the basis of genera (ethnonyms) inherent in the Western region of Kazakhstan, defined from the point of view of the ethnic stereotype of life experience, world outlook and other factors which are not similar to others and are preserved in the minds of descendants from their grandfathers and fathers prevailing in their environment with behavioral qualities and actions. Through the ethnic stereotype, you can see the elements of national values and ethno-cultural traditions in the behavior of related or unrelated ethnic groups.

When analyzing the materials in the ethnonyms of the region, the stereotype of the person of each genus is manifested through the characteristic mood, behavior, expressiveness of speech, etc. In short, we see the assessment of the behavioral qualities of the genus which existed at that time: the first – benefit to the environment, the second – harm (discrimination). This stereotype is also found in our modern society. The work took into account all the useful aspects which will contribute to the environment with autostereotype (between their genus and by nationality) and they were the genera of the younger zhuz: alimula and bayula.

Recently, on the basis of the achievements of the world social and humanitarian sciences, the comprehensive research work is carried out in the collectives, along with the assessment of the behavioral qualities of yesterday's ethnic tribes, including Kazakh clans. The author points out such qualities as continuity and an integral system of the nation uniting genera with values, together with an individual behavior of Kazakh genera, including relatives from the genera of alimula, bayuly from the younger zhuz and others. In combination with the qualities preserved in today's generations, it is proposed to study that issue as a problem which requires a thorough research within the framework of behavior pragmatism.

Key words: stereotype, behavior, pragmatic behavior, Kazakh genera, ethnonym of the ethnic stereotype, alimuly, bayuly.

Information about author:

Kozhanuly M., National Defense University named after the First President of the Republic of Kazakhstan – Elbasy, Nur-Sultan, candidate of philological Sciences, Professor, senior researcher, m_kozhanuly@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9935-0750>

REFERENCES

- [1] Stereotype // <https://ru.wikipedia.org/wiki/> (date of issue - 10.10.2019 year.) (In Russ.).
- [2] Ethnic stereotypes of behavior – report // [http://myuniversity.ru/ Psychology/Ethnic_ stereotypes _ behaviors / 2619_78562.html](http://myuniversity.ru/Psychology/Ethnic_stereotypes_behaviors/2619_78562.html) (date of issue - 10.10.2011 year.) (In Russ.).
- [3] Essentials of Organizational Behavior, Fourteenth edition. Steven R., Timati A. Fundamentals of organizational behavior, 14-ed. Almaty: public Fund «National Bureau of translation», 2019. 488 p (kaz. lang).
- [4] Nazarbayev N.A. In the history stream. A., 2003. 288 p (kaz. lang).
- [5] Kunanbayev A. Poems. A., 1995. 384 p (kaz. lang).
- [6] Nazarbayev N.A. The article «Looking to the future: modernization of public consciousness» // <https://www.zakon.kz/4853272-n1201rs1201tan-nazarbaev.html> (date of issue - 10.10.2019 year.) (kaz.lang.).
- [7] Bromley Y.V. Essays on the theory of ethnos. M., 1983. 412 p (In Russ.).
- [8] Kozhanuly M. System of Kazakh ethnonyms. Astana, 2011. 448 p (kaz.lang.).
- [9] Madanov H. Genealogy of the Junior zhuz. Almaty: Atamura – Kazakhstan, 1994. 168 p (kaz.lang.).
- [10] Amansin B. The fate of Makhambet. A., 1991. 400 p (kaz.lang.).
- [11] Kondybay S. Mangistau-nama. Study. A., 2006. 444 p (kaz.lang.).
- [12] Орапбаев Y. Purity. Discipline. Stabilities. Tolerance // «Egemen Qazaqstan» gaz. №141-143, 17.04.2010 year. 5 p (kaz.lang.).

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.64>

Volume 3, Number 331 (2020), 49 – 56

ӨОК 787.1/4(470+571).

FTAMP 18.41.91

М.С. Медеубек¹, С.Ы. Өтеғалиева¹ С.М. Медеубек²

¹Құрманғазы атындағы ҚҰК, Алматы, Қазақстан;²Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан.E-mail: mms_turan0186@mail.ru; sa_u@mail.ru; medeubek.s.agat@gmail.com

ЕДІЛ БОЙЫНДАҒЫ ТАТАР, НОҒАЙ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚЫЛ-КУБЫЗДАРЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ҚАЙТА ЖАҢҒЫРТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Орталық Азияны мекендейтін түркі халықтарының мәдениетінде қобыз тектес аспаптар көптеп кездеседі. Қазақ (қобыз), қырғыз (кыяк), қарақалпақ (қобуз) елдерінде бұл аспап жақсы сақталған. Аталған аспаптар Еділ бойын мекендеген татар, ноғай халықтарының мәдениетінде де болған. Бұл жұмыста тұңғыш рет Астрахань, Қырым татарлары мен Кубань ноғайларының қобыздары туралы сөз қозғалады.

Мақалада аталған елдердің қобыз тектес аспаптарын зерттей отырып, барлығына ортақ ұқсастықтар мен ерекшеліктер анықталып, бұл аспаптарды қайта жаңғырту мәселелері қарастырылады.

Жұмысты жазу барысында салыстырмалы-типологиялық, салыстырмалы-тарихи және жүйелі-этнофониялық (И. Мациевский) әдістер қолданылады.

Орталық Азия түркі халықтарының қобыз тектес аспаптары жайында біршама еңбектер жазылған. Олардың ішінде Ш. Уәлиханов, Ә. Марғұлан, Н. Миронов, В. Беляев, В. Виноградов, А. Жұбанов, Б. Сарыбаев, Ф. Кароматов, Ә. Мұхамбетова, С. Субаналиев, С. Өтеғалиева, С. Күзембай, Г. Омарова және т.б. ғалымдардың еңбектерін айтуға болады. Еділ бойын мекендеген халықтарының қобыз аспаптары жайында жазылған еңбектер көп емес. Олардың ішінде Н. Исанбет, М. Нигмедзянов, Ш.Х. Монасыпов, Г.М. Макаров, Д. Булатова сынды ғалымдардың еңбектерін атауға болады. Астрахань, Қырым татарлары мен Кубань ноғайларының қобыз тектес аспаптары салыстырмалы түрде зерттелмеген. Аталған халықтардың қобыздарын ғылыми айналымға енгізіп, салыстырмалы түрде зерттеп, ортақ ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындау ғылыми тұрғыдан маңызды деп есептейміз.

Зерттеу нәтижелері аталған елдердегі қобыз тектес аспаптардың даму жолдары мен сол халықтардың мәдениетіндегі орнын айқындауға және аталған аспаптарды қайта қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: ысқышты аспаптар, қобыз, нар-қобыз, қыл-қобыз, қобуз, қыл-қыяк, татар қыл-кубызы, ноғай қобызы.

Кіріспе. Орталық Азия – ысқышты музыкалық аспаптардың пайда болып, түркі халықтарына кеңінен тараған жері. Музыкалық аспаптарды ысқышпен тарту мәдениетінің пайда болуы бірінші мың жылдықтың екінші жартысына жатады [1, 57]. Сонымен қатар аталған аспаптар Еуразияға жақын орналасқан территорияларда кездеседі. Бұл аспаптардың оңтүстік славян халықтарында кездесуі түркі халықтарының Балқан өңіріне келуімен байланысты [2, 16]. Шығыс мәдениетінің Еуропаға таралуына Еділ бойын жайлаған Түркі халықтары себеп болған [3, 28]. Сол ысқышты аспаптардың бірі – қобыз. Қобыз – түркі халықтарына ортақ, екі қыл ішекті, ысқышты аспап. Бұл аспаптар қазақ, қырғыз, қарақалпақ, өзбек халықтарында ғана емес, Еділ бойын мекендейтін башқұрт, ноғай, татар халықтарында да болған. Қазіргі таңда өзбек, ноғай, татарларда аталған аспаптар қолданыстан шығып кеткен. Тек аспаптың атауы ғана сақталған.

Түркі халықтарының мәдениетінде қобыздардың көлемдері мен түрлері әртүрлі. Олар құрылымдық және орындаушылық әдіс-тәсілдерімен ерекшеленеді. Қазақ халқында қобыздардың белгілі бір көлемі, өлшемі болмағаны белгілі. Негізінен бұл аспаптар үлкен және кіші көлемді болып келеді. Аспаптар орындаушының дене бітіміне қарай [4, 114] және тұрғылықты мекенде

кездесетін ағаштың сипатына, жуан-жіңішкелігіне (шанақ діңнен біртұтас шабылатын болған) байланысты әртүрлі көлемде болған. Қазақ халқында үлкен пішінді қобыздарды «нар-қобыз» деп атайды. Қырғыз, өзбек, қарақалпақ елдерінде нар-қобыздар кездеспейді. Үлкен пішінді қобыздарды біз Еділ бойын мекендейтін ноғай, татар халықтарынан байқаймыз. Сонымен қатар қыраш татарларының музыка мәдениетінде *кубыз/кугыз, такта кубыз, сызгычты* (ысқышты) *кубыз* деп аталатын екі сым ішекті, тұтас тақтайдан құралып, бетіне ағаш қақпақ жабылып жасалатын аспап бар [5, 67].

Түркі халықтарына ортақ Махмұт Қашқаридің (XI ғ.) «Диван Лугат ат-Турк» атты сөздігінде «қобыз» атауы өзгеріссіз берілген [6, 347]. Бұл «қобыз» сөзінің өте көнеден келе жатқанынан және тек түркі халықтарына тиесілі екендігінен хабар береді. Жоғарыда аталған халықтарда аспаптардың атаулары бір-біріне өте ұқсас. Қазақ, ноғай халықтары «қобыз», «қыл-қобыз» десе, татарлар «кубыз», «кылкубыз» деп атайды.

Мақала Еділ бойын мекендейтін Астрахань, Кубань ноғайлары мен Қырым, Черемшан өзенінің бойын жайлаған татарлардың қобыздарына арналған. Аталған аспаптардың генезисін, таралуын, олардың эргологиялық ерекшеліктерін тану Еділ бойы мен Еуразияны мекендейтін түркі халықтарының типологиялық туыстас аспаптарын, аспапты музыкасын зерттеу қажеттілігін тудырады. Жоғарыда аталған татар, ноғай халықтарының қыл-қобыз тектес аспаптары осы уақытқа дейін зерттеу нысаны ретінде алынбаған. Бұл аспаптар қолданыстан шығып кеткен және аталған аспаптар туралы жазылған еңбектер де өте аз. Сонымен қатар қобыздардың құрылымдық ерекшеліктерін, мәдениеттегі қызметін анықтау арқылы қазақ, татар, ноғай халықтарының өзара байланысына, қобыздардың даму жолдарына көз жеткізе аламыз. Тарихи деректердің негізінде бұл халықтардың қобыздарын салыстырмалы түрде зерттеу арқылы олардың өзіндік айырмашылықтары мен ортақ ұқсастықтарын тауып, ғылыми айналымға енгізу өзекті. Сонымен қатар бұл зерттеу жұмыстары аспапты қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Бұл жұмыс аталған елдердің қобыздарының ерекшеліктері мен ортақ ұқсастықтарын айқындап, оларды қайта жаңғырту мәселелерін қарастыру мақсатында жазылған.

Мақаланы жазу барысында қобыздардың айырмашылықтары мен ортақ ұқсастықтарын анықтау және аспаптарды қайта жаңғырту міндеттерін қоямыз.

Тұңғыш рет аталған елдердің қобыздарына салыстырмалы-типологиялық талдау жасалады және салыстырмалы-тарихи, жүйелі-этнофониялық (И. Мациевский) әдістер қолданылады. Аспаптардың морфологиялық және эргологиялық қырлары қарастырылады.

Мақаланы жазу барысында әртүрлі материалдар пайдаланылды. 2017 жылдың Қараша айында Н.Г.Жиганов атындағы Қазан мемлекеттік консерваториясында өткізілген ғылыми іс-тәжірибе кезінде жиналған мағлұматтар қолданылды. Ш.Х. Монасыпов, Г.М. Макаров, Л.И. Сарварова сынды Татарстан ғалымдармен және консерватория студенттерімен сұхбат жүргізілді.

Татар қобызын зерттеуде С.Г. Гмелин, П.С. Паллас, Н. Исанбет, М. Нигмедзянов, Ш.Х. Монасыпов, Г.М. Макаров, З.Л. Гучев сияқты ғалымдардың ғылыми жұмыстарына сүйендік.

Татар, ноғай қобыздарының суреттері бірнеше ғылыми еңбектерде көрсетілген. XVIII ғ. С.Г. Гмелиннің кітабында Астрахань татарларының қобызының суреті бар [7, 138]. Академик П.С. Палластың 1793-1794 жылдары Ресей империясының оңтүстік провинциясына жасаған саяхаты жазылған кітабында Қырым татарларының қобызының суреті салынған (<https://aldusku.livejournal.com>). XIX ғ. Черемшан өзені бойындағы татар қобызының И. Георгидің сипаттамасы бойынша реконструкцияланған суреті Г.М. Макаровтың еңбектерінде жарық көрді. Кубань ноғайлары қобыздарының сипаттамалары мен суреттерін Адыгей Республикасының Еңбек сіңірген суретшісі, зерттеуші-шебер З.Л. Гучев бізге сыйға тартты. Кубань ноғайларының тағы бір суретімен өнерпаз, ноғай ақыны – Арсланбек Султанбеков қоғамдық ғаламтор желісі арқылы бөлісті.

Татар, ноғай халықтарының қобызы және олардың айырмашылықтары мен ұқсастықтары.

Татар халқының кылкубыз аспабы жайында ғалымдардың еңбектерінде жазылғанымен бұл аспап тыңғылықты зерттеле қоймаған. Кылкубыз жайында алғашқы деректер XVIIғ. «Дафтар-и Чингиз-наме» дастандарының бірінде айтылады [8, 97]. Сонымен қатар «Туляк пен Сулу» (XIV-XV) дастанында кубыз аспабы думбра аспаптарымен қатар ансамбль құрамында көрсетілген. Ғалым Ш. Монасыпов кубыз аспабының XIXғ. дейін Еділ бойында жеке аспап ретінде ғана емес, ән, би сүйемелдейтін аспап ретінде қолданылғанын айтады [9, 42]. В.А. Мошков кылкубызды бақсы-балгерлердің аспабы болған деген дерек келтіреді [3, 41]. Татар қобызы туралы С.Г. Гмелин

өзінің «Путешествие по России...» еңбегінде жазып, аспаптың суретін көрсетіп былай сипаттайды: «Татарская музыка и татарская пляска, о которой во время свадеб сего народа самое лучшее понятие получить можно, не заслуживает также, чтоб об них говорить много. При оных употребляется не более, как четыре инструмента. Первый называется *кобаз...*» [7, 138]. Бұл кітапта салынған қобыздың суреті қазақ қобыздарымен бірдей. Аспап ағаштан тұтас шабылып жасалған, пернелері жоқ. Ішек пен мойынның арасы алшақ орналасқан. Ғалым қобыздың құрылымдық, дыбыстық және кейбір орындаушылық ерекшеліктерін сипаттап, аспаптың той рәсімдері кезінде қолданылғандығы жайында ақпарат береді. П.С. Паллас Сібір татарларының музыкалық өмірін сипаттай отырып, қылқобыз аспабының казак-татарларының арасында болғандығын, аспап тұрқының, дыбысының аққуға ұқсайтындығын және ішектері қылдан тағылып, ысқышпен тартылатындығын жазған [9, 91].

Татарлардың тағы бір қобызының түрін И. Георги былай сипаттайды: «Свадебные их увеселения состоят в пиршестве, музыке и пляске и продолжаются иногда несколько дней. В число музыкальных инструментов принадлежит и татарский, называемый *кобасом*, который подходит на открытую вверху и подобную кораблю скрипку, о двух волосяных струнах, кои перебирают пальцами и шаркают по ним смычком: но он редко употреблялся и голос от него еще хуже нежели от балалайки и употребляемых татарами гусель об осьмнадцати кишечных струнах» [10, 93]. Осы жазылғанның негізінде ғалым Г. Макаров аспаптың тұтас ағаштан қайық пішінінде шабылып, қобысы ашық қалатын қобыздың реконструкциясын жасайды.

Кубань ноғайларының қобызының сипаттамасы ғалым З. Гучевтің жеке мұрағатынан алынды. Солтүстік Кавказ, Майкоп қаласындағы Адыгей Республикасының Ұлттық мұражайында сақталған Кубань ноғайларының қобызы (инвентар нөмірі – АОМ №4990) мұражайға 1951 жылы қабылданған. Қобыздың шанағы еренге (ясень) ұқсайтын ағаштан жасалған. Бетқақпағы самырсын немесе шырша ағаштарынан жасалған. Бетқақпақ шанаққа қосымша былғары таспамен бекітілген. Бетқақпақта шеңбер, скрипканыкіндей эф (*f*) және үлкен белгісіз пішіндегі дыбыс ойықтар ойылған. Кіші шанақтың бетіне кішкентай дыбыс ойығы бар тері қапталған. Аспаптың басында айнаның орнына әйнек орнатылған. З. Гучев осы аспаптың келесі өлшемдерін береді: аспаптың жалпы ұзындығы 82 см; үлкен шанақтың ұзындығы 28 см; үлкен шанақтың жалпақтығы 27 см қобының тереңдігі 9 см; кіші шанақтың 24 см; кіші шанақтың жалпақтығы 8,5 см төмен қарай 3,5 см дейін жіңішкерген; кіші шанақтың тереңдігі 7 см; үлкен шанақтың қалыңдығы 1 см; кіші шанақтың қалыңдығы 5-7 мм; ағаш бетқақпақтың қалыңдығы 3 мм; тері шанақтың қалыңдығы 2 мм; мойынның ұзындығы 17 см; мойынның баспен түйіскен жердегі жалпақтығы 2,5 см, қалыңдығы 2,3 см; мойынның шанақпен түйіскен жеріндегі жалпақтығы 2,3 см, қалыңдығы 9 см; ағаш бетқақпақтағы домалақ ойықтардың арасы 7 см.

Кубань ноғайларының тағы бір қобызын XIX ғасырдың соңында Ресей императорының фотографы Д.И. Ермаков суретке түсіріп алған. Суретте бір топ ноғайлардың ішінен қобыз аспабын ұстап тұрған адамды көруге болады. А. Сұлтанбековтың айтуынша бұл суреттің тарихи маңызы зор. Суретте Қарачай-Черкес ноғайлары. XX ғ. 30-жылдарына дейін бұл жердегі ноғай халықтарының үйлену тойларында жыршы-жыраулар қобыздың сүйемелімен «Едіге» және т.б. жырларды жырлаған. А. Султанбеков Қазақстандағы қобыз жасаушы шебер Қ. Қазақбаевқа осы суреттегі қобыздың үлгісінде ноғай қобызын жасауға арнайы тапсырыс береді. Қолға ыңғайлы болу үшін аспап мойнын домбыраның мойны ұқсатып жасатады. Мойны ұзын әрі пернелері бар. Қыл ішекті үстінен басқан кезде ішек мойынға тиеді. Қобыздың беті тақтаймен жабылған, екі үлкен дыбыс ойығы бар. Кіші шанаққа тері тартылған.

Ұқсастықтары. Кубань ноғайлары мен Қырым татарларының қобыздарының ұзындығы малдас құрып отырған адамның бойымен бірдей. Майкоп қаласындағы Адыгей Республикасының Ұлттық мұражайында сақталған Кубань ноғайларының қобызының жалпы ұзындығы 82 см. Бұл аспаптар қазақ халқының үлкен пішінді нар-қобыздарына ұқсас. Әдетте қазақ халқында кездесетін осындай үлкен пішінді нар-қобыздардың көлемі 80 см-ден 1 метрге дейін жетеді. Қобыздардың ішектері аттың қылынан тағылған. Ішектерінің саны екеу.

Басы. Кубань қобызының басы мен Астрахань, Қырым қобыздарының басы күмбез тәріздес келеді және темір салпыншақтар ілінген. Сонымен қатар, әдетте қобыздың ішіне орнатылатын айна аспаптардың басына орнатылған. Бұл шанақ бетінің тақтаймен жабылуына байланысты болса керек.

Мойны. Майкоп мұражайындағы Кубань қобызы мен Қарачай-Черкес ноғайларының қобызының мойны аспап шанағымен тұтас шабылған. Қырым татарлары мен Кубань ноғайларының қобыздарының мойны қысқа және алға қарай иілген.

Шанақ. Майкоп мұражайындағы Кубань қобызы ағаштан тұтас шабылып жасалған. Кубань, Қырым татарларының қобыздарының беті тақтаймен жабылған. Майкоп мұражайындағы Кубань қобызының қақпағының шет-шетіне шанаққа ұстату мақсатында жұқа тері жабыстырылған. Аспаптың қақпағына екі шексіздік (эфтар) белгісі және екі ойық ойылған. Қақпақтың төменгі жағы, яғни терімен тоғысатын жері де ашық. Шанақтың төменгі жағы терімен қапталған. Қырым татарларының қобызының бетіндегі ағаш қақпаққа дөңгеленген төрт үлкен ойық ойылған. Қарачай-Черкес ноғайларының қобызының беті ағаш қақпақпен жабылған. Қақпаққа екі шексіздік белгілері (эфтар) мен бес кішкентай дыбыс ойықтары бар.

Майкоп мұражайындағы және Қарачай-Черкес ноғайларының қобыздарының ысқышытары қазақ қобызының ысқышынан өзгеше. Ысқыштың жамығы садақ сияқты иілген, тұтқасы Қарақалпақ кобузының ысқышына ұқсас (тұтқасы матамен оралған). Жамықтың төменгі жағы калындау болып, жоғарғы жағы жіңішке келеді.

Айырмашылықтар: Басы. Астрахань қобызының басына темір салпыншақтар ілінген болуы керек. Г. Гмелин осы туралы: «...Когда на кобызе играют, то часто потрясывают инструментом, чтобы через то на конце рукоятки находящиеся металлические бляшки в движение приходили и звенели», – деп сипаттайды. Қазақ бақсылары өздерінің бақсылық ойындарында қобыздың дыбысын күшейту мақсатында аспапты сілкілеп, басына, қобының ішіне ілінген темір салпыншақтардың дыбысын шығарған. Астрахань қобызының басы қарақалпақ қобыздарыныңкіндей алға қарай еңкіш. Айна орнатылмаған. Майкоп мұражайындағы Кубань қобызының басына салпыншақтар ілінбеген және бастың пішіні өзгеше.

Мойны. С.Г. Гмелиннің суретіндегі қобыздың мойнында екі көлденең салынған сызықшаларды көруге болады. Бұл қазіргі қарақалпақ кобузына өте ұқсас. Қарақалпақ қобыздары екі бөліктен тұрады: шанағы және бас бөлігі. Қобыздарының мойындары алынып салынатын болғандықтан мойынды шанаққа біріктіру үшін темір құрсаулар бекітіледі. Темір құрсаулар шанақтан шыққан мойын мен бөлінген мойынның ұштарында орналасады. Сонымен қатар қазақ қобыздарының мойындарында темір құрсаулары бар бірақ мойындары алынып салынбайды. Аспаптардың бұл түрлерінің мойындары екі түрлі ағаштан жасалған немесе ұзындығы бір метрге жуық тұтас ағаштардың кездеспеуінен деп жорамалдаймыз. Майкоп мұражайындағы қобыздың мойны басқаларға қарағанда ұзын.

Шанақ. С.Г. Гмелиннің сипаттауынша аспаптың шанағы дөңгелек, іші қуыс, терең. Бұл аспаптың беті тақтаймен жабылмаған, суреттен қобының бетінде мойын мен кіші шанақтың арасында жіңішке зат қойылған. Бұны біз мойын мен кіші шанақты керіп тұратын керағаш деп жорамалдаймыз. Майкоп мұражайындағы Кубань ноғайларының және Қарачай-Черкес ноғайларының қобызының терісінде кішкентай ойық бар. Дәл осындай ойықты Алматы қаласының Ықылас атындағы халық аспаптар мұражайында сақтаулы тұрған Жарас бақсының қобызынан көруге болады.

Құйысқан. Астрахань қобызының ішектері төменгі жағында аспап дүміндегі түймеге бекітілген қайысбауға байланған. Қобыз шанағының төменгі жағы қайысбаумен қоса жіппен көлденең оратылған. Бұл әдіс ішектерді мықтырақ бекіту үшін жасалған болса керек. Аспаптың ішектері жіп немесе қайысбау сияқты материалдармен тартылған.

Түйме. Майкоп мұражайындағы Кубань қобызының түймесі шанақпен тұтас ойлып жасалған. XIX, XX ғасырларда қазақтар арасында тараған қобыздардың түймелері де осы әдіспен жасалатын.

Аспапты қайта жаңғырту. Н.Г. Жиганов атындағы Қазан мемлекеттік консерваториясында өткізілген ғылыми іс-тәжірибе кезінде татар өнерпаздарының татар қылқобузына деген қызығушылығын байқадық. Қазан консерваториясының түлегі Асхадуллин Алмаз бен Габитов Русланның арнайы өтініші бойынша 2019 жылдың Ақпан-Наурыз айларында XVIIIғ. Г. Гмелиннің еңбегіндегі Астрахань татарлары қыл-қобызының суреті мен ғалым Г.М. Макаровтың И. Георгидің сипаттамасы бойынша жасаған XIXғ. Черемшан өзені бойындағы татарлардың қобызының реконструкциясының негізінде аталған аспаптарды қайта жаңғырту жұмыстары жүргізілді. Аспаптарды шебер Болатбек Өтегенов жасады.

Г. Макаровтың реконструкциясы негізінде жасалған қобыз қара ағаштан шабылды. Құлақтары мен тиегі бук ағашынан жасалды. Ең алдымен, аспаптардың өлшем бірліктерін есептеп шығардық. Қобыздың өлшемдері мынандай: аспаптың жалпы ұзындығы 81 см; шанақтың ұзындығы 45 см; үлкен шанақтың ұзындығы 24,5 см; кіші шанақтың ұзындығы 20,5 см; үлкен шанақтың жалпақтығы 15 см; кіші шанақтың жалпақтығы 9 см, төмен қарай 5 см дейін жіңішкерген; қобының тереңдігі 7,5 см; басының ұзындығы 13,5 см; басының жалпақтығы 8 см; тиектің биіктігі 3,5 см; тиектің жалпақтығы 4,5 см; мойынның ұзындығы 22,5 см; мойынның қалыңдығы жоғарғы жағында 2,7 см, төмен жағы 3,5 см. Аспаптың дыбысы ашық, қатты, құлаққа жағымды шықты. Ішек бойындағы жәй дыбыстар мен обертоны дыбыстар таза, оңай дыбысталды. Аснасмбл құрамында қобыздың дыбысы жақсы естіліп, тыңдармандарға ерекше әсер етіп, қызығушылықтарын арттырды.

Г. Гмелиннің еңбегіндегі Астрахань татарларының қобызының қайта жаңғыртылған түрі үйеңкі ағашынан, ал құлақтары мен тиектері бук ағашынан жасалды. Аспап ағаштан тұтас шабылды. Мойын мен шанақты керіп тұратын қобы ішіндегі керағаш та шанақпен тұтас шабылып жасалды. Бұндай үлгіде жасалған қобыздарды қазақ қобыздарының арасынан кездестіруге болады. Солардың бірі Ықылас атындағы халық аспаптар мұражайында ілулі. Мойын мен шанақтың түйіскен жері қалыңдау жасалды. Бұл ішек тартылған кезде аспап шанағының сынып кетуінен сақтайды. Аспаптың басы алға қарай еңкіш. Тері қақпақ қайыс баумен ұстатылды. Суретте қобыздың мойны қатты иілген әрі қысқа. Ал біз аспап мойнын қолға ыңғайлы болуы үшін қатты иген жоқпыз және сәл ұзындау жасадық. Қобыздың өлшем бірліктері мынандай: аспаптың жалпы ұзындығы 90 см; шанақтың ұзындығы 50 см; үлкен шанақтың ұзындығы 26 см; кіші шанақтың ұзындығы 24 см; үлкен шанақтың жалпақтығы 29 см; кіші шанақтың жалпақтығы жоғарғы жағы 12 см, төмен қарай 7 см дейін жіңішкерген; қобының тереңдігі 9,5 см. басының ұзындығы 15,5 см; басының жалпақтығы 11 см; тиектің биіктігі 3,5 см; тиектің жалпақтығы 4,5 см; мойынның ұзындығы 25 см; мойынның қалыңдығы жоғарғы жағында 3 см, төмен жағы 3,5 см; құйысқанның ұзындығы 9 см ;

Аспаптың көлемі, пішіні, дыбысы қазақ нар-қобызымен бірдей болып шықты. Дыбысы жуан, төмен, әрі жұмсақ. Көлемі үлкен болғандықтан дыбысы қатты шығады.

Қорыта келгенде, Астрахань, Қырым, Черемшан өзенінің маңындағы татарлар мен Кубань ноғайларының қыл-қобыз тектес аспаптарының бір аспап екендігіне көз жеткіземіз. Олар тек жасалуы мен құрылымдық жағынан ерекшеленеді.

Г. Гмелиннің Астрахань татарлары дегені Астрахань ноғайлары болса керек. Себебі оның салған суреті қазақ, ноғай қобыздарына өте жақын. Көлемдері үлкен, шанақтары жалпақ. Ал татар халқының қобыздарының шанақтары сопақша, әрі ұзынша келеді. Себебі татар қобыздарына скрипка, гудок сияқты аспаптардың әсері қатты болған.

Зертеу барысында ноғай қобызы мен қарақалпақ қобыздарының арасында ұқсастық байқалды. Жалпы аспаптардың негізгі қызметтері де бірдей сияқты. Қарақалпақ жыраулары қобызбен жыр жырлаған. Үйлену тойларында «Едіге», «Қырық қыз», «Алпамыс» және т.б. жырларды жырлап тойларды атқарған. Жоғарыда айтып кеткендей ноғай халқының тойларында дәл осылай қобыздың сүйемелімен «Едіге» және т.б. жыр-дастандар орындалған. «Едіге» жыры Орталық Азия, Еділ бойы, Кавказ, Қырым сияқты түркі халықтары қоныстанған жерлерге кеңінен тараған [11, б.155]. Ноғай қобыздарының мойны иілген. Аспаптың басы қарақалпақ қобыздарындай алға қарай еңкіш. Сонымен қатар Г. Гмелиннің суретіндегі қобыздың мойнынан қарақалпақ қобыздарында кездесетін темір құрсауларды көруге болады.

Қыл-қобыз аспабының негізгі функциясы бақсылықпен байланысты екендігі белгілі. Қазақ халқында бақсылар XX ғ. дейін жеткен. Сондықтан аспап құрылысындағы айна, сылдырмақ сияқты элементтер осы күнге дейін сақталған. Қырым татарлары мен Кубань ноғайларының қобыздарына қарап XVIII ғасырда аталған аспаптардың негізгі қызметінің ауысқандығын және еуропалық мәдениеттің тигізген әсерін көре аламыз. Қобыздың қобысы ағашпен жабылып, ішіне орнатылатын айна аспаптың бас бөлігіне ауысқан. Аспаптардың жасалу әдіс-тәсілдері мен пайдаланатын заттар (ағаш, тері, қыл) да сол қалпы жеткен. Қыл-қобыз тектес аспаптардың жоғарыда аталған елдерде кездесуі, аспап пішіндерінің, құрылысының, орындаушылық ерекшеліктерінің өзгермей жетуі олардың бір тамырдан таралғандығына және бәрінің бір этномәдениетке ортақ екендігінің дәлелі бола алады.

Түркі халықтарының ішекті-ысқышты қобыз тектес аспаптарын салыстырмалы түрде зерттеу сол елдердің музыкалық мәдениеті туралы білімімізді кеңейтіп қана қоймай, аспаптардың сол мәдениеттегі орнын, даму кезеңдерін анықтап, музыкалық және орындаушылық ерекшеліктерін анықтауға жол ашады. Салыстырмалы зерттеулердің әр елдің музыкалық аспаптарының өзіндік ерекшеліктерін айқындап қана қоймай, оларды қайта жандандыруға, дамытуға үлкен септігін тигізетіні сөзсіз. Бірақ, қазіргі таңда түркі халықтарының көбінде ұмытылып кеткен мұраларын қайта тірілту мәселелері қолға алынуда. Сондықтан түркі халықтарына ортақ қобыз тектес аспаптарды салыстырмалы түрде зерттеу өз жемісін беретіні сөзсіз.

М.С. Медеубек¹, С.Ы. Утеғалиева¹, С.М. Медеубек²

¹КНК им.Курмангазы, Алматы, Қазақстан;

²Каз ГУ им.Аль-Фараби, Алматы, Қазақстан

КЫЛ-КУБЫЗЫ ТАТАР И НОГАЙЦЕВ ПОВОЛЖЬЯ И ПРОБЛЕМЫ ИХ РЕКОНСТРУКЦИИ

Аннотация. Кыл-кобыз – двухструнный смычковый хордофон с волосными струнами, изготавливается из цельного куска дерева. В культуре тюркских народов, населяющих Центральную Азию, встречается множество типологически-родственных инструментов. В настоящее время этот инструмент хорошо сохранился у казахов (кыл-кобыз), киргизов (кыл-кыяк) и каракалпаков (қобыз). Согласно историко-этнографическим сведениям подобные смычковые инструменты в прошлом встречались в культуре татарского, ногайского народов, населявших регион Поволжья. В работе впервые приводится описание кобызов астраханских, крымских татар и кубанских ногайцев, а также рассматриваются проблемы реконструкции данных инструментов.

Цель статьи – изучение типологически-родственных кубызу инструментов этих народов, выявление общих черт и различий. При ее написании использовались сравнительно-типологический, сравнительно-исторический и системно-этнофонический (И.Мациевский) методы.

О смычковых инструментах типа кыл-кобыза тюркских народов Центральной Азии написано немало исследований. Среди них работы Ч.Валиханова, А.Маргулана, Н.Миронова, В.Беляева, В.Виноградова, А.Жубанова, Б.Сарыбаева, Ф.Кароматова, А.Мухамбетовой, С.Субаналиева, С.Утеғалиевой, С.Кузембай, Г.Омаровой и других ученых. Кубызы народов, населявших регион Поволжья, почти не изучались. В этой связи укажем на малочисленные изыскания таких ученых, как С.Г.Гмелин, П.С.Паллас, Н.Исанбет, М.Нигмедзянов, Ш.Х.Монасыпов, Г.М.Макаров, Д.Булатова, З.Л.Гучев.

Кобызы астраханских, крымских татар и ногайцев Кубани оказались схожими. Они бОльшого размера. Верхняя часть их корпуса круглая, закрыта деревянной декой. Нижняя часть покрыта кожаной мембраной. Данные инструменты немного отличаются от кубыза татар бассейна реки Черемшан начала XIX в. Инструмент имеет продолговатый, овальный корпус, а верхняя его часть остается открытой.

Кобызы астраханских, крымских татар и ногайцев Кубани сохранили элементы шаманизма. На них используются зеркало и металлические подвески.

кНа примере кобызов крымских татар и кубанских ногайцев, а именно их строения, можно говорить о смене основной функции инструмента – от шаманского к более светскому. Сказанное подтверждается тем, что верхняя часть корпуса кобыза стала закрываться деревянной декой, на которой появились отверстия в виде эф, как на скрипке. Зеркала вместе с подвесками украшают головку инструмента. В этом проявляется влияние европейской и славянской музыкальной культуры XVIII в. Данные инструменты принадлежат к одной этнокультуре, поскольку их строение, способы изготовления и используемые материалы дошли до нас в неизменном виде.

Сравнительные исследования смычковых хордофонов тюркских народов не только расширяют наши представления о музыкальной культуре тюрков, но и позволяют определить пути развития данного инструмента на территории Евразии. На наш взгляд, необходимо выявить роль данного хордофона в той или иной родственной музыкальной культуре, а также заново восстановить некоторые его виды.

В настоящее время тюркскими народами предпринимаются попытки возродить забытые музыкальные инструменты. Многие деятели культуры, исследователи и музыканты Татарстана проявляют большой интерес к реконструкции татарского кыл-кубыза.

По заказу талантливых музыкантов, энтузиастов Татарстана Асхадуллина Алмаза и Габитова Руслана нами были изучены и воссозданы два вида кыл-кубыза. Это – кыл-кубыз астраханских татар, воспроизведенный на основе исследований Г.Гмелина, а также кыл-кубыз татар по реконструкции

Г.Макарова. Благодаря проведенной работе, появилась возможность услышать звучание этих инструментов и сравнить их с другими видами кобызов.

Нынче эти кыл-кубызы как национальные звучат на различных сценах Татарстана и получают положительные отзывы со стороны знатоков и любителей традиционной музыки.

Ключевые слова: смычковые хордофоны, кобыз, кобуз, нар-кобыз, кыл-кыяк, татарский кыл-кубыз, ногайский кобыз.

M.S. Medeubek¹, S.I. Utegalieva¹, S.M. Medeubek²

¹Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, Almaty, Kazakhstan;

²Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

KYL-KUBYZ OF TATARS AND NOGAYS OF THE VOLGA REGION AND PROBLEMS OF THEIR RECONSTRUCTION

Abstract. *Kyl-kobyz* is a two-string bowed chordophone with hair strings, made from a single piece of wood. Many instruments typologically related to *kobyz* were widespread in the culture of Central Asian Turkic peoples. Kazakh (*kobyz*), Kyrgyz (*kyiak*), Karakalpak (*kobuz*) peoples preserved this instrument very well. According to historical and ethnographic information, such stringed instruments in the past were found in the culture of the Tatar and Nogai peoples inhabiting the Volga region. In this work for the first time we consider the Astrakhan, Crimean Tatars and Kuban Nogais *kobyz*.

The purpose of this article is the study of these peoples' instruments, which are typologically related to *kobyz*, and identify common features and differences.

In this work, we used comparative-typological, comparative-historical and system-ethnophonic (I.Matsiewsky) methods.

A lot of researches have been written about the instruments of the Central Asian Turkic peoples, especially *kobyz*. Among them the works of Sh.Walikhonov, A.Margulan, N.Mironov, V.Belyaev, V.Vinogradov, A.Zhubanov, B.Sarybaev, F.Karomatov, A.Mukhambetova, S.Subanaliev, S.Utegalieva, S.Kuzembai, G.Omarova and other scholars. At that time, *kobyz* of the peoples who inhabited the Volga region was hardly studied. In this regard, we point out the rare researches of such scientists as N.Isanbet, M.Nigmedzyanov, Sh.Kh.Monasypov, G.M.Makarov, D.Bulatova.

Kobyz Astrakhan, Crimean Tatars and Nogai Kuban were similar. All of them relate to related tools. They are larger. The upper part of their hull is round, closed with a wooden deck. And the lower part is covered with a leather membrane. These tools are slightly different from the cubes of the Tatar basin of the Cheremshan River at the beginning of the 19th century. The tool has an elongated, oval body.

Kobyz of Astrakhan, Crimean Tatars and Kuban Nogais were similar. They are large. The upper part of their body is round, closed with a wooden deck. The lower part of body is covered with a leather membrane. These instruments are slightly different from *kubyz* of Tatars of the Cheremshan River basin (beginning of the 19th century). The instrument has an elongated, oval body, and its upper part remains open.

Kobyz of Astrakhan, Crimean Tatars and Kuban Nogais retained elements of shamanism. They use a mirror and metal pendants.

On the example of the *kobyz* of the Crimean Tatars and the Kuban Nogais, namely their structure, we can talk about a change in the main function of the instrument - from shamanic to more secular. This is confirmed by the fact that the upper part of the *kobyz* body began to be closed with a wooden deck, on which holes appeared like on a violin. Mirrors, along with pendants decorate the head of the instrument. This manifests the influence of European and Slavic musical culture of the XVIII century. These musical instruments belong to the same ethnic culture, since their structure, manufacturing methods and materials used have reached us unchanged.

Comparative studies of the bowed chordophones of the Turkic peoples not only expand our understanding about the musical culture of the Turks, but also allow us to determine the development ways of this instrument in Eurasia. In our opinion, it is necessary to identify the role of this chordophone in one or another related musical culture, as well as to revive some of its forms.

Currently, Turkic peoples are trying to revive forgotten musical instruments. Many cultural figures, researchers and musicians of Tatarstan show great interest in the reconstruction of the Tatar *Kyl-Kubyz*.

At the request of the talented musicians and enthusiasts of Tatarstan such as Askhadullin Almaz and Gabitov Ruslan, we studied and recreated two types of *kyl-kubyz*. These are the *Kyl-Kubyz* of the Astrakhan Tatars, reproduced on the basis of the research of G. Gmelin, as well as the *Kyl-Kubyz* of the Tatars under the reconstruction of G. Makarov. Thanks to the work done, it became possible to hear the sound of these instruments and compare them with other types of *kobyz*.

Nowadays, these *kyl-kubyz* as national instruments sound on various concert venues of Tatarstan and receive positive reviews from experts and lovers of traditional music.

Key words: bowed chordophones, *kobyz*, *kobuz*, *nar-kobyz*, *kyl-kyyak*, Tatar *kyl-kubyz*, *Nogai kobyz*.

Information about authors:

Medeubek M.S., doctoral student of Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, Almaty city, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0003-2218-3242>;

Utetalieva S.I., Professor, Doctor of Arts Kazakh National Conservatory named after Kurmangazy, Almaty city, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0001-9867-8511>;

Medeubek S.M., Candidate of Philological Science, docent Al-Farabi Kazakh National University, Almaty city, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-6057-2962>

REFERENCES

- [1] Bachmann W. (1964). Die Anfänge des Streich instrumenten spiels. Leipzig, s. 57-70.
- [2] Privalov N.I. (1904). Gudok, drevnerusskii narodniy muzikalniy instrument, b svyazi s smychkovymi instrumentami drugih stran. [Buzzer, an old Russian folk musical instrument, in connection with bowed instruments of other countries] Str.16
- [3] Voprosy etnogeneza turkoyazychnyh narodov Srednego Povolgiya I Priuraliya. (1971), [Questions of ethnogenesis of the Turkic-speaking peoples of the Middle Volga and Ural regions.] Kazan'str.28
- [4] Amanov B., Muhambetova A., (2002). Kazakhskaya traditsionnaya muzyka i XX vek [Kazakh traditional music and the XX century] Almaty: Daik Press. 114 b. (In Russian).
- [5] Makarov G. Traditsionnyye muzykal'nyye instrumenty kryashen. Katalog vystavki «Iskusstvo kryashen» v ramkakh proyekta «Iskusstvo narodov Tatarstana». Kazan': Zaman, 2013. 80 s.
- [6] Kashgari Mahmud. (2005). Divan Lugat at-Turk/Perevod I predislovie Z. Auezovoi A.M. Almaty, s.1822.
- [7] Gmelin G. (1777). Puteshestvie po Rossii dliya issledovaniya treh carstv prirody. Ch2. Puteshestvie ot Cherkaska do Astrahani I prebyvanie v sem gorode: s nachala avgusta 1769 po piyatoe iunyia 1770 goda. [Travel to Russia to explore the three kingdoms of nature. Part 2. Travel from Cherkask to Astrakhan and stay in this city: from the beginning of August 1769 to the fifth of June 1770.] S.361.
- [8] Usmanov M.A. (1972), Tatarskie istoricheskie istochniki XVII-XVIIIvv. [Tatar historical sources of the XVII-XVIII centuries] Kazan' s.224.
- [9] Monasypov Sh.H. (1978). Istoki formirovaniya tatarskoi smychkovoi kultury. V sb.: Muzykalniya kultura narodov Povolgiya. [Musical culture of the Volga peoples]. M.s181.
- [10] Almetevskiy region: problem istoriko-kulturnogo naslediya. (2000). [Almetev region: problems of historical and cultural heritage] Sbornik stsei-Kazan': RIC "Dom pechati" .
- [11] Alpysbayeva K.B. Epic "Edige – Nuran in K.Zhapsarbaev's repertoire and specifics of its plot. News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of Social and Humanities. ISSN 2224-5294. Volume 2, Number 312 (2017), 5-8.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.65>

Volume 3, Number 331 (2020), 57 – 63

MPHTI 17.71.07

Г.С. Оралова

Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан.

E-mail: gulzi-oralova@mail.ru**ПИСЬМЕННЫЕ АЙТЫСЫ Н.ЖУБАТУЛЫ,
ОСНОВАННЫЕ НА ПОЭТИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ ЖАНРА
ПИСЬМА-СТИХОТВОРЕНИЯ**

Аннотация. Письменные айтысы – образцы литературного жанра, в котором собраны фольклорные и литературные традиции. Письменные айтысы-сочинения содержат философские значения казахского фольклора и классику восточной письменной литературы. Жанр айтыса выдающихся поэтов в истории казахской литературы (Наушабайұлы Нуржан, Молда Мусы (Мусабек Байзакович), Сұлтанкожаұлы Майлыкожа, Ешниязұлы Жусуп, Жусупа Кәдірбергенұлы, Көлдейбекұлы Еримбет, Шораяқтың Омары, Изтлеуович Турмагамбет, т. б.) в своем творчестве были воспеты поэтами земли Сыра, что рассматривается как образец выдающегося художественного наследия. В статье проанализировано, что письменные высказывания, содержащиеся в письма-стихах – это составные композиции произведения. Цель статьи: доказать значимость традиций и новизны, преемственность исторической и художественной действительности посредством айтыса Н.Жубатова. Письменные высказывания Нурсултана поэта оцениваются на фоне единства времени и пространства. Письменная поэма Нурсултана – летопись истины 40-50-х годов XX века. Общая тема всех айтысов – эпическое изложение показателей хозяйственного развития сел, образующих районы. Идея – поощрять упорный труд людей в сельском хозяйстве, воспевать культуру и быт народа, критиковать недостатки. Поэтическое резюмирование – это сравнение посредством деятельности хозяйств с их достижениями на этом поприще, что люди могут добиться многого только лишь своим трудом. Определение литературной картины, возможность через письмо познать их языко-стилистические особенности, общественные и политико-социальные взгляды. В заключении статьи можно отметить, что произведения Н.Жубатулы, его письма-стихи – это произведения, которые развивают сатирическую критику в поэтической поэзии, воспевают на примере айтыса-фельетона, возвышают художественно-эстетический опыт поэтического искусства.

Ключевые слова: письмо-стихотворение, письменный айтыс, поэтический образ, айтыс басня, айтыс загадка, познавательный айтыс, поэтические традиции, образные направления, композиционная структура, литературный процесс, реалии жизни.

Современные тенденции в сфере образования республики и задачи, стоящие перед его различными уровнями, вызывают необходимость переосмысления их роли, функций и места в общей системе образования, выработки новых подходов в их дальнейшем развитии. Высокоэффективная система образования является одним из основных факторов обеспечения устойчивого роста экономики страны и казахстанского общества. Цель проводимых реформ в системе образования нашего государства – обеспечение качественного ее преобразования в условиях рыночной экономики с учетом глобализации. Реформирование образования требует создания новых правовых, научно-методических, финансово-материальных условий и адекватного кадрового обеспечения для углубления и развития этого процесса на основе сохранения накопленного в этой сфере позитивного потенциала [1].

В письменные айтысы – произведения, основанные на поэтических образцах жанра писем-стихотворений. Это одна из литературных традиций, которая сформировалась и развивалась в среде поэтов-сказителей земли Сыра. В казахской литературе развитие поэтической среды, сформировавшей письменные айтысы, наблюдается на территории вдоль среднего и нижнего

течения реки Сырдарьи. Письменные айтысы – искусство, к которому предъявляются высокие требования. Правдивость в письменном айтысе определяется конкретными фактами.

Ученые-исследователи казахской литературы письменные айтысы, проходившие на земле Сыра, классифицируют следующим образом: познавательные айтысы, айтысы-загадки, айтысы на примерах.

Систематизируя письменные айтысы Сыра, Е. Абдыкалыкова отмечает: «По содержанию и стилю письменные айтысы поэтов-сказителей Сыра делятся на несколько групп: айтысы-загадки, айтысы на примерах, айтысы-дастаны, айтысы, передающие различные чувства» [2,133].

Базар Ондасынулы, Еримбет Колдейбекулы, Жусип Ешниязулы, Омар Шораякулы, Турмагамбет Изтлеуов[3], Данмурын Кенжебекулы, Жусип Кадырбергеноулы, Нуртуган Кенжегулы [4] и др. акыны перенесли на казахскую почву письменные образцы мусульманской восточной литературы, и их искусное исполнение породило новую волну в литературе земли Сыра.

Письма-послания, письменные айтысы поэтов-жырау низовьев Сырдарьи стали основой для формирования и развития жанра писем-стихотворений.

Айтыс Кулана Алдабергенова с Улбике, айтыс-письмо Куаныша Баймагамбетова с Кете Жусипом, айтыс-письмо Тобжана Байназарулы с Онгаром жырау, письменный айтыс Мансура Бекежанова с Кете Жусипом, Канлы Жусипом, айтысы Жиенбая Дузбенбетулы с Кете Жусипом, Турымбетом, Канлы Жусипа с Шакей сал, Карасакал Еримбетом, Керейт Данмурыном, Накыпом Кожа; айтысы с Кете Жусипом длились восемь лет, айтысы Данмурыны Кенжебекулы с Шакей сал, Турмагамбетом, Кете Жусипом, Канлы Жусипом, Шораяктын Омары, айтыс Накыпкожа Кенесарулы с Канлы Жусипом, айтысы Карасакал Еримбета с Шакей кыз, Шораяктын Омары, айтыс-загадка Кудерикожа Кошекулы с Улбике, айтысы Шораяктын Омары с Еримбетом, Т. Изтлеуова с Ермуратом, с Шади торе, айтыс 16 акынов с девушкой Рысты и многие другие айтысы.

Традицией среди поэтов-сказителей земли Сыра стало то, что акыны могли вступать в переговоры с участниками айтыса, вступать в переписку, вести беседы, выяснять отношения.

В период советской власти традиция обмена стихами в письменной форме стала развиваться особенно быстрыми темпами.

В период 1941-1945 годов образцы писем на фронт, с фронта, письма-соболезнования по поводу погибших на войне, письма о любви нашли свое продолжение на земле Сыра

Отличались особой содержательностью письма, отправленные с фронта на родину Абзали Егизбайулы, Нурсултана Жубатулы, Абдиразака Каналиева, Ильяса Нуркенова. А в письмах-стихах безвинно осужденных Палымша Кузембайулы, Т. Изтлеуова и др., адресованных общественным деятелям, ощущается гордый дух, смятение, душевный порыв поэтов. В годы Великой Отечественной войны в областных газетах печатались айтысы поэтов-акынов в виде писем.

Ученые, исследующие жанр письма, делят письма на личные и дипломатические; в зависимости от содержания письма рассматривают открытые письма, письма-обращения, письма-жалобы, благодарственные письма. Как видим, поэтические письма не включены в данную классификацию.

К.Камзин высказал следующую точку зрения: «В жанре письма сохранилась внешняя форма древнего происхождения, стандарт айтыса акынов, писем бытовой категории» [5, 400].

Нурсултан Жубатулы родился в населенном пункте Куланбай аула Кожабақы нынешнего Казалинского района Кызылординской области (1900-1963). Его письменные айтысы явились закономерным продолжением творческого процесса, широко использованного в этом регионе. Творчество Н. Жубатулы можно рассматривать в рамках особенностей поэтических традиций этого края. Его письменные айтысы «Кенесары и Нурсултан», «Нурсултан и Абдразак» получили высокую оценку как продолжение традиций этого литературного процесса.

Оба поэта сохранили композиционную структуру, характерную для письма-стихотворения. Нурсултан-акын в своем первом послании своему старшему по возрасту собеседнику высказал слова приветствия («Ағайға бізден сәлем, Кенесары») (Приветствую тебя, Кенесары), затем справился о здоровье и благополучии народа («Халқыңның қалай биыл ахуалы, үй-іші, бала-шаға, құрбы-құрдас, аман ба ел билеген адамдары?») (Как народ, как дома, как дети, друзья, здоровы ли

те, кто возглавляет народ?). В соответствии с требованием времени, поэты затронули тему труда в тылу, о его темпах и качестве.

В истории литературы об этом периоде пишется так: «В суровые дни войны каждый поэт самоотверженно трудился на своей земле. У акынов не было возможности собираться всем вместе в одном месте и проводить айтысы, и тогда они прибегали к этому издавна известному виду айтыса».

В письме, в котором поэт вызывал на словесный поединок какого-либо соперника, он обязательно интересовался хозяйственной ситуацией в его ауле – это была реальность того времени. Такие вопросы задавались с целью усиления ответственности, укрепления духа жителей казахских аулов, испытывавших страшные трудности в годы войны, и отражали реальную жизнь в тот период в истории нашей страны.

...Сұрасу сыпайының әдетінше,
Ініңнің тие қоймас тіл азары.
«Адамзат айтса білер алдын» – деген,
Белгісіз осы қыстың не болары

Қыс жақын қылышын сүйреп келе жатыр,
Малдыңның бітіп пе еді қоралары?
Орған шөп өлшеуіне дұрыс па еді?
Жиналған мал азығы қолда бары

Және де малдың басы күйлі ме еді?
Қартайған арық-тұрақ балалары.
Тұратын әрқайсының орны қалай?
Қыс мезгілі қиын еді, жердің тары,

Қой малы моп-момақан қолда баққан,
Қазақтың жанға жақын жануары [6, 180].

В этих строках поэт говорит о тех трудностях, которые выпадают на долю скотовода в зимний период, тем более в годы войны.

В своем ответе Кенесары дает высокую оценку поэтическому искусству слова, подчеркивает значение жанра айтыса для казахского народа, поэтому чтобы как-то улучшить положение людей, призывает служить им своим искусством:

Ақындық атқа ие болған соң,
Әр істің айтуың жөн тақырыбын.
Айтысу — ел ішінде игілікті іс,
Түзеуге кемшілікті шақыруың.

Он документально, последовательно сообщает о положении людей, хозяйства в ауле («Сұрасан жаным да аман, малым да аман» (И сам жив, и скотина жива). Достоверным языком воспевалось все: подготовка кормов, колодцев, помещений для всех четырех видов скота, уход за молодняком, подготовка к весенне-полевым работам. Конечно, эта достоверная информация приукрашивалась поэтическими преувеличениями, вызванными вдохновением поэтов, что характерно для классического искусства айтыса («Өткен қыс, жазда туған лақ, қозым теңелді анасымен бірдей болып» (Прошла зима, козлята и ягнята, рожденные летом, сравнялись с матерями) и др.

История героизма казахского народа в годы Великой Отечественной войны, ставшего защитой, убежищем, опорой для многих народов Советского Союза, нашла отражение в письменных айтысах многих акынов:

...Қақаған қатты боран суықтарда,
Жүреді күндіз-түні жылқы ішінде.
...Инедей қиянат жоқ көңілінде.
...Халыққа әйгілі болған үлгілі ісі,

Қылмайды жарты тері қиянатын,
Ақ көңіл қасиетті адал кісі.
...Ел үшін, майдан үшін еңбек істеп,
Көрінген көп ауылға өнегесі [6, 182].
(Работали для страны, для фронта,
Для многих аулов явились примером...)

Н. Жубатулы в своих письмах описывал благие дела, совершавшиеся в его ауле. Правдиво, а иногда и критически, он говорит о положительных делах и о недостатках, которые имели место в его ауле и в ауле его словесного соперника.

В этих айтысах четко обозначены особенности тематики, идейно-композиционной структуры казахского айтыса во второй половине XX века.

Мнение академика Р. Бердибаева об идейно-тематических особенностях айтысов акынов советского периода полностью соответствует данной проблеме: «Древний, старый жанр обновил свое содержание и обрел новое качество. Если раньше в айтысе участвовали акыны разных родов и племен, то теперь зародилась новая традиция, когда в состязании принимают участие акыны разных колхозов, районов, областей. Айтыс стал отличным, острым инструментом критики и взаимокритики. Здесь поднимаются вопросы, остро стоящие на повестке дня. При новом айтысе больше поощряются не личные качества акына, а радостные события в жизни народа, успехи и достижения в сфере хозяйства, культуры, зародился ритуал осуждения недостатков, помех. Это обновление жанра айтыса» [7, 100].

В соответствии с этими критериями можно оценивать и айтысы Нурсултана Жубатулы.

В письмах Нурсултана к поэту Кенесары перечисляются недостатки в уходе за четырьмя видами скота (беспричинные потери скота, болезни скота из-за отсутствия ухода, неподготовленность кормов и др.).

Народная идея в айтысе выражается поучительным языком назидания:

Кенеке, хабарынды көрдім хаттан,
Тұмарлы ойдан тұлпар ойнақтатқан.
Негізі – біздің айтыс мал туралы,
Жылы су, таза қора, шөпке баққан.
Сақтайық социалды мал байлығын,
Қатты аяз қаһарлы қыс табиғаттан.
Жатпайды, қисық ағаш тез қасында,
Үлгілі сөздің дұрыс мақалдатқан.
Ендеше арға шауып ат салайық,
Қаламды ерлеп мініп үкі таққан.
Оранып қой терісін қасқыр жүр ме?
Әрненің құлқыны үшін жолын тосқан?
Ашумен тәуекелге бел буыпсың,
Адамдай залал тапқан қарындастан [6, 189].

Здесь Н.Жубатулы напоминает сопернику, что главная тема их состязания – это состояние скота: теплая вода, чистое помещение, корм.

Он осуждает нерадивость, безответственность по отношению к скотине, связанные с неправильным выпасом, убоем скота, расточительностью.

...Шошисың сорақы істі көргеніңде
Абайсыз ат үріккендей жарқабақтан.
...Әншейінде «Мал сойма!» деп айтып тұрып,
Асапты май жабысқан тоғайрақтан.
...Үйіне басқарманың баспақ сойып,
Етін жеп кімдер танау жампаңдатқан?
...Барғанда «Каракөлге» ауылбастық,
Үш жандық қонақ үшін қаза тапқан.
...Сұмдық іс сұмырайдан табылады,
Нысапсыз ажыраған ар-ұяттан [6, 191].

Поэт говорит, что так поступают люди, потерявшие совесть.

В «Айтысе Нурсултана и Абдразака» поэты с помощью изобразительных средств анализируют деятельность поэтического искусства в интересах народа. Сравнивается состояние МТС, обеспечивающих техническое состояние хозяйств, в годы Великой Отечественной войны. В своем выступлении поэт критикует работу МТС в ауле соперника, где имели место снижение темпа работы, ленивость, безответственность. В словесной поэзии акына Нурсултана отмечается эстетическое влияние дидактико–назидательной поэзии:

«...Сынаса сын түзелер, мінесе мін»,
Дегенді айтқан жоқ па атам қазақ.
Көргенде гүлстанның көшесіндей,
Табыстың тарауы көп қозақ-қозақ.

Орны бар өндірістің неше алуан,
Мысалы миуалы біткен дарақ.
Еңбексіз жалқау да жоқ қыдырымпаз,
Желкілдеп желге ұшады жеңіл-қаңбақ.

Жарықтың көпке бірдей шұғыласы.
Жақсыдан адам ұлы пайдаланбақ,
Парық бар алтын мыстың бағасында.
Тұғыр мен бірдей емес, шын арғымақ.

Көтерер жүгін артсаң оң қоспақтың,
Бір туған жалғыз өркеш шашақ құлақ.
Асылдың әне сондай артық жері,
Ақынға керек паркын абайламақ.

Ерлер жүр Ұлы Отанның соғысында,
Кім берер, елі бермей киім, тамақ?
Атқарса ауыл қызмет ерге көмек,
Болып тұр сынды кезең тап осы уақ [6, 195].

В этом четверостишии поэт говорит:

Все мужчины на фронте,
Кто обеспечит их одеждой, едой?
Аулы должны помогать героям.
Именно такое время сейчас.

Письменный айтыс – жанр, развивающий сатирическую критику в поэтической поэзии. В образцах айтысов-фельетонов правдиво и безжалостно обличают тех, кто доводит хозяйства до разрушения, скотину до падежа, обличают начальников-бюрократов, лентяев, расхитителей народного добра.

Письменные айтысы Н. Жубатулы – бессмертный пример казахского словесного искусства.

Г.С. Оралова

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, Қызылорда, Қазақстан

Н. ЖУБАТУЛЫНЫҢ ЖАЗБАША АЙТЫСТАРЫ, ХАТ-ӨЛЕҢ ЖАНРЫНЫҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ҮЛГІСІН НЕГІЗГЕ АЛҒАН ШЫҒАРМАЛАР

Аннотация. Жазбаша айтыстар – фольклор мен әдебиет дәстүрлері жинақталған әдеби жанрдың үлгілері. Жазбаша айтыстар – қазақ фольклоры мен классикалық Шығыс жазба әдебиетінің дидактикалық-философиялық мағыналы сапалық белгілерін жинақтаған шығармалар. Қазақ әдебиеті тарихындағы көрнекті ақындардың (Нұржан Наушабайұлы, Молда Мұса (Мұсабек Байзақұлы), Майлықожа Сұлтанқожаұлы, Жүсіп Ешниязұлы, Жүсіп Кәдірбергенұлы, Ерімбет Көлдейбекұлы, Шораяқтың Омары, Тұрмағамбет Ізтілеуұлы,

т.б.) шығармашылығында тұрақты орын алған жазбаша айтыстардың Сыр өңірі ақындарының да тұрақты жырлаған жанры болғандығы-көркемдік жалғастықтың көрнекті үлгісі. Мақалада жазбаша айтыстардың-хат-өлеңдерден құралатын композициялық құрылымды шығармалар екендігі талданған. Мақаланың мақсаты: Дәстүр мен жаңашылдық мәселесін, тарихи және көркемдік шындық сабақтастығын Н.Жұбатұлының айтыстары арқылы дәлелдеу. Нұрсұлтан ақынның жазбаша айтыстары уақыт пен кеңістік бірлігі аясында бағаланады. Нұрсұлтан ақынның жазбаша айтыстары – XX ғасырды 40, 50-жылдарындағы кезең шындығының шежіресі. Айтыстардың барлығында да қозғалатын ортақ тақырып – аудандарды құрайтын ауылдардың шаруашылық дамуының көрсеткіштерін эпикалық баяндаумен қамтып жырлау. Идеясы -ауыл шаруашылығындағы адамдардың еңбек майданындағы қажырлы іс-әрекеттерін, халықтың материалдық тұрмыс мәдениетінің жақсылықтарын мадақтау, кемшіліктерін сынау. Шаруашылықтарды жетістіктер мен кемшіліктерді салыстыра тізбелеудің поэтикалық түйіндеуі-адамдардың еңбек майданында ғана өсіп-өркендей алатынын дәлелдеу. Хат өлеңдердегі қоғамдық, саяси-әлеуметтік жағдайдың әдебиеттегі көрінісін, тілдік-стильдік ерекшеліктерін айқындау. Н.Жұбатұлының жазбаша айтыстары – қазақ тұрмысының ұлттық-этнографиялық шынайы болмысын поэтикалық көркем бейнелеген әдеби шығармалар. Ақынның жазбаша айтыстарында қазақ халқының төрт түлік малды, әсіресе жылқыны күтіп-баптаудағы эстетикалық-гуманистік көзқарастары романтикалық-реалистік дүниетаным сарындарымен жырланған. Ақынның жазбаша айтыстары-халықтың ата-бабалардан жеткен азаматтық-қаһармандық, жауынгерлік ерлік тағылымын жырлаған патриоттық әуенді шығармалар. Екінші дүниежүзілік соғыс (1941–1945 жж.) жылдарындағы қазақ халқының майданда да, тылда да қаһармандық тұғырда танылған ерлікке, елдікке толы іс-қимылдары жыр арқауы болды. Жазбаша айтыс – ақындық поэзиядағы сатиралық сыншылдықты дамытқан жанр. Айтыс-фельетон үлгісінде жырлаған ақындар шаруашылықтарды тұралатқан, төрт түлікті өлім-жітімге ұшыратқан қырсыз, төрешіл бюрократ басшыларды, жалқауларды, халық мүлкін талан-таражға ұшыратқан жебірлерді сыншылдық пен аяусыз әшкереледі. Жазбаша айтыстарда ақындардың қоғамдық-әлеуметтік қызметі, өлең өнеріндегі талаптарын орындауға міндетті шығармашылық тұлғасы көркемдік ойлау заңдылықтары тұрғысында арнайы жырланды. Айтыстардағы лиризм – шығарма авторлары мен оқырмандары (тыңдаушылары) араларындағы психологиялық байланыстарды да нығайта түсетін ерекшелік болып саналады. Н.Жұбатұлының жазбаша айтысы – қазақ сөз өнерінің адамгершілік, отаншылдық тәлім-тәрбиесі, құралы ретіндегі классикалық үрдісін дәлелдеген танымал шығарма. Жалпы алғанда, қазақтың ақындық поэзиясы Кеңес Одағы аумағында Ұлы Отан соғысы болып аталған осы екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында қанды шайқастар жүріп жатқан алғы шептегі майдандарда да жеңіске демеу, тірек болған тылда да, қоршауда қалған қалаларда да халықтың қаһармандық жігерін жанитын, жеңіске жігерлендіретін, жабыққан көңілдерді серпілдіретін оптимистік-романтикалық қуаттылықпен танылды. Нұрсұлтан Жұбатұлының жазбаша айтысы – аталған кезеңдегі тарихи шындықтың көркем поэтикалық сипатпен жырлануының үлгісі. Мақала қорытындысында Н.Жұбатұлының, хат-өлең үлгісіндегі шығармалары–ақындық поэзиядағы сатиралық сыншылдықты дамытып, айтыс-фельетон үлгісінде жырланып, өлең өнерінің көркемдік-эстетикалық тағылымын биіктеткен шығармалар екендігі тұжырымдалған.

Түйін сөздер: Хат-өлең, жазбаша айтыс, поэтикалық үлгі, мысал айтыс, жұмбақ айтыс, танымдық айтыс,ақындық дәстүр, бейнелі тармақтар, композициялық құрылым, әдеби үрдіс, өмір шындығы.

G. S. Oralova

Korkyt Ata Kyzylorda State University, Kyzylorda, Kazakhstan

WRITTEN AITYS OF N. ZUBATULY BASED ON POETIC MODELS OF THE GENRE OF THE LETTER-POEMS

Abstract. Written aitys is an example of the literary genre, which contains folklore and literary traditions. Written aitys is a work that contains philosophical meanings of Kazakh folklore and classics of Eastern written literature. The genre of aitys, of outstanding poets in the history of the Kazakh literature (Naushabayuly Nurzhan, Molda Musa (Musabek Baizakovich), Sultankhozhauy Mailykozha, Eshniazuly Zhusup, Zhusup Kadirbergenuly, Koldeybekuly Erimbet, Shorayaktin Omary, Iztleuovich Turmagambet, etc.) in its work was praised by poets of the Syr Land, is shown, as an example of an outstanding artistic heritage.

The article analyzes that the written statements contained in the letter-poems are composite compositions of the work.

The purpose of the article is to prove the significance of traditions and novelty, the continuity of historical and artistic reality through aitys of N. Zhubatov. The written statements of Nursultan are evaluated on the background of the unity of time and space. Nursultan's written poem is a chronicle of the truth of the 40-50s of the XX-th century. The General theme of all aitys is an epic presentation of indicators of economic development of villages that form

districts. The idea is to encourage people to work hard in agriculture, to praise the culture and life of the people, to criticize the shortcomings. Poetic summary is a comparison through the activities of farms with their achievements in this field, that people can achieve much only by their work. Definition of the literary picture, the ability to learn through writing their linguistic and stylistic features, social and political-social views. Poems written by the poet aytys are Patriotic works that show heroism and heroism from the ancestors of the people. During world war II (1941-1945) during the great patriotic war at the front and in the rear during the great Patriotic war. Written aytys is a genre that develops satirical criticism in the poet's poetry. It was attended by representatives of state bodies, public associations, public organizations, public associations, public organizations, mass media, representatives in written speeches, in public and public activities of poets, creative persons who require compliance with the requirements in the field of the art of poetry, specially glorifying the laws of artistic thought. Lyricism in aytys is an exceptional feature that strengthens the psychological ties between authors and readers (listeners) of works. Aytys Zhubatuly is a well-known work that proves the classical process of Kazakh verbal art as a moral, Patriotic education and means. In General, Kazakh poetry was recognized as an optimistic and romantic force, inspiring to victory, able to support the victory on the fronts in which there is a bloody battle on the territory of the Soviet Union during the Second world war. The written aytys of Nursultan Zhubatuly is an example of glorifying the historical truth of the artistic and poetic character of this period.

In conclusion, it was noted that the works of N. Zhubatuly, in the form of letter-poems, are works that develop satirical criticism in poetic poetry, glorified by the example of aytys-feuilleton, raised the artistic and aesthetic experience of poetic art.

Key words: Letter-poem, written aytys, poetic image, aytys legend, aytys riddle, cognitive aytys, poetic traditions, figurative directions, compositional structure, literary process, realities of life.

Information about the authors:

Oralova Gulzira Saparovna, candidate of philology, gulzi-oralova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7616-5499>

REFERENCES

- [1] Toybazarova N.A., Nazarova G. The modernization of education in kazakhstan: trends, perspective and problems. News of the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of social and human sciences. ISSN 1991-3494. UDC 800(076.4) Volume 6, Number 376 (2018), 104 -114. <https://doi.org/10.32014/2018.2518-1467.33>
- [2] Abdykalykova E. Written aytys poets of the land of Cheese. Almaty: Three will come, 2003. 233 p. [21, p. 400].
- [3] Iztleuov T. Nazym: Selected works. Almaty: Zhazushy, 1972. 264 p.
- [4] Kenzhegululy N. Kaneki, a language that speaks... (The first book). Almaty: Nauka, 1992. 224 p.
- [5] Kamzin K. The process of improving the genre of Kazakh journalism. Almaty: Ekonomika, 2009. 400 p.
- [6] Zhubatuly N. Speak, red tongue, the tube is empty. Kyzylorda: Tumar, 2005. 204 p.
- [7] Berdibaev R. Inexhaustible wealth. Almaty: school, 1983. 248 p.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.66>

Volume 3, Number 331 (2020), 64 – 69

ЭОЖ 82-94:894.342:37(574)

МРНТИ:17.07:

А. Өтегенова, Ғ. Тұяқбаев

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қызылорда, Қазақстан.

E-mail: Ata. turmagambet@mail.ru; aya1391@mail.ru

**МУҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВ КҮНДЕЛІКТЕРІНДЕГІ
КӨҢІЛ-КҮЙ СЕЗІМДЕРІ**

Аннотация. Күнделік – қазақ әдебиеттану ғылымында аз зерттелген тақырыптың бірі. Белгілі өнер адамдары мен мемлекет, қоғам қайраткерлерінің күнделік жазуы бұрыннан бар үрдіс. Бірақ осындай тұлғалардың күнделік жазбалары әдебиеттану ғылымының аясында зерттеліп, оның жанрлық, стилдік ерекшеліктері талданып, әдеби жанр ретінде өз бағасын ала алмай келеді.

Мақалада ақындық талантымен танылған М. Мақатаевтың күнделіктері туралы сөз болады. Күнделік-жазбалар ақынның лирикалық өлеңдерімен біртұтас қарастырыла отырып, олардың арасындағы байланыс зерделенеді.

Сондай-ақ ақын күнделіктерінің жазылған уақыт кезеңі, күнделік-жазбадағы автордың көңіл-күйі, қоғамдық ортаға деген көзқарасы сараланған. Күнделік-жазбалар шартты түрде тақырыптарға жіктелген.

Түйін сөздер: күнделік, жанр, лирика, ой ағысы, тақырып, шығармашылық лаборатория, ішкі монолог, әдеби әдіс.

Өнер адамдары мен ғалымдардың, саяхатшылар мен мемлекет басқарған қоғам қайраткерлерінің күнделік жазуы – әдеби үдерісте бұрыннан бар үрдіс. Күнделік – өмірлік тәжірибе мен көзқарастың, таным мен көңіл-күй сезімдерінің нәтижесінде өмірге келетін жанр. Көбіне күнделікте автордың өз өмірі немесе өмір сүрген қоғамы, оның ойы мен қиялы, дүниетанымы мен философиясы баяндалады. Мемуарлық жанрдың бір түрі ретінде күнделік – жазушының, ғалым не саяхатшының өз көзімен көріп-білген жайларын есте сақтау үшін жазылатын шығарма. Күнделікке тән қасиет деректіліктің, шынайылықтың басым болуында. Әдебиеттанушы ғалымдардың күнделікті суреткердің шығармашылық лабораториясы аясында, тарих зерттеушілерінің күнделікті дереккөз ретінде қарастыруы да осыдан. «Күнделік автордың бүгінгі күнімен байланысты. Ал естелік өткен күнді еске түсіру арқылы жазылады. Яғни, естелікке қарағанда күнделікте нақтылық, шынайылық басым. Сонымен бірге автордың ішкі көңіл-күйі анық көрінеді. Күнделіктің естелікке қарағанда ерекшелігі де осында», – деген ғалым пікірі күнделіктің жанрлық ерекшелігімен қоса, оның автордың жандүниесімен, ішкі сезімімен, көңіл-күйімен байланысты екендігін көрсетеді [1, 137-143]. Өнер адамдарының, соның ішінде ақын-жазушылардың күнделік жазуы да күнделіктің осы қасиетіне байланысты болуы керек.

Әдеби үдерісте ақындық талантымен танылған М. Мақатаев тек өлең, поэмалар ғана жазып қоймай, прозаға да батыл қалам сілтеп, көркем аудармалар да жасаған. Ақынның 1991 жылы шыққан «Күнделік» атты еңбегі шығармашылығының қыр-сырын ашып, оларды оқырманның жан-жақты ұғынуына үлкен септігін тигізеді. Сондай-ақ, оның жары – Л. Әзімжанқызы мен О. Асқардың құрастырумен шыққан М. Мақатаев шығармаларының төрт томдық толық жинағына да күнделіктері енген.

«Әдебиеттануда өзіндік орны бар мәдени-психологиялық бағыттың басқалардан басты ерекшелігі – жазушының шығармашылық, әлеуметтік-тәжірибесінен гөрі оның жеке басының қасиеттеріне көбірек назар аударатындығында жатыр. Қаламгердің мінез-құлқы, өмірлік

тәжірибесі, білім-білігі, мәдени дәстүрге қатысы, қоршаған әдеби-мәдени ортасының ахуалы да мәтінде өзіндік көрініс табады...

Қазақ әдебиетінде көп сөз болмаған ақындық прозаны, яғни М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов, Ж. Нәжімеденов, М. Мақатаев сияқты қаламгердің әңгіме, повестерін осы тұрғыдан талдау, олардың ерекшелігін тап басып көрсетуге себі тиетіндей [2.21]», – деген ғалым пікірі М. Мақатаев күнделіктері туралы зерттеудің бағыт-бағдарын айқындап беретіндей. Ендеше ақынның күнделік жазбаларын оның ішкі жан-дүниесімен, қоршаған ортаға деген көзқарасымен, ой-ағысымен байланыстыра зерттеу нәтижелі болмақ. Өйткені күнделік – суреткер сезімі мен ішкі дүниесінің көрінісі.

Бізге жеткен ақын күнделіктерін жан-жақты зерттеген ғалым С. Әбішованың еңбектеріне сүйенсек, оның күнделік жазуға деген әуестігі 1952 жылдың күзінен басталған [3]. Соңғы жазбасы ақынның қайтыс болуынан бір ай бұрын – 1976 жылдың 28 ақпанында жазылған. Өкінішке орай, жазбалары өте аз. Егер ақынның артында қалған қолжазбалары толық сақталып, құрастырушылар тарапынан қалып қоймаса 1952-1953 жылдары жазылған үш жазбадан кейін араға 20 жыл салып 1972 жылы жалғастырған сынайлы. Басында күнделік қазақ тілінде жүргізілген, кейін орыс тілінде жазуды әдетке айналдырған.

Ақынның 1952 жылғы қарашаның 3 пен 4-не қараған түні таңғы сағат алтыда жазған жазбасы көңіл аударуға тұрарлық. Өзі «Түс» деген ат қойып, жазған уақытын дәл көрсеткен: «*Баяғы менің тозған үйім.*

...Анам, Анам! Жеті қат жер астында жатсаң да біліп отырсың-ау! Кешір, ана, өмірде көрген жақсылық пен жамандығым ойымнан ұмыт болғанымен, дән теріп тамақтандырған сен ойымнан қалай ұмыт боларсың?

Апатайым, неткен айбынды, зор едің! Алқабынан алтынын ақтарып алып жатқан асқар тау де сенімен теңдесе алмайды! Сен әрқашан биіксің, зорсың! Олай болуға хақың да бар», – дейді [4, 358]. Үзіндіден ақынның жан күйзелісі, анасына деген сағынышы анық көрінеді. Жалпы күнделік жанрының ерекшелігі де осында. Есімізге ақынның «Шеше, сен бақыттысың» өлеңі еріксіз оралады:

Шеше, Сен бақыттысың, Жыламағын!
Жай түсіп жатқанда да құламадың
Тәңіріңнен мен едім ғой сұрағаның
Сондықтан жыламағын, жыламағын!
Мен сенің қанықпын ғой көз жасыңа
Өзім кепіл тот басып, тозбасыма.
Екі жыр жазсам саған бірін арнап «Ана»

деп жаздым ылғи сөз басына [5, 114].

Ақынның көрген түсінің әсерінен туған өлең жолдары сияқты сезімде боласың. Тіптен, күнделік-жазбаның поэзиядағы көшірмесі іспетті. Қалай болғанда да, екі шығарманың үндестігі, ой ағысы көңіл аудартпай қоймайды. Екінші мәселе, «Түс» аттас өлеңнің жазылуы. Әрине, ақын шығармаларының арасында мұндай өлеңнің кездесуі кездейсоқтық деп қарауымызға да болар еді. Бірақ күнделіктегі «Оянсам түсім, таң атты» деген жолдардың аталған өлең жолдарында кездесуі осы күнгі жазылған күнделік жазбасы мен аталған өлеңнің өмірге келуінде бір байланыстың бар екендігіне көз жеткізеді.

Суреткердің көркем шығарма жазу үстінде әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдануы шығармашылық заңдылық. Кей қаламгерлер болашақ кітабына қажет болар деген оймен жүйелі түрде күнделік жазып жүреді. Мәселен, қазақ әдебиетінің классигі Ғабит Мүсірепов жазушылық жұмысына қажетті материалдарды қойын дәптеріне түртіп, күнделік жазып отыратын болған. Жалпы ақын-жазушылардың шығармашылық лабораториясын зерделей қарағанда күнделіктің, естеліктің нәтижесінде жазылған көркем шығармаларды көп кездестіруімізге болады. Ө. Нұршайықовтың, Т. Әбдіктің бірнеше шығармасы алғашында күнделік күйінде жазылып, кейін көркем прозаға айналған. Сол сияқты А. Бақтыгерееваның кейбір лирикалық өлеңдерінің негізінде де ақын күнделігінің сырлары жатыр. Ендеше, М. Мақатаевтың «Түс» өлеңінің өмірге келуін ақын күнделігімен байланыстыра қарауымызға негіз жоқ емес.

Байқадым баяу қан ақты,
Жабырқау жылы жүректен,
Оянсам, түсім, таң атты,
Сейілдім сонда түнектен [6, 104].

Көріп отырғанымыздай, күнделік жазбасы мен өлең жолдарындағы лирикалық кейіпкердің ішкі сезімі, көңіл-күйі бір-біріне жақын. Тіптен егіз деп айтуымызға болады. «Күнделік автордың күнделікті өміріндегі оқиғалардан түйген ой-сезімдерінің нәтижесі, ой ағысы және қоршаған ортадан алған әсерінің көрінісі», – деген [7, 18] тұжырым биігінен қарар болсақ, ақынның жоғарыдағы күнделік жазбасы мен өлең жолдарындағы тұтастық күнделікті өмірден түйген ой-сезімдерінің әсері екендігін көруімізге болады.

Мұқағали «Мен үшін дүниенің қорлығы – адам айыбын бетіне басу, оның нашарлығын дәлелдеу...» дей келе, күнделік жазбаларында өзіміздік, мақтаншақтық, даңғойлық сияқты адамгершілік қағидасына жат мінез-құлықтарды сынап, өмірдегі келеңсіз жайларды қағаз бетіне ашына түсіріп отырған. Өзі барынша ашық, тікмінез, адалдық пен әділдікті ту етіп ұстаған ақынның өмірдегі, қоғамдағы, қоршаған ортасындағы мұндай жағдайларға төзбеуі де заңдылық. Автордың өмірдегі өз болмысы, қарапайым табиғаты, шындықты бүкпесіз айтатындығы күнделіктерінен анық көрінеді. «Бойында бір тамшы таланты жоқ бола тұра, талантты әдебиетшілердің қатарында тұрғысы келгендер ақымақ емес, өз шығармашылығын бүгінгі күнмен және өзінің ұранды патриотизмімен өлшейтін, сөйте тұрып, әдебиетте қалғысы келетіндер – ақымақ. Ұятсыздар, олар таланттың орнын баса қоюға дап-дайын және ойлап қараңызшы, «орнын басады да». Орынға отырады да, таланттардың үстінен бұйыра бастайды. О, қандай күйінішті! Одан өткен күйініш болмайды... » [4, 380-381].

Тағы бірде: «27 қаңтар 1974 ж. Ақындық тағдырым, қарғыс атсын сені. Мені қоршаған орта үш мәрте қарғыс атсын сені! Мен жаныммен, жүрегіммен берілген, сенген, жақсыдан үміттенген ортам. Өзімді төмендеткен, маған қайғы мен қиналыстан өзге ештеңе әкелмеген күндерді бастан өткерудемін. Жер бетінде менен өткен бақытсыз адам жоқ екендігіне енді ғана көзім жетті» [4, 370], – дейді.

Поэзиядағы лирикалық кейіпкерді – автор-ақынның көркем «егізі» деп танысақ, күнделікте автордың өзі. Д.М. Поляк пікірінше, авторлық рефлексия, шындыққа құрылу, психологиялық сенімділік сияқты факторлар күнделікте алға шығады [8]. Автор мен оқырман арасында делдалдың болмауы, олардың арасындағы қашықтықты қысқартады: оқырман күнделік авторының ашық жанына енеді, өткеннің қатысушысы және куәгері болып табылады. Осының айқын көрінісін Мұқағали күнделіктерінен көріп, сезіне аламыз. Оқырманын бей-жай қалдырмайтын күнделіктегі жазбалар ақынның психологиялық жай-күйінен хабар береді: «Дұшпандарым тоқтаусыз шабуылдауда. Олар мені құртып жіберуге дайын. Егер кімде кім біреуіне қару беріп «оны ат десе», – қолы қалтырамай сол мезетте мені өлтіруге дайын: мені – адамзатты сүйетін, ешкімге қастық жасамаған» [4, 379], – деген жолдар өз заманындағы ақынның күйзелісі мен күйінішін, мұны мен сырын анық көрсетеді.

Мұқағали тек мұң мен қайғының ақыны ғана емес, кейде кемерінен асып-тасып шалқиды, жігерленеді, тағдырымен, қоғаммен алыса түсуге дайын тұрады. Бұл оның адам ретіндегі мінезі ғана емес, ақындық шалқар шабыты, өнердің құдіреті. Ақын-философтың, ақын-патриоттың осындай сәттері оның жазбаларынан да көрініс тапқан. Туған жерге, өз халқына деген махаббаты шексіз ақын: «Ойлап отырсам, менде бір арман бар екен. Ол – қалайда халқыма жағыну, ұнау соған. Тек соған ғана жасырмай шынымды айтсам деп едім. Халқым, үнімді қалай жеткізем саған?... 22 февраль 1973 жыл» [4, 361], – деп тебіренеді. Ал осы бір жігерлі тебіреніс өлеңіне еш айнығысыз көшкен:

Өлең – менің бар тынысым,
Жақсы сөзім- жаны игі халқым үшін [9, 139-140].

Мақатаев күнделіктерінде болған оқиғаларды күнбе-күн беретін жазбалар кездеседі. В.В. Федотова «Қазіргі кезде автодеректік әдебиеттерді зерттеу жүйелі үрдіс алып келеді. Деректі әдебиетті зерттеудің әдіснамасындағы «шындық», «ойдан шығару», «дерек» және «көркем шығарма» ұғымдарын осы мәселе аясында қарастырып келеді» [10, 3] десе, А. Громова: «Қазіргі

әдебиеттану ғылымының алдындағы бірінші және ең басты мәселе әдеби материалдардың негізінде деректі көркем әдебиеттің жанрлық ерекшелігін зерделеу» [11], – дейді. Ғалымдар пікірі әдебиеттану ғылымы үшін естелік, күнделік, хат сияқты деректі әдеби жанрлардың құндылығын және оны зерттеу мен зерделеудің қажеттігін көрсетеді. Осы тұрғыдан қарасақ, Мұқағали күнделіктері сол кезеңдегі әдеби үдерістің, ақын-жазушылар арасындағы қарым-қатынастың, қоғамның өнерге, өнер иелеріне деген көзқарас-ұстанымының шынайы көрінісі дер едік.

Мақатаев күнделіктері ақын өмірінің әртүрлі қырларын, оның ойлары мен сезімдерін, ішкі дүниесіндегі психологиялық иірімдерін тап басып көрсетеді. Яғни, адами бітім-болмысының, өмірлік ұстанымы мен көзқарасының, ішкі сезім-күйінің шынайы көрінер тұсы күнделіктері. Өмірден өтер алдында жазған күнделік жазбалардың бірінде:

«Егер қайсыбір кезде, кейбіреуді менің өмірім, менің шығармашылығым қызықтырса, айтарым:

Менің қымбатты достарым! Егер сендер шынымен менің өмірбаянымды, шығармашылығымды зерттемек болсаңдар, онда мен не жазсам, соның бәрін түгел оқып шығуды ұмытпағайсыңдар. 14 февраль 1976 ж.» [4, 393], – деп жазған екен. Бұл менің шыным да, сырым да, өмірім де, шығармашылығым да өз жазбаларымда дегені болса керек.

М. Мақатаевтың күнделіктегі жазбалары өмірдің өзінен ойып алған ақындық қиял мен азаматтық ұстанымның жемісі. Сондықтан да оларда салмақты ой, салиқалы пікірлер жатады. Тіптен қазір көптің аузында жүрген, шығармашылық үдерісте жиі қолданатын нақыл сөзге айналып кеткендері де бар. *«Поэзия махабаттан басталып, парасатпен аяқталуы тиісті ...»* [4, 360], *«Поэзия – ғылым. «...» Адам сезімін жан-жақты зерттейтін құдірет болса, ол тек – поэзия»* [4, 362], *«... поэзия журналистика емес, ал ақын дабыра туғызатын жағдайларға жүгіре беретін журналист емес, алтынмен киіндіріп қойған қаңқа сүйек табылғаны үшін ғана поэзия жазуға бола ма?!»* [4, 377], – деген ойлары әдебиеттің, соның ішінде поэзияның көтерер жүгін, айтар ойын салмақтайды. Өзі «мен әдебиет сыншысы емеспін», – дегенімен, жоғарыдағы ойлары сөз өнерінің қыры мен сырын анық көрсететін сыншылдық ойлар.

Ақынның шығармашылық лабораториясын зерттеуші үшін керекті құнды деректер де осында: *«Бүгін, 1974 жылғы 27 январьда, бір отырғанда, үзіліссіз, бірде-бір түзетусіз таңертеңгі 10-нан түнгі 12-ге дейін «Чили – шуағым менің!» атты поэма жазылды. 27 январь 1974 жыл.»* [4, 370], *«Адамдарды түсіне отырып, олардың да мені түсінгенін қалаймын. Менің бүкіл поэзиямның мәні, міне, осы. Поэзия – мен үшін жанымның шырылы. Басқа ештеңе де емес...»* [4, 387], *«Мен өлеңді үзіп-жұлқып, орайы келгенде, кезі келген жерде жазуға әдеттенбегем. Жоқ! Поэзия– жан бұлқынысы. Бұлқыныс пайда болғанда, қаламнан қол үзбей отыру керек. Кімнің қайтетінін қайдан білейін, мен өзім шабыттың бүкіл сөлін сығып алып, құр сүлдерін қалдырғаниша орнымнан тұрмаймын. Аурудың аты ауру, бірақ жұмыс өте жақсы істелді. Кейде ол (шығармашылық) мені бүкіл сырқатымнан сауықтырып жібереді»* [4, 392], – деген сөздері ақынның шығармашылық ғұмырынан сыр шертер құнды деректер екені сөзсіз.

Күнделік жазушы өзінің ішкі сезімін, ешкімге айтпас сырын ақ қағаз бетіне түсіреді. Осы жағынан келген күнделік-жазбаның ішкі монологпен табиғаты жақын екендігіне де назар аударуымыз қажет. Ішкі монолог – кейіпкердің ішкі ойы, өзіне өзі қарата айтылған арнауы. Көңіл-күй сырын білдіретін, эмоциялық әсерді байқататын көркемдік құралдардың бір түрі екенін ескерсек, осы көркемдік құралдың күнделікпен байланысы, жақындығы айқындала түседі.

Мақатаев поэзиясы Пушкин, Абай, Блок поэзиясы сияқты, мәңгі жаңа және кез келген ғасыр оқырманы үшін жаңашылдық десек, оның қаламынан туған күнделік жазбалары да оқырман үшін аса тартымды, айтары мол ақиқат сөздер. Ал ғылым үшін тың, өзекті тақырып.

А. Отегенова, Г. Туякбаев

Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата, Кызылорда, Казахстан

ЧУВСТВА, ВЫРАЖЕННЫЕ М.МАКАТАЕВЫМ В ЕГО ДНЕВНИКОВЫХ ЗАПИСЯХ

Аннотация. Дневниковые записи – одна из малоизученных тем в казахской литературоведческой науке. Известно, что многие представители искусства, государственные, общественные деятели ведут дневниковые

записи. Однако эти произведения ещё не могут получить свою оценку как жанр литературы; необходимо анализировать их жанровые, стилистические особенности в рамках литературоведческой науки.

Объектом исследования в данной статье являются дневниковые записи талантливого поэта М. Макаатаева. Записи поэта изучаются в единстве с его лирическими стихами, устанавливается их взаимосвязь.

Также в статье анализируется период, в который велись записи, настроение автора, его отношение к явлениям в обществе того времени. Дневниковые записи поэта условно распределены по тематическим группам.

Основной причиной, по которой мы обратились к дневникам М. Макаатаева, является их теоретическая познавательность и практическая ценность. Записи в дневниках поэта отображают разные стороны его жизни, мысли, чувства, психологические водовороты его внутреннего мира. Дневниковые записи М. Макаатаева являются результатом его поэтической фантазии и гражданской позиции, основанной на самой жизни. Поэтому в них заложены глубокие мысли, серьезные выводы.

В статье приведены примеры часто используемых в творческом процессе афоризмов, слов-наставлений, которые сейчас знакомы многим.

В дневниках М. Макаатаева встречаются описания событий с указанием точных дат. Записи поэта изучаются во взаимосвязи с его внутренним миром, взглядами на окружающую среду, течением его мыслей.

Дневник – это отражение чувств и внутреннего мира поэта.

Еще раз отметим, что в дневниковых записях М. Макаатаева нас привлекли их теоретическая познавательность и практическая ценность. Они являются «источником, вспомогательным материалом в изучении биографии писателя и историко-литературных проблем».

Поэзия М. Макаатаева, так же как поэзия Пушкина, Абая, Блока, всегда актуальна, она представляется новаторской читателю любого века. И его дневниковые записи, в которых показана правда жизни, также привлекают читателей.

Для науки это малоизученная, актуальная тема. В дневниковых записях Макаатаева содержится богатый материал о его друзьях, коллегах. Он откровенно высказывает свое мнение о социальных, политических, исторических, общественных проблемах, имевших место в советский период.

Записи поэта отражают все существо поэта, простоту его натуры.

И именно эти качества влияют на достоверность записей, объективную позицию их автора.

Ключевые слова: дневник, жанр, лирика, течение мысли, тема, творческая лаборатория, внутренний монолог, литературный метод.

A. Otegenova, G. Tuyakbaev

Kyzylorda State University after Korkyt Ata, Kyzylorda, Kazakhstan

FEELINGS EXPRESSED BY M. MAKATAYEV IN HIS DIARY ENTRIES

Abstract. Diary entries are one of the understudied topics in the Kazakh literary science. It is known that many representatives of art, state and public figures make diary entries. However, these works can not be evaluated yet as a genre of literature; it is necessary to analyze their genre, stylistic features within the literary science.

In this article the target of research is the diary entries of the talented poet M. Makatayev. The entries of the poet are studied in conjunction with his lyrical poems, and their relationship is established.

Also in the article is analyzed the period in which the records were made, the author's mood, and his attitude to the phenomena in the society of that time. The diary entries of the poet are contingently distributed into the thematic groups.

The main matter, why we referred to the diaries of M. Makatayev, is their theoretical cognition and practical value. Entries in the diaries of poet reflect different parts of his life, thoughts, feelings, psychological vortex of his inward.

Diary entries of M. Makatayev is a results of his poetic fantasies and civic position based on life itself. Therefore, they contain deep thoughts and serious conclusions.

There are given illustrations of frequently used in creation aphorisms, guidance words, which are well known nowadays

In the diaries of Makatayev described events with indication of exact dates. Entries of poet are studied in conjunction with his inward, views of environment, flow of his thoughts.

Diary is mirror of poet's feelings and inward.

Once again, we note that in the diary entries of M. Makatayev, we were attracted by their theoretical cognition and practical value. They are "a source, auxiliary material in the study of the writer's biography and historical and literary problems".

The poetry of Makatayev as well as the poetry of Pushkin, Abai nad Block are always vital, and it comes innovative to the reader of any age. And his diary entries, which show the truth of life, also attract readers.

It is an understudied and vital topic for the science.

Diary entries of Makatayev contain a magnificent material about his friends and colleagues. He openheartedly expresses his mind about social, political, historical and social causes, which are taken place in the Soviet time.

Poet's entries repel the entire being of poet and simplicity of his nature.

And exactly these characters affect to faithfulness of entries, impartial take of their author.

Key words: diary, genre, lyrics, flow of ideas, topic, creative laboratory, internal monologue, literary method.

Information about the authors:

Tuyakbaev Gabit Aneshovich, candidate of Philology, doshent Kyzylorda State University after Korkyt Ata. turmagambet@mail.ru;

Otegenova Ayagoz Akyzbekkyzy, Doctoral student Kyzylorda State University after Korkyt Ata. aya1391@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5079-2849>

REFERENCES

- [1] Koznova N. N. Dnivniki, letters, memoirs: on the interaction of genres. Bulletin of the Moscow state regional University. Series "Russian Philology". Moscow, 2009. No. 1. Pp. 137-143.
- [2] Esembekov T. U. poetics of a literary text: a textbook. Almaty: Kazakh University. al-Farabi, 2012.
- [3] Abisheva S. D. Diary of M. Makataev as a structural and semantic complex. Bulletin of KazNPU named after Abaya-M.: Higher school, 2007. No. 2 (12), 2005, Pp. 48-54.
- [4] Collection of works by M. Makataev in 4 volumes. In 3 volumes. Composed By-L. Asimakis, A. Askar. – Almaty: Zhalyln baspasy LLP, 2002. page 432.
- [5] Collection of works by M. Makataev in 4 volumes. Volume 2. Composed By-L. Asimakis, A. Askar. Almaty: Zhalyln baspasy LLP, 2002. page 432.
- [6] Collection of works by M. Makataev in 4 volumes. Volume 1. Composed By-L. Asimakis, A. Askar. Almaty: Zhalyln baspasy LLP, 2002. page 432.
- [7] p. Viollet Diary in Russia at the end of the XVIII – first half of the XIX century. as an autobiographical space // K. Viollet, E. grechannaya//
- [8] Polyak D.M. Genre diaries and problems of its typology. Abstract...candidate of philological Almaty, 2004.
- [9] Collection of works by M. Makataev in 3 volumes. In 2 volumes. Almaty: Zhazushy baspasy, 1991. page 368.
- [10] Fedotova V.V. Poetics of I.A. Bunins diary prose. Abstract of dissertations for the degree of candidate of philological Sciences. Kazan. 2010. Kazan state University named after V.I. Ulyanov-Lenin. Page 18.
- [11] Gromova A. Literature and document theory and understanding of the topic (materials of the round table). Electronic resource. URL <http://lych.ru/online/index.php/oainmenu-65/40> – 2009/365.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.67>

Volume 3, Number 331 (2020), 70 – 76

С. Тлеубаев, Г. Халидуллаева, А. Шегебаев, А. Қырғызбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

E-mail: khalidullaeva1995@mail.ru, Aibek.shegebaev@gmail.ru

Т. ӘБДІКӘКІМОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аннотация. Т. Әбдікәкімов – қазіргі қазақ әдебиетінде поэзиядағы өзіндік қолтаңбасымен ерекшеленетін постмодернист ақын. Ақын өлеңдері танымдық жағынан ұлттық және көне түркілік, сондай-ақ жеке және жалпыадамзаттық білім тәжірибелерімен астасып жатқан ұғымдарды кең түрде берумен ерекшеленеді. Ол ұғымдарды танымдық категория ретінде анықтайтын болсақ, автор шығармашылығындағы концептілерге тоқталамыз. Поэзияға концептілік талдау жасау арқылы концептілердің мәтіндегі кодтық, таңбалық, символдық, архетиптік, сакральдық, эмоциялық мәнін аша отырып, сана ағымымен байланысты мәтінде көрініс табатын және мәтіннен тыс факторларды да интерпретациялаймыз. Сонда концепт дегеніміз – біздің түсінуімізше, сана ағымындағы күрделі мағыналардың қандай да бір тілдік бірлік арқылы кодталған формасы. «Концептіні белгілі бір мағына бере алатын, әлемді танытатын таңба ретінде қарастыруға болады». Осы ретте «әдеби теорияның түзілімін айқындайтын», Платоннан бастау алатын әдебиеттің негізгі өлшемдерінің бірі – «әдебиет туралы айтылатын ғаламдық шындықтар» концепт арқылы анықталады деуге толық негіз бар. Шығармаға концептілік талдау жасауда концепт болатын бір ғана сөзге қатысты көптеген мағыналар толық ашылады және ол сөздің шығарманың өмірге келуіндегі таңбалаушы рөлі мен автор танымында алатын орны айқындалады. Яғни тіл, соның ішінде бір ғана тілдік бірлік шығарма мәтіндегі өзіндік лексикалық мағынасынан тыс, анағұрлым кең түрдегі, өз қолданысының барлық уақыттары мен кеңістіктерін қамтитын мағыналық өрісімен, өзіндік дербес, тірі табиғатын сақтай отырып, одан ары автор қолданысы арқылы жаңаша бір мәнде толығымен отырып қолданылады. Бұдан келіп біз сөздердің өлеңге, яғни шығармашыл тұлғаға әсер етуін, сондай-ақ керісінше, шығармашыл тұлғаның да тілдегі сөзге әсері анықталады. Бұл жерде концептілердің символдық мәні үлкен маңызға ие. «...символ дегеніміздің өзі – сөздің энтелехияға (ішкі ниет, мақсатқа, қозғаушы күшке) айналуы». Поэзиядағы концепт өзінің контекстегі түрліше функциялары арқылы сөз қуаты мен адам жанының біртұтас құбылысындағы факторларды айқындайды. Гештальт, фрейм, скрипт, сценарий, ой-сурет сынды концепт типтері мен концепт түзуші әдістер шығармашыл тұлғаның тілді қолданудағы танымдық ерекшеліктері мен сана ағымы, ал концептінің мағыналық өрісінен көрініс табатын эмоциялық қабаттан автордың жан күйі көрінеді. Концептілік талдаудың маңызы да осында.

Түйін сөздер: концепт, концептілік талдау, гештальт, сана ағымы, таным, тілдік таңба.

Кіріспе. Т. Әбдікәкімов өлеңдері танымдық жағынан ұлттық және көне түркілік, сондай-ақ жеке және жалпыадамзаттық білім тәжірибелерімен астасып жатқан ұғымдарды кең түрде берумен ерекшеленеді. Ол ұғымдарды танымдық категория ретінде анықтайтын болсақ, автор шығармашылығындағы концептілерге тоқталамыз. Шығармаға концептілік талдау жасаудың маңызы концепт терминінің ерекшелігін айқындаумен көрінеді. Концептілерді анықтау шығарманы дәстүрлі құрылымнан тыс, танымдық тұрғыдан алып бөлшектеп, гештальттар теориясы негізінде сөз-таңбалардың сана ағымындағы рөліне байланысты өзгеше бір құрылымға қайта тұтастыру арқылы жүзеге асады. Сол арқылы өлең мәтіннің түрліше қабаттары концептосферада әлемнің тілдік бейнесін автор танымы тұрғысынан айқындайды.

Материалдар және әдістер. Поэзияға концептілік талдау жасау арқылы концептілердің мәтіндегі кодтық, таңбалық, символдық, архетиптік, сакральдық, эмоциялық мәнін аша отырып, сана ағымымен байланысты мәтінде көрініс табатын және мәтіннен тыс факторларды да интерпретациялаймыз. Сонда концепт дегеніміз – біздің түсінуімізше, сана ағымындағы күрделі

мағыналардың қандай да бір тілдік бірлік арқылы кодталған формасы. «Концептіні белгілі бір мағына бере алатын, әлемді танытатын таңба ретінде қарастыруға болады» [1, 37]. Осы ретте «әдеби теорияның түзілімін айқындайтын» [2, 13], Платоннан бастау алатын әдебиеттің негізгі өлшемдерінің бірі – «әдебиет туралы айтылатын ғаламдық шындықтар [2, 13]» концепт арқылы анықталады дегуге толық негіз бар. Шығармаға концептілік талдау жасауда концепт болатын бір ғана сөзге қатысты көптеген мағыналар толық ашылады және ол сөздің шығарманың өмірге келуіндегі таңбалаушы рөлі мен автор танымында алатын орны айқындалады. Яғни тіл, соның ішінде бір ғана тілдік бірлік шығарма мәтінінде өзінің лексикалық мағынасынан тыс, анағұрлым кең түрдегі, өз қолданысының барлық уақыттары мен кеңістіктерін қамтитын мағыналық өрісімен, өзінің дербес, тірі табиғатын сақтай отырып, одан ары автор қолданысы арқылы жаңаша бір мәнде толық отырып қолданылады. Бұдан келіп біз сөздердің өлеңге, яғни шығармашыл тұлғаға әсер етуін, сондай-ақ керісінше, шығармашыл тұлғаның да тілдегі сөзге әсері анықталады. Бұл жерде концептілердің символдық мәні үлкен маңызға ие. «...символ дегеніміздің өзі – сөздің энтелехияға (ішкі ниет, мақсатқа, қозғаушы күшке) айналуы» [3, 68]. Поэзиядағы концепт өзінің контекстегі түрліше функциялары арқылы сөз қуаты мен адам жанының біртұтасу құбылысындағы факторларды айқындайды. Гештальт, фрейм, скрипт, сценарий, ой-сурет сынды концепт типтері мен концепт түзуші әдістер шығармашыл тұлғаның тілді қолданудағы танымдық танымдық ерекшеліктері мен сана ағымы, ал концептінің мағыналық өрісінен көрініс табатын эмоциялық қабаттан автордың жан күйі көрінеді. Концептілік талдаудың маңызы да осында.

Т. Әбдікәкімов поэзиясында тақырыбы мен поэтикалық ерекшелігіне байланысты концептілердің көптеген түрі кездеседі. Мысалы, бір ғана «Ажал даласындағы тірі тас» [4, 29] өлеңінде дала, күн, топырақ сынды ұлттық концептілер; жан, мұң, тағдыр сынды метафизикалық концептілер, сондай-ақ табиғат, жер сынды макроконцептілер берілген. Дала – қазақ ұлты үшін еркіндіктің, кеңдіктің символы, сондай-ақ ұлттық мінездің баламасы, елдіктің, мемлекеттіктің нышаны. Автор дәл осы мағыналарды дайын күйде пайдалана отырып, оған өзінің көңіл күйі мен жан тебіренісін ұғымға жан бітіре отырып, өзіндік мінез-құлқын ашып, сырлы сипатта бейнелейді. Сонда біз концептілер арқылы, алдымен, концепт болатын тілдік бірлік арқылы кодталған білімдер жүйесін ашамыз, содан кейін контекстегі мәніне қарай авторлық көңіл-күй мен сана ағымын айқындаймыз.

Өлең – жанның күйі. Өлең – шығармашыл тұлғаның жан сарайынан төгілген сәуле сынды. Өлең – құбылыс. Кейде өлең ішіндегі кеңістікте автор мен оқырман қауышатын да сияқты, ал кейде автордың ақыл-парасат әлемі өлеңде өмірдің өзінен де биік болып, оқырманды асқақ ойларға жетелеп отырады. Өлеңдегі сафтық пен мөлдірлік арқылы оқырман өз болмысына, жанның түкпіріндегі ақыл мен сезім күйлеріне бойлайтыннан болар, өлең – мәңгі. Біз өлеңді ақынның өзі ғана кешкен сезімін «сөзге» айналдырып, оқырманының жан жүйесіне қозғау салар құдіретті ойларымен танымыз.

Автор өлеңдерінде Тағдыр, Уақыт, Шексіздік, Жан мен Тән ұғымдары ғарыштық деңгейде, ал Адам ұғымы ғаламдық деңгейде айтылады:

Шексіздіктен Сен де бірде оралдың,
Шексіздіктен Мен де бірде оралдым...
Жанарына құйып алып ғаламды,
Біздің ортақ Тағдырымыз жаралды!»

Мұнда ақын адамның жаратылысы, фани мен бақи жайлы айтады. «Шексіздіктен Сен де бірде оралдың», – деуінде қаламгердің өмір жайлы философиясы жатыр. Ақынның өлеңдері терең танымдық ой негіздеріне құралады. Онда халықтық білім тәжірибелері де көрініс тауып отырады. Ақын танымындағы шексіздіктен оралу деген ой адам баласының бір ғана өмірі емес, шексіздік аясында рухы жаралған уақыттан бастап бұл өмірге келгенге дейін де бар болатыны жайлы ұғындырады. Тағдыр ұғымы кең масштабта ғаламмен байланыстырылады: «Жанарына құйып алып ғаламды, Біздің ортақ Тағдырымыз жаралды! Мұнда таныммен байланысты құбылыстар тікелей адамның сезім қабілеттері арқылы жүзеге асатыны айтылады. Адамда бес түрлі сезім мүшесі болатын болса, соның бірі – көзбен көру. Расында көзбен көрген сырт құбылыстардың бәрін саналы және бейсана күйде адам қабылдайды. Табиғатта бәрі реттілікпен, үйлесіммен, әсемдікпен, көркемдікпен адам санасына құйылады. Адам табиғатты тағдырына айналдыратын тәрізді, себебі

адамның жан байлығы мен ой байлығы, арман-қиялы – табиғаттан. Автордың ғалам дегені – жер беті, табиғат. Автордың қай шығармасын алып қарасақ та, адам мен табиғат үйлесімі бірде адам ойының табиғатқа, бірде табиғат көріністерінің адамның ішкі әлеміне бағытталып отыруы арқылы суреттеледі.

Бішқындырып уақыттың сартабы,
Іздегенде Жан мен тәнге ортақ үн,
Биіктік боп көріндің ғой, ардағым,
Тереңдік боп, мен өзіңді тартамын!

Автор адамға тән барлық жан күйлерінің уақытпен байланысты, уақытқа қатысты, уақытқа тәуелді екенін айта келіп, Жан мен тәннің ара жігі мен бірлігі «үн» ұғымы арқылы айқындайды. Мұндағы «үн» ұғымы – абстрактілі ұғым. Жан мен тәнді біріктірудің ортақ бір нысаны сынды. Ал биіктік пен тереңдік оппозициясы өлеңде жырланатын екі адамның қашықтығы – қашықтығының қиялдағы өлшемі іспетті.

Мәңгіліктің тынысы едің Сен-дағы.
Мәңгіліктің тынысы едім Мен-дағы.
Мыйымызда шыңғырыс бар, аңдағын
және жылы жымыс бар қандағы...

Автордың адамды Мәңгіліктің тынысына теңеуі – адам жанын күллі жаратылыспен тұтастықта қарауы, тіпті өз ұғымындағы осы өмірден де тыс өзге бір кеңістікпен байланыстыруы. Өлеңде адам ұғымы кең арнада бейнеленген. Адамның осы өмірге дейінгі де жаратылыстың бір бөлшегі ретінде бар болатыны және күллі жаратылыспен мызғымас үйлесімде болатыны айтылады. Дәл сондайлық өлшемде адам мен оның жекелеген бөліктері: миы, қаны сынды негіздерінің арасындағы алмасып отыратын құбылыстарды үлкен бір кеңістік деңгейіне көтереді. Мидағы шыңғырыс, қандағы жылы жымыс – адамның мәңгіліктің тынысы екендігін аңдататын белгі ретінде беріледі. Адамның сырт әрекеті арқылы көрінетін қасиеттерін автор миға, қанға теліп суреттеу арқылы адам жаратылысының күрделі бейнесін көркем түрде, құбылыс ретінде алып суреттейді.

Шаттығымыздың нұры ойнаған көз жасын
сақтауы үшін маған сенген әз басың,
сақтауы үшін саған сенген өз басым,
жылынамыз бірімізге біріміз,
сыйынамыз бірімізге біріміз!
Аллатағала, Сіз де өзіңіз біліңіз,
еш құдаймен бөліспейміз мұны біз!

Автор шығармаларында көз концептісі ерекше орын алады. Өзге бір өлеңінде автор көз ұғымымен байланысты көз жасы ұғымы жайлы: «Көздің жасы – жан дүниенің сыртқа сыйлар бүршігі», – деп айтады. Көз – адам жанының айнасы болатын болса, автор көздің жасын жан әлемінің бүршігіне теңейді. Көздің жасы – жан құбылысы, ол жанның сұлу күйінен сыр шертеді. Табиғат құбылыстары адам жанының құбылыстарымен бірлікте: табиғат аясындағы әрбір талдың, гүлдің бүршігі болатын болса, адам жағнының да бүршік жаратын кезі болады, жанның да бүршігі болады. «Шаттығымыздың нұры ойнаған көз жасын сақтауы үшін маған сенген әз басың», – деуінде де жан күйлерін көзбен байланыстырады. Біз өлеңді танымдық тұрғыдан талдап отырғандықтан, өлеңді автор танымымен байланыстырып қарастырамыз. Яғни негізгі зерттеу нысанымыз – мәтін болғандықтан, мәтінде көрініс табатын ойлау жүйесін, тілдік таңбалар арқылы кодталып берілетін ақпараттарды ашуға тырысамыз. Сол арқылы автор танымында көрінетін білімдер мен тәжірибелер жүйесі жайлы сөз қозғаймыз.

Концептілер автор танымын жүйелеуде ерекше қызмет атқарады. Оны біз қаламгердің келесі өлеңіне көңіл бөле отырып анықтамақпыз:

Тектік өскін – сиқырлы жіп.
Анық ақ пен қарасы.
Жарқ-жүрк етіп жалғап жатыр Көк пен жердің арасын.
Қиялдай біл.
Сауап болар құмарды да шектеме.
Жұтым ауа аян болып оқылады өкпеңе.

Жазмышына – су да себеп.
 Аң мен құс та жебесер.
 Соғыс – өртең.
 Одан қаулап әділетті ел өсер.
 Хақ табиғат дін іздемес, зат секілді тұтарға.
 Қаңғып шыққан сұм ойды да ұлестіретін жұпарға.
 Сезімдерден ашытылған тірі шарап – көңілің.
 Ақылыңмен аялап іш.
 Әуен сыйлар не бір үн.
 Көздің жасы – жан дүниенің сыртқа сыйлар бүршігі.
 Сорлап қалған кезінде де жымыяды тіршілік.

Күнәлардың бәрі – өткінші, мәңгіліктің жолында.
 Дертті вирус.
 Тағдырына айтары бар оның да.
 Ажал – жәй сөз, керек болған жаназада жыларға.
 Тән де өлмейді.
 Айналады жасыл текті құнарға.

Мөлдір Тәңір маусымына көшсе-дағы келесі,
 Әр тал шаштың көзінен де мейірімді көресің.
 Бек жасампаз Құдай заңы бұлжымайды.
 Өте әділ.
 Сәби үні жұлдыздарға жаңғырығып жатады... [5]

Біз ақын өлеңін біртұтас күйінде ала отырып, оның әрбір жолына ерекше мән береміз. Себебі өлеңнің әрбір жолы, әрбір сөзі автордың жанынан өріліп, ішкі ой ағынының жарыққа шығарады. Ал ой мен сана ағымы әр сөзден де ерекше бір ырғақ негізінде көрініс тауып отырады. Және сол сөздердің ішінде кей сөздер автордың ойы мен санасының кодталған бірлігі ретінде дайын күйінде өлеңде беріледі. Ондай сөздер өзге сөздерден мағыналық аясының кеңдігімен және қаламгердің танымдық тәжірибесін жалпыадамзаттық не ұлттық кеңістіктегі білімдер тәжірибесімен ұштастырып жатуы арқылы да ерекшеленеді. Ондай сөздерді біз концепт деп атаймыз. Автордың біз келтірген өлеңінде *ауа, су, тағдыр, соғыс, табиғат, көз, күнә және өлім* концептілері көрініс табады. Бұл ұғымдарды толығымен концепт ретінде тани аламыз, өйткені дәл сол ұғымдар арқылы адамзат өзінің білімі мен өмірлік тәжірибесін, сондай-ақ көрген, білген құбылыстарын кодтап отырған. Әрі ол ұғымдардың эстетикалық мәні айқын, философиялық, психологиялық, діни танымдық сипаттары да кең және тілімізде формалық жағынан біршама тілдік бірліктерді қамтиды. Алдымен ауа концептісіне тоқталатын болсақ, ауа – тіршіліктің негізі. Біз ауамен тыныс аламыз, біз ауа кеңістігінде өмір сүреміз. Ауа – ол аспан, ол Көк. Адам рухы ауадан жаратылған делінеді. Сол себепті де, адам қатты қуанғанда, шаттанғанда, рухы көтерілгенде, өзін жеңіл сезінеді. Автордың: «Жұтым ауа аян болып оқылады өкпеңе» деуі ауаның текке жаратылмағанын, адамға ауаның өзі жаратылыстың қандай да бір сырын ұқтыруға негізделетінін айта отырып, оған жан бітіреді.

Ал су концептісіне тоқталатын болсақ, су – ол төрт стихияның бірі, адам жаратылысындағы төрт негіздің бірі. Діни таным-түсінік бойынша, адамның көңілі судан жаратылған делінеді. Мысалы, тілімізде «көңіл көңілден су ішеді» деген мақал сақталған. Ең алдымен, су – тіршілік көзі, онсыз өмір жоқ. «Жазмышына су да себеп» – мұнда автор суды адам тағдырымен байланыстырады. Мұнда тағдыр концептісі де бар. Өлеңде суға қатысты тікелей химиялық құбылыс айтылады. Адам ағзасының басым бөлігін су құрайтын болғандықтан, анығында судың адам өмірі үшін, адам тағдыры үшін маңызды болатыны анық. Автор су ұғымын сондай қасиет-сипаттары негізінде ассоциативтік мән-мағынасы қалыптасқан дайын сөз күйінде қолданып тұр. Концепт – өте кең, өз аясында адам танымы, қабылдауы, есте сақтауы сынды психологиялық қабілеттерін танытатын тілдік бірліктерді білдіреді. Мысалы, дәл осы су концептісі адамзаттың қаншама жылдық су жайлы ой-пікірлері мен ассоциациясының орталығы болып саналатын негізгі ұғымды білдіреді. Су жайлы аңыздар мен суға қатысты мифтер де жетерлік. Ал поэзиялық шығарманың өмірге келуі барысында автордың ойында соның бәрі де жаңғырып тұруы мүмкін,

немесе автор концепт болатын сөздерді қарапайым ғана ең негізгі мағынасында қолдануы мүмкін. Ал біз қарастырып отырған өлеңде концептіні қолдану барысында автор ұғымның барлық мағынасын толығымен жаңғыртып отырып қолданған. Ол жерде судың адам тағдырына тікелей ықпал ететіні физиологиялық тұрғыда ғана мәнді деп түсіне алмаймыз. Бәлкім одан да кең тұрғыдан түсінуге болатын шығар?! Судың адамзат тарихында да алатын орны үлкен ғой. Алланың адамды жаратқанда суды пайдаланғанынан бастап, жер бетінде күнәлі істер қаптағанда топан су басып, тіршіліктің қайта түлеуінде де тарихтан сумен байланысты аңыздар кең таралып жеткен. Ақын суды адам тағдырына бағыттай отырып, тура мағынасында ауаның өкпе арқылы адам бойына тарауын тек химиялық реакция ретінде ғана емес, күллі жаратылыс құбылыстарының бірі ретінде ол құбылысқа да терең сыр дарытады. Сондай-ақ соғыс концептісі, табиғат концептісі де күллі жаратылыстың бір бөлігі ретінде беріледі.

Көз концептісі – тұтас бейнелі ой-суреттер ішінде көрініс табады: «Көздің жасы – жан дүниенің сыртқа сыйлар бүршігі». Мұнда адамға тән психикалық құбылыс сыртқы ортаға, табиғатқа бағытталып тұр. Сол арқылы автор адам мен табиғат арасындағы айналымды шебер түрде береді. Ал «Жұтым ауа аян болып оқылады өкпеңе» деуінде керісінше, сырт құбылыстың адамға қарай бағытталуы беріледі де, одан әрі өлеңнің эстетикалық сипаты «Сорлап қалған кезінде де жымияды тіршілік» деген жолдар арқылы көркем түрде шарықтайды. «Көздің жасы – жан дүниенің сыртқа сыйлар бүршігі» – мұнда көз концептісі гештальт құрылым арқылы жаңаша сипатқа ие болып отыр. Автор ұғымында көз бен бүршік біртұтас ортақ сипаттарға ие болып, белгілі деңгейде бірігіп отыр. Концептілердің түзілуінде гештальт құрылым өлеңнің бірқатар жолдарында көрініс тауып отыр. Күнә концептісі де гештальт құрылым арқылы автор танымында жаңаша сипатта жаңғырып тұр. Автор күнәні дертті вирусқа теңейді. Қандай да сапа-қасиеттер, не ассоциативті түсініктер екі ұғымды біріктіріп тұр.

Автор танымында концептілер жаңаша мәнге ие болып, мағыналық жағынан толығып та отырады. Өлеңнің кейінгі жолдарында тағдыр концептісі жанама түрде, өзге концептілермен байланысты беріледі. Ал өлім концептісі ажал скрипті арқылы беріледі. Автор өлім концептісіне мүлде жаңаша мән үстейді: «Ажал – жәй сөз, керек болған жаназада жылдарға. Тән де өлмейді. Айналады жасыл текті құнарға». Автор өлімді жаңа бір өмірдің басы болатынын тәннің жасыл текті құнарға айналып кетуін айту арқылы білдіреді. Өлім – метафизикалық концепт. Автор өлімді бір күйден екінші бір күйге алмасудағы трансформациялық жол екенін айтады. Өлең соңындағы: Сәби үні жұлдыздарға жаңғырығып жатады...» – деуі аяқталған біртұтас ойлардан кейін берілген жаңа бір өлеңнің басы сынды, дәл сол ойларды өзге арнамен толықтыра отырып, аяқсыз қалдырады. Автордың соңғы жолы ерекше мәнге ие. Автор дәл осы жол арқылы алдыңғы айтқан бүкіл ойларын космостық деңгейге көтереді. Ең алғашқы жол мен соңғы жол бір мәнді білдіріп, арадағы ойлар қайталанып отыратын циклды құрайды. Дегенмен өлеңде қайталанып тұрған мағына жоқ, тек автордың ой ағыны бір арнамен шеңбер жасай отырып, сана ағымының шексіздігіне бет алады, сол негізде соңғы тармақты ашық жүйе ретінде қалдырады.

Қорытынды. Біз мәтінді когнитивті тұрғыдан талдаған кезде, мәтінмен байланысты барлық факторларды ескеріп отырамыз. Оның ішінде тілдік және тілдік емес факторлар да болуы мүмкін. Когнитивті талдаудың дәстүрлі-құрылымдық түрдегі талдаудан айырмашылығы мәтін өрісін тікелей таныммен байланыстыра талдаудан көрінеді. Біз дәстүрлі-құрылымдық бағыт бойынша шығарманы дайын өнім ретінде, өз алдына бөлек бір құрылым ретінде қарастырамыз. Ал когнитивті бағыттағы зерттеулер шығарманы автормен ірлікте қарастырады. Ондайда шығарма дайын өнім ретінде емес, жарыққа шығу барысындағы сыртқы және ішкі факторларымен қоса қаралады. Яғни шығарманы өмірге әкелуде автор танымында қандай құбылыстар орын алуы мүмкін? Автор шығарманы қалай өмірге алып келді? деген сұрақтар төңірегінде ізденеміз. Олардың бәрі де мәтіндегі тілдік бірліктерден көрінеді. Мысалы, біз гештальт негізінде концептінің концептосферада қандай мәнге ие болатынын анық аламыз. Гештальт құрылым автор танымында қандай да бір ұғымның кодталу процесін ой сурет арқылы береді. Өлеңде гештальттық құрылымдар жиі кездеседі. Бірнеше концептінің бір ғана өлеңде берілуі автор танымын қаншалық бай екенін ғана көрсетіп қоймайды. Концептілерді автор дайын күйінде қолданғандықтан, өлеңнің мәні автор танымымен ғана шектелмей, концептінің жиынтық мағынасымен де байланыса отырып кең тұрғыда ашылады.

С. Тлеубаев, Г. Халидуллаева, А. Шегебаев, А. Киргизбаева

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПТОВ В ПОЭЗИИ Т. АБДИКАКИМОВА

Аннотация. Т. Абдикакимов – поэт-постмодернист, отличающийся своим почерком в поэзии современной казахской литературы. Стихи поэта отличаются широким познавательным представлением понятий, сочетающихся с национальным и древнетюркским, а также собственным и общечеловеческим опытом образования. Если мы определим эти понятия как познавательную категорию, то остановимся на концептах в творчестве автора. С помощью концептуального анализа поэзии раскрываем кодовое, знаковое, символическое, архетипическое, сакральное, эмоциональное значение концептов в тексте, интерпретируем и внетекстовые факторы, связанные с течением сознания. Тогда концепт – это, по нашему пониманию, форма сложного смысла в течение сознания, закодированная через какое-либо языковое единство. «Концепт можно рассматривать как символ, представляющий мир, способный дать определенное значение». При этом есть основание полагать, что один из основных критериев литературы, начинающейся с Платона, – «глобальные истины, о которых говорится в литературе» определяется концептом «определяющий формирование литературной теории». В концептуальном анализе произведения подробно раскрывается множество значений, относящихся к одному и тому же слову, которое является концептом, и определяется роль маркировщика в жизни произведения и место его в познании автора. В концептуальном анализе произведения подробно раскрывается множество значений, относящихся к одному и тому же слову, которое является концептом, и определяется роль маркировщика в жизни произведения и его место в познании автора. То есть язык, в том числе одна языковая единица, используется в тексте произведения вне своего лексического значения, более широкого спектра смыслового поля, охватывающего все время и пространство своего использования, сохраняя свою самостоятельную, живую природу, в дальнейшем придавая новое значение авторскому использованию. От этого мы определяем влияние слов на стихотворение, т.е. на творческую личность, а также, наоборот, на словообразование творческой личности. Здесь большое значение имеет символическое значение концептов. «...сам символ – это превращение слова в энтелехию (внутреннее желание, цель, движущая сила)». Концепт в поэзии через различные функции своего контекста определяет факторы, происходящие в явлении единения человеческой души и мощности слова. Типы концептов и концептов, таких как гештальт, фрейм, скрипт, сценарий, мыслитель, концептуальные методы проявляются в познавательных особенностях и потоке сознания творческой личности в использовании языка, а в эмоциональном слое, отражающем смысловое поле концепта – состояние души автора. Здесь и значение концептуального анализа.

Ключевые слова: концепт, концептуальный анализ, гештальт, поток сознания, познание, символ языка.

S. Tleubaev, G. Khalidullayeva, A. Shegebaev, A. Kyrgyzbayeva

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

FEATURES OF CONCEPTS IN T. ABDIKAKIMOV'S POETRY

Abstract. T. Abdikakimov is a postmodern poet, distinguished by his signature in the poetry of modern Kazakh literature. Poems of the poet are distinguished by a wide cognitive representation of concepts combined with national and ancient Turkic, as well as their own and universal human experience of education. If we define these concepts as a cognitive category, then we will dwell on concepts in the work of the author. Using a conceptual analysis of poetry, we reveal the code, symbolic, symbolic, archetypal, sacred, emotional meaning of concepts in the text, and we interpret non-textual factors associated with the course of consciousness. Then the concept is, in our understanding, a form of complex meaning in the course of consciousness, encoded through some kind of linguistic unity. «A concept can be seen as a symbol representing the world, capable of giving a certain meaning». At the same time, there is reason to believe that one of the main criteria of literature starting with Plato is «global truths, which are mentioned in the literature» is determined by the concept «determining the formation of literary theory». In the conceptual analysis of a work, many meanings are revealed in detail, referring to the same word, which is a concept, and the role of the marker in the life of the work and its place in the knowledge of the author are determined. In the conceptual analysis of the work, many meanings are revealed in detail, referring to the same word, which is a concept, and the role of the marker in the life of the work and its place in the knowledge of the author are determined. That is, a language, including one linguistic unit, is used in the text of a work outside its lexical meaning, a wider range of semantic fields, covering all the time and space of its use, preserving its independent, living nature, further giving new meaning to author's use. From this we determine the influence of words on the poem, i.e., on the creative person,

and also, on the contrary, on the word-formation of the creative person. The symbolic meaning of the concepts is of great importance here. «... the symbol itself is the transformation of a word into entelechy (inner desire, goal, driving force)». A concept in poetry through various functions of its context determines the factors that occur in the phenomenon of the unity of the human soul and the power of the word. Types of concepts and concepts, such as gestalt, frame, script, script, thinker, conceptual methods are manifested in cognitive features and the stream of consciousness of the creative person in the use of language, and in the emotional layer, which reflects the semantic field of the concept, is the state of mind of the author. Here is the meaning of conceptual analysis.

Keywords: concept, conceptual analysis, gestalt, flow of consciousness, cognition, language symbol.

Information about authors:

Sovethan Tleubaev, Candidate of Philology, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, tleubaev63@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4854-2699>;

Gulzhamal Khalidullayeva, doctoral candidate phd, Al-Farabi Kazakh National University, khalidullaeva1995@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4533-8668>;

Aibek Shegebaev, doctoral candidate phd, Al-Farabi Kazakh National University, Aibek.shegebaev@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8079-4303>;

Aigerim Kyrgyzbayeva, doctoral candidate phd, Al-Farabi Kazakh National University, a.qirgizbaeva@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6977-9284>

REFERENCES

- [1] Əmirbekova A.B. Қазиргі қазақ тіл біліміндегі зһаһа барттар. Алматы: Eltanyм, 2011. 204 б.
- [2] Rajan M. Ədebiet teoriyasы: Kirispe. Алматы: «Ylтық audarma byurosy» қоғамдық қоры, 2019. 292 б.
- [3] Zhamanbaeva K.Ə. Тіл қолданьсынун когнитивтік негіздері: emociya, simvol, тildik sana. Алматы: Fylym, 1998. 137 б.
- [4] Əbdikəkimov T. Алқоньр дьние. Əлеңдер, balladalar, tolғаular. Astana: Foliant, 2014. 324 б.
- [5] https://m.facebook.com/profile.php?id=100009416123191&fref=nf&refid=52&_ft_=mf_story_key.2530390670618112%3Aatop_level_post_id.2530390670618112%3Atl_objid.2530390670618112%3Acontent_owner_id_new.100009416123191%3Athrowback_story_fbid.2530390670618112%3Astory_location.9&_tn_=C-R

NEWS**OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES**

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.68>

Volume 3, Number 331 (2020), 77 – 85

UDC 78.03 (574)

МРНТИ 18.41.09

А. Р. Раимкулова

Министерство культуры и спорта Республики Казахстан, Нур-Султан, Казахстан.

E-mail: aqtoty.raimkulova@gmail.com**О РОЛИ ПРОФЕССИОНАЛИЗМА УСТНОЙ ТРАДИЦИИ
В СТАНОВЛЕНИИ И ТРАНСФОРМАЦИЯХ СТИЛЯ
НАЦИОНАЛЬНОЙ КОМПОЗИТОРСКОЙ ШКОЛЫ КАЗАХСТАНА**

Аннотация. В статье рассматриваются связи между профессионалами устных песенных и инструментальных традиций в казахской музыке XIX-XX веков и представителями национальной композиторской школы, сформировавшейся по типу западных в процессе становления академического искусства. Уже в творчестве композиторов-песенников и кюйши XIX столетия наблюдаются признаки деканонизации, усиления авторского начала, разветвления стилей различных школ и направлений. Богатейшее наследие этого периода стало фондом заимствования элементов музыкального языка, репрезентировавших в творчестве композиторов разных поколений национальный стиль. В отношении к традиционному искусству наблюдалось несколько фундаментальных сдвигов, совпадающих с периодами смены парадигм культуры. Период до формирования национальной композиторской школы был образно назван «Восточным Ренессансом» и отличался общностью просветительских идей деятелей западной культуры и казахской степной интеллигенции. Становление национальной композиторской школы сопряжено с активным сбором образцов традиционной музыки и активным изучением её с позиций европейской науки о музыке. Национальный стиль, синтезированный на этой основе к концу 1940-х годов, в 1970-е подвергается существенной трансформации. Наметились две тенденции: «осовременивание» фольклора через усложнение музыкального языка его обработок с одной стороны и освоение элементов фольклора в рамках новых композиторских техник XX века – с другой.

Ключевые слова: национальная композиторская школа Казахстана, профессионализм устной традиции, парадигма культуры, национальный стиль в музыке.

На становление национальной композиторской школы, происходившее в 1920-1930-е годы, и последующее её развитие значительное влияние оказало признание равноценности степных музыкальных традиций и европейского академизма. Оно проходило поэтапно и тесно связано с научным осмыслением феномена устного профессионализма. Первые шаги в направлении сравнения казахской музыки с европейской были сделаны ещё первыми исследователями и собирателями народной музыки, такими как А. Затаевич, А. Жубанов, Л. Хамиди, Б. Ерзакович, Е. Брусиловский, А. Алексеев, Л. Гончарова и другими. Б. Асафьев, соприкоснувшись с казахской музыкой на декаде казахского искусства в Москве в 1936 году и во время гастролей казахской оперы в Ленинграде 1937 года, даже при весьма беглом знакомстве отмечал общность эмоционального строя казахской музыки и бетховенских симфоний: «И если мы говорим о высокоэмоциональном строе бетховенских симфоний, как об одном из важнейших завоеваний европейского симфонизма, то не становится ли ещё более социально ценным это же качество в музыке народа, создавшего свою культуру в условиях азиатского средневековья и затем под обезличивавшим страшным гнѐтом российского царизма?» [1].

На то, что произведения многих казахских композиторов устной традиции созвучны идеям времени, неоднократно указывал А. Жубанов: «Абай был передовым человеком своего времени. Он понимал великое назначение искусства, понимал его общественную и воспитательную роль» [2]. Эта мысль, как и многие просветительские идеи Абая, находит множество аналогий с

деятельностью западных просветителей, таких как венгр З.Кодаи или американец Л. Мэйсон (1782-1872), активно пропагандировавший изучение европейской музыкальной культуры в США, реформировавший церковную музыку и музыкальное образование. Интересно, что и Л. Мейсон, подобно Абаю, понимал необходимость ориентации на передовой опыт европейских стран: «Нам действительно придётся зависеть от иностранных артистов в течение нескольких поколений; аналогичное положение дел даже в Англии, где немалая часть исполнителей – немцы; но однажды начав, мы будем двигаться быстрее, чем англичане» [3, с. 27].

Мысль о глубоком включении «степной интеллигенции» – выдающихся поэтов и композиторов XIX века – в единое культурное пространство неоднократно высказывалась разными учёными. В одной из последних книг, посвящённых истории казахской музыки, Т. Джумалиева, неоднократно выражавшая эту идею, пишет: «По мнению многих учёных – М. Ауэзова, К. Жумалиева, А. Маргулана, Е. Ысмаилова, М. Каратаева и других, в развитии песенно-поэтического искусства выделились такие темы, как автохарактеристика поэта, жизнь народа, исторические идеи развития общества, созвучные творчеству представителей многих других народов в XVIII-XIX веках» [4, с. 57].

Здесь мы лишь мимолётом можем отметить сложившуюся к настоящему времени неопределённость с местом композиторов-песенников и кюйши XIX столетия. Уже произошла трансформация понимания их профессионализма не как «народного», а как «устного» [5]. Но до конца не сформулировано в терминах ключевое отличие устного профессионализма мукамного типа и творчества казахских акынов, салов, кюйши. Об этом говорит и С. Елеманова: «Как правило, профессионализм устной традиции связывается с искусством макомата (мукама, раги, нубы и т.д.), распространённых в регионе Ближнего и Среднего Востока. Для него, как известно, характерны циклические формы, основанные на определённых ладовых системах, особая роль исполнительства при отсутствии авторского композиторского начала и ряд других признаков, не свойственных устно-профессиональным традициям народов, оказавшихся вне непосредственного влияния форм арабо-мусульманской культуры <...> – киргизского, казахского, туркменского, каракалпакского и др.» [6, с. 63].

Эта идея представляется нам важной в определении историко-культурологических основ казахской композиторской школы. М. Дрожжина предлагает отделить понятия «школы» в каноническом и неканоническом искусстве. Изначально связанный с традицией и религией канон не предполагает персонализации авторства, музыкант лишь воспроизводит предписанную форму с импровизацией в допустимых границах. Вслед за И. Муриан и Е. Ротенбергом Дрожжина противопоставляет канон (традиционное) и стиль [7, с. 25], являющийся атрибутом постканонического искусства. Даже беглый взгляд на творчество казахских композиторов устного профессионализма заставляет усомниться в его каноничности: каждый из них определённо имел собственный авторский стиль, изобретал новые песенные и инструментальные формы, экспериментировал как в области поэтического текста, так и в музыке. Их произведения сохранились в памяти народа с прочно закреплённым авторством. Очевидно, что следует говорить об устном профессионализме неканонического типа в противоположность мукамному каноническому. Таким образом, на территории Казахстана уже в XIX столетии существовала этническая композиторская школа, оставившая богатейшее музыкальное наследие и создавшая свой неповторимый национальный стиль.

Многие исследователи творчества её представителей не раз сетовали на то, что они не получили европейского музыкального образования и не знали нотной грамоты¹. К этому просто не было системных предпосылок в дореволюционном Казахстане.

Тем не менее, в казахском искусстве XIX века выявляется ряд тенденций свойственных европейским художественным направлениям. Исследованию этой общности казахской и европейских культур посвящены ряд работ Т. Джумалиевой [8; 9; 10; 11]. Очевидней всего связь культур в области тем творчества. Так, просветительские идеи И. Алтынсарина, Абая созвучны ключевым положениям эпохи Возрождения, не случайно этот период в казахском искусстве

¹ Вспомним переходящую из книги в книгу цитату Н.Савичева из «Уральских ведомостей»: «Словом, Сагырбаев – редкая музыкальная душа, и получи он европейское образование, то был бы в музыкальном мире звездой первой величины» (цит. по [32, с. 6]).

называют «Восточным Ренессансом» [4, с. 57]. Центральная идея романтизма – личность, её свобода, протест против ущемления этой свободы – выражается в песнях-автопортретах («Биржансал», «Ахан», «Мухит», «Майра» и др.) и в песнях-протестах («Жанбота» Биржана, «Аксиса» Жаяу Мусы, «Кулагер» Ахана, «Бозторгай» Кенена и др.). Кюй «Машина» Курмангазы по тематике и специфичности технических средств звучит совершенно в духе конструктивизма 1920-х, который он опережает как минимум на 30 лет.

Эти факты, не раз подмечавшиеся и ранее, совершенно противоречат колониальному взгляду на казахскую культуру как на отсталую, имевшему место и до революции, и после. Вслед за исследователями казахской литературы (см. цитату Т.Джумалиевой выше) мы должны признать, что музыканты казахских степей «включились» в единое мировое культурное пространство задолго до становления профессионализма европейского типа, и их творчество конвергентно ведущим художественным направлениям времени, прежде всего, возрожденческому гуманизму и романтизму. Именно казахскими акынами, салами, сере и кюйши была подготовлена почва для зарождения национальной композиторской школы. Не случайно плоды их трудов с самого начала привлекали композиторов новой формации.

Об этом же говорит и казахстанский музыковед С. Кузембаева, исследуя конвергентность казахского устного творчества (народного и профессионального) европейским оперным жанрам и формам [12].

На наш взгляд, большая часть оригинальных творческих идей казахстанских композиторов XX века рождалась в процессе изучения и осознания достижений самобытной композиторской школы века XIX, которая заслуживает названия первой казахской НКШ. Аналогичную идею выдвигает Г.К.Котлова: «Стремление к синтезу достижений современного творческого опыта и национального традиционного искусства устной традиции характеризует все этапы становления и развития музыкальной культуры Казахстана минувшего столетия» [13, с. 34]. Все эти идеи целесообразно рассматривать в исторической последовательности.

Признаками зарождения новых модусов культуры стали самодеятельные музыкально-драматические кружки, первый национальный театр, исследовательская деятельность А. Затаевича, а также этнографические концерты казахов в Москве и за рубежом. Именно эти явления побуждали осознать казахскую культуру как часть советской и всемирной, внедряли в жизнь народа текст чужой культуры, а вместе с ним – и желание приобщить к нему собственную. В очерке по истории казахского музыкального театра Л. И. Гончарова отмечает: «В “Восточных вечерах” при Ташкентском институте народного просвещения, в выступлениях самодеятельных музыкально-драматических кружков в Оренбурге, Кызыл-Орде, Актюбинске, Семипалатинске и других городах росли кадры будущих деятелей казахской оперы, формировался репертуар, происходило приобщение широких масс слушателей к совершенно новым для них формам художественной жизни» [14].

Это высказывание отражает присущий начальному этапу полимодальности процесс трансформации культурной компетентности, противопоставляемый традиционализму [15]. Важнейшим инструментом внедрения европоцентристской парадигмы становится система образования, в которую вовлекаются практически все представители молодого поколения. Надо отметить, что в Советском Союзе в 1920-1930-е годы совпали две тенденции, два устремления: центра к окоринам и наоборот. Политика всеобщего просвещения, имевшая целью, в том числе, централизацию власти и воспитание «нового гражданина», была поддержана передовыми представителями народов так называемой периферии. На практике начал реализовываться призыв Абая Кунанбаева: «Нужно учиться русской грамоте. Духовные богатства, знания, искусство и другие несметные тайны хранит в себе русский язык. Чтобы избежать пороков русских, перенять их достижения, надо изучить их язык, постичь их науку. Потому что русские, узнав иные языки, приобщаясь к мировой культуре стали такими, какие они есть. Русский язык откроет нам глаза на мир» [16, с. 39].

Важную роль на этапе сдвига к полимодальной парадигме сыграла музыкальная этнография. Сбор образцов народного искусства, и этнографические концерты с участием казахских певцов и кюйши имели ощутимые последствия. Их суть заключается в следующих понятиях: *сохранение, консервация, отбор, изменение («усовершенствование»), отчуждение*. Все эти процессы выражают отношение европоцентристского модуса к традиции.

Сохранение через фиксацию (в ноты и звукозаписи) – одна из очевидных целей этнографии – важный подготовительный этап на пути к использованию фольклора. *Консервация* – его побочный эффект, выражающийся в продлении существования зафиксированного варианта в ущерб вариантному многообразию. *Отбор* из множества зафиксированных образцов искусства, наиболее подходящих для претворения идей нового модуса, выделяет лишь небольшую часть артефактов традиции, по разным причинам соответствующих этим идеям². *Изменение* («усовершенствование») образцов традиционного искусства связано с их использованием в новых условиях: в качестве материала для композиторского творчества, обработок для реконструированных инструментов и их ансамблей. При этом перенесение народной музыки в темперированный строй и чистые тембры европейских инструментов, понимавшееся как усовершенствование, изменяло сущностные черты оригинала. Всё это свидетельствует об определённом *отчуждении* образцов фольклора от самого фольклора, присущем начальному этапу функционирования нового модуса в культуре.

1920-1930-е годы Г. Жубанова (1927-1993) образно назвала эпохой «первого в Казахстане» [17]. Роль личности на начальном этапе скорее организаторская, нежели творческая. Необходимо было создавать исполнительскую базу, систему музыкального образования, способную эффективно воспроизводить субъект музыкальной культуры. Появление первого казахского четырёхголосного хора (1924), первого казахского музыкально-драматического театра (1926), музыкального техникума (1933) и ДМШ (1934), первой оперы (1934), первого квартета (1936), первой симфонии, первой кантаты (1947) было продиктовано в большей степени объективной внешней необходимостью, чем субъективным внутренним стремлением.

Тем не менее, советское музыкальное искусство плодотворно синтезирует языки традиционной и европейской культур. Это доказывается в первую очередь его жизнеспособностью, репродуктивностью. Композиторская школа, сформированная в 1930-1950-е годы, не подвергалась «консервации», «закостенению», а доказала открытость к инновациям.

Далеко не все тексты, созданные в эти годы, вошли в фонд текста национальной культуры. Так, например, из девяти опер Е. Брусиловского со сцен оперных театров республики не сходила только «Кыз Жибек» («Девушка Жибек», 1935). После обретения независимости кроме неё были возобновлены спектакли оперы «Ер Таргын» (ГАТОБ им. Абая, декабрь 2002). Причину схода со сцены других можно усмотреть не только в идеологическом устаревании («Жалбыр» и «Амангельды» – оперы о народных восстаниях, «Алтын Астык» – о жизни колхозников и т.п.). Очевидно, оказав определённое влияние на становление жанра, многие оперы первого десятилетия (1935-1944) не удовлетворяли некоему идеалу национальной культуры, называемому В. Р. Дулат-Алеевым *латентной парадигмой* [15], которая формируется под влиянием архетипов культуры [18].

По той же причине остаётся известным лишь узкому кругу специалистов творчество таких композиторов, как С. И. Шабельский (работал в Казахстане с 1930 года), Д. Д. Мацуцин (с 1935), М. М. Иванов-Сокольский, В. В. Великанов (с 1937). Их роль можно сравнить с ролью «русских иностранцев» (Д. Штейбельта, Дж. Филда, И. Геништы, К. Манера и других) в музыкальной культуре России, получившей в последние десятилетия новую оценку³. Но, в отличие от России, реинтерпретация национального культурного наследия, неизбежно прошедшая в последней трети XX столетия и в Казахстане, скорее, исключила наследие «казахских русских» 1920-1940-х годов из текста национальной культуры.

Уже к середине 1940-х годов композиторам Казахстана удалось синтезировать национальный музыкальный язык, что доказывается успехами практически во всех жанрах. В «золотой фонд» культурного наследия вошли оперы «Абай» (1944 год, композиторы А. Жубанов и Л. Хамиди, либретто М. Ауэзова) и «Биржан и Сара» (1946 год, композитор М. Тулебаев, либретто К. Джумалиев), ряд симфонических сюит и поэм Е. Брусиловского, А. Жубанова, М. Тулебаева,

² Так, например, для первых спектаклей Казахского государственного музыкального театра (существует с 1934) «Айман-Шолпан» и «Шуга» отбирались «казахские классические мелодии», обрабатываемые композиторами И. В. Коцыком и С. И. Шабельским [14].

³ Роль «русских иностранцев» изучают Е. М. Шабшаевич [31], Т. Ю. Масловская (доклад «Русские иностранцы в культурной жизни Москвы» на конференции к 100-летию Всероссийского музейного объединения музыкальной культуры имени М. И. Глинки 1912 – 2012 гг.).

К. Мусина, песни и романсы М. Тулебаева и Л. Хамиди. По словам Т. К. Джумалиевой, именно в операх 1940-х годов композиторам удаётся найти *западно-восточную «формулу перехода»*, новые принципы синтеза европейской и национальной традиций [9, с. 225].

Развитие этих идей происходит в творчестве композиторов, пришедших в профессию в 1940-1950-е годы, среди которых выделяются такие фигуры, как М. Тулебаев, Б. Байкадамов, К. Мусин, К. Кужамьяров, С. Мухамеджанов, Г. Жубанова, М. Койшибаев, Н. Мендыгалиев, Е. Рахмадиев, А. Бычков. Становится очевидной необходимость отхода от принципов цитатности и обработки как основополагающих в композиции национального по стилю произведения, поиска опосредованного воплощения национального начала в авторском музыкальном языке. Сущность этих поисков, описываемых В. Виноградовым в статье о М. Тулебаеве, можно отнести и к произведениям других композиторов этого времени: «Национальное в творчестве М. Тулебаева проявляется не только в “зримых” чертах музыки – форме, ладе, ритме и так далее, но и, главным образом, в её внутренней сущности, в её душе, стиле, эмоциональном характере». И далее: «Именно там, где М. Тулебаеву удаётся ярко выявить национальные черты родного искусства, музыка его достигает наибольшей красоты и силы» [19].

Новые изменения в структуре текста национальной культуры произошли в 1970-е годы. В марте 1976 года казахстанские композиторы представили своё симфоническое творчество в концертном зале Всесоюзного Дома композиторов. Г. А. Жубанова так передала впечатления: «Концерт прошёл с успехом. Взыскательная московская публика тепло приветствовала нашу музыку... Но прошло определённое время и мне подумалось вот о чём: не слишком ли мы увлекаемся прямым цитированием фольклора, а тем более, одного жанра – домбровых кюев. Ведь некоторые авторы просто были заслонены народным материалом. Не пора ли нам искать свой, личностный, индивидуальный подход к фольклору? Ведь зачастую цитирование народной темы сдерживает волю, фантазию композитора».

Устремления к обновлённому претворению традиционной музыки через познание её глубинных основ лежат в русле общесоюзной тенденции, отмеченной в знаменитой статье И. И. Земцовского «Фольклор и композитор» [20].

Наметились две тенденции: «осовременивание» фольклора через усложнение музыкального языка его обработок с одной стороны и освоение элементов фольклора в рамках новых композиторских техник XX века – с другой. К первой тяготели композиторы, представляющие особый феномен национальной культуры: «*народный тип музыканта-профессионала, взявший на вооружение достижения качественно иной художественной системы и в то же время сохранивший в себе целостность традиционного музыкального мышления*» [21]. Вторая прослеживается в большей степени у композиторов более молодого поколения, нередко – музыкантов во втором поколении, представителей городской культуры.

Многие композиторы в 1970-80-х годах вновь обратились к устно-профессиональным музыкальным традициям, но теперь уже в поиске источника обновления музыкального стиля. Одной из наиболее влиятельных фигур этого периода становится Газиза Жубанова: композитор с активной творческой позицией, выпускница Московской государственной консерватории им. П. И. Чайковского (класс Ю. Шапорина), знаток современного искусства. Будучи в разные годы главой Союза композиторов Казахской ССР (1962-1968), Алма-Атинской консерватории (ныне КНК) им. Курмангазы (1975-1987), она последовательно реализовывала «*программу обновления творческой жизни*» [22]. Особенно ценно её литературное наследие (автобиографические заметки, публикации в периодике) – уникальный документ эпохи. Приведу высказывания Г. Жубановой, в которых выражены идеи обновления музыкального языка казахских композиторов:

«В консерватории состоялось прослушивание новой Шестой симфонии Е. Г. Брусиловского “Курмангазы” (кажется, в 1965 году). У меня она вызвала большой протест. Такая тема требовала и соответствующего глубинного отношения, новаторского подхода к воплощению замысла. Готовые темы *кюев* Курмангазы, представленные в симфонии, звучали поверхностно. Не спасало блестящее владение автора оркестром – всё звучало пустовато, громко, но не насыщенно, музыка не захватывала...» [23, с.64].

«Традиции мировой инструментальной музыки оказывали на наших композиторов всё более глубокое воздействие, что привело к осознанию сложных закономерностей музыкального языка

кюев. Если в произведениях первого этапа влияние инструментальной музыки существеннее было в области создания тематизма и зачастую не затрагивало других аспектов формообразования, то для нового этапа характернее стремление к всеохватному отражению особенностей традиционного музыкального мышления. Этот метод развития кюев претворяет уже саму систему интонационного становления целостной формы кюя, а также тембрового и фактурного его обогащения» [24, с.31]. Традиционная культура постепенно осознаётся композиторами, как деятелями культуры в целом, как прочная основа национальной идентичности и незыблемый механизм культурной памяти (например, исследования А. Кульсариевой [25], С. Алтыбаевой [26]).

Через синтез музыкального языка устно-профессиональных традиций и новейших открытий в области техники композиции происходит не только обновление текста национальной культуры, но и переосмысление роли казахской культуры в мировом культурном пространстве. Примечательно, что под влиянием академической музыки и мировой музыкальной культуры модернизация охватила и казавшееся неизменным искусство казахских песен и кюев [27; 28]. К периоду независимости в понимании взаимодействия устных традиций и академического искусства формируется новый вектор – евразийский, охватывающий не только заимствования и трансформации в рамках диалектики «Восток – Запад», но гораздо более широкие культурные горизонты, включая, к примеру, культуры Великого Шёлкового пути [29]. Самоценность явлений национальной культуры осознавалась не только в контексте этнических традиций и композиторского творчества, но и по отношению к вновь сформированным исполнительским школам академической музыки [30]. В конечном итоге, этот процесс стал частью формирования общественного сознания нового независимого Казахстана.

А. Р. Раимкулова

Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт министрлігі, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН ҰЛТТЫҚ КОМПОЗИТОРЛЫҚ МЕКТЕБІ СТИЛІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ӨЗГЕРУІНДЕГІ АУЫЗША ДӘСТҮР КӘСІБИЛІГІНІҢ РӨЛІ ТУРАЛЫ

Аннотация. 1920-1930 жылдарда негізі қалана бастаған ұлттық композиторлық мектептің қалыптасуына және одан кейінгі дамуына дала музыка дәстүрінің және еуропалық академизмнің бірдей құндылыққа ие болып, тең бағалануы, танылуы айтарлықтай әсер етті. Ол кезең-кезеңмен және ауызша кәсібилік феноменінің ғылыми оймен тығыз байланысы негізінде жүзеге асырылды. Қазақ музыкасын еуропалық музыкамен салыстыру бағытында А. Затаевич, А. Жұбанов, Л. Хамиди, Б. Ерзакович, Е. Брусиловский, А. Алексеев, Л. Гончарова және т.б. халық музыкасының алғашқы зерттеушілері мен жинаушыларының алғашқы қадамын айтқан жөн.

XIX ғасырдың көрнекті ақындары мен композиторларын біртұтас мәдени кеңістікке түбегейлі қосу туралы ойды М. Әуезов, Қ. Жұмалиев, Ә. Марғұлан, Е. Ысмаилов, М. Қаратаев, С. Күзембай, Т. Жұмалиева және т. б. бірқатар ғалымдарымыз бірнеше рет айтқан болатын. Қазақстан аумағында XIX ғасырдың өзінде бай музыкалық мұра қалдырған және өзінің қайталанбас ұлттық стилін қалыптастырған этникалық композиторлық мектеп болды. XIX ғасырдағы қазақ өнерінде еуропалық көркем бағыттарға тән бірқатар үрдістер көрініс таба бастады. Қазақ әдебиетін зерттеушілердің ізімен қазақ даласы музыканттары еуропалық үлгідегі кәсібиліктің қалыптасуынан бұрын бірыңғай әлемдік мәдени кеңістікке «қосылғанын» және олардың шығармашылығы уақыттың көркем бағыттарында, ең алдымен, қайта жанданған гуманизм мен романтизмге конвергентті жетекші екенін мойындауымыз керек. Қазақ ақындары, сал-серілері мен күйшілері ұлттық композиторлық мектептің пайда болуына негіз болып, игі ықпал етті. Жаңа формация композиторларының пайда болуы – басынан бастап олардың еңбектерінің жемісі еді.

Біздің ойымызша, XX ғасырдағы Қазақстан композиторларының бірегей шығармашылық идеяларының басым бөлігі қазақтың алғашқы композиторлық мектебі деген атауға лайықты XIX ғасырдың өзіндік композиторлық мектебінің жетістіктерін зерттеу және түсіну үдерісінде дүниеге келді. Музыкалық этнография полимодальды парадигмаға көшу кезеңінде маңызды рөл атқарды. Фиксация арқылы сақтау (ноталар мен дыбыс жазбаларында) – этнографияның айқын мақсаттарының бірі – фольклорды пайдалану жолындағы маңызды дайындық кезеңі. Консервация – нұсқа түрлеріне зиян келтіретін бекітілген нұсқаның кеңеюі негізінде көрінетін жанама әсері. Дәстүрлі өнер үлгілерінің өзгеруі («жетілдіру») оларды жаңа жағдайда: композиторлық шығармашылыққа арналған материал ретінде, қайта құрылған аспаптар мен олардың ансамбльдеріне арналған өңдеу ретінде пайдалануға байланысты. Бұл ретте халық музыкасын

еуропалық аспаптардың тембрлік қатарына және таза тембріне ауыстыруды жетілдіру деп түсіну түпнұсқаның мәнін өзгертті. Мұның барлығы белгілі бір фольклор үлгілерінің мәдениеттегі жаңа модустың бастапқы кезеңіне тән фольклордан шеттетілгенін көрсетеді.

Дегенмен, кеңестік музыкалық өнер дәстүрлі және еуропалық мәдениет тілдерін жемісті де нәтижелі синтездеді. Бұл бірінші кезекте оның өміршеңдігімен, репродуктивтілігімен дәлелденеді. 1930-1950 жылдары құрылған композиторлық мектеп «консервацияға», «сіресіп қатып қалуға» ұшырамады, жаңаруға, жаңалыққа ашық екенін дәлелдеді. 1940 жылдардың ортасында Қазақстан композиторлары ұлттық музыкалық тілді синтездеу мүмкіндігіне қол жеткізді. Стильдің дамуы 1940-1950 жылдары осы мамандықтың тізгінін ұстауға қадам басқан композиторлардың шығармашылығында орын алды. Дәйексөздік ұстанымдарынан бас тарту және туындының стилі бойынша ұлттық композицияның негізін қалаушы ретінде өңдеу, авторлық музыкалық тілде ұлттық бастауды жанама түрде жүзеге асыруды іздеу қажеттілігі айқын болады.

Ұлттық мәдениет мәтінінің құрылымында 1970 жылдары жаңа өзгерістер пайда бола бастады. Екі тенденция байқалды: оның бірі, музыка тілінің күрделенуі арқылы өңдеу барысында фольклорды «заманға сай игеру» болса, екінші жағынан фольклор элементтерін ХХ ғасырдың жаңа композиторлық техникалары аясында игеру. Дәстүрлі мәдениет біртіндеп композиторлар тарапынан, сондай-ақ тұтастай мәдениет қайраткерлері тарапынан ұлттық бірегейліктің берік негізі және мәдени жадының мызғымас тетігі ретінде мойындала бастайды. Музыкалық тілдің ауызша-кәсіби дәстүрлерінің синтезі және композиция техникасы саласындағы тың жаңалықтар арқылы ұлттық мәдениет мәтінінің жаңаруы ғана емес, сонымен қатар әлемдік мәдени кеңістіктегі қазақ мәдениетінің рөлін қайта пайымдау да жүреді. Нәтижесінде, бұл үдеріс жаңа тәуелсіз Қазақстанның қоғамдық санасының қалыптасуының бір бөлігіне айналды.

Түйін сөздер: Қазақстанның ұлттық композиторлық мектебі, ауызша дәстүрдің кәсібилігі, мәдениет парадигмасы, музыкадағы ұлттық стиль.

A.R. Raimkulova

Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan

ON THE ROLE OF ORAL TRADITION PROFESSIONALISM IN THE FORMATION AND TRANSFORMATIONS OF THE STYLE OF THE KAZAKHSTAN NATIONAL COMPOSER SCHOOL

Abstract. The formation of the national composer school, which took place in the 1920s and 1930s, and its subsequent development, was significantly influenced by the recognition of the equivalence of the steppe musical traditions and European academicism. It took place in stages and is closely connected with the understanding of the phenomenon of oral professionalism. The first steps towards comparing Kazakh and European music were made by the foremost researchers and collectors of folk music, such as A. Zataevich, A. Zhubanov, L. Khamidi, B. Erzakovich, E. Brusilovsky, A. Alekseev, L. Goncharova and others.

The idea of deeply incorporating prominent poets and composers of the 19th century into the single cultural space has been repeatedly expressed by different scientists: M. Auezov, K. Zhumaliev, A. Margulan, E. Ysmailov, M. Karataev, S. Kuzembay, T. Dzhumaliev, and others. In the territory of Kazakhstan already in the 19th century, there was an ethnic composer school, which left a rich musical heritage and created its own unique national style. In the Kazakh art of the 19th century, several tendencies characteristic of European art trends are revealed. Following the researchers of Kazakh literature, we must admit that the musicians of the Kazakh steppes “joined” in a single world cultural space long before the development of European-style professionalism. Their work is convergent to the leading artistic trends of the time, primarily Renaissance humanism and romanticism. It was the Kazakh *akyns*, *sals*, *seres*, and *kuishis* that prepared the ground for the birth of the national school of composers. It is no accident that the fruits of their labors from the very beginning attracted composers of the new formation.

In our opinion, most of the original creative ideas of Kazakhstani composers of the twentieth century were born in the process of studying and realizing the achievements of the original composer school of the 19th century, which deserves the name of the first Kazakh composer school. An important role at the stage of the shift to the polymodal paradigm was played by musical ethnography. Preservation through fixation (in notes and sound recordings) is one of the apparent goals of ethnography – an essential preparatory stage on the path to the use of folklore. Conservation is its side effect, expressed in the extension of the existence of a fixed variant to the detriment of variant diversity. The change (“improvement”) of the samples of traditional art is associated with their use in new conditions: as a material for composer creativity, treatments for reconstructed instruments, and their ensembles. At the same time, the transfer of folk music to the temperamental system and the pure tones of European instruments, understood as an improvement changed the essential features of the original. All this testifies to a certain alienation of folklore samples from folklore itself, inherent in the initial stage of the functioning of a new mode in culture.

Nevertheless, Soviet musical art fruitfully synthesizes the languages of traditional and European cultures. The fact is proved first of all by its viability, reproduction. The composer school, formed in the 1930-1950s, was not subjected to "conservation," "ossification," but proved openness to innovation. By the mid-1940s, composers of Kazakhstan managed to synthesize a national musical language. The development of style takes place in the works of composers who came into the profession in the 1940-1950s. It becomes apparent the need to move away from the principles of quotation and transcriptions as fundamental in the composition of a nationally styled work, and the search for an indirect embodiment of the national code in the author's musical language.

New changes in the structure of the text of national culture occurred in the 1970s. Two trends were outlined: "modernization" of folklore through the complication of the musical language of its transcription on the one hand, and the development of folklore elements within the framework of new composer techniques of the 20th century, on the other. Almost all composers of the republic were involved in the search for new ways of the composer school. Traditional culture is gradually recognized by composers and by cultural figures in general, as a solid foundation of national identity and a concrete mechanism of cultural memory. Through familiarization with the achievements of composers of the 20th century, the development of new compositional techniques, modernization of the form and content of music, not only the text of the national culture is updated, but also the rethinking of the role of Kazakh culture in the world cultural space takes place. Ultimately, this process has become part of the formation of social consciousness in an independent Kazakhstan.

Keywords: national composer school of Kazakhstan, the professionalism of oral tradition, cultural paradigm, national style in music.

Information about author:

Aktoty Raimkulova, Doctor of Art History on musicology and musical art, DBA, Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan; phone number +7 (7172) 74-04-54; e-mail: aqtoty.raimkulova@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0826-3652>

ЛИТЕРАТУРА

- [1] Асафьев Б.В. О казахской народной музыке // Музыкальная культура Казахстана. Алма-Ата: Казгосиздат, 1955. С. 8-10.
- [2] Жубанов А. Соловьи столетий. Алматы: Дайк-Пресс, 2002.
- [3] Mason L. Musical letters from abroad: including detailed accounts of the Birmingham, Norwich, and Dusseldorf musical festivals of 1852. Michigan: Mason Brothers, 1854.
- [4] Жұмалиева Т. Қазақ халқының дәстүрлі музыкасы. / Бас редактор Жұмалиева Т. Алматы, 2005.
- [5] Шахназарова Н. Музыка Востока и музыка Запада : Типы музыкального профессионализма. Москва: Советский композитор, 1983.
- [6] Елеманова С. А. Казахское традиционное песенное искусство. Алматы: "Дайк-пресс", 2000. 188 с.
- [7] Дрожжина М.Н. Молодые национальные композиторские школы Востока как явление музыкального искусства XX века [Текст] : дис. ... докт. иск. : 17.00.02 : утв. 16.12.2005 / Дрожжина Марина Николаевна. Новосибирск. 2005. 346 с.
- [8] Джумалиева Т.К. Казахская музыка в контексте культур // Творчество казахских акынов в контексте единого культурного пространства. Алматы. 2002. С. 66-105.
- [9] Джумалиева Т.К. Казахские акыны: Восток – Запад, в контексте единого культурного пространства. Алматы, 2010. 231 с.
- [10] Джумалиева Т.К. Национальные традиции в опере "Биржан и Сара". Автореферат дисс. ... канд. искусствоведения. Ташкент. 1985. 25 с.
- [11] Джумалиева Т.К. Опера М.Тулебаева "Биржан и Сара": личность – нация – человечество // Муқан Тулебаев и современная музыкальная культура: материалы междунар. науч.-практ. конф., посвящённой 100-летию М. Тулебаева. Алматы: Казахская национальная консерватория им. Курмангазы, 2013. С. 26-33.
- [12] Кузембаева С.А. Национальные художественные традиции и их конвергентность в казахской опере. Алматы. 2006. 378 с.
- [13] Котлова Г.К. Кюй в системе жанров композиторского творчества Казахстана. Автореферат дисс.. канд. искусствоведения. Ташкент. 2006. 40 с.
- [14] Гончарова, Л.И.; Бисенова, Г.Н.; Дернова, В.П.; Аравин, П.В. Оперное искусство // Очерки по истории казахской советской музыки. Алма-Ата: Казахское Государственное издательство художественной литературы, 1962. С. 26-139.
- [15] Дулат-Алеев В.Р. Национальная музыкальная культура как текст: татарская музыка XX века. [Текст]: дис. д-ра искусствоведения: 17.00.02. Москва. 1999. 297 с.

- [16]Кунанбаев А. Книга слов. Алма-Ата: Ел, 1993. 130 с.
- [17]Жубанова Г. А. Музыкальная культура Казахстана. // Мир мой - Музыка Т1. Алматы, 1998. С. 18-24.
- [18]Bekebasova A.N. Archetypes of Kazakh and Japanese cultures // News of the national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of social and human sciences. Volume 6, Number 328 (2019), pp. 87 – 93. - ISSN 2224-5294. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294>. - <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.215>.
- [19]Виноградов В. Кантата М. Тулебаева "Огни коммунизма" // Музыкальная культура Казахстана. Алма-Ата: Казгосиздат, 1955. С. 140-144.
- [20]Земцовский И.И. Фольклор и композитор // Музыка и современность. Сб.ст. Москва, 1971. вып.7. С. 211-220.
- [21]Айтуарова А.Т. Всегда ваш Нургиса Тлендиев // Родному вузу - наш талант (выпускники композиторы): сб. статей 60-летию Казахской национальной консерватории им. Курмангазы. Алматы, 2005. С. 41-73.
- [22]Жубанова Г.А. Консерватория: настоящее и будущее. // Мир мой - Музыка Т1 Алматы, 1998. С. 76-78.
- [23]Жубанова Г. А. Мои симфонии: от замысла до премьеры. // Мир мой - Музыка Т2. Алматы, 1998. С. 64-72.
- [24]Жубанова Г. А. Традиционный кюй в творчестве композиторов Казахстана. // Мир мой - Музыка Т2. Алматы, 1998. С. 27-31.
- [25]Kulsariev, A.T.; Sultanova, M.E.; Shaigozova, Zh.N. Folklore and identity: history, memory and myth-making in the modern visual culture of Kazakhstan // News of the national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of social and human sciences. Volume 5, Number 321 (2018), pp.19-25. ISSN 2224-5294. <https://doi.org/10.32014/2018.2224-5294.3>.
- [26]Altybayeva, S.M.; Sagyndykov, E.S. Cultural code and myth poetic modeling in the structure of the artistic text // News of the national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of social and human sciences. Volume 5, Number 321 (2018), pp. 5–11. ISSN 2224-5294. <https://doi.org/10.32014/2018.2224-5294.1>
- [27]Gafurbekov, T. B.; Omarova, A. K.; Kaztuganova, A. Z.. Modernization of traditional musical culture of the Kazakhs in the era of globalization // Bulletin of the national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. 2018. №. 6. pp. 165-171.
- [28]Gafurbekov, T. B.; Omarova, A. K.; Kaztuganova, A. Z.. The moral impact of national music during globalization era // Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. 2018. №. 3. pp. 96-101.
- [29]Baltabayeva, A.; Rizakhojayeva, G.. The phenomenon of the Great Silk Road in the cultural integration process // News of the national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of social and human sciences. Volume 6, Number 322 (2018), pp. 91–101. ISSN 2224-5294. <https://doi.org/10.32014/2018.2224-5294.39>
- [30]Tleubergenov, A.; Jumaniyazova, R.; Begembetova, G.; Myltykbayeva, M.; Kairbekova, A.; Mussakhan, D. Actual trends in modern performing arts of Kazakhstan and the traditional worldview // Ad alta-journal of interdisciplinary research. Vol.9, №. 1. pp. 67-72. ISSN: 1804-7890.
- [31]Шабшаевич Е.М. Музыкальная жизнь Москвы XIX столетия и ее отражение в концертной фортепианной практике. Москва: Композитор, 2011. 600 с.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.69>

Volume 3, Number 331 (2020), 86 – 93

ӘОК 316.722+39

МРНТИ 13.1147

М.С. Саркулова, А.Ж. Әмен

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДАҒЫ ДИАСПОРА МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ДӘСТҮРЛЕР МЕН ИННОВАЦИЯЛАР

Аннотация. Мақалада жаһандану үрдісіндегі диаспоралар мәдениеті қарастырылған. Мәдениет, дәстүр және тіл – диаспора мүшелерінің ұлттық болмысын сақтаушы күш, осыларға жаңашылдық енгізілуі, сонымен қатар сақтауға тырысу қаншалықты тиімді және қандай нәтижелерге әкелуі мүмкін деген мәселелер зерттелген.

Түйін сөздер: диаспора, мәдениет, жаһандану, дәстүр, инновация.

Кіріспе. Мақаланың теориялық және әдіснамалық негізіне этномәдени өзін-өзі анықтау тұжырымдамасы, әлеуметтік өзгерістің құрылымдық-функционалистік тұжырымдамасы, әлеуметтік динамиканы қайта құрудың институционалды мектебі, қазіргі қоғамның сыни теориясы жатады. Адамзат қоғамы теориясының, жаһандану теориясының, қоғамдық сана теориясының кейбір ережелері қолданылды. Жұмыстың әдіснамалық негізі жүйеліліктің, философиялықтың, нақтылықтың, объективтіліктің, жалпы ғылыми зерттеу әдістерінің (жүйелік-құрылымдық, бөлуші-сипаттамалық, аналитикалық, салыстырмалы-сипаттамалық) жалпы философиялық принциптері негізінде құрастырылды. *Диаспора мәдениетін қалыптастыру үдерісін зерттеу кешенді көзқарасты талап етеді.* Зерттеудің негізі мәселені зерттеуге жалпы ғылыми жүйелік көзқарас болып саналады. Бұл зерттеу объектісін бір-бірімен тығыз байланысты құрылымдық элементтерден тұратын тұтас бір объект ретінде қарастыруға мүмкіндік берді. Зерттеу әдіснамасына қатысты мәселелерді қарастыру кезінде келесі мерзімді басылымдар қолданылды: «Социс», «Диаспоры», «Наука и жизнь», «Вопросы философии», «Общественные науки и современность», «Философские исследования», «Полис». Зерттеуде отандық және шетелдік мерзімді басылымдарды талдау нәтижелері қолданылады. Барлық газет басылымдарының өзіндік ерекшелігі оқырмандар өмірінің өзекті мәселелерін қамту болғандықтан, мақалалар диаспора мәдениетін қалыптастыру мен дамытудың ғылым үшін қаншалықты маңызды екендігі зерттеудің қайнар көзі болып саналады.

Адамзат дамуына қатысты сценарийге сәйкес, адамзат қоғамында бірте-бірте шекара жойылып, тауар, адам, идея ағынының белсенділігі артып, әлемде өзара тығыз байланысты экономика мен құндылықтар жүйесі құлдырауы мүмкін [1]. Қазіргі қоғамның экономикалық, ақпараттық, мәдени және басқа да іс-әрекеттерін трансұлттыққа бағыттау тенденциясы постұлтшылдыққа әкеледі, яғни ұлтаралық корпорация, мемлекеттік емес басқа ұйым, күрделі халықаралық құрылымдар да ұлттар мен мемлекеттердің ыдырауына әкеледі.

Жаһандану үрдістері антиномикалық сипатқа ие. Жаһанданудың мәдениетке ықпалына қатысты екі қарама-қарсы көзқарас бар. Біріншісі, жаһандандыру барлық әлемдік мәдениетті бәсеңдетеді және бірегейлендіреді, саны аз ұлттың мәдениеті мен тілдері жоғалады, яғни мәдениеттің әмбебаптануы ұлттық кодты жойып, ығыстыруы анық, жаһанданудың ұлттық, этникалық мәдениет үшін деструктивтілігі туралы тұжырым асығыс жасалған деп тұжырымдайды. Керісінше, жаһандану үдерістері әралуандық пен айырмашылықтарды күшейте, көтермелей отырып, локальды ерекшеліктерге мән береді.

Қазіргі жағдай жаһандану нарықтық бәсекелестік принципін экономикалық өмір саласына ғана емес, құндылықтарға, дүниетанымға, яғни адам болмысын анықтайтын қасиеттерге де қолданады. Өзіндік этникалық мәдениеттер қазір мәдени «нарықта» өмір сүрудің қатаң жағдайына түсіп отыр. Коммерциялық жағынан тиімді және оңай қабылданатын құндылықтар даму үстінде (постмодернистік дискурста осындай құндылықтар шынайы болып саналады: «Симпсондар философиясы» «арзан поп-шедеврлер» шексіздігі).

Диаспора түсінігінен тыс қалыптасып келе жатырған трансұлттық қауымдастықтар пайда болды. Мысалы, Қазақстандағы мыңдаған өзбек, қытай, қырғыз және қарақалпақтар (ҚР бұрыннан тұрып жатқан өзбек, қытай, қырғыз және қарақалпақтан басқалары) Қазақстанмен қоса өз отанына да барып тұрады, яғни «екі отанда» өмір сүруде. Осылайша, жаһандану үдерістері диаспораның көші-қон сияқты негізгі факторына кейбір өзгерістер енгізуде. Аталған компоненттің диаспора үшін міндеттілігін мойындай отырып, қазіргі жағдай осы қауымдастыққа жаңа сипат беруде. «Бұл жаңа диаспора болғаннан кейін жаңа атауға лайық болар»... Оның атажұртымен қарым-қатынасы және байланыстарының сипатына жаңаша әсер етуде.

Бұл – жаһандану әлеміндегі мүлдем жаңа, әлі дамып келе жатырған диаспора қауымдастықтарының пайда болуының айқын көрінісі. Егер олардың санының ұдайы өсуін, динамикасын, экономикалық, саяси, мәдени, интеллектуалдық байланысын, адамдар мен құрылымдардың түрлі байланысының («жоғарғы қабаттарға» дейін) шыққан елдерде де, қабылдаушы елдерде белсенділігін ескерсек, олардың әлемде алатын орнын түсінуге болады. Әлем елдерінің ғылыми және саяси ортасында бұл жағдайды түсіну барған сайын күшейе түсуде. Ендігі арада диаспора трансұлттық желінің негізі ретінде қарастырылуда. Трансұлттық корпорациялар немесе диаспора желілері сияқты мемлекеттік емес субъектілердің маңыздылығы соңғы кездері әлемдік саясат пен экономикада артып келеді. Сонымен, диаспораның аса маңызды дәстүрі – тарихи отанымен байланысты сақтауға ұмтылуы, кейбір өзгерістерге ұшырап өмір сүруде және күшеюде. Диаспораның сақталған пассионарлығының арқасында тиімді жұмыс істейтін желіні рәсімдеу мен құрылымдаудың мүмкін болатын түрлі нұсқаларын жобалау механизмдері өміршең болып отыр.

Мәдениеттің барлық компоненттерінің ішінде тіл ең айқын этникалық функцияға ие. Тіл сонымен қатар ең маңызды функцияны орындайды, яғни сол тілде сөйлейтіндерді белгілі бір топқа жинақтайды [2]. Көбінесе этностың негізгі бөлігі дәстүрлі тілге ие болады, ал одан бөлініп шыққан этникалық қауымдастық (диаспора) сыртқы ортада өмір сүруіне байланысты сол ортаның тіліне көшеді. Лингвистикалық қатынастағы біртектес емес диаспораларда әрбір тіл (соның ішінде осы қауымдастық үшін дәстүрлі емес) этнодифференциялаушы рөл атқарады. Сонымен қатар, тіл этникалық функцияны орындауды жалғастырады, өйткені этнос ішіндегі тіл коммуникациясы оның мүшелерінің едәуір бөлігінің екі тілділігінің арқасында қолдау табады [3]. Белгілі диаспора үшін дифференциалдау функциясының тілімен орындалуы белгілі бір тілдік қауымдастықты білдіреді.

Қоғамдық өмірде этникалық бірегейлендірудің күшеюі бүгінде ешкімге күмән тудырмайды. Бұл үдерісте тіл маңызды рөл атқарады. Тілдің жеке құндылықтар шкаласында жоғары орынға ие болу кездейсоқ емес. Ана тілге деген адалдық сезімі оны сақтау үшін әрекет ететін күшті туғызады. Интерференцияға (басқа тілдің ықпалымен тілдегі өзгерістер) жауап ретінде «тілдің стандартталған нұсқасы сенім мен қасиетті символына айналады» [4]. Бірақ, мысалы, көпэтникалық қоғамда тұратын этникалық азшылық өкілдеріне басым мәдениетпен қандай қатынаста болуы керек? Егер олар осы мәдениетті бейнелейтін тілді білмесе, онда «бөтен», «екінші сортты адамдар» және т.б. деген сезімді сезінбеуі мүмкін емес. Оларға осы мәдениетті игеруге, оған тартылу жолдарын іздеуге тура келеді. Түрлі диаспора өкілдері мынадай дислемманы шешуге мәжбүр: олардың балалары қандай білім алуы тиіс: ана тілі мен мәдениетін үйренуді болжайтын ұлттық немесе стандартталған. Келер ұрпаққа білім беру түрін таңдау көптеген аспектілерді қамтиды, ал жасалған таңдау нәтижесі олардың болашақ тағдырына үлкен әсер етуі мүмкін. Сондықтан көпұлтты қоғамда екі тілді (билингвист) білім алу қажеттілігі туындайды.

Этномәдени сәйкестендіру ұғымы ана тілін меңгеруді қамтиды, бірақ бұл көрсеткіш этностық тиістілік өлшемінен айтарлықтай ерекшеленеді. Тілдік ассимиляция жылдам жүреді. Мысалы,

елімізде қазақ тілін нашар меңгергенімен өз ана тілін еркін біледі; екі тілді (кей кезде одан да көп) тең дәрежеде меңгерген адамдарды кездестіруге болады. Сондай-ақ, өздерінің этникалық тектілігін сезіне отырып, ана тілінде сөйлей де, оқи да, жаза да алмайтындар да көп.

Басты немесе бастапқы болып адам өзін теңестіретін, оны өзімдікі деп санайтын, оның жеке қарым-қатынаста пайдаланатын тілі саналады. Яғни, бұл оның басымдық ретінде қолданатын тілі. Әдетте негізгі тіл меңгеру уақыты бойынша бірінші болады. Екі тілде тығыз жеке байланыстарды қолдайтын екітілді индивидтер (билингвистер) көбінесе өздерін қай тілмен теңестіру керегін білмейді. Олардың кейбіреулерінде, әсіресе бала кезінде екінші тілді меңгергендерде бұл екінші тіл бірінші болады [5]. Екі тілді қолданушыда екі тілдің қайсысы негізгі екендігін, «басым» және олардың қайсысы интерференцияның басты көзі болып табылатындығын анықтау оңай емес. Қос тілділерде интерференция екі бағытта да болуы мүмкін. Сондықтан қандай тілдің негізгі, яғни «үстем» болып табылатындығының психологиялық критерийлерін анықтау маңызды.

Тіл мен мәдениет арасында байланыс барын жоқа шығаруға болмайды және тілдер адам топтары арасындағы қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар түрлі мәдениеттерді білдіру нысаны болып сыналады.

Тілді яғни мәдениетті таңдауда шешуші рөлді отбасы атқарады, ол балаға белгілі бір ұлтпен ұқсастықты тудырады немесе оны екі тілді, яғни полимәдениетті индивид етіп өсіреді. Отбасы жасаған бұл таңдауда тілдің беделділігі туралы сұрақ туындайды, егер бала өз ана тілінде сөйлейтін мемлекет, ұлттың бар екендігіне көз жеткізбесе ана тілін қабылдамауы да мүмкін. Сонымен қатар, қандай да бір тілді меңгерудің нәтижелі болуы психологиялық факторларға байланысты. Сондықтан, ана тілін үйреніп жүрген балалардың атажұртына баруы олардың өз мемлекетінде «әлсіз» тіл болған ана тілін үйренудегі маңызды факторы болып саналады.

Әрбір диаспорада осы диаспора тобы қабылдаған және таныған әрі мүшелері үшін маңызы бар шығармалардың, құндылықтардың және мінез-құлық жиынтығы болады. Мұндай ортақтылық адамдардың кез келген қызметі ұжымдық, қоғамдық ретінде әрекет ететініне негізделген. Сондықтан алдымен қоғамдық сананың содан кейін даралық мазмұны қалыптасады. Демек, диаспоралық мәдениет феномені – этностық функцияларды мәдениетпен орындаудың маңызды шарты. Осы этникалық қауымға тән жалпы белгілер көбінесе этникалық ерекшеліктің негізгі тасымалдаушылары болатын мәдениет салаларында (тіл, дін, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, халық шығармашылығы, материалдық мәдениет және т.б.) сақталады.

Диаспора мәдениеті этникалық, этносаралық және өзге де этникалық компоненттерінің жиынтығын сипаттайды. Тұтастай алғанда, диаспора қауымының мәдениеті оның жүйе ретінде жұмыс істеуін қамтамасыз етеді.

Негізгі этикалық жүктемені оның қаңқасын құрайтын мәдениеттің тұрақты компоненттері орындайды. Осындай компоненттердің бірі – дәстүр. Түрлі ұлттардың салт-дәстүр мазмұнында ортақтық болғанымен, айырмашылықтар аз емес, әсіресе, форма тұрғысынан. Дәстүр ұлт болмысының тарихи жағдайы мен әрбір этносқа тән табиғи фактор, психологиялық ерекшеліктермен анықталады. Бұл өндірістік, отбасылық, салт-дәстүр, қоғамдық, революциялық, жауынгерлік, ұлттық дәстүрлер және мәдени, әдеби, идеялық, сәулет, діни, фольклорлық және басқа да дәстүрлер. Дәстүр сабақтастығын, тұрақтылығын консервативті жағынан қарастырмаған жөн. Мәдениет элементтерін ұрпақаралық берілуі барысында дәстүрлер жаңа жағдайларға бейімделеді, сондықтан өзгеріссіз қалмайды. Диаспоралық қауымдастықта өткен ұрпақтан мұра алған дәстүр өмір сүретінін, ал екінші жағынан, диаспора орналасқан ортадағы жаңа дәстүрдің қалыптасуы орын алатынын ескеру қажет.

Мәдени дәстүрлерді әлеуметтік-стереотиптелген тәжірибе түрлері ретінде түсіну тек ұрпақаралық қана емес, оның ұрпақшілік берілуіне де жатқызуға мүмкіндік береді. Басқаша айтқанда, «ұрпақ ішіндегі» стереотиптер (яғни бір ұрпақ бойы қалыптасқан) мен мәдени дәстүрлердің «ұрпақаралық» түрлері ажыратылуы мүмкін. Ұрпақ ішіндегі дәстүрлер бірнеше жылдар бойы әрекет ететін дәстүрді білдіреді.

«Дәстүр» ұғымы «әдет» ұғымымен тығыз байланысты. Біріншісі екіншісіне қарағанда ауқымды – «әдет-ғұрыпты дәстүр деп атауға болады, бірақ дәстүрді әдет-ғұрып болып саналмайды». Дәстүрдің ең жалпы түрінде практикалық маңызы бар қызметпен байланысты мінез-

құлық нысаны ретінде анықталуы мүмкін. Әдебиетте көбінесе тұрмыс немесе отбасылық-тұрмыстық қатынастар саласындағы салт-дәстүрлер туралы түсінік басым болып есептеледі.

Дәстүр компоненттерінің бірі – диаспораның өмір сүруін әлеуметтік реттеудің тиімді құралы болып әдет-ғұрып (рәсім) [6]. Бұл – бұқаралық мінез-құлықтың тарихи қалыптасқан формалары. Әдет-ғұрып диаспора үшін бірқатар маңызды функцияларды орындайды. Ең алдымен, ритуал ішкі диаспоралық байланыстарды реттеу механизмінің ролін атқарады. Сондай-ақ, дәстүр өміршеңдігі оның одан әрі дамуына жаңа тарихи жағдайлардағы кейінгі ұрпақтардың тамырласатынын атап өту қажет. Диаспора мәдениеті әдетте өзінің тарихи отанынан бұрынғы мәдени дәстүрлерге механикалық емес, оларды өзгерген жағдайға бейімдей отырып, әлемге жаңа құндылық қатынасына сәйкес жаңартып, өзінің жаңа отанына көшіріп әкеледі. Тіпті оның өсиеттері бар дін сияқты мәдениеттің тұрақты феномені – жаңа уақыт пен қоныс орнының сұраныстарына сәйкес өңделеді. Дінмен қатар, ұлттық мәдениеттің неғұрлым тұрақты феноменінің бірі болып саналатын өмір салты жаңа қоныс үшін ашық және әлеуметтік болмыстың жаңа жағдайына байланысты болып жатқан өзгерістерге қарай (бөгде-этикалық орта, тарихи отаннан алшақтық) өзгеруге қабілетті.

Диаспораның түрлі әлеуметтік тобымен қатар, ғалым, әдебиетші, суретші, шебер, халық шебері және т.б. жекелеген мәдениет қайраткерлері де мәдениет мұрагері болып саналады. Өз қызметінде олар саналы немесе бейсаналы, жинақталған тәжірибеге, дәстүрлерге сүйеніп, олардың мінез-құлқы мен рухы жағынан өзіне жақынын тандап, сол арқылы мәдени үдерістің үздіксіздігі жүзеге асырылады.

Дәстүрлі құндылықтар ұлттық мәдениет аясында түрлі көзқарасына қарамастан диаспора өмірінде үлкен рөл атқарады, ұлттың «тұлғасын» білдіруші болып саналады, оның өзіндік ерекшелігін анықтайды. Диаспора мәдениетінің деңгейі өздерінің мәдени мұра, құндылығы мен жетістіктерін қаншалықты сақтауға қабілеттілігі негізінде анықталады. Мәдениет үнемі өзгеріп отырады. Дәстүр оқшау өмір сүрмейді, ол материалдық және рухани өмірдің барлық саласында жаңа ізденістерге байланысты. Нәтижесінде диаспора мәдениеті титулдық ұлт мәдениетінің элементтерімен байиды. Мысалы, Монғолия қазақтары мал бағу дәстүрінде моңғолдардан алғаны көп.

Сонымен, диаспоралық сана атажұртпен деген бауырлық байланыстың қандай жағдай болмасын үзілмеуіне бағытталады, қайда тұрса да атамекен ұлттық қауымдастықтың барлық мүшесінің рухани бесігі, мәдени тұтастықтың рухани шипалы ағымымен белгілі бір ұлттың құнарлы ділін қоректендіретін қайнар көзі екенін түсінеді.

Этномәдени сәйкестендіру ғымы ана тілін меңгеруді білдіреді, бірақ бұл көрсеткіш этностық тиістілік өлшемінен айтарлықтай ерекшеленеді, тілдік ассимиляция жылдам жүреді. Аз этникалық топтың тілі бұрынғы жағдаймен салыстырғанда ерекше жағдайда өтеді. Жаңа орында тілдің қоғамдық мәртебесі өзгереді, ол белгілі бір девальвацияға ұшырайды. Нәтижесінде поливалентті тілдер отбасы ішіндегі қарым-қатынас жасаушы тілге айналуға мәжбүр болады.

Дәстүр өміршеңдігі оның одан әрі дамуына келесі ұрпақтың жаңа тарихи жағдайда дәстүрді одан әрі дамытуына байланысты. Диаспора мәдениеті, әдетте, өзінің тарихи отанынан бұрынғы мәдени дәстүрді механикалық емес, қайта ойластыра отырып, оларды өзгерген жағдайға бейімдеп, әлемге жаңа құндылық қатынасына сәйкес жаңартып отырады. Диаспора мәдениетінің деңгейі өздерінің мәдени мұрасын, құндылықтары мен жетістіктерін сақтауға қабілеттілігі арқылы анықталады.

Даму жағдайына қарай, диаспора әлеуметтік мазмұнмен толығады, әлеуметтендіріледі, олардың одан әрі өмір сүруінің шарттары мен нысандарын анықтайды. Мәдениет – адамның диаспоралық болмысының әлеуметтік бастамаларының бірі. Мәдениет осы әлеуметтік қоғамның белгілі бір даму деңгейін сипаттайды. Диаспора мәдениетін құрайтын сапалық сипаттамалары (тілі, ғылыми-білім беру, эстетикалық, адамгершілік, рухани дамуы) – оның қалыптасуы, оның іс-әрекет шарттары мен тәсілдерін меңгеру шаралары. Сонымен қатар, олар диаспораның өмір сүру күші болып есептеледі. Мәдениеттен тыс адамдардың қазіргі және болашағы мағынадан айырылады. Мәдениет, бірегейліктің арқасында диаспора қалыптасады.

Диаспоралардың толыққанды жұмыс істеуі барысында барлық мүшесі өздерінің ерекше қауымдастық екендігін, яғни этникалық өзін-өзі тануды түсіну жағдайы маңызды рөл атқарады. Өртүрлі объективті және субъективті факторлардың өзара қиылысатын әсері, сайып келгенде,

этникалық өзіндік сананың және онымен ұштасқан сезімдердің тереңдігін негіздейді. Бұл тереңдіктің дәрежесі белгілі бір этносқа саналы түрде жатқызылудан және басқа этностық қауымдастық өкілдеріне қатысты бөтен сезінуден, адамдарды өзінің жеке тағдырын бүкіл этнос тағдырымен байланыстыруға, өзінің жеке мүдделерін жалпыұлттық мүдделерге бағындыруға мәжбүрлейтін аса дамыған этникалық сезімге дейін ауытқиды [6].

Қорытынды. Ұлттық диаспоралардың дамуы мен жұмыс істеу үдерісін қарастыра отырып, келесі тұжырымдар жасалды.

Әлеуметтік институт ретінде диаспора мемлекеттің титулдық емес тұрғындарының алдында тұрған әлеуметтік-мәдени, экономикалық және саяси мәселелерді шешудің ықпалды факторына айналып келеді. Бұл бір этникалық тектегі адамдардың шетелде жүрген қандастарымен рационалды өзара іс-қимылды жүзеге асырудың нақты және тиімді құралы. Ассимиляциядан және қуғын-сүргіннен құтылған азшылық сөзсіз бірқатар жаңа қасиеттерге ие болуы керек, олардың жиынтығын өз бетімен диаспоралық деп атауға болады. Олардың ішіндегі ең маңыздысы – қабылдаушы қоғамның еңбек және әлеуметтік рөлдерін бөлу жүйесінен ерекше орын, мәдени-психологиялық ерекшелігі мен өзіндік психикасы.

Тарихи отанмен байланыс – сентименталды психологиялық жағдай әрі өткенге деген қарапайым сый емес. Бұл олардың ұлттық тамырына деген терең қарым-қатынастың бірі, олардың ата-бабаларының жеріне деген өшпес махаббат сезімі, атамекенімізбен берік байланыссыздық диаспоралық құрылымдардың өміріне қауіп төндіруі мүмкін екенін түсіну.

Жат этникалық ортада өмір сүретін саны аз ұлттарға атамекенмен байланыс өте зор мәнге ие, осы байланыс үзілген жағдайда диаспора ассимиляцияға ұшырайды, тілді, мәдениетті қоршаған басым этнос алмастырады.

М.С. Саркулова, А.Ж. Амен

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

ТРАДИЦИИ И ИННОВАЦИИ В КУЛЬТУРЕ ДИАСПОРЫ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Аннотация. Научное изучение и философское и культурологическое осмысление места и роли диаспор в социальной жизни важно, прежде всего, в контексте процессов глобализации, когда формирование единого информационного и экономического пространства является одной из причин радикального изменения ситуации в сфере миграционных процессов, межэтнических отношений и межкультурной коммуникации. В контексте данной проблемы насущной задачей становится философский анализ и рефлексия на различные аспекты социального бытия диаспоры, а также оценка его влияния на политическую, экономическую, административно-правовую, культурную и другие сферы жизни общества

Особую актуальность тема культурного бытия диаспоры приобретает в связи с динамикой общественного развития Казахстана в последние десятилетия, когда преобразования в области политики и экономики изменили весь уклад и характер жизни граждан, привели к трансформации многих социальных институтов и ценностей. Более того, эти изменения породили массовую разнородную и разнонаправленную миграцию, нарушив традиционно сложившиеся основы демографического заселения на территории современного Казахстана. Изменились также условия ведения хозяйства, экономика стала более многоукладной, открытой для внешнеэкономической интеграции, что также изменило статус диаспоры в современном мире, одновременно переживающем процессы модернизации и архаизации. Это подтверждает мысль о том, что сегодня диаспоры принимают самое активное участие в экономической жизни государства и тем самым интегрируют во все его сферы.

Феномен диаспоры не уходит в прошлое, более того, возможно, приобретает еще большее значение, чем когда-либо ранее. За диаспорой большое будущее, она принесет миру огромную энергию, потенциал трансграничных связей и контактов.

Проблема диаспор не теряет прежней остроты и напряженности. Причиной тому – мощные миграционные процессы в развивающихся странах, откуда огромные массы мигрантов перемещаются по всему миру, выталкиваемые социальными или природными катаклизмами на родине или увлекаемые надеждой на лучшую жизнь в более благополучных и развитых странах. Миллионы людей, не передвигаясь с места, оказались жителями новых государств на положении национальных меньшинств. Они вынуждены выбирать между эмиграцией и жизнью в качестве диаспор. Невозможность опоры – пусть даже просто

моральной, религиозной, культурной – на «национальный очаг» заставляет искать такую опору только в себе, в своей общине и совокупности таких общин. Сохранение собственной идентичности становится в этих условиях насущной задачей, фактором внутриобщинного регулирования.

С другой стороны, многовековая жизнь в иноэтническом окружении заставляет людей интегрироваться в местный уклад, искать свое место в социальной структуре и экономике, воспринимать языки, культуру, обычаи, образ жизни окружающих.

Рассеивание превратилось в образ жизни, в особо устойчивое социально-экономическое, культурное, духовное состояние социума, специфическую форму существования в физическом и психологическом отрыве от этнического материка.

Современные диаспоры обретают своеобразные формы своего существования. Они утрачивают обязательную ссылку на какую-то определенную локальность – страну исхода – и обретают на уровне самосознания и поведения референтную связь с определенными культурными системами и политическими силами обязательность «исторической родины» уходит на второй план. Происходит полноправная социально-политическая и частично культурная (на основе двуязычия и многокультурности) интеграция в новые гражданские сообщества. Это сейчас наиболее сложная, но самая реальная и конструктивная перспектива.

Социальную динамику современного мира характеризует тенденция к неизбежному в условиях глобализации усложнению, что также находит отражение в социальной жизни диаспоры, которая становится все более многообразной. Если прежде теоретики искали единое и универсальное определение понятия диаспоры, предельно четко фиксирующее содержание данного понятия, то сегодня важнее становится осмысление многообразия форм и типов существования диаспоры как единственный путь к пониманию ее природы и сущности. Благодаря интенсивному развитию всего комплекса социально-гуманитарного знания и, прежде всего, таких наук, как история, этнология, культурология, религиоведение, языкознание, появились новые возможности для изучения и осмысления диаспоры, прежде всего как среды социального и духовного обитания человека, как средства реализации его целей и ценностей в рамках локальной социальной общности. Однако многие теоретико-методологические положения проблемы до сих пор остаются без должного внимания и соответственно слабо изучены. Восполнить обозначенный пробел и призвана социальная философия. Сегодня весьма важно, используя ее средства, наметить пути, которые позволят членам диаспоры стать полноправными участниками социальной жизни и современного культурного процесса. Тем более это важно потому, что функциональное социальное развитие диаспоры обогащает все общество, а любые дисфункции способны стать источником политической напряженности и межэтнических конфликтов.

В статье изучается ситуация, сложившаяся в жизни диаспор в условиях глобализации. В основе современного мира лежит усиление взаимовлияния между различными типами обществ и культур, выступающих в качестве важных факторов развития цивилизации и международного диалога. В соответствии с предлагаемыми сценариями развития человечества, его ожидает постепенное исчезновение границ и активизация свободных потоков товаров, людей и идей, ожидает мир пересекающихся экономик, перекрещивающихся систем ценностей и фрагментарных идентичностей. Современные тенденции к транснационализации хозяйственной, информационной, культурной и других видов деятельности современного общества ведут к постнационализму, т.е. растворению наций и государств в сложных международных структурах – это транснациональные корпорации, негосударственные и др. организации. Самоопределение новых наций резко увеличит мобильность населения.

Тенденции глобализации носят антиномичный характер. Существует два противоположных взгляда относительно влияния глобализации на культуру. Первый, наиболее распространенный, заключается в том, что глобализация нивелирует и унифицирует все мировые культуры, ведет к исчезновению культуры и языков малых народов, т.е. очевидной представляется универсализация культуры, поглощение и вытеснение национальных кодов. В противовес данному мнению многие исследователи утверждают, что выводы о губительности глобализации для национальных, этнических культур «скоропалительны». Напротив, считают они, глобализационные процессы «высвечивают» локальную специфику, усиливают и поощряют многообразие и различия этнонациональных меньшинств

Современная ситуация показывает, что глобализация распространила принцип рыночной конкуренции не только на экономическую сферу жизни, но и, самое главное, на ценности, мировоззрение, т.е. на все то, что составляет бытие человека. Самобытные этнические культуры поставлены сегодня в жесткие условия выживания на культурном «рынке». Феномен диаспоры подтверждает, что соприкосновение с другой культурой приводит к изменению содержания этнической идентичности. Это становится причиной того, что традиция как бы консервируется, а идентичность конструируется.

Взаимопересекающееся воздействие различных объективных и субъективных факторов, в конечном счете, обуславливает глубину этнического самосознания и сопряженных с ним чувств. Степень этой глубины колеблется от слабоосознанной принадлежности к определенному этносу и чувства отчужденности по

отношению к представителям других этнических общностей до сильно развитого этнического чувства, заставляющего людей связывать свои личные судьбы с судьбой всего этноса, подчинять свои частные интересы общеэтническим интересам.

Ключевые слова: диаспора, культура, глобализация, традиции, инновации.

M.S.Sarkulova, A.Zh. Amen

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

TRADITIONS AND INNOVATIONS IN THE CULTURE OF THE DIASPORA IN MODERN CONDITIONS

Abstract. Scientific study and philosophical and cultural understanding of the place and role of diasporas in social life is important primarily in the context of globalization processes, when the formation of a single information and economic space is one of the reasons for a radical change in the situation in the field of migration processes, interethnic relations and intercultural communication. In the context of this problem, a philosophical analysis and reflection on various aspects of the social life of the diaspora, as well as an assessment of its impact on the political, economic, administrative and legal, cultural and other spheres of society, becomes an urgent task.

The theme of the cultural life of the diaspora is of particular relevance in connection with the dynamics of social development of Kazakhstan in recent decades, when transformations in the field of politics and economy have changed the whole way of life and character of life of citizens, led to the transformation of many social institutions and values. Moreover, these changes gave rise to massive heterogeneous and multidirectional migration, violating the traditionally established foundations of demographic settlement in the territory of modern Kazakhstan. The conditions for managing the economy have also changed, the economy has become much more mixed, open for foreign economic integration, which has also changed the status of the diaspora in the modern world, which is simultaneously undergoing processes of modernization and archaization. This confirms the idea that today the diasporas take an active part in the economic life of the state and thereby integrate into all its spheres.

The phenomenon of the diaspora is not a thing of the past, moreover, it may become even more important than ever before. The Diaspora has a great future, it will bring enormous energy to the world, the potential of cross-border ties and contacts

The problem of diasporas does not lose its former severity and tension. The reason for this is the powerful migration processes in developing countries, from where huge masses of migrants move around the world, pushed by social or natural disasters at home or carried away by the hope for a better life in more prosperous and developed countries. Millions of people, without moving around, turned out to be residents of new states on the position of national minorities. They are forced to choose between emigration and life as diasporas. The impossibility of reliance - even if it is simply moral, religious, cultural - on the "national hearth" makes us seek such support only in ourselves, in our community and in the totality of such communities. Preservation of one's own identity becomes, under these conditions, an urgent task, a factor in intra-community regulation.

On the other hand, centuries-old life in a foreign ethnic environment makes people integrate into the local way, look for their place in the social structure and economy, perceive languages, culture, customs, and the way of life of others.

Dispersion has turned into a way of life, into a particularly stable socio-economic, cultural, spiritual state of society, a specific form of existence in physical and psychological isolation from the ethnic mainland.

Modern diasporas are acquiring peculiar forms of their existence. They lose the obligatory reference to a certain locality – the country of origin – and acquire, at the level of self-awareness and behavior, a reference connection with certain cultural systems and political forces, the obligatoriness of the "historical homeland" is being faded into the background. There is a full socio-political and partially cultural (based on bilingualism and multiculturalism) integration into new civic communities. This is now the most difficult, but the most real and constructive prospect.

The social dynamics of the modern world are characterized by a tendency toward complication inevitable in the context of globalization, which is also reflected in the social life of the diaspora, which is becoming increasingly diverse. If earlier theorists were looking for a single and universal definition of the concept of the diaspora, which clearly fixes the content of this concept, today it becomes more important to comprehend the diversity of forms and types of existence of the diaspora as the only way to understand its nature and essence. Thanks to the intensive development of the whole complex of socio-humanitarian knowledge and, above all, such sciences as history, ethnology, cultural studies, religious studies, linguistics, new opportunities have arisen for studying and understanding the diaspora, primarily as an environment of a person's social and spiritual environment as a means of achieving its goals and values within a local social community. However, many theoretical and methodological provisions of the problem are still without due attention and, accordingly, poorly studied. To fill the designated gap

and called social philosophy. Today it is very important to use its means to identify ways that will allow members of the diaspora to become full participants in social life and the modern cultural process. Moreover, this is important because the functional social development of the diaspora enriches the whole society, and any dysfunctions can become a source of political tension and interethnic conflicts.

The article examines the situation in the life of diasporas in the context of globalization. The modern world is based on the strengthening of mutual influence between different types of societies and cultures, which are important factors in the development of civilization and international dialogue. In accordance with the proposed scenarios of human development, it expects the gradual disappearance of borders and the activation of free flows of goods, people and ideas, a world of overlapping economies, overlapping value systems and fragmented identities. Modern trends towards the transnationalization of economic, informational, cultural and other activities of modern society lead to post-nationalism, i.e. the dissolution of Nations and States in complex international structures, such as transnational corporations, non-governmental organizations. Self-determination of new Nations will dramatically increase the mobility of the population.

The trends of globalization are antinomic. There are two opposite views about the impact of globalization on culture the First, the most common, is that globalization levels and unifies all world cultures, leads to the disappearance of the culture and languages of small peoples, and the obvious is the universalization of culture, the absorption and displacement of national codes. In contrast to this view, many researchers claim that conclusions about the ruinous nature of globalization for national and ethnic cultures are "hasty". On the contrary, they believe that globalization processes "highlight" local specifics, strengthen and encourage the diversity and differences of ethnic and national minorities.

The current situation shows that globalization has extended the principle of market competition not only to the economic sphere of life, but also, most importantly, to values, worldview, and everything that constitutes human existence. Original ethnic cultures are now placed in strict conditions of survival in the cultural "market". The phenomenon of the Diaspora confirms that contact with another culture leads to a change in the content of ethnic identity. This causes tradition to be preserved and identity to be constructed.

The intersecting influence of various objective and subjective factors ultimately determines the depth of ethnic self-awareness and the feelings associated with it. The degree of this depth ranges from a poorly realized belonging to a particular ethnic group and a sense of alienation towards representatives of other ethnic communities to a highly developed ethnic feeling that forces people to link their personal destinies with the fate of the entire ethnic group, subordinate their private interests to General ethnic interests.

Key words: Diaspora, culture, globalization, traditions, innovations.

Information about authors:

Sarkulova M.S., PhD in Philosophy, Associate Professor of the L.N. Gumilyov Eurasian National University, phone +7-775-570-47-87. manifa.s@mail.ru

Amen A.Zh., 3rd year doctoral student of the specialty 6D020400 - "Cultural Studies" of the L. N. Gumilyov Eurasian National University, phone +7-705-572-59-81 87014090781@mail.ru

ӘДЕБИЕТ

[1] Beisenbayeva M.T. Globalization as manifestation of the system of public relations. News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Volume 1, Number 329 (2020), PP.65-72. ISSN 2224-5294. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.66>

[2] Фуко М. Герменевтика субъекта // СОЦИО-ЛОГОС. М, 1991.

[3] Фукуяма Ф. Конец истории? // Вопросы философии. 1990. № 3.

[4] Фурман Д. Армянское национальное движения. История и психология // Свободная мысль. 1992. №16.

[5] Хайруллина Н.Г. Грани этнической идентификации// Социологические исследования. 2000. №5.

[6] Nurymbetov T.Ya., Abishova A.U., Urazbaeva G.Zh., Kydyrova Z.Sh., Baineeva P.T., Abishov N.U. Priorities of social support of the population of republic of Kazakhstan in the conditions of modernization. News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan Series of social and human sciences. Volume 6, Number 322 (2018), P.224-232 [tps://doi.org/10.32014/2018.2224-5294.58](https://doi.org/10.32014/2018.2224-5294.58)

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.70>

Volume 3, Number 331 (2020), 94 – 100

УДК 343.12 МРНТИ 10.79.21

С.К. Журсимбаев¹, Е.С. Кемали²

¹ Каспийский общественный университет, Алматы, Казахстан;

² Центр Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре
Республики Казахстан, Нур-Султан.

E-mail: skemali@mail.ru, 7171122@prokuror.kz

**ВОПРОСЫ ДИСПОЗИТИВНОСТИ
В УГОЛОВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ**

Аннотация. Статья посвящена исследованию принципа диспозитивности. Анализируются формы проявления данного принципа в уголовном судопроизводстве. Авторы предлагают расширить действие принципа диспозитивности в уголовном процессе. В статье сформулировано авторское понятие диспозитивности.

Диспозитивность в уголовном судопроизводстве тесно взаимосвязана с публичностью. Проявлением сочетания публичности и диспозитивности является дифференцированный подход определения форм уголовного преследования – разделения дел на уголовные дела частного, частно-публичного и публичного преследования и обвинения в зависимости от характера и тяжести совершенного уголовного правонарушения.

Уголовные дела частно-публичного обвинения начинаются по заявлению жертвы преступления и подлежат прекращению за примирением его с подозреваемым, обвиняемым, подсудимым лишь в определенных случаях, предусмотренных законом.

Более широкая сфера действий диспозитивности в уголовном процессе проявляется при производстве по делам частного обвинения, по которому уголовные дела возбуждаются не иначе, как по жалобе пострадавшего и подлежат прекращению в связи с примирением потерпевшего с обвиняемым.

В статье утверждается, что диспозитивное начало можно усилить, где частный интерес более приоритетнее чем публичный. Так, можно отнести к делам частного обвинения некоторые из уголовных дел частно-публичного и публичного обвинения. В частности, правонарушения, предусмотренные: статьями 115, 139, 145, 148, 152, 156, 158, 198, 222, 310, 316, 320, 321, 378, 379, 387, 389, 415, 418, 430 УК, а также в отношении уголовных правонарушений против интересов службы в коммерческих и иных организациях.

Основными критериями отнесения преступлений к таковым следует признать небольшую общественную опасность преступлений, затрагивающих в большей степени частные права граждан, чем публичный интерес и т.д.

Главное, чтобы окончательное решение по вопросу о судьбе уголовного дела не зависело от усмотрения должностных лиц, ведущих уголовный процесс. Это позволит сэкономить ресурсы, затрачиваемые органами уголовного преследования и направить их основные усилия на раскрытие и расследование наиболее тяжких и неочевидных преступлений.

По мнению авторов, настало время понять, что государство не должно без особой надобности вмешиваться в частные отношения граждан, позволяя им в определенных законом пределах своей волей и в своих интересах распоряжаться их правами, вплоть до придания ему определяющего значения при принятии ряда ключевых процессуальных решений. В связи с этим представляется найти разумный подход в соотношении публичных и частных начал в уголовно-процессуальной деятельности, для чего включить принцип диспозитивности в систему принципов уголовного судопроизводства.

Ключевые слова: диспозитивность, уголовно-процессуальная деятельность, уголовное преследование, частное обвинение, подозреваемый, обвиняемый, потерпевший (частный обвинитель), процессуальные права, публичное обвинение, преступления.

Проблеме диспозитивности в теории права вообще и уголовно-процессуальном праве в частности стали уделять внимание сравнительно недавно. Диспозитивность – это юридическая категория, характеризующая возможность свободного распоряжения субъектом своего права, которыми могут оказывать воздействие на движение судебного процесса. Формой ее проявления в процессе является за фиксированное в законе диспозитивное право участника судопроизводства или иного лица, защищающего в судебном деле личный интерес.

Термин «dispositio» переводится с латыни как «усмотрение», которое означает в узком смысле как вероятность распоряжения правами, оказывающих влияние на ход процесса – его возникновение, движение и завершение.

«Диспозитивность – это принцип уголовного судопроизводства, согласно которого его участники, отстаивающие в деле свой личный и защищаемый или интерес, а также иные заинтересованные лица имеют возможность распоряжаться предметом уголовного процесса или спорным материальным правом при производстве по гражданскому иску в уголовном деле. Также распоряжаться в целях защиты отстаиваемых интересов процессуальными правами, реализация которых оказывает значительное влияние на производство по уголовному делу» [1, с.8].

Диспозитивность в уголовном процессе как механизм, сходный системе сдержек и противовесов в принципе разделения властей, ограничивает действие публичности там, где это может нанести вред реализации прав и свобод человека и гражданина, защищает личность от чрезмерной государственной репрессии. Если публичность – правовой принцип, в соответствии с которым должностные лица и органы государства обязаны действовать от его имени и в его интересах, то диспозитивность как принцип права, наоборот, предоставляет гражданам возможность по собственному усмотрению распоряжаться своим материальным или процессуальным правом, не прибегая к содействию государства.

Частному лицу как участнику уголовно-правовых отношений диспозитивный режим дает возможность для максимальной защиты своего личного интереса самостоятельно реализовывать свои субъективные права и предъявлять правовые требования.

Каждый субъект права - это совокупность правовых идей, представлений о том, каким должно быть право, его нормы. Субъект права, вступая в правовое общение, должен рационализировать свои правовые притязания, сделать их доступными для осуществления. Правосознание личности складывается под влиянием разнообразных факторов и зависит от психологических особенностей человека. Правосознание личности проявляется в самых разных ситуациях при осуществлении субъективных прав и юридических обязанностей, во взаимодействии с государственными органами и должностными лицами, при защите своих законных интересов, при принятии различного рода решений. Правовое сознание как основа правовой культуры населения формирует и укрепляет в гражданине Республики Казахстан ответственность, справедливость, дисциплинированность, уверенность в себе, связанную с умением ориентироваться в реальном мире, в хитросплетениях общественно - политических отношений и выбрать правомерный способ действия [2].

В научной среде нет единства мнений по вопросу системы принципов уголовного судопроизводства, в том числе в отношении таких принципов, как публичность и диспозитивность. Тем более, указанные принципы напрямую не закреплены в уголовно-процессуальном кодексе. По мнению некоторых авторов, принцип публичности выражен в статье об обязанности реализации уголовного преследования - заинтересованности государства и общественности в борьбе с преступностью. В силу данного принципа уполномоченные государственные органы, по общему правилу, обязаны возбудить уголовное дело в каждом случае обнаружения признаков преступления, независимо от наличия заявления пострадавших, иных граждан и организаций, и принять меры к установлению события преступления и лиц, виновных в его совершении [3].

Принцип публичности характеризует производство по уголовному делу как властно-организующую деятельность субъектов, обеспечивающих применение норм уголовного и

уголовно-процессуального права. «Именно в рамках и только в рамках уголовного процесса властные участники уголовного судопроизводства осуществляют применение норм уголовного права» [4].

Проявление принципа публичности на стадии возбуждения уголовного дела видны в том, что органы, уполномоченные на возбуждение уголовного дела, не вправе оставлять без внимания ни один сигнал о совершении преступления и должны реагировать на него с максимальной активностью и быстротой [5].

Глебов В.Г. отмечает, что «в силу принципа публичности уголовного процесса собирание доказательств, а значит, и все следственные действия могут сопровождаться теми или иными мерами принуждения» [6].

Александров А.С. полагает, что укрепление диспозитивности применительно к частному уголовному преследованию означает не столько количественное увеличение дел частного обвинения, сколько качественное преобразование правового положения личности в уголовном судопроизводстве, связанное с дифференциацией частного уголовного иска. Последовательное проведение диспозитивности предполагает предоставление права на частный уголовный иск всем гражданам. Нет рациональных оснований для ограничения круга лиц, имеющих право на частный уголовный иск, потерпевшим. В правовом государстве каждый гражданин является гарантом права, способным привести в действие механизм правосудия в любом случае нарушения правопорядка [7].

Публичность и диспозитивность в уголовном судопроизводстве тесно взаимосвязаны, что разрешает потерпевшему и его представителям участвовать в уголовном преследовании по любым категориям дел, т.е. участвовать в процессуальной деятельности по нахождению события преступления и изобличению лиц, виновных в совершении преступления, которым жертве преступления причинен ущерб.

Проявлением сочетания публичности и диспозитивности является дифференцированный подход установления форм уголовного преследования – разделения дел на уголовные дела частного, частно-публичного и публичного преследования и обвинения в зависимости от характера и тяжести совершенного уголовного правонарушения.

Важным и принципиальным различием между указанными категориями дел служит дифференциация порядка начала досудебного производства и порядка прекращения уголовных дел, а также установление конкретных участников процесса. Именно их деятельность проявляет основное воздействие на ход уголовного судопроизводства.

Как известно, уголовные дела публичного обвинения начинаются самостоятельно от волеизъявления потерпевшего лица и прекращаются по инициативе органов уголовного преследования.

Что касается дел частно-публичного обвинения, пострадавшие лица решают только вопрос о начале досудебного производства. Уголовные дела начинаются, как правило, по заявлению жертвы преступления и подлежат прекращению за примирением его с подозреваемым, обвиняемым, подсудимым лишь в определенных случаях, предусмотренных законом.

В то же время следует учесть, что прокурор начинает либо продолжает производство по делу частного и частно-публичного обвинения и при отсутствии жалобы пострадавшего, если деяние затрагивает интересы лица, находящегося в беспомощном или зависимом состоянии либо по другим причинам не способного самостоятельно воспользоваться принадлежащими ему правами, либо по делу частно-публичного обвинения, затрагивающему интересы общества или государства [8].

Необходимо признать, что в ряде норм уже де-факто присутствует принцип диспозитивности. В частности, как отмечено выше, в праве лица, пострадавшего от преступления на то, что без его заявления уголовное дело частно-публичного обвинения не может быть расследовано.

Важным проявлением диспозитивности в уголовном судопроизводстве следует признать свидетельский иммунитет. Лицо, наделенное свидетельским иммунитетом, вправе отказаться от дачи показаний, а может и не воспользоваться своим иммунитетом, то есть согласиться свидетельствовать.

Проявление диспозитивности видно, из нормы - право обвиняемого в предусмотренных законом случаях выбирать вид судебного органа, на разрешение которого будет передано уголовное дело или вид судебной процедуры (альтернативная подсудность).

Таким образом, принцип диспозитивности в отдельных проявлениях имеется в уголовном судопроизводстве. И этим создается определенный режим осуществления уголовно-процессуальной деятельности, при котором гарантируется возможность для частного лица легко воспользоваться своими процессуальными правами в целях защиты личных интересов в уголовном судопроизводстве.

Естественно, более широкая сфера действий диспозитивности в уголовном процессе проявляется при производстве по делам частного обвинения. Главный принцип - уголовные дела частного обвинения по конкретным категориям преступлений возбуждаются не иначе, как по жалобе пострадавшего и подлежат прекращению в связи с примирением потерпевшего с обвиняемым. Дела данной категории отнесены к делам частного обвинения и затрагивает интересы только частных лиц, а потому полномочия по началу, прекращению и определению хода уголовного судопроизводства полностью переданы частным лицам.

В настоящее время закон разрешает гражданину обращаться в суд только по делам частного обвинения, к которому отнесено всего 11 норм закона, не представляющих общественной опасности, когда жертва преступления самостоятельно может осуществлять уголовное преследование в порядке частного обвинения путем обращения непосредственно в суд и доказывать виновность в нем конкретного лица, минуя процессуальные стадии досудебного производства.

К сожалению, принцип публичности в науке и практике уголовного процесса, наделяющий государственные органы властными полномочиями, в том числе и по принятию решений о начале, движении и судьбе уголовного дела, все еще остается доминирующим. В целях уважения личности, обеспечения прав и свобод человека необходима гарантия не только неукоснительного соблюдения государством закона, но и установление сферы активности и самостоятельности личности. Официальное признание принципа диспозитивности в уголовном судопроизводстве приведет к уважению личности, с волеизъявлением которой следует считаться, и к отказу от доминирования публичных начал над частными в досудебном производстве.

Утверждение принципа диспозитивности дает гражданину возможность по собственному усмотрению распоряжаться своим материальным или процессуальным правом. Кроме этого, признания принципов диспозитивности и доступа к правосудию станет отражением реализации принципов равенства граждан перед законом и судом, состязательности и равноправия сторон, уважения чести и достоинства личности.

Уголовное судопроизводство, основанное исключительно на публичных началах, не может в максимальной степени обеспечить защиту прав и интересов личности, попавшей в сферу уголовно-процессуальной деятельности.

А по делам частного-публичного и публичного обвинения потерпевший полностью зависим от органов уголовного преследования. Благо, если органы расследования и прокурор во имя утверждения справедливости проявят активность в установлении истины происшедшего: наказать виновного и защитить пострадавшего, поскольку быть справедливым – это прямая обязанность любого должностного лица. Но надо признаться, что не все должностные лица наделены обостренным чувством справедливости и добросовестно выполняют свои прямые обязанности.

Практика показывает, что в досудебной стадии позиции прокурора и потерпевшего часто расходятся как в моменте признания потерпевшим, в оценке квалификации содеянного и прекращении уголовного преследования, а также при принятии отдельных процессуальных решений.

По делам частного-публичного обвинения граждане решают только вопрос о начале уголовного судопроизводства, а момент окончания дела закон не всегда учитывает волеизъявление частных лиц. Особенно споры возникают при решении одного из принципиальных вопросов – о привлечении виновного к уголовной ответственности

В случае отказа органов уголовного преследования от обвинения потерпевший как частное лицо, на наш взгляд, должен обладать правом *на самостоятельную обвинительную деятельность*. Несправедливо отказывать частному лицу права на так называемый «уголовный иск» только потому, что право это принадлежит государству. Необходимо, чтобы любой гражданин имел право обращения в суд, хотя бы в порядке частного обвинения. Речь идет о праве гражданина самостоятельно обвинять предполагаемого для него преступника (только не следует путать

возможность обращения в рамках ст.106 УПК, поскольку следственный судья не рассматривает вопросы о доказанности и недоказанности вины). Ведь в соответствии с пп.16) п.6 ст.71 УПК и со ст.337 УПК в ходе судебного разбирательства, если государственный обвинитель отказывается от обвинения, потерпевшему не запрещается отстаивать свою позицию и поддерживать обвинение лично. Тогда суд продолжает разбирательство и разрешает дело в общем порядке.

И было бы справедливым такое же право предоставить потерпевшему и в досудебном производстве, при котором должен обладать правом возражения против прекращения дела и продолжать уголовное преследование. Для этого достаточно в п.2 ст.32 УПК (или предусмотреть в п.7) внести дополнительный абзац: «Дела об уголовных правонарушениях, расследованных по инициативе лица, пострадавшего от преступлений, рассматриваются в порядке частного обвинения, если органы уголовного преследования прекратил уголовное дело, против которого он (потерпевший) возражает». Также дополнить пп.16) п.6 ст.71 УПК словами: «*Обращаться в суд в порядке частного обвинения, в случае отказа органов уголовного преследования от обвинения*». А в ст.72 УПК слова «в случае отказа государственного обвинителя» заменить словами «*в случае отказа органов уголовного преследования*».

Необходимо заметить, что возможность обращения лиц, пострадавших от преступлений, непосредственно в суд намного облегчит и деятельность чиновников правоохранительных органов.

В целом, нам представляется, что диспозитивное начало можно было бы усилить, где частный интерес более приоритетнее публичного. В частности, можно отнести к делам частного обвинения некоторые из уголовных дел частно-публичного и публичного обвинения. В частности, правонарушения, предусмотренные статьями 115, 139,145, 148, 152, 156, 158, 198, 222, 310,316,320, 321, 378, 379, 387, 389, 415, 418, 430 УК, а также в отношении уголовных правонарушений против интересов службы в коммерческих и иных организациях[9].

Основными критериями отнесения преступлений к таковым следует признать: небольшую общественную опасность преступлений, затрагивающих в большей степени частные права граждан, чем публичный интерес и т.д. Главное, чтобы окончательное решение по вопросу о судьбе уголовного дела не зависело от усмотрения должностных лиц, ведущих уголовный процесс. Это позволит экономить ресурсы, затрачиваемые органами уголовного преследования и направить их основные усилия на раскрытие и расследование наиболее тяжких и неочевидных преступлений.

На наш взгляд, настало время понять, что государство не должно без особой на то надобности вмешиваться в частные отношения граждан, позволяя им в определенных законом пределах своей волей и в своих интересах распоряжаться их правами, вплоть до придания ему определяющего значения при принятии ряда ключевых процессуальных решений.

В связи с этим представляется целесообразным найти разумный подход в соотношении публичных и частных начал в уголовно-процессуальной деятельности. Для этого необходимо включить принцип диспозитивности в систему принципов уголовного судопроизводства.

Таким образом, включение международного принципа диспозитивности, построение уголовного процесса на основе разумного сочетания принципов публичности и диспозитивности, в целях надлежащей защиты как государственных, общественных, так и личных интересов граждан, вовлеченных в производство по уголовному делу, в конечном итоге, послужит достижению целей уголовного судопроизводства в целом.

С.К. Жүрсимбаев¹, Е.С. Кемали²

¹ Каспий қоғамдық университеті, Алматы, Қазақстан;

² Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы жанындағы
Құқық қорғау органдары Академиясының орталығы, Нұр-сұлтан, Қазақстан

ҚЫЛМЫСТЫҚ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДЕГІ ДИСПОЗИТИВТІЛІК МӘСЕЛЕЛЕР

Аннотация. Мақала диспозитивтілік принципін зерттеуге арналған. Қылмыстық сот ісін жүргізуде осы қағидаттың көрініс нысандары талданады. Авторлар қылмыстық процестегі диспозитивтілік қағидатының әрекетін кеңейтуді ұсынады. Мақалада диспозитивтіліктің авторлық түсінігі берілген.

Қылмыстық сот ісін жүргізуде диспозитивтілік жариялылықпен тығыз байланысты. Қылмыстық қудалау нысандарын анықтаудың сараланған тәсілі – жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтың сипаты мен

ауырлығына қарай істерді жеке, жеке-жария және жария қудалау мен айыптаудың қылмыстық істеріне бөлу жариялылық пен диспозитивтілік үйлесімінің көрінісі болып саналады. Жеке-жария айыптаудың қылмыстық істері қылмыс құрбандарының арызы бойынша басталады және оның күдіктімен, айыпталушымен, сотталушымен татуласуына байланысты, заңда көзделген белгілі бір жағдайларда ғана қысқартылуға жатады.

Қылмыстық процестегі диспозитивтілік іс-әрекеттерінің неғұрлым кең ауқымы жеке айыптау істері бойынша іс жүргізу кезінде көрінеді, ол бойынша қылмыстық істер зардап шегушінің шағымы бойынша ғана қозғалады және жәбірленушінің айыпталушымен татуласуына байланысты қысқартылуға жатады.

Мақалада диспозитивті бастаманы жеке қызығушылық жариялықтан басымырақ жерде күшейтуге болады деп айтылған. Мәселен, жеке айыптау істеріне жеке-көпшілік және көпшілік алдында айыптаудың кейбір қылмыстық істерін жатқызуға болады. Атап айтқанда: 115, 139,145, 148, 152, 156, 158, 198, 222, 310, 316, 320, 321, 378, 379, 387, 389, 415, 418, 430 баптар бойынша, сондай-ақ коммерциялық және өзге де ұйымдардағы қызмет мүдделеріне қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтарға қатысты шағым болғанда

Қылмыстарды осындайларға жатқызудың негізгі критерийлерін болып: егер көпшілік мүдделерге және т.б. қарағанда, азаматтардың жеке құқықтарын көп дәрежеде қозғайтын қылмыстардың қоғамдық қауіптілігі аз болса. Ең бастысы, қылмыстық істің тағдыры туралы мәселе бойынша түпкілікті шешім қылмыстық процесті жүргізуші лауазымды адамдардың қалауына байланысты болмауы тиіс. Бұл қылмыстық қудалау органдары жұмсайтын ресурстарды үнемдеуге және олардың негізгі күш-жігерін неғұрлым ауыр және жөнсіз қылмыстарды ашуға және тергеуге бағыттауға мүмкіндік береді.

Авторлардың пікірінше, мемлекет азаматтардың жеке қарым-қатынасына ерекше қажеттіліксіз араласпауы тиіс емес, оларға заңмен белгіленген шектерде өз еркінің шегінде және өз мүддесінде олардың құқықтарын билік етуге мүмкіндік бере отырып, бірқатар негізгі іс жүргізу шешімдерін қабылдау кезінде оған айқындаушы мән беруге дейін екенін түсіну уақыты келді. Осыған байланысты қылмыстық іс жүргізу қызметіндегі жария және жеке бастаулардың арақатынасында ақылға қонымды тәсіл табу ұсынылады, ол үшін диспозитивтілік принципін қылмыстық сот ісін жүргізу қағидаттары жүйесіне қосу керек етеді.

Түйін сөздер: диспозитивтілік, қылмыстық іс жүргізу қызметі, қылмыстық қудалау, жеке айыптау, күдікті, айыпталушы, жәбірленуші (жеке айыптаушы), іс жүргізу құқықтары, жария айыптау, қылмыстар.

S.K. Zhursimbaev¹, Y.S. Kemali²

¹Caspian state University, Republic of Kazakhstan, Almaty;

²K.Yu. Cenier Law Enforcement Academy under the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan

DISPOSABILITY ISSUES IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Abstract. This article deals with research of discretion in Criminal Procedure. The author: examines forms of discretion realization in Criminal Court Procedure; proposes to apply more frequently this principle; formulates her own concept of discretion.

Dispositiveness in criminal proceedings is closely interlinked with publicity. A manifestation of the combination of publicity and dispositiveness is a differentiated approach to determining the forms of criminal prosecution – dividing cases into criminal cases of private, public-private and public prosecution and prosecution, depending on the nature and gravity of the criminal offense.

Criminal cases of public-private prosecution begin at the request of the victim of the crime and is subject to termination after reconciliation with the suspect, accused, defendant only in certain cases prescribed by law. A broader scope of dispositive actions in criminal proceedings is manifested in private prosecution proceedings, in which criminal cases are initiated only on the basis of a victim's complaint and are subject to termination due to the reconciliation of the victim with the accused.

The article argues that the dispositive principle can be strengthened where private interest is more important than public interest. Thus, some of the criminal cases of private-public and public prosecution can be attributed to cases of private prosecution.

In particular, the offences provided for by: art. 115, 139,145, 148, 152, 156, 158, 198, 222, 310,316,320, 321, 378, 379, 387, 389, 415, 418, 430 criminal code, as well as in relation to criminal offenses against the interests of the service in commercial and other organizations.

The main criteria for classifying crimes as such should be recognized: a small public danger of crimes that affect more private rights of citizens than the public interest, etc.

The main thing is that the final decision on the fate of the criminal case does not depend on the discretion of the officials conducting the criminal process. This will save resources spent by the criminal prosecution authorities and direct their main efforts to the detection and investigation of the most serious and non-obvious crimes.

According to the authors, it is time to understand that the state should not interfere in the private relations of citizens without special adherence, allowing them to control their rights, within the limits of the law, in their own interests, up to giving it a decisive value in adopting a number of key procedural decisions.

In this regard, it seems to find a reasonable approach in the ratio of public and private principles in the criminal procedure, for which the principle of dispositiveness should be included in the system of principles of criminal proceedings.

Key words: discretion, criminal Court Procedure, criminal prosecution, private charge, suspect, victim, procedural Rights, public charge, crime.

Information about the authors:

Zhursimbaev S.K., Professor of the Department "Jurisprudence" HSP "Years" of Caspian Public University, Republic of Kazakhstan, Almaty, Doctor of Legal Sciences, Professor. e-mail: skemali@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6452-1046>;

Kemali Y.S., K.Yu. Cenier Law Enforcement Academy under the Prosecutor General's Office of the Republic of Kazakhstan, e-mail: 7171122@prokuror.kz, <https://orcid.org/0000-0002-4337-8332>

REFERENCES

- [1] Dikarev I. S. Dispositivity in the criminal process of Russia: autoref. ... dis. Cand. the faculty of law. sciences'. Volgograd, 2004. P. 8.
- [2] Absattarov G. R. political Science problems of legal consciousness. News. National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. 2019 No. 4. Pp. 136-146.
- [3] The criminal process: textbook for students / under the editorship of A. I. Bastrykin, A. A. Usachev. Moscow: Yurayt Publishing House, 2013. P. 54.
- [4] Yakub M. L. Procedural form in the Soviet criminal procedure. Moscow, 2012. P. 9.
- [5] Shafer S. A. collecting evidence in criminal proceedings: methodological and legal problems. Saratov, 2007. P. 47.
- [6] Glebov V.G. the Place of coercion in collecting evidence // Current issues of preliminary investigation-Volgograd, 2001. Pp. 111-112.
- [7] Alexandrov A. S. Dispositivity in criminal proceedings. N. Novgorod: NUI of the Ministry of internal Affairs of the Russian Federation, 1997. – 209 p.
- [8] Criminal procedure code of the Republic of Kazakhstan No. 231 of July 4, 2014-Current with amendments and additions as of 07.02.2020. <https://kodeksy-kz>.
- [9] Zhursimbaev S. K. Criminal procedural aspects of citizens ' access to justice. Zakon.kz October 21, 2019.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.71>

Volume 3, Number 331 (2020), 101 – 110

С.Д. Усубалиева¹, А. Уайсова¹, Г.М. Тусупбекова¹,
Ж.А. Абылкасимова², Н.А. Калганбаев¹

¹ Казахский университет международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана, Алматы, Казахстан;

² Государственный университет им. Шакарима, Семей, Казахстан.

E-mail: salta-74@mail.ru, amina.uaisova@mail.ru, matkarimovna@mail.ru, n_kalghanbaev@mail.ru

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ САКРАЛЬНОГО ТУРИЗМА В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Туризм является важной сферой экономики, так как во многих странах обеспечивает основное поступление в бюджет, способствует развитию ресторанного и гостиничного сервиса, малого и среднего бизнеса, а также увеличивает занятость населения. Сакральный туризм является одним из направлений рынка туристических услуг и дает возможность сохранять историко-культурное наследие за счет поступлений от туристов.

Каждая страна предлагает различные достопримечательности, имеющие сакральный характер, которые развивались на протяжении многих столетий и даже тысячелетий. Таким образом, цель данного исследования можно определить как исследование перспектив развития сакрального туризма в мире и в Казахстане. Идея научной статьи заключается в представлении основных мест сакрального туризма в мире и его влияния на развитие экономики страны.

Научная значимость исследования заключается в определении места сакрального туризма в сфере услуг и обеспечении не только дохода за счет туризма по сакральным местам, но и в духовном и культурно-историческом развитии людей.

Практическая значимость исследования заключается в систематизации данных по наиболее значимым сакральным местам в Казахстане и других странах, а также их роли в научном, культурном и экономическом развитии страны.

Исследование проводилось по информации из официальных легитимных изданий и публикаций международных и государственных органов.

В связи с требованиями методологии исследования в ходе исследования производился системный анализ, синтез, логическая группировка и предположения, на основании которых были сделаны выводы о дальнейшем развитии сакрального туризма.

Результаты исследования отражены в выводах и рекомендациях.

Ключевые слова: международный туризм, сакральный туризм, сакральные места.

Введение. Целью исследования является раскрытие роли и сущности сакрального туризма в развитии экономики, так как туризм в целом является одним из актуальных направлений развития страны.

Туризм создает определенную инфраструктуру, в которую входят услуги по сопровождению, ресторанный и гостиничный бизнес, а также другие сопутствующие виды деятельности. Сакральный туризм – явление не новое, так как издревле люди посещали определенные священные для них страны и регионы, совершали паломничество к «святым местам» и так далее.

Актуальность темы исследования обусловлена современными тенденциями развития интереса ко всему иррациональному, необычному и духовному, которое отличается от обыденных вещей,

понятий и явлений. Когда посещение особых мест связано с путешествиями в другие страны и континенты, возникает понятие «сакральный туризм».

Сакральный туризм способствует сохранению памятников истории, архитектуры, искусства, давая возможность увеличения занятости населения, получения дохода и улучшения благосостояния страны.

Объектом исследования являются программы развития и деятельность туристических компаний по продвижению сакрального туризма.

Предметом исследования является сакральный туризм и его влияние на развитие экономики туризма в Республике Казахстан.

Научная значимость исследования заключается в изучении современных материалов по вопросам организации сакрального туризма и перспектив развития этого направления туризма.

Практическая значимость исследования заключается в оценке современного состояния и поиска перспектив развития сакрального туризма в условиях растущей конкуренции в сфере туризма.

Исследование проводилось на основе легитимных официальных изданий международных, государственных и местных организаций, а также публикаций в научно-практических изданиях и масс-медиа.

Важную роль в вопросах развития международного туризма играют Всемирная туристская (туристическая) организация (World tourism organization, UNWTO) и Всемирный совет по путешествиям и туризму (The World Travel & Tourism Council, WTTC), действующие под эгидой ООН.

Информационной базой исследования явились официальные материалы, а также публикации казахстанских и зарубежных изданий по вопросам отечественного и мирового опыта в области сакрального туризма.

Особое внимание в ходе исследования уделялось современному состоянию и перспективам развития сакрального туризма в мире и в Казахстане, особенно в свете событий начала 2020 года, когда пандемия коронавируса в первую очередь ударила по туризму, гостиничному и ресторанному бизнесу.

Гипотеза исследования состоит в предположении, что сакральный туризм может способствовать не только духовному возрождению людей, стран и регионов, но и развитию мировой экономики.

Обзор литературы. Туризм связан с перемещением людей с целью познания других городов, стран и континентов, поэтому развивается с древних времен. Раньше люди мигрировали в поисках лучших мест для жилья, питания и защиты от хищников. Так происходило расселение людей по земле, в том числе заселение необжитых мест.

В борьбе с неведомым люди опирались на силы природы и поэтому старались жить в гармонии с окружающей средой. Определенные места способствовали спокойной и комфортной жизни, в других люди излечивались от ран и болезней, в результате чего определялись «особые» места. Таким образом создавались сакральные места или пространства, объединенные понятием иеротопия, которое означает в переводе с древнегреческого «священное место или пространство».

Создание сакральных пространств представляет собой определенный вид творчества и историко-культурных исследований, в который входят святые места, архитектурные комплексы, города и даже целые государства (Nicoletta Isar, 2009).

Изучению сакрального посвящены работы ученых и теологов Мирча Элиаде (Мирча Элиаде, 2008), Рудольфа Отто (Отто Рудольф, 2008), Павла Флоренского (Флоренский П.А., 1999) и других.

Понятие «сакрального» не является религиозным в чистом виде, а больше используется в научном лексиконе для определения явлений природы, земли и неба (Кайуа Р., 2008.).

Помимо религиозных и колониальных интересов, путешественники руководствовались интересами к сакральным местам с необычными феноменальными явлениями и характеристиками (Ямпольский М., 2012).

Многие сакральные памятники превратились со временем в культы религиозного поклонения, хотя изначально имели небесное или земное происхождение, например, метеориты, памятники древних цивилизаций или необычные творения людей (Зенкин С., 2012.).

Поклонение святыням носило религиозный характер, но имело сакральный и паломнический смысл, так как предполагало, что люди должны пройти через определенные трудности для очищения души (Селезнёв А. Г., 2013). Другой целью путешественников было открытие новых земель типа «Эльдорадо» со сказочными сокровищами для обогащения (Bhatia, A.K., 2006). В отдельных регионах создавались сакральные места, имеющие специфические функции, например, для жертвоприношения, совершения ритуальных и других обрядов. То есть, цели путешествия и туризма зависят от принятых в обществе канонов и приоритетов (Hunter W.C., 2016).

Общим для сакрального туризма является то, что люди ищут места, где они могут излечить свое тело и душу, познать себя и мир через призму истории и общества (Paraskevas A. Levent Altinay, SooCheong (Shawn) Jang, 2016).

Практически все государства являются участниками Всемирной организации по туризму (ВТО – UNWTO), которая обрела статус специализированного учреждения ООН в 1974 году и включает в своем составе 155 стран (Tichy, 1997: 39). В 1999 году Генеральной Ассамблеей Всемирной туристской организации был утвержден Кодекс этики туризма, соблюдение которого находится в компетенции Всемирного комитета по этике туризма (the World Committee on Tourism Ethics, WCTE) (Официальный интернет-ресурс UNWTO, 2019).

Экономика многих стран зависит от туризма, для чего создана соответствующая инфраструктура, включающая туристский сервис, рестораны, гостиницы, турагентства и другие службы. Туризм обеспечивает занятость населения, развитие малого и среднего бизнеса, архитектуры и сельского хозяйства, так как индустрия туризма требует жизнеобеспечения не только местных жителей, но и туристов. Благодаря туризму сохраняются и оберегаются исторические и архитектурные памятники, работают предприятия по реставрации и благоустройству туристских объектов, что создает дополнительные рабочие места и пополнение бюджета страны. Большим минусом в настоящее время являются ограничения при посещениях определенных стран и визовые требования для менее развитых стран (Официальный интернет-ресурс ВТО, 2020).

Таблица 1 – Страны, граждане которых имеют минимальные ограничения при посещении иностранных государств

Ранг	Страна	Индекс Подвижность (из 215 с без визы взвешенным 1, визы по прибытии взвешенных по 0,7, EVISA на 0,5 и традиционной визы взвешенных по 0)
1	Дания, Финляндия, Германия, Италия, Люксембург, Сингапур, Соединенное Королевство	160
8	Франция, Япония, Нидерланды, Южная Корея, Швеция, Соединенные Штаты Америки	159
14	Бельгия, Канада, Ирландия, Норвегия, Португалия, Испания, Швейцария	158
21	Австрия, Греция, Мальта	157
24	Чехия, Новая Зеландия	156
26	Венгрия, Исландия, Малайзия	155
29	Австралия, Словакия	154
Примечание: составлено авторами по источнику (Официальный интернет-ресурс ВТО, 2020)		

В мире средний балл в 2018 году был 89, в том числе среди стран с развитой экономикой, средний балл был 154, а среди стран с развивающейся экономикой – 73 (Официальный интернет-ресурс ВТО, 2020).

Казахстан, как и многие страны заинтересован в развитии туризма, в том числе сакрального, так как на территории страны до сих пор открываются историко-архитектурные памятники, наиболее известными из которых являются «Золотой человек», «Таксийская принцесса» и «Урджарская жрица» (Официальный интернет-ресурс. МК.RU. Казахстан, 2020). Эти артефакты уже сами по себе являются сакральными памятниками, так как сохранялись на протяжении тысячелетий нетронутыми и могут заполнить многие пробелы в истории Казахстана.

К тому же, туризм способствует отходу от сырьевой направленности развития экономики страны (Аубакирова Ж.Я., 2019: 190-201). Особое значение для развития сакрального туризма

имеют информатизация и цифровизация, которые последовательно проводятся государством, так как способствует размещению туристской информации в социальных сетях и масс-медиа (Зиядин, 2018: 176-185).

Сакральный туризм пока недостаточно освоен в Казахстане, так как только с обретением независимости стали возможными поездки в сакральные места и распространение информации о таких явлениях. Также стало развиваться туристское движение и индустрия туризма и сферы услуг. Дальнейшее развитие туризма осуществляется в соответствии с Концепцией развития туристской отрасли Республики Казахстан до 2023 года, утвержденной постановлением Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2017 года № 406 (Официальный интернет-ресурс Министерства юстиции Республики Казахстан, 2020).

Материал и методы. Целью исследования являются перспективы развития сакрального туризма, его значение и роль в экономическом и духовном возрождении Казахстана и мирового сообщества. Гипотеза исследования состоит в предположении, что сакральный туризм может способствовать не только духовному возрождению людей, стран и регионов, но и развитию мировой экономики.

Методология исследования предполагает теоретическую и практическую части изучения методов, способов и стратегии рассмотрения предмета и объекта следования (Борзых С.В., 2014: С. 72-90.).

Основная задача при использовании методов исследования заключалась в обеспечении достижения цели, поставленной в данной статье. Это связано с темой исследования, так как сакральный туризм связан с философией, историей, археологией, культурой, психологией и другими науками (Ушаков Е.В., 2017).

Всемирный совет по туризму и путешествиям привел перечень факторов, негативно влияющие на туризм, к которым относятся политические волнения, стихийные бедствия и теракты (Официальный интернет-ресурс WTTC, 2018).

В 2020 году к этому списку можно отнести пандемии и эпидемии, которые могут закрыть границы стран и регионов, заблокировать все туристские направления и привести к рецессии в экономике не только отдельных стран, но и всего мира.

Людей всегда привлекали необъяснимые возможности некоторых мест на Земле, которые связаны с какими-то мистическими явлениями. В прошлые эпохи люди посвящали себя поискам сакрального и невидимой магической энергии, так как полагали, что эти места являются жилищами духов или богов. Для почитания неведомых сил люди возводили храмы или обиталища, которые до сих пор вызывают определенный интерес и вопросы.

Таблица 2 – Всемирно известные сакральные места туризма

Страна	Название сакрала	Описание сакрального места
1	2	3
Англия	Стоунхендж	Священное место Кельтских Друидов, но своими корнями оно уходит в гораздо более древние времена. Сегодня это место паломников различных языческих религий
Греция	Гора Афон	Гора Афон стоит на греческой территории, но имеет свое правительство и считается "независимой теократической организацией". Здесь живут только монахи, и только мужчины имеют право заходить на эту территорию
Египет	Пирамида Хеопса, Некрополь Гизы	Некоторые исследователи считают, что когда-то это был центр, прославляющий религию Осириса
Иерусалим	Храм Соломона	Внутри Храма, в труднодоступном месте, хранится Ковчег Завета
Индия	Река Ганг	Брахманизм повествует, что Ганг – это богиня, дочь Гималаев, защитника рождения и плодородия.
Индия	Тадж Махал, Агра	Этот монумент был возведен по приказу падишаха Империи Великих Моголов Шах-Джахана в память об умершей жене Мумтаз-Махал
Индонезия	Кракатау	Сила извержения этого вулкана 27 августа 1883 года была равна 200 мегатонн, раскаты извержения были настолько мощные, что их было слышно в любой точке планеты. Цунами, вызванное извержением вулкана, было 40 метров в высоту

<i>Продолжение таблицы 2</i>		
1	2	3
Иордания	Петра	Город был покинут жителями примерно в 18-м веке, он был на долгое время забыт и открыт только в наше время
Испания	Сантьяго де Компостела	Это святилище является конечным пунктом долгого пути, который со средневековых времен проходили паломники – через Францию и Испанию
Испания	Альгамбра, Гранада	Альгамбра был укрепленный город с мечетями, школами и амбарами. Альгамбра на арабском языке звучит “аль-Хамра” и означает “красный”
Италия	Пещера Сибилены	Легенда гласит, что это был вход в подземное царство Королевы Фей. Здесь не существует ни старости, ни боли, и посетитель этой пещеры мог получить тайные знания
Китай	Летний Дворец в Пекине	Его настоящее название Ихэюань, что означает Парк Здоровья и Гармонии
Лхаса, Тибет	Дворец Потала	До 1959 года здесь была резиденция Далай Ламы. Гробницы всех Далай Лам, которые здесь жили помещены в центре Дворца
Мексика	Теотиуакан	В те времена это был великолепный и самый большой город американского континента. Название Теотиуакан означает “место, где родились боги”
Месопотамия	Зиккурат в Уре	Древний Шумерский храм в Месопотамии, между реками Тигр и Евфрат. Примерно за 2000 лет до рождения Христа Ур был крупнейшим городом мира
Остров Пасхи	Рапа-Нуи	другое название – огромные статуи-исполины этого острова называются Моаи, и считается, что они соединяют два мира – мир живых и мир умерших предков
Рио-де-Жанейро, Бразилия	Статуя Христа-Искупителя	Статуя примерно 38 метров в высоту и является одним из семи современных чудес света
Россия	Озеро Байкал	Шаманский камень чудодейственной силы. По древним верованиям, это было место обитания хозяина Ангары – Ама Сагаан нойона
США	Аризона, Гора Грэм (Mount Graham)	Это место является священным для традиций Апачей, где шаманы могут найти связь с духами Земли и способны увидеть видения, посланные мудростью
Франция	Ренн-ле-Шато	Это место связано с различными эзотерическими тайнами сказочных сокровищ Тамплиеров и мистического Грааля. Сегодня у людей, связанных к оккультизмом, это место паломничества
Шотландское Нагорье	озеро Лох Несс	Это место известно во всем мире, здесь ведутся постоянные наблюдения за так называемым “монстром”, который предположительно живет в глубинах этого озера
Элиас, Античная Греция	Святилище Деметры	Это было место празднования Элиасианских мистерий и вековых религиозных обрядов
Юкатан	Чичен-Ица	Значение названия Ица с древнего языка народа майя может быть переведено как “колдуны воды”
Япония	Гора Фудзияма	Важнейший символ японской нации, эта гора считается настолько священным местом, что японцы считают своим долгом хотя бы раз в жизни совершить паломничество к горе Фуджи
Примечание: составлено авторами по данным источников (Официальный интернет-ресурс телеканала Россия К, 2018)		

В таблице 2 приведены наиболее известные сакральные места, которые посещает наибольшее количество туристов (Официальный интернет-ресурс телеканала Россия К, 2018.). Популяризацией таких мест занимаются туристские корпорации, при содействии которых создаются видео и фотоальбомы, выпускаются альманахи и проспекты.

Таким образом, следует отметить важность сакрального туризма для экономики, посредством привлечения интереса к туризму и путешествиям. Основные выводы и результаты исследования по вопросам перспектив развития сакрального туризма в Казахстане представлены в разделе «результаты и обсуждения», а выводы сделаны в заключении.

Результаты и обсуждение. В Казахстане много уникальных мест, представляющих собой историко-культурное наследие и народные святыни. Это могут быть священные горы, места поклонения, мавзолеи, деревья и скалы. Сакральные места привлекают не только жителей страны, но и иностранных туристов, которые предпочитают горный, степной или речной туризм.

Природные сакральные места и туристские маршруты привлекают своей уникальностью и являются иногда градообразующими местами, вокруг которых создается сопутствующая инфраструктура.

В 1970 году возле озера Иссык было найдено захоронение воина-жреца, который получил название «Золотой человек». С обретением независимости стали появляться официальные данные о наличии государственности, письменности, юриспруденции, торговли и экономики в древних городах на территории современного Казахстана (таблица 4). Появились археологические подтверждения сакской культуры, развития ремесел, производства, многие элементы которых показывают духовную и сакральную связь человека с природой. В 2013 году в Урджарском районе Восточно-Казахстанской области археологи нашли захоронение жрицы-принцессы в богатом одеянии.

В 2016 году начались раскопки в районе высокогорного катка Медео, так как там были обнаружены останки городища или поселения примерно 2-5 веков до нашей эры, но исследования еще продолжаются и результаты будут озвучены после окончательного изучения артефактов.

Наиболее известные сакральные места Казахстана представлены 10-ю уникальными местами, систематизированными учеными научно-исследовательского центра «Сакральный Казахстан», и представленными в таблице 8.

Таблица 8 – 10 уникальных мест Казахстана по данным научно-исследовательского центра «Сакральный Казахстан»

Сакральное место	Описание сакрального места
Улытау, пик Аулиетау (Акмешит)	Аулиетау (Акмешит) – вершина гор Улытау. «Улытау» с казахского языка переводится как «великая гора», «большая гора». По легенде в этих горах родился пророк Заратустра, в средневековье здесь были похоронены Жошы хан, Алаша хан, Тохтамыш хан, бий Едиге и другие выдающиеся наши предки. Эти священные горы – носители этнической памяти и величия.
Пик Едыге	Пик Едыге расположен в 35 км западнее от села Улытау. На его вершине находится место захоронения знаменитого хана Золотой Орды Тохтамышша (Токтамыса). На вершине священного Улытау предан земле уважаемый би Едыге, чьим именем в последующем стала называться гора. Он являлся современником хана Тохтамышша, правившего в 1380–1395 годах Золотой Ордой, центральными городами считались города Сауран и Сыганак.
Алтын шоқы	Алтын шоқы («Золотая пика») – название горы Улытауского хребта в Карагандинской области, историю которой связывают с Великим Тамерланом (1336–1405). Во время похода против хана Золотой Орды Тохтамышша Тамерлан приказал установить на пике Алтын шоқы огромный каменный памятник. Этот артефакт находится в Санкт-Петербургском музее. На вершине Алтын шоқы установлена точная копия камня с этой надписью эмира.
Петроглифы Теректы аулие	В 445 километрах от Караганды расположилось урочище Теректы. Со стороны Жезказгана ехать до него около 90 километров. Историко-археологический комплекс Теректы Аулие – Святой Тополь – состоит из галереи наскальных рисунков – петроглифов, неолитической стоянки, поселений древнего человека, некрополей-могильников эпохи бронзы, курганов раннего железного века, остатков горизонтальных и вертикальных штолен, в которых добывались руды и полудрагоценные минералы.
Мавзолей Жубан ана	Мавзолей Жубан ана (Жуан аулие), построенный в XI веке в Жанааркинском районе Карагандинской области, на правом берегу реки Сарысу, уникален тем, что мастер возводил его, используя сложные строительные приемы, решая в абсолютном виде точные инженерные задачи.
Мавзолей Айши биби	Мавзолей Айши биби – уникальный и интереснейший памятник архитектуры XII века, не имеющий аналогов в архитектурно-строительной культуре Казахстана и Средней Азии. Мавзолей декорирован великолепной по красоте сплошной облицовкой из терракотовых плит, украшенной орнаментами 60 видов. Мавзолей находится в селе Айша биби Жамбылского района Жамбылской области.
Мавзолей Бабаджи Хатун	Мавзолей Бабаджа Хатун (X–XI вв.). Строительство этого памятника степного зодчества связано с легендами о возведении мавзолея для Айша биби. По легенде, после гибели Айши биби ее няня Бабаджа хатун становится его зрителем, а после смерти ее хоронят в двадцати шагах от мавзолея девушки.
Культовый памятник Домбауыл	Мавзолей Домбауыл – один из крупнейших сооружений из камня в Казахстане, построенный в доисламский период, в VIII–IX вв. Располагается на левом берегу реки Каракенгир. Существуют различные легенды про Домбауыла. Одна из них гласит, что он был придворным музыкантом Чингисхана. Когда сын Чингисхана Джучи (Жошы) хан погиб на охоте, придворные боялись сообщить весть Потрясателю Вселенной. Лишь Домбауыл (по другим легендам Кетбуга) согласился рассказать Чингисхану о смерти сына: он, не говоря ни слова, молча играл на домбре, грозный хан понял язык музыки и приказал залить домбру горячим свинцом.
Мавзолей Жошы-хана	Памятник архитектуры XII–XIII вв. Мавзолей Жошы хана (Джучи-хана) – один из самых известных и выдающихся памятников казахского зодчества монгольского периода. Он расположен в Улытауском районе Карагандинской области, в 50 км к северо-востоку от г. Жезказгана, в долине р. Каракенгир, в 2 км от правого берега, недалеко от села Малшыбай Карагандинской области.
Мавзолей Алаша-хана	Мазар построен народными мастерами в XI–XII вв. в честь Алаша хана. Его имя напрямую связано с появлением трех жузов казахского народа.
Примечание: составлено авторами по источнику (Официальный интернет-ресурс zakon.kz, 2018)	

Экономический эффект от развития сакрального туризма отдельно не учитывается, но в целом развитие туризма происходило динамично, пока в начале 2020 года не началась пандемия коронавируса. Также нет четкой статистики по духовному возрождению, так как этот социальный эффект не имеет точной оценки, но возможен расчет синергетического эффекта. Этот расчет включает в себя количество туристов, снижение негативных явлений в обществе, повышение культурно-образовательного уровня людей и так далее. Это может быть многофакторная модель со сравнительным анализом по определенным показателям в динамике «до» и «после» расширения или снижения сакрального туризма.

Для развития сакрального туризма необходимо улучшение инфраструктуры, подготовка квалифицированных кадров, в том числе со знанием иностранных языков, доступ к Интернету и информационным технологиям и другие возможности сервиса.

Заключение. Целью исследования являлось раскрытие роли и сущности сакрального туризма в развитии экономики, которое было представлено на мировом и казахстанском опыте.

Результаты исследования в ходе подготовки данной статьи дают возможность представить определенные выводы и рекомендации.

Следует отметить интерес в мире и в Казахстане к сакральным местам и явлениям, в результате которого перспективы развития данного вида туризма очень высоки.

Систематизированы наиболее известные сакральные места и историко-археологические памятники в Казахстане и в других странах и регионах.

В то же время нет возможности рассчитать экономический и социальный эффект от развития сакрального туризма, которое должно стать предметом дальнейшего исследования и применяться государственными органами при разработке стратегии развития данного направления туризма.

Можно рекомендовать улучшить подготовку специалистов для туристской и сопутствующих сфер деятельности для привлечения иностранных туристов и расширения въездного туризма.

События начала 2020 года, связанные с коронавирусом и его влиянием на туризм в целом и сакральный туризм, в частности, показывают хрупкое равновесие в экономическом эффекте от сакрального туризма. Ожидаемая рецессия мировой экономики пока не может быть спрогнозирована даже приближенно, также как потери и упущенные возможности сакрального туризма. Восстановление сакрального туризма в любом случае потребует определенного времени и финансовых средств, так как реальные убытки, которые несут объекты туризма, и отток квалифицированных работников еще не подсчитаны.

Гипотеза исследования состояла в предположении, что сакральный туризм может способствовать не только духовному возрождению людей, стран и регионов, но и развитию мировой экономики. В этой связи требуется дальнейшее определение социального и экономического эффектов от сакрального туризма с моделированием и сравнительным анализом данных.

С.Д. Усубалиева¹, А. Уайсова¹, Г.М. Тусупбекова¹,
Ж.А. Абылкасимова², Н.А. Калганбаев¹

¹Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан;

²Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті, Семей, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КИЕЛІ ТУРИЗМНІҢ ДАМУ БОЛАШАҒЫ

Аннотация. Туризм экономиканың маңызды саласы болып табылады, өйткені көптеген елдерде ол бюджеттің негізгі кірісін қамтамасыз етеді, мейрамханалар мен қонақ үйлер қызметтерін, шағын және орта бизнесті дамытуға ықпал етеді, сонымен қатар жұмыспен қамтуды арттырады. Қасиетті туризм - бұл туристік қызметтер нарығының бір бағыты және туристерден түсетін кіріс арқылы тарихи және мәдени мұраны сақтауға мүмкіндік береді.

Туристер, әдетте, кәдесый және сакралды өнімдерді киелі жерлерде сатып алады, осыған байланысты амулет, кәдесый, фотосуреттер мен буклеттерді дайындау бойынша шағын және орта бизнестің дамуы мүмкін. Сондай-ақ, киелі орынның ашылу кезеңіне жақын орналасқан ұлттық асүй мейрамханалары мен дәмханаларын ашу перспективалы. Мұндай жерлерде басқа елдердің туристері шектеулі елдерде өндірілетін

қымыз бен шұбатты сынап көруі мүмкін. Германия мен Австрияда ферменттелген құрғақ қымыз өндірісі патенттелген, сондай-ақ Қазақстанның танымал болуына қызмет ететін қымыз фестивалі өткізіледі.

Сондай-ақ, Қазақстанның көп ұлтты асүйінің ерекшеліктері де қызығушылық танытады. Ұлттық сусындар мен тағамдарды дайындау кезінде ГМО мен химикаттарсыз экологиялық таза өнімдерді пайдалану маңызды. Туристік орталықтарда тамақ өнімдеріне қажеттіліктің ұлғаюы салдарынан ауыл шаруашылығын, оның ішінде экологиялық бағытты дамытуға қажеттілік туындайды.

Осы мақсаттар үшін айналасында экожүйені қамтамасыз етудің барлық қызметтерімен бірге туристік кластер қалыптасатын елдің "киелі географиясын" қалыптастыру қажет, тек экологиялық ғана емес, экономикалық де.

Әдетте, киелі нысандар ірі қалалардан және тіпті елді мекендерден алыс орналасқан, әсіресе, Қазақстан, Ресей, Канада, Австралия, Африка және Оңтүстік Америкадағы қашықтықты ескере отырып. Бұл мәселе туристерді киелі жерлерге жеткізу және оларды белгілі бір мерзімде шығару үшін ұтымды көліктік-логистикалық жүйені талап етеді. Осының бәрін есептеу және жолаушы ағынын есептеу үшін хронометражды пайдалану арқылы анықтау керек. Киелі туризм объектілерінде бірінші кезекте қажетті заттардың, ілеспе тауарлардың және кәдесый өнімдерінің қорын кезең-кезеңімен толықтыру қажет. Бұл үшін жүк тасымалының көлемі мен мерзімділігін есептеу қажет.

Қазақстанда Кәдесый өнімдері ертеден ет-сүт өнеркәсібі мен агрокультураның қалдықтарынан жасалған. Сувенирлік өнімдер үшін шикізат базасын өсімдік шаруашылығы, мал шаруашылығы және балық аулау шикізаты ұсынады. Осылайша, қалдықсыз өндірісті жолға қойып, жергілікті халықтың жұмыспен қамтылуын қамтамасыз етуі мүмкін.

Киелі жерлерге баратын жолда аялдау орындары жабдықталуы тиіс, өйткені қашықтық өте үлкен болуы мүмкін, бұл көп уақытты алады. Туристерге табиғи қажеттіліктерді шешу қажет, олар үшін көлік әрқашан бейімделген. Мұндай орындарда сондай-ақ жанар-жағар май құюмен, дәретханамен, кіші маркеттермен және өзге де қызмет көрсету пункттерімен жабдықталуы мүмкін.

Қазіргі уақытта барлық адамдар зарядтауды талап ететін гаджеттерді пайдаланады. Осы мақсаттар үшін экскурсиялық автобустарда немесе алыс жүретін көлікте зарядтау және басқа құрылғыларды қосуға арналған ұяшықтар жабдықталуы мүмкін, мүмкіндігінше әрбір жолаушы орнында. Яғни, жайлы саяхат және киелі жерлерде болу үшін барынша талаптарды ескеру керек. Әрбір дерлік мемлекет көптеген ғасырлар бойы, тіпті мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан қасиетті табиғаттың көрікті жерлерін ұсынады. Осыған байланысты, Қазақстандағы қасиетті туризм соңғы 30-50 жылдар аралығында дамуда, өйткені алдыңғы кезеңдердегідей қоғамдық-саяси және экономикалық өмір салты қасиетті жерлерге қызығушылық тудырмады.

Осылайша, бұл зерттеудің мақсаты әлемде және Қазақстанда қасиетті туризмнің даму перспективаларын зерттеу ретінде анықталуы мүмкін. Мақсат қазіргі уақытта сөзсіз болып табылатын зерттеу тақырыбының өзектілігін анықтайды.

Ғылыми мақаланың идеясы - әлемдегі қасиетті туризмнің негізгі орындары және оның ел экономикасының дамуына әсері.

Зерттеудің ғылыми маңыздылығы қызмет көрсету саласындағы қасиетті туризмнің орнын анықтауда және қасиетті жерлерде туризмнен түсетін табысты ғана емес, сонымен бірге адамдардың рухани және мәдени-тарихи дамуын қамтамасыз етуден тұрады.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы - бұл Қазақстандағы және басқа елдердегі ең маңызды қасиетті орындар туралы мәліметтерді жүйелеу, сондай-ақ олардың елдің ғылыми, мәдени және экономикалық дамуындағы рөлі.

Зерттеу ресми заңды басылымдар мен халықаралық және мемлекеттік органдардың жарияланымдары бойынша жүргізілді.

Зерттеу әдіснамасының талаптарына байланысты зерттеу жүйелік талдау, синтез, логикалық топтау және болжамдар жүргізді, соның негізінде қасиетті туризмнің одан әрі дамуы туралы қорытынды жасалды.

Зерттеу нәтижелері қорытындылар мен ұсыныстарда көрініс табады.

Түйін сөздер: халықаралық туризм, қасиетті туризм, киелі жерлер

**S.D. Ussubaliyeva¹, A. Uaisova¹, G.M. Tusupbekova¹,
Zh.A. Abylkassimova², N.A. Kalganbaev¹**

¹Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan;

²Shakarim State University, Semey, Kazakhstan.

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF SACRED TOURISM IN KAZAKHSTAN

Abstract. Tourism is an important area of the economy, as in many countries it provides the main budget revenue, contributes to the development of restaurant and hotel services, small and medium-sized businesses, and

also increases employment. Sacred tourism is one of the areas of the tourism services market and makes it possible to preserve the historical and cultural heritage through the income from tourists.

Tourists, as a rule, buy Souvenirs and sacred products in sacred places, which is why the development of small and medium-sized businesses for the production of amulets, Souvenirs, photos and booklets is likely. It is also promising to open cafes and restaurants of national cuisine, as close as possible to the era of the opening of the sacred place. In such places, tourists from other countries can try koumiss and shubat, which are produced in a limited number of countries. In Germany and Austria, the production of fermented dry koumiss is patented, and a festival of koumiss is also held, which indirectly serve to popularize Kazakhstan.

Also, of interest are the features of the multinational cuisine of Kazakhstan, which have features and local flavor. It is important to use environmentally friendly products without GMOs and chemicals in the preparation of national drinks and food. Due to the increasing demand for food in tourist centers, there is a need for the development of agriculture, including environmental areas.

For these purposes, it is necessary to create a «Holy geography» of the country, around which a tourist cluster is formed with all the services of providing ecosystems, not only ecological, but also economic.

As a rule, Holy sites are located far from major cities and even localities, especially considering the distance in Kazakhstan, Russia, Canada, Australia, Africa and South America. This problem requires a rational transport and logistics system for the delivery of tourists to the Holy places and their removal in a certain time. All this should be determined using timekeeping for calculating and calculating passenger traffic. At the sites of sacred tourism, it is necessary to gradually replenish the stock of basic necessities, related goods and Souvenirs. To do this, you need to calculate the volume and frequency of cargo transportation.

Souvenir products in Kazakhstan have been produced from the waste of the meat and dairy industry and agriculture since ancient times. Raw materials for souvenir products are the raw materials of crop production, animal husbandry and fishing. Thus, it is possible to establish waste-free production and provide employment for the local population.

On the way to the sacred places should be equipped with places of stops, as the distance can be quite large, which takes a lot of time. Tourists need to relieve their natural needs, for which transport is not always adapted. These places can also be equipped with gas stations, toilets, minimarkets and other service points.

Currently, almost all people use gadgets that require recharging. For this purpose, tour buses or long-distance transport can be equipped with sockets for connecting chargers and other devices, preferably in each passenger seat. In other words, almost every country offers various sights of a sacred nature that have developed over many centuries and even millennia. In this regard, sacred tourism in Kazakhstan has been developing for about 30-50 recent years, as in previous periods the socio-political and economic way of life did not contribute to interest in sacred places.

Thus, the purpose of this study can be defined as a study of the prospects for the development of sacred tourism in the world and in Kazakhstan. The goal determines the relevance of the research topic, which is currently undeniable.

The idea of a scientific article is to present the main places of sacred tourism in the world and its impact on the development of the country's economy.

The scientific significance of the study lies in determining the place of sacred tourism in the service sector and providing not only income from tourism in sacred places, but also in the spiritual and cultural-historical development of people.

The practical significance of the study is to systematize data on the most important sacred places in Kazakhstan and other countries, as well as their role in the scientific, cultural and economic development of the country.

The study was conducted according to information from official legitimate publications and publications of international and state bodies.

In connection with the requirements of the research methodology, the study carried out a system analysis, synthesis, logical grouping and assumptions, based on which conclusions were drawn about the further development of sacred tourism.

The results of the study are reflected in the findings and recommendations.

Keywords: international tourism, sacred tourism, sacred places

Information about the authors:

Ussubaliyeva Saltanat Djumadilovna - Candidate of Geographical Science, docent, Kazakh Ablaihan University of International Relations and world Languages, salta-74@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6520-0618>;

Uaisova Amina, master of Science, Senior Lecturer, Kazakh Ablai khan University of International Relations and world Languages, amina.uaisova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6969-8599>;

Tusupbekova Gulsum Matkarimovna - Candidate of Pedagogical Science, docent, Kazakh Ablaihan University of International Relations and world Languages, matkarimovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9101-8796>;

Abylkassimova Zhibek - Ph.D, Head of the Department of Economics and Management, Shakarim State University of Semey, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-6803-6075>;

Kalghanbayev Nurlan Adilovich - Candidate of Economical Science, docent, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and world Languages, n_kalghanbaev@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4450-8151>

REFERENCES

- [1] Bhatia, A.K. The Business of Tourism: Concepts and Strategies. Sterling Publishers Pvt. Ltd., 2006. ISBN 9788120731189.
- [2] Carolin, L., Lindsay, A. and Victor, W. "Sex Trafficking in the Tourism Industry". Journal of Tourism and Hospitality, Vol. 4, No. 4, 2015. r.r.166-171.
- [3] Holm M.R., Lugosi P., Croes R.R. (2017). Risk-tourism, Threat and Objective Prosperity: Overview and Synthesis // TOURISM MANAGEMENT Volume: 63 p.: 115-122.
- [4] Hunter W.C. (2016). Social structure of social objects in tourism: relative semiotics analysis of Seoul's visual image. Department of Tourism, 54, 221e229.
- [5] Nicoletta Isar. Vision and Performance: A Hierotopic Approach to Contemporary Art // Ierotorija. Sravnitel'nye issledovanija sakral'nyh prostranstv. M.: «Indrik», 2009. S. 341-375.
- [6] Paraskevas A. Levent Altinay, SooCheong (Shawn) Jang Planning Research in Hospitality and Tourism (2nd edition), Routledge, 2016.
- [7] Paraskevas, A. and Brookes, M. Nodes, guardians and signs: Raising barriers to human trafficking in the tourism industry. Tourism Management, 67, 2018, pp.147-156.
- [8] Sh. Tsuji. Creating an Iconic Space. The transformation of Narrative Landscape. // sb. «Prostranstvennye ikony. Performativnoe v Vizantii i Drevnej Rusi». M.: «Indrik», 2011. S. 627-642.
- [9] Tichy M., Noel M. Corporate Global Citizenship: Doing Business in the Public Eye. Lexington Books, 1997. ISBN 9780787910952.
- [10] Aubakirova Zh.Ja., Ajtbembetova A.B., Sidorenko E.N. Konkurentosposobnost' turistskoj otrasli Kazahstana v uslovijah tehnologicheskoy modernizacii // Vestnik KazNU, №4 (126). 2018. S. 190-201.
- [11] Borzyh S.V. Dva puti razvitiya nauki // Filosofskaja mysl'. 2014. № 8. S. 72-90.
- [12] Zenkin S. Nebozhestvennoe sakral'noe: Teorija i hudozhestvennaja praktika. M.: RGGU, 2012.
- [13] Zijadin S.T., Syjeubaeva S.N., Kajdarova S.E., Sarmanova Zh.A. Cifrlj jekonomika negizinde turizm industrijasynyH zhaFdaj men bolashagy // Vestnik KazNU, №2 (124), 2018. 176-185.
- [14] Kajua R. Mif i chelovek. Chelovek i sakral'noe. M.: OGI, 2003. Tarot C. Le symbolique et le sacré: Théones de la religion, Éditions de la Découverte / M.A.U.S.S., 2008.
- [15] Mircha Jeliade (Mircea Eliade) Posuly ravnodenstvija. Memuary. T. I (1907-1937). Zhatva solncevorota. Memuary. T. II (1937-1960). M.: Kriterion, 2008. ISBN 978-5-901337-29-5.,
- [16] Otto, Rudolf'. Svjashhenoe. Ob irracional'nom v idee bozhestvennogo i ego sootnoshenii s racional'nyim (1917) / Per. Rutkevicha A.M. SPb: Izd-vo Sankt-Peterburgskogo un-ta, 2008.
- [17] Oficial'nyj internet-resurs WTTC // <https://day366.ru/wttc-sostavil-reiting-faktorov-snijaushih-tyristicheskiispros/08.02.2018>.
- [18] Oficial'nyj internet-resurs Vsemirnyj sovet po turizmu i puteshestvijam – World Travel & Tourism Council, WTTC // https://ru.qwe.wiki/wiki/World_Travel_and_Tourism_Council. 2020
- [19] Oficial'nyj internet-resurs VTO // https://ru.qwe.wiki/wiki/World_Tourism_Organization
- [20] Oficial'nyj internet-resurs VTO. Tourism Human Capital Development // <https://www.unwto.org/UNWTO-academy>. 2020/
- [21] Oficial'nyj internet-resurs Ministerstva justicii Respubliki Kazahstan // https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premjer_ministr_rk/kultupa/id
- [22] Oficial'nyj internet-resurs MK.RU. Kazahstan. Shishanova O. Urdzharskaja princessa i drugie arheologicheskie sensacii istorii Kazahstana // <https://mk-kz.kz/science/2020/01/15/urdzharskaya-princessa-i-drugie-arkheologicheskie-sensacii-istorii-kazahstana.html>. 15.01.2020.
- [23] Oficial'nyj internet-resurs. Centr «Sakral'nyj Kazahstan» Nacional'nogo muzeja Respubliki Kazahstan // https://www.inform.kz/ru/uchenye-prezentovali-spisok-100-sakral-nyh-mest-kazahstana_a3055505
- [24] Oficial'nyj internet-resurs telekanala Rossija K. Sakral'nye mesta // https://tvkultura.ru/brand/show/brand_id/63730/ 2018. Velikobritanija
- [25] Oficial'nyj internet-resurs Zakon.kz. 10 sakral'nyh mest Kazahstana // <https://www.zakon.kz/4922826-10-sakralnyh-mest-kazahstana.html>. 2018.
- [26] Seleznjov A. G. Islamskie kul'tovye kompleksy kak ierotropii: sakral'nye prostranstva i religioznaja identichnost'. // Vestnik arheologii, antropologii i jetnografii. 2013. №2 (21). S. 111 Arhivnaja kopija ot 2 aprelja 2015 na Wayback Machine
- [27] Ushakov E.V. Filosofija i metodologija nauki. M.: Jurajt, 2017. 392 s. ISBN 978-5-534-02637-5.
- [28] Florenskij P.A. Obratnaja perspektiva // Florenskij P.A., svjashhennik. Soch. v 4-h tt. T. 3 (1). M.: Mysl', 1999. S.46-98.
- [29] Jampol'skij M. Sakral'noe i voobrazhenie. Arhivnaja kopija ot 8 janvarja 2017 na Wayback Machine // Novoe literaturnoe obozrenie. 2012. №118. S. 35-40.
- [30] Zhumaxanova K.M., Smagulova G.S., Yessenzhigitova R.G. Effective management of human capital as the basis for the development of national economy. REPORTS OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ISSN 2224-5227 Volume 5, Number 327 (2019), 74 -83. <https://doi.org/10.32014/2019.2518-1483.144>

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.72>

Volume 3, Number 331 (2020), 111 – 118

MRNTI 06.71.02

A.A. Zhakupov¹, L.Zh. Karimova², A.G. Umurzakov³, N.T. Ismailova², Petr Hajek⁴

¹Kazakh University of Technology and Business, Astana;

²Kokshetau University named after A. Myrzakhmetov, Kokshetau;

³The regional center of youth tourism, local history and ecology under the Department of Education of Akmola region;

⁴European institute of applied sciences and management, Chekhiya.

E-mail: jakypov-alt@mail.ru, lyazat-1978@mail.ru, arman.umurzakov.76@bk.ru, idt12@mail.ru, hajek@bk.ru

ECOLOGICAL AND ECONOMIC PROSPECTS OF TOURISM DEVELOPMENT IN NORTH KAZAKHSTAN

Abstract. The article reveals the environmental and economic prospects for the development of tourism in northern Kazakhstan, clarifies the pressing issues of using tourism potential, and on the basis of the marketing approach, reveals special aspects of the development of the ecological and economic system of the Republic of Kazakhstan, which includes a combination of natural, ecological, socio-economic and social public statements. Certain principles of environmental management taking into account the interests of environmental protection. The most optimal ways of strengthening the economy, its balanced spatial organization from the point of view of environmentally sound distribution of productive forces are proposed. The article substantiates the interests of ensuring the ecological and economic balance of the long-term development of the country and its greening. The tourist and recreational resources of Northern Kazakhstan were studied, prospects were identified, the tourist cluster was considered as a pillar of sustainable tourism development and the development of new recreational spaces through the creation of an innovative tourist product of the region. Arguments are given in favor of the priority consideration of environmental factors in the development of clustering in the tourism sector. The factors for the further development and improvement of the clustering tools are established.

Key words: tourism, tourism potential of the region, environmental and economic security, clustering.

Introduction. In the modern world, in the context of an intensifying process of globalization, the development of individual territories is becoming the basis for increasing the competitiveness of the region and the state as a whole. Tourism plays an important role in solving social problems, ensuring the creation of additional jobs, employment growth and welfare of the country's population, and, thanks to the multiplier effect, affects the growth of the economy, including the development of such areas of economic activity as the services of tourist companies, collective accommodation facilities, communications, trade, transport, production of souvenir and other products, food, agriculture, construction and other industries. Thus, tourism is a catalyst for the socio-economic development of the regions of the Republic of Kazakhstan. Currently, the tourism industry is one of the fastest growing sectors of the world economy, promising from the point of view of using innovations.

New approaches are becoming relevant, suggesting an indirect impact on the development of the region within the framework of the national innovation system by creating conditions for increasing innovative activity and the susceptibility of business entities. The development of many regions is hampered by the lack of necessary conditions: insufficient material and financial resources, underdeveloped research base, inconsistent regional policy, and environmental conditions.

The combination of natural-ecological, socio-economic and socio-political prerequisites for the formation of the economic complex of the Republic of Kazakhstan objectively leads to strong tension in the regional environmental and economic system. The principles of rational nature management, taking

into account the interests of environmental protection, suggest the search for the most optimal ways to strengthen the economy, its balanced territorial and spatial organization from the point of view of environmentally perfect distribution of productive forces.

If we proceed from the interests of ensuring the ecological and economic balance of the long-term development of the country, then greening is a non-alternative and necessary priority. We will try to justify this.

Firstly, it is necessary to proceed from territorial natural and ecological features.

Secondly, the specifics of the country's socio-demographic development also "requires" the greening of the economy. The anthropogenic press on nature is intensifying in conditions of expanding needs. A steady increase in the scale of reproduction objectively increases the degree of involvement of the means of production of natural origin in the process of social production, which leads to their depletion and pollution of the environment. Against the backdrop of modern trends of the almost universal deterioration of environmental conditions in the country, all natural objects (zones) have become, to one degree or another, anthropogenic impact. For example, highland nival zones become objects of extreme tourism.

Thirdly, the development of agricultural production – the main sector of the country's economy as a whole is unsuccessful in terms of environmental and economic safety of society. In general, agrarian reform did not lead to the expected full economic recovery of agriculture, not to mention the greening of land use.

Fourth, social trends also require the implementation of environmentally oriented solutions. The thing is that about 60 % of the population lives on the territory of the forest fund and the socio-economic situation of people depends on the forest. At the same time, the conservation of forest wealth and biodiversity is becoming more complicated. But the forest is a natural complex capable of restoration, on which the entire ecosystem of the regions often rests.

From the point of view of socio-ecological safety, any degradation of the environment exacerbates social inequality, as material wealth puts their owners in privileged conditions, providing conditions for a healthy, high-quality and stable life, inaccessible to the poor, who are forced to endure pollution and the consequences of nature damage. Against the backdrop of an unprecedented transformation of society, permeating the entire system of relations, as a result of the transition to market management mechanisms, a radical breakdown of the lifestyle and psychology of the population occurs. Not only the forms of managing, but also the way of life with their way of life, ideals and value orientations are changing. All this causes a deep depression in society, accompanied by various social deformations and human losses.

Finally, the crisis environmental situation is complicated by the fact that the population (for the most part) is indifferent to the conservation and protection of nature. This is a direct consequence of the low level of environmental culture, environmental education and education. All this together determines the urgent need for structural restructuring of the republic's economy sectors in favor of the priority development of environmentally oriented spheres. In this sense, tourism and recreation has tremendous potential. Fortunately, Northern Kazakhstan has unique tourist and recreational resources, and conditions that are very promising in terms of their use.

Clusters are a pillar of sustainable tourism development and the development of new recreational spaces through the creation of an innovative tourism product in the region.

The main tool for an effective state strategy for the development and management of tourism in countries with a high level of competitiveness has become the cluster approach. It is based on the interaction and cooperation of organizations operating in the tourism industry and government agencies, the natural and environmental capabilities of the region, without which it is impossible to manage innovative activity.

Cluster members receive a number of benefits from joint ventures. These are reducing risk and uncertainty, restricting competition, dominating the market, technological and organizational innovations, strengthening the image, increasing the quality of tourism products, creating conditions for effective marketing, synergistic effect, promoting the development of the regional economy and, as a result, increasing the investment attractiveness of the tourism sector and destinations in general.

A high level of innovation activity is a prerequisite for sustainable socio-economic development of tourism. In this regard, the development of research methods, conditions that determine the level of innovation activity of tourism organizations, is of particular importance, both for economic science and the practice of managing innovation and investment. Insufficient knowledge of cluster development issues in a market economy indicates the relevance and need to study a wide range of theoretical and practical issues in the interest of increasing the competitiveness of Northern Kazakhstan. The development of conceptual and methodological foundations for creating a highly efficient and competitive tourist cluster in the Northern region of Kazakhstan will provide opportunities to meet the needs of Kazakhstan and foreign tourists in services, corresponding to replenish the region's budget, including through tax revenues, foreign currency inflows and investments, increase jobs while maintaining and rationally using the cultural, historical and natural heritage of the region.

Methods. The theoretical and methodological basis of the study was the scientific works of Kazakhstan and foreign scientists on the role and development of the tourism cluster. The information base of the study was the legislative and regulatory acts of the Republic of Kazakhstan and other states, official statistical materials of the Agency of the Republic of Kazakhstan on Statistics, as well as other electronic information resources of international, foreign and Kazakhstan institutions of tourism support and development based on a cluster approach.

In the course of the study, the following methods were used: monographic (when collecting data from primary documents of available tourist infrastructure); grouping method (when grouping enterprises according to homogeneous attributes); design and construction (when calculating indicators for the medium - and long-term prospects); economic and mathematical methods (in the formation of models and options for tourist clusters).

Results. Tourism in modern society is one of the most important aggregated sectors of the state's economy, involving in its orbit a whole range of directions – both at the level of direct contact with the traveler (transport, travel agencies, accommodation and food systems, cultural and entertainment, sports and recreation, sanatorium resort complexes, etc.), and indirectly participating in the formation of integrated tourism services (agriculture, processing industry, fuel and energy s complex, the automotive industry and the production of other means of transportation, communications, construction complex, souvenir industry, and others.).

A significant factor negatively affecting the dynamic development of tourism, both in terms of increasing the number of foreign tourists who are looking for a holiday in Kazakhstan, and in terms of attracting foreign investment in the sphere, is the socio-political situation in the country. The deterioration of the investment climate due to social (corruption), economic (insolvency of the population) and political (political adventurism) reasons aggravates the country's already difficult situation.

In Kazakhstan, there is the problem of protecting nature from the mass of unorganized tourists. Indices of domestic tourism are falling, but the number of unorganized tourists who prefer a “wild” vacation is growing “proportionally”. Such “extreme lovers” become the culprits of forest fires, the deterioration of the landscape. We believe that unorganized, amateur tourists exceed the number of organized tourists and make up 1-1.2 million people. in year. But they do not bring adequate benefits to either the state or enterprises, but they harm the natural environment of the region [3]. The task of reliable protection of recreational areas from the activity of unorganized tourists has not yet been solved. Unfortunately, the republic has missed such an important component of state and public policy in the field of tourism as the formation of a culture of relaxation. It is extremely difficult to do this without the proper development of the “tourist consciousness” of the local population. Tourism consciousness is a definite “ideology of hospitality” in relation to tourists (The Hague Declaration on Tourism, 1989). In some CIS countries, programs are being energetically implemented aimed at creating a tourist awareness of the population of tourist centers. For example, in the Russian Federation, the Sochi-Hospitable City project is successfully operating.

Interest in the Great Silk Road, the main branches of which pass through the territory of Kazakhstan, is growing in the world. So far, this opportunity to expand tourist flows is not fully utilized. According to the World Tourism Organization and UNESCO, the Great Silk Road until 2020 will turn into an attractive

route for tourists, ready to accept a third of travelers around the world. However, this is impossible without regional cooperation with countries - links of the historical route.

Thoughtful understanding of the situation and careful observation of the implementation of national tourism support strategies allows us to conclude that in the modern conditions of developed communications, advertising and promotion of tourism and recreational services at the international level are of particular importance. For example, in recent times, power in Egypt has changed, but the priorities of government agencies to retain and attract foreign tourists have remained unchanged. Therefore, in the opinion of the authors, it is time to strengthen the work on creating a favorable image (image) of Kazakhstan.

Its poor promotion as a country of tourism is the reason for the low awareness of the regions of Kazakhstan in the target tourism markets.

But promotional activities are effective when at the same time a set of measures is being implemented to improve the quality of the tourist complex. A good example is Turkey's strategy to attract Russian tourists at the beginning of this century, when the authorities of this state took unprecedented steps to simplify entry and improve conditions for Russian citizens. This led to the fact that Russian tourists, previously oriented to the tourist market of Greece, for the most part "switched" to Turkey. Currently, there is increasing competition in the global market for tourist and recreational services, which should be taken into account when developing the market of tourist and recreational services in the republic. A further increase in the number of tourists in Kazakhstan will be objectively influenced by the developing leisure industry in the CIS countries. For example, every spring in order to increase competitiveness in neighboring countries (Uzbekistan, Kyrgyzstan), a targeted advertising campaign is carried out. Its task is to attract potential consumers of the main tourist resource of Kazakhstan – recreation and treatment zones to their health resorts. It is predicted that competition will intensify even more over time.

It should be noted that the wear and tear of fixed assets of stationary facilities is increasing in the republic, most of which were erected on projects of the 1960-1970s. Their reconstruction and modernization is required. It restrains the development of resort and recreational tourism and the lack of investment. The fauna is characterized by a variety of commercial species of animals and birds.

Cultural and recreational resources of the republic are an important national wealth. But even in this area many opportunities are not used, reserves are not identified. For example, in Russia there are regular tours, creative tours that are associated with the names, life, autobiographies and works of world famous poets and writers A. Pushkin, Yu. Lermontov, L. Tolstoy, I. Turgenev and others. There are not enough tours in Kazakhstan with the life and work of great Kazakhstani figures and writers.

All types of tourism can be considered promising, in particular - sports, fishing, educational and religious. In a sanatorium-resort economy, along with traditional types of services, it is important to develop speleo, grass, juice, koumiss, and medical treatment. The main feature of many of these types of recreational activities is that they form a specifically Kazakhstani niche in the global market for recreational services and increase competitiveness.

External general economic factors of tourism development as a whole are also favorable. Tourism adds a total of 3.8 % to the global gross domestic product and more than 10 %, taking into account the indirect impact on the development of related sectors of the economy. According to forecasts of the World Tourism Organization, in the next decade, the growth rate of economic indicators in the tourism sector will continue. In the meantime, the tourism business has already declared itself as a dynamic and profitable niche with high growth potential. World tourism accounts for 9.5 % of global investment. The number of jobs directly in the tourism and recreation sector is 74.5 million, taking into account its conjugation with other areas – 225 million.

1. International tourism in connection with profitability and quick payback (the uniqueness of tourism – in its scale) significantly contributes to the exit of the republic from socio-economic decline.

2. The development of tourism, which is characterized by high labor intensity, can lead to an increase in the employment of the population of the republic. In the course of expanding this sphere, construction and production complexes are revitalized (construction of resorts, health resorts, production

of tourist equipment), the service sector (tourist services in health resorts, cultural institutions, cafes and restaurants). The rapid growth of socio-industrial infrastructure: transport, communications, sports, trade, banks.

3. The natural and geographical conditions of Kazakhstan determine the location of tourism enterprises in rural areas, which in turn provides for the solution of the problem of employment of the rural population – one of the most acute at present.

4. Tourism as a highly profitable sphere effectively creates direct and indirect employment, which makes it possible to directly and indirectly raise the standard of living of the population.

In addition, the importance of tourism in Kazakhstan is also growing due to weakening export opportunities, due to the economic crisis. Clearly realizing that it is impossible to develop in isolation from world economic relations, the country is looking for optimal options for export specialization. And tourism, which has entered the top three world business leaders along with the oil and automobile industries, as applied to Kazakhstani reality, can and should become an important article in the export of services. In the modern world, the tourist services market is considered as a means of increasing the country's solvency, as an important element of domestic and foreign policy. Tourism complements, or even just makes up for, the export of traditional goods.

In the republic there is an interdependence, a close relationship between the problem of environmental safety and the socio-economic crisis in society. In this regard, the socio-economic functions of tourism, which contribute to the solution of national tasks to increase the welfare of the population, acquire key importance.

Despite the existing problems in the field of tourism and recreation, associated with a weak material and technical base, lack of investment, lack of trained tourism management personnel, social turbulence and ensuring the safety of vacationers, against the backdrop of the favorable development of world tourism, it remains a promising area of the national economy. The tourism industry of the country is able to adapt faster than all other sectors of the economy to new competitive market conditions and will not only survive, but also develop dynamically.

In order to achieve the ecological and economic balance of long-term development, the greening of the economy and its structural changes are advisable taking into account the fact that there is a reduction in the capacity of regions due to increased vulnerability of their ecosystems against the background of existing environmental disruptions and due to a sharp decrease in the ecological capacity of the territories. Environmentally-friendly structural adjustment should provide for large-scale redistribution, overflow of resources from primary (agriculture, mining) to secondary sectors of the economy (manufacturing, transport, construction, communications) and then to tertiary (services).

Discussion. The research problem is caused by increasing competition in the tourism business, the growth of innovative activity, without which the dynamic development of tourism is impossible. There is a need for such a toolkit for managing tourism development that would allow to evaluate, adopt and implement measures to increase it in the shortest possible time. At the same time, cluster development of tourism is constrained by a number of factors: obsolescence of the material and technical base, insufficient financing of innovative projects, low level of state support, and, as a result, inefficient management of innovative development. This contradiction raises a scientific problem: the need to form a tourism management system based on the use of cluster technologies.

Reasonably organized tourist and recreational production does not lead to the depletion of natural resources, and their use by industry means physical withdrawal (often with the destruction of the environment). From the point of view of environmental and economic safety, tourism (while maintaining rationality) does not deplete natural resources, does not upset the ecological balance. However, it is not a completely “harmless” sphere. As one of the types of nature management, tourism leads to degradation of landscapes and environmental pollution. This requires a search for the optimal permissible norms for tourist visits to various tourist and recreational areas and water areas, taking into account regional specifics.

Although authorities at various levels are beginning to understand the importance of the predominant development of the tourism and recreation sector, tourism nevertheless remains a relatively untapped economic resource. So far, the existing material base of the recreational complex of the republic does not correspond to the recreational potential:

- infrastructure, material and technical base do not meet international standards;
- service sectors remain weak;
- the flow of tourists is reduced due to adverse natural processes.

**А.А. Жакупов¹, Л.Ж. Каримова²,
А.Г. Умурзаков³, Н.Т. Исмаилова², Petr Hajek⁴**

¹Қазақ технология және бизнес университеті, Астана;

²Абай Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау;

³Ақмола облысы білім басқармасының облыстық балалар-жасөспірімдер туризмі,
өлкетану және экология орталығы;

⁴European institute of applied sciences and management, Chekhiya

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДА ТУРИЗМДІ ДАМУДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ БОЛАШАҒЫ

Аннотация. Мақалада Солтүстік Қазақстанда туризмді дамытудың экологиялық-экономикалық перспективалары ашылды, туристік әлеуетті пайдаланудың өзекті мәселелері нақтыланды, маркетингтік тәсіл негізінде қаралған аймақтың ерекшеліктері, сондай-ақ табиғи-экологиялық, әлеуметтік-экономикалық және Қоғамдық-саяси алғышарттардың жиынтығын қамтитын Қазақстан Республикасының экологиялық-экономикалық жүйесінің қалыптасу кезеңдері анықталды. Қоршаған ортаны қорғау мүдделерін ескере отырып, табиғатты ұтымды пайдалану қағидаттары анықталды. Өндірістік күштерді экологиялық мінсіз орналастыру тұрғысынан экономиканы нығайтудың, оны теңдестірілген аумақтық-кеңістіктік ұйымдастырудың неғұрлым оңтайлы жолдары ұсынылды. Мақалада елдің ұзақ мерзімді дамуының экологиялық-экономикалық теңгерімділігін қамтамасыз ету және оны экологияландыру мүдделері негізделген: біріншіден, аумақтық табиғи-экологиялық ерекшеліктерді негізге алу қажет; екіншіден, елдің әлеуметтік-демографиялық дамуының ерекшелігі "экономиканы экологияландыруды" талап етеді; үшіншіден, ауыл шаруашылығы өндірісін дамыту – жалпы алғанда, қоғамның экологиялық-экономикалық қауіпсіздігі тұрғысынан қолайсыз, ел экономикасының негізгі секторын дамыту; және төртіншіден, әлеуметтік үрдістер, сондай-ақ экологиялық бағдарланған шешімдерді іске асыруды талап етеді. Халықтың 60 %-ға жуығы орман қоры аумағында тұрады және адамдардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы орманға байланысты. Бұл ретте орман байлығын сақтау, биоалуантүрлілік қиындауда. Ал орман – қалпына келтіруге қабілетті табиғи кешен. Солтүстік Қазақстанның туристік-рекреациялық ресурстары зерттелді, перспективалар анықталды, туризмнің тұрақты дамуының тірегі ретінде туристік кластер қарастырылды және өңірдің инновациялық туристік өнімін құру арқылы жаңа рекреациялық кеңістіктерді игеру қарастырылды. Туризм саласындағы кластерингті дамытудағы экологиялық факторларды басым есепке алу пайдасына дәлелдер келтірілген. Кластеринг қазіргі заманғы басқару құралдарының бірі ретінде ол Қазақстанға халықаралық тәжірибенің лайықты шығармашылық трансфері арқылы туристік сала кәсіпорындары қызметінің ұтымдылығын арттыруға алып келуі мүмкін. Кластеринг құралдарын одан әрі дамыту және жетілдіру үшін факторлар анықталды.

Түйін сөздер: туризм, өңірдің туристік әлеуеті, экологиялық-экономикалық қамтамасыз етілуі, кластеринг.

**А.А. Жакупов¹, Л.Ж. Каримова²,
А.Г. Умурзаков³, Н.Т. Исмаилова², Petr Hajek⁴**

¹Казахский университет технологий и бизнеса, Астана,

²Кокшетауский университет им. А. Мырзахметова, Кокшетау,

³Областной центр детско-юношеского туризма, краеведение и экологии
при Управлении образования Акмолинской области

⁴European institute of applied sciences and management, Chekhiya.

ЭКОЛОГО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ТУРИЗМА В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. В статье раскрыты эколого-экономические перспективы развития туризма в Северном Казахстане, уточнены актуальные вопросы использования туристского потенциала, на основе маркетинг-

гового подхода выявлены особенности рассматриваемого региона, а также этапы становления эколого-экономической системы Республики Казахстан, который включает совокупность природно-экологических, социально-экономических и общественно-политических предпосылок. Определены принципы рационального природопользования с учетом интересов охраны окружающей среды. Предложены наиболее оптимальные пути укрепления экономики, ее сбалансированной территориально-пространственной организации с точки зрения экологически безупречного размещения производительных сил. В статье обоснованы интересы обеспечения эколого-экономической сбалансированности долгосрочного развития страны и ее экологизация: во-первых, необходимо исходить из территориальных природно-экологических особенностей; во-вторых, специфика социально-демографического развития страны также «требует» экологизации экономики; в-третьих, развитие сельскохозяйственного производства – основного сектора экономики страны в целом неблагоприятно с точки зрения эколого-экономической безопасности общества; и в-четвертых, социальные тенденции также требуют реализации экологически ориентированных решений. Все дело в том, что около 60 % населения проживает на территории лесного фонда и социально-экономическое положение людей зависит от леса. При этом сохранение лесного богатства, биоразнообразия усложняется. А ведь лес – способный к восстановлению природный комплекс, на котором зачастую держится вся экосистема регионов. Изучены туристско-рекреационные ресурсы Северного Казахстана, определены перспективы, рассмотрен туристский кластер как опора устойчивого развития туризма и освоение новых рекреационных пространств через создание инновационного туристского продукта региона. Приведены аргументы в пользу приоритетного учета экологических факторов в развитии кластеринга в сфере туризма. Кластеринг как один из современных управленческих инструментов, который через подходящий творческий трансфер международного опыта в Казахстан может привести к повышению рациональности деятельности предприятий туристской отрасли. Установлены факторы для дальнейшего развития и усовершенствования инструментария кластеринга.

Ключевые слова: туризм, туристский потенциал региона, эколого-экономическая обеспеченность, кластеринг.

Information about authors:

Zhakupov A.A., Kazakh University of Technology and Business. Head of the Department of Management and Tourism, Doctor PhD, Associate Professor; jakypov-alt@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-0381-6799>;

Karimova L.Zh., Kokshetau University named after Abay Myrzakhmetov, Vice-rector for educational and methodical work, professor; lyazat-1978@mail.ru;

Umurzakov A.G., The regional center of youth tourism, local history and ecology under the Department of Education of Akmola region, Kokshetau, arman.umurzakov.76@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9333-8921>;

Ismailova N.T., Doctor PhD, Kokshetau University named after A. Myrzakhmetov, Kokshetau, Senior Lecturer, Analytical work, idt12@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1368-6166>;

Petr Hajek, European institute of applied sciences and management, Chekhiya, Vice-challenger of international relations and sciences, Doctor PhD; hajek@bk.ru; <https://orcid.org/0000-0003-2389-9306>

REFERENCES

- [1] Alsbury A., Jay R. Marketing the best of practice. Praha: Computer Press, 2002. ISBN 80-7226-617-9.
- [2] ČTK, iDNES.cz. (Feb. 27, 2015). The world solves the mystery of dress color. One sees them blue-black, others white-gold. Loaded from Revue iDNES.cz: http://revue.idnes.cz/spor-o-barvu-satu-bilozlate-modrocne-d9g-zajimavosti.aspx?c=A150227_190216_zajimavosti_hro
- [3] Evangel E.J., Fridrich O. 133 games for team motivation and development. Praha: Grada Publishing, 2011. ISBN 978-80-247-3927-4.
- [4] Fisk P. Become a marketing genius. Learn from the experience of major global companies. Brno: Computer Press, 2006. ISBN 80-251-1319-1.
- [5] Abisheva G.O., Mukhamadeyeva R.M., Mukhamadeyeva I.A., Mukhamadeyev T.M., Akokhova N.V. The integrated system of ensuring sustainable development of the region // Proceedings of the 32nd International Business Information Management Association Conference, IBIMA 2018 – Vision 2020: Sustainable Economic Development and Application of Innovation Management from Regional expansion to Global Growth, pp. 3708-3714. (2019).
- [6] Zhakupov A.A., Saparov K.T., Mazbayev O.B., Dzhanelieva G.M., Musabayeva M.N., Atasoy E. Fundamentals of recreation-geographic assessment for tourism development // Oxidation communications. 2015. vol.38, №3. P. 1539-1544.
- [7] Abisheva G.O., Ismailova D.T., Taukenova L.Zh., Mazhikeeva S.S., Ismailova N.T. (2019). Coaching as a tool for enterprise development. News of the national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Vol. 6, N 54 (2019), 24–27. ISSN 2224-526X. Series of agricultural sciences, <https://doi.org/10.32014/2019.2224-526X.71>
- [8] Ismailova N.T., Abisheva G.O., Ismailova D.T. (2019) The role of EVENT-marketing in management. News of the national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Vol. 6, N 328 (2019), 94 – 98. ISSN 2224-5294. Series of social and

human sciences. Michal, Igor. 1994. Ecological stability. Brno: Veronica, 1994. ISBN 80-85368-22-6. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.201>

- [9] Zhakupov A.A., Atasoy E., Galay E. An evaluation of recreational potential of banning order to increase the touristic image of the Pavlodar region. Ordination communication 37. № 3, 871-881 (2014).
- [10] Hanzelková A. Strategic Marketing: Theory for Practice. 1. ed. Praha: C.H. Beck, 2009. ISBN 978-80-7400-120-8.
- [11] Hermochová S. Teambuilding. Praha: Grada Publishing, 2006. ISBN 80-247-1155-9.
- [12] Jakubíková D. Strategic Marketing Strategy and Trends. Praha: Grada Publishing, 2008. ISBN 978-80-247-2690-8.
- [13] Karlíček M. Marketing Communication. Praha: Grada Publishing, 2016. ISBN 978-80-247-5769-8.
- [14] Karlíček M. Introduction to Marketing. Praha: Grada Publishing, 2016. ISBN 978-80-247-4203-8.
- [15] Kotler P. Marketing How to Create and Control New Markets. Praha: Management Press, 2004. ISBN 80-7261-010-4.
- [16] Kotler P. Modern Marketing. 1. ed. Příbram: PBTisk, 2007. ISBN 978-80-247-1545-2.
- [17] Kotler P., Keller K. L. Marketing Management. Praha: Grada Publishing, 2013. ISBN 978-80-247-4150-5.
- [18] Lattenberg V. Event or Successful Action Step by Step Guide for Organizers. Brno: Computer Press, 2010. ISBN 978-80-251-2397-3.
- [19] Machková H. International Marketing. 3rd edition Prague. Grada Publishing, 2009. ISBN 978-80-247-2986-2.
- [20] Miller B. C., Teambuilding – 50 Short Activities. Brno: Computer Press, 2007. ISBN 978-80-251-1618-0.
- [21] Plamínek J. Leading People, Teams and Companies. Praha: Grada Publishing, 2008. ISBN 978-80-247-2448-5.
- [22] Příkrylová J., Jahodová H. Modern marketing communication. Praha: Grada Publishing, 2010. ISBN 978-80-247-3622-8.
- [23] Světlík J. Marketing – The Way to the Market. Zlín: EKKA, 2005. ISBN 80-900015-8-0.
- [24] Šindler P. Event marketing: How to use emotions in marketing communication. Praha: Grada, 2003. ISBN 80-247-0646-6.
- [25] Toman M. Intuitive marketing for the 21st century. Praha: Management Press, 2016. ISBN 978-80-7261-399-1
- [26] Tomek G., Vavrova V. Marketing from idea to implementation. 3. ed. Příbram: PBTisk, 2011. ISBN 978-80-86946-45-0.
- [27] Vašítková M. Marketing of Services - Effectively and Modernly. Praha: Grada Publishing, 2014. ISBN 978-80-247-5037-8.
- [28] Vysekalová, J. Dictionary of basic concepts of marketing and management. Praha: FORTUNA, 1998. ISBN 80-7168-504-6.
- [29] Vysekalová J. Marketing Emotions. Praha: Grada Publishing, 2014. ISBN 978-80-247-4843-8.
- [30] Vysekalová, J., Vydrová J., Strnad P., Postler M. Marketing. Praha: Fortuna, 2006. ISBN 80-7168-979-3.
- [31] Vysekalová J., Strnad P., Vydrová J. Fundamentals of High School Marketing. Praha: Fortuna 2003. ISBN 80-7168-419-8.
- [32] Wilson H., Mcdonald M. Marketing plan preparation and successful implementation. Brno: BizBooks, 2012. ISBN 978-80-265-0014-8.
- [33] Zamazalová M. Marketing of a Business Company. 1. ed. Praha: Grada Publishing, 2009. ISBN 978-80-247-2049-4.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.73>

Volume 3, Number 331 (2020), 119 – 126

MRNTI 87.29.35

**J. A. Nazikova¹, M. A. Kaldygozova¹, D. T. Ismailova³,
G. O. Abisheva², N. B. Shamuratova², Petr Hajek⁴**

¹Taraz State University named after M.Kh.Dulati, Taraz;

²Kokshetau University named after A. Myrzakhetov, Kokshetau;

³Kazakh University of Technology and Business, Astana;

⁴European institute of applied sciences and management, Chekhiya.

E-mail: zanagul_73@mail.ru, meruet-75@mail.ru, idt12@mail.ru,
gulya_1363@mail.ru, naza_1@mail.ru, hajek@bk.ru

MANAGEMENT OF DRAINAGE CONDITIONS IN SELECTED BASIN RIVER IN THE CURRENT ECON SITUATION

Abstract. The article discusses the management of drainage conditions in a selected river basin in the current economic situation. To analyze the current state of the landscape in the area under consideration and identify problems in the basin, a thesis analysis was carried out. The results of the analysis will contribute to solving a number of regional problems, which will lead to environmental sustainability and increase the current economic situation in the region. The article describes the process of managing the territorial system of environmental and economic sustainability of the region.

Key words: management of drainage conditions in the selected river of the basin, landscape measures, landscape features, management of the regional system of ecological and economic sustainability of the region.

Introduction. Currently, people's access to the landscape is insufficient, which is seriously due to the adverse effects of climate change affecting the current state of the region's economy. Landscape is an integral part of our life and directly affects its quality of life. Processes, rules and behavior should be established to ensure that the landscape is not damaged and that sustainable development of the landscape and society is ensured [1].

The aim of the work was to professionally identify disappearing areas in the part of the selected river basin, starting from the source, from the sources of its tributaries to the reservoir at its end. To analyze the current state of the landscape in this area and identify problems in the basin, a thesis analysis of the impact of this problem on the regional economy was carried out [2].

The flow conditions in the selected river basin in the reservoir are violated mainly due to flow regulation, drainage of agricultural land and inappropriate agricultural activity due to extensive erosion. River basins in the area under consideration are currently carefully regulated and drained as a result of improper reclamation measures and are hydrologically unstable.

Methods. In the research process, general methods of scientific knowledge were used, namely empirical research methods (observation, comparison, measurement, experiment) and theoretical research methods (abstraction, analysis and synthesis, idealization, induction and deduction, mental modeling, ascent from abstract to concrete).

The empirical level of knowledge includes: observation of phenomena, the accumulation and selection of facts, and the establishment of relationships between them.

The theoretical level was associated with the predominance of mental activity, with the comprehension of empirical materials, its processing. At the theoretical level, we have revealed the internal structure and regularity of the development of the territorial system and phenomena, their interaction and conditionality.

Results. This study focuses on the issue of landscape management, which is an integral part of our life both in rural areas and in cities, focused on the flow conditions in the landscape. We preferred this topic because we are dealing with the issue of reservoir management in order to create the basis for making managerial decisions in the field of improving the quality of life of the population and the economic stability of the region. The subject of our interest will be the river basin from the source of the Svatka river to the Vir reservoir (hereinafter VN - Reservoir ~ Vodni-nadzh or Plotina). This area includes the Svatka River, which originates under the Zhakova Mountain near the village of Tsikhay in the Shar nad Sazavou district, a spring and tributaries of the Svatka reservoir Vire [3]. The described basin is environmentally unstable due to environmental pollution resulting from industrial and agricultural activities in the surrounding areas. The administration of this region is entrusted to the state-owned enterprise of the Morava River Basin, the administration also falls under the state-owned enterprise Lesia of the Czech Republic.

The theoretical part contains a set of basic theoretical knowledge and knowledge in the areas of ecological stability, territorial system of ecological stability, land consolidation, further knowledge of sustainable development, climate and the impact of agriculture on the landscape.

Recently, water managers have been facing the problem of phosphorus pollution on the Svatka River, which causes eutrophication of water not only on the Vir reservoir (VN Vir), but also on the Brno reservoir. Problems with water quality are already visible in the upper catchment area of the Svatka River, especially at the tributary of the Svatka White Stream [4]. The basin of the Vir reservoir is strongly anthropogenically affected. Water quality, both surface and underground, is most affected by point sources of pollution. Practical farming practices are another harmful impact on water quality, as well as inadequate treated wastewater from industrial and service establishments, which are abundant sources of nutrient supply. In addition, municipalities with up to 1,000 inhabitants (total number of approximately 10,000 inhabitants to solve) have a share in water pollution, where sewerage is not sufficiently solved. Also, the water in the Vir reservoir is faced with eutrophication due to the increased nutrient content, the occurrence of toxic cyanobacteria in the reservoir, which makes it difficult to adjust raw water for drinking. The importance of the Vir reservoir increased after it was selected as one of two sources of drinking water for Brno, which led to the construction of the Vir regional water main in 1988–2001 with a water treatment plant in Svařec and a conduit from this treatment plant to Brno (Morava River Basin). Therefore, as a native of Brno, the quality of the water in Svatka and the Vir reservoir are of direct concern to me. It can be assumed that the amount of drinking water taken from the Whirlpool's regional water supply will increase. The fact that the Vir reservoir is intended for the future as a reservoir of drinking water can also be deduced from the planned investments of the Morava River Basin, such as the plan for the Study of Improvement of Water Management, Water Quality and Restoration of Ecological Stability (Morava River Basin).

Eutrophication is one of the biggest problems in most Czech dams. The Švihov reservoir on the Želivka River, which is the largest reservoir of drinking water in the Czech Republic and the main source for Prague, is facing problems. Potato and sown maize are planted on sloping fields around the reservoir [5]. Representatives of public benefit corporation Net Želivka draw attention to how any stronger rain to flush the tank with fresh water arable land with chemical fertilizers. As a result of obvious soil erosion, the quality of drinking water in tributaries to the water reservoir is deteriorating (Vokáček, 2014).

An equally serious problem is erosion flushing, not only in the Czech Republic, but also worldwide. As a result of erosion, for example, a crash occurred in February 2017 at the highest dam in the US on Lake Oroville, California, where an emergency spillway appeared due to erosion. There was a great danger with the enormous consequences of the disaster (Hroch, 2017) (Vejvodová, 2017). If we look for erosion threats in the Czech Republic, then the Plumlov Reservoir can be an example, where adjacent gardens began to slide down due to erosion. A measure planned to eliminate or mitigate the effects of erosion is the construction of a stone wall at the Čubernice pond in Mostokovice (Havlík, 2013). The Morava River Basin states that erosion is a major threat at the Plumlov Reservoir, but it also points out that the issue of erosion is not limited to this area (Morava River Basin).

Land consolidation must be designed in a high quality and professional way to fulfill its purpose. If this is not the case, the implementation of land consolidation is unnecessary, costly and without the desired effect (Syrovatka).

The aim of this PhD thesis is to survey all the land cadastre, the source of the river Svratka, Svratka tributaries from the springs to the water tank Vír, analyze the current state of the landscape in this area and to detect problems in the basin and in the tank [7]. The aim of the thesis is to find out the attitude of the management of municipalities with extended powers and the representative of the state enterprise of the Morava River Basin to the issue of land consolidation and runoff conditions in the area. To find out whether the interviewees perceive the problem or whether they have enough information on the problem.

Part of the dissertation will be a research, in which I set the following four main objectives:

- problems and solutions of runoff conditions from the point of view of dam Vír;
- mapping of cadastral areas from the Svratka spring to the Vír reservoir, including river basin problems;
- the attitude of municipalities with extended powers to the solution of runoff conditions;
- evaluation of communication with representatives of municipalities with extended powers.

The level of ecological stability can be estimated on the basis of the proportion of successively developed ecosystems composed of self-spreading organisms that are able to sustain themselves without any additional energy (Michal, 1994).

Violation of ecological stability results in accelerated and fluctuating water runoff from the landscape, leaching of nutrients, dangerous erosion and soil drainage (Syrovátka, 2008).

KES scale:

- KES up to 1, 5: a heavily exploited landscape with significant disruption of natural structures;
- KES 1, 51 - 3,00: intensively used agricultural landscape;
- KES 3, 01 - 5,00: cultural landscape with common use;
- KES 5, 01 or more: a landscape with a significant predominance of natural elements, at a higher level of coefficient landscape close to nature and natural.

Territorial system of ecological stability

The Territorial System of Ecological Stability (TSES) defines Act No. 114/1992 Coll., On Nature Protection in Section 3 (1) as “an interconnected set of natural and altered but naturally close ecosystems that maintain the natural balance... defining the system of ecological stability, in order to preserve and reproduce natural resources; favorably affect the surrounding less stable parts of the landscape and create the basis for the multifaceted use of the landscape determined and evaluated by the authorities of spatial planning and nature protection, water management, protection of agricultural land resources and state forestry administration” (Czechia, 1992).

The delimitation of TSES consists in the division of landscape from the point of view of biogeographical and typology of communities in relation to habitat conditions. The creation of TSES is a long-term process. Complex land consolidation can also contribute to the improvement of TSES elements, see Chapter 8. Within these complex land consolidations, the parcel delimitation of TSES parts ensures territorial protection and enables the implementation of TSES. TSES also serves as a basis for planning other activities in the landscape (forests, river revitalization, traffic constructions) (TSES).

TSES enables revitalization and restoration of landscape features and improvement of complexes of landscape functions, which include protection against soil erosion and water retention in the landscape (Michal, 1994).

Compositional elements of TSES are:

- Biocentre – we can name it as a natural living space (or a set of these living spaces) on which a plant or animal, or a space, that allows the permanent existence of a natural or altered naturally close ecosystem to live. It is a small space in the landscape without disturbing the environment from less stable area
- Biocorridors - are or are to be made up of an ecologically important part of the landscape that supports biocentres and allows migration, spread and mutual contacts of organisms. These are narrow sections of the landscape that line the farmland and watercourses
- Interactive elements – are ecologically important elements in the landscape. These are ecologically important line communities, creating living conditions for plants and animals, which significantly influence the functioning of ecosystems of cultural landscape (groves, solitary trees).

Definition ÚSES is included in the planning documentation, and the various details (zoning plans of municipalities, the principle of territorial development of regions, territorial development policy) and is

therefore binding when it becomes part of the planning documentation [10]. In terms of complex land consolidation, the TSES is incorporated into the plan of common facilities (CTU, 2010).

The TSES on water elements is linked to a tangle of watercourses, which are natural biocorridors. Natural biocentres (water and wetland areas bound to the watercourse, such as blind arms of a watercourse or pools in the floodplain of a watercourse) may also be bound to the watercourse. A number of habitat stagnant waters are on ponds (AOPK). Wherever large-scale farming is conducted, the network of interactive TSES elements is sparse (Syrovatka).

ORPs register a direct relationship between runoff conditions, local climate and complex land consolidation. It agrees that well-executed comprehensive land consolidation can contribute to mitigating the negative impact of weather changes.

ORPs are familiar with the MRD subsidy program, they would be interested in a landscape study within the 9th Call for Applications for Resistance from IROP, yet none of the ORPs has submitted and does not plan to submit.

The issue of water conservation in the landscape is dealt with in the ORP Nové Město na Moravě by permitting new water reservoirs, wetlands, ponds, pools, the establishment of rainwater soaks in family houses, the use of rainwater as domestic water for households. The village of Bystřice nad Pernštejnem solves the problem by revitalizing its water reservoirs. ORP Polička solves the problems in the territorial plan (see chapter 9.14. of this work). ORP Žďár nad Sázavou has only a few cadastre in the given territorial order and did not comment on this issue.

Evaluation of communication with representatives of municipalities with extended powers

The aim of the work was to professionally determine the endangered areas in the part of the Svratka river basin, from the Svratka spring, from the sources of its tributaries to the Vír reservoir, to analyze the current state of the landscape in this area and to identify problems in the basin. The attitude of the management of municipalities with extended powers and the representative of the Morava River Basin to the issue of land consolidation, runoff conditions and possibilities of investigation were ascertained.

At present, people's access to the landscape is inadequate, which is serious because of the adverse effects of climate change. Landscape is an integral part of our life and directly affects its quality [13]. Processes, rules and behaviors must be set up to ensure that the landscape is not damaged and that the sustainable development of the landscape and society is ensured.

The authors of the research in Senotín offer a starting point in the sense of a new systemic approach to the landscape, which means understanding that the individual landscape units and their parts are RETU. The aim of the systemic approach is then a consistent thought-out effort to restore the landscape's ability to retain water in the soil and use it to stabilize the climate through transpiring greenery, which will then stabilize the balance components of the water regime and prioritize restoration of water-thermal conditions in the landscape. The authors also point out the absurdity of the current way of defense against the ecological instability of the landscape, which consists in the construction of new dams and other regulations of watercourses. Here we come between two opinions of experts, on the one hand, the opinion of water managers advocating the construction of new reservoirs, and on the other, the opinion of experts from various professions concerned, arguing that it is important to manage water in the soil and use its retention capacity (Syrovátka, 2004).

Based on the prepared project Clean Water for Pilsen, it can be stated that with the cooperation of stakeholders such as representatives of municipalities, landowners, project solvers, land office, design office, as well as local and volunteers, conditions in the landscape. Such projects are based on available data and information, on quality evaluation of the landscape, specific land registers and river basins, taking into account all necessary aspects. The CPAs take into account the needs of the landscape in connection with the demands of stabilization of runoff conditions and protection against undesirable impacts of climate change. Mutual cooperation of interested – experts and laymen – is the basis for functional implementation of complex land consolidation. Land consolidation must be perfectly prepared and well executed. Only if these conditions are met can land consolidation improve the condition of the landscape (Syrovatka) (Slunečko, 2012).

The revitalization of the catchment area affects not only the people in the area above the Vír dam, but also the people living below it. Since the Vír reservoir is a reservoir of drinking water for Brno, the revitalization of the basin above the Vír reservoir should be of interest to both Brno citizens and people around it. The Vír reservoir sells raw water regardless of its quality, and its pollution is a factor in

calculating the price of drinking water. Waterworks have to incur ever higher costs for removal of undesirable substances in water (see example of waterworks in Pilsen). If we compare the price of drinking water between 2013–2017, we find that the price of water is constantly rising. In 2013, this price was 31, 40 CZK / m³ and in 2017 it rose to 37.08 CZK / m³ including VAT. Of course, the rising price of water is not only influenced by its poor quality, which the sewage treatment plants have to deal with, but also by the development of consumption and prices of basic inputs, especially the creation of resources for renewal, repairs and maintenance of water infrastructure, 2016)

Additional sources in the Svratka river basin, where other damage was identified. They should be consistent with spring break patterns.

Discussion. Following the results of research in this area, I see as a fundamental solution to the problem of land consolidation an excellent tool for revitalizing the landscape and increasing its resistance to some negative manifestations of climate change. We consider it important to start the CoPU processes “from below”, that is, with a community-led process based on the acquisition of various allies. We believe that it is important to be more educated in order to master an excellent tool – a complex landscape design - as a tool to revitalize the landscape and increase its resistance to some negative manifestations of climate change.

**Ж.А. Назикова¹, М.А. Калдыгозова¹, Д.Т. Исмаилова³,
Г.О. Абишева², Н.Б. Шамуратова², Petr Hajek⁴**

¹М.Х. Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университеті, Тараз;

²А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау;

³Қазақ технология және бизнес университеті, Астана;

⁴European institute of applied sciences and management, Chekhiya

ҚАЗІРГІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙДА ТАҢДАУЛЫ ӨЗЕН БАССЕЙНІНДЕ ДРЕНАЖ ШАРТТАРЫН БАСҚАРУ

Аннотация. Мақалада қазіргі экономикалық жағдайда таңдалған бассейн өзеніндегі дренаж шарттарын басқару қарастырылады. Қарастырылып отырған саладағы ландшафттың қазіргі жай-күйін талдау және бассейндегі проблемаларды анықтау үшін тезистік талдау жүргізілді. Талдау нәтижелері өңірлік сипаттағы бірқатар проблемаларды шешуге ықпал етеді, бұл өңірдегі экологиялық тұрақтылыққа және қазіргі заманғы экономикалық жағдайды арттыруға әкеледі. Мақалада аймақтың экологиялық-экономикалық тұрақтылығының аумақтық жүйесін басқару процесі сипатталады.

Осы мақаланы зерттеу және жазу нәтижелері бойынша Свратка өзені алабындағы Вир су қоймасына ағу жағдайлары негізінен ағуды реттеуге, ауыл шаруашылығы алаңдарын құрғатуға және кең эрозия нәтижесінде ауыл шаруашылығы қызметіне сәйкес келмейтін ауыл шаруашылығы қызметіне байланысты бұзылатыны анықталды. Қарастырылып отырған облыстағы Свратка өзенінің бассейндері қазіргі уақытта тиісті емес мелиорациялық іс-шаралар нәтижесінде мұқият реттеледі және кептіріледі және гидрологиялық тұрақсыз болып табылады. Бассейнде ландшафтан судың жылдам ағуына байланысты су мөлшерінің азаюы байқалады. Таяқша астындағы ақ ағындағы және Витохов кадастрлық ауданындағы ең қиын жағдай, онда мен қысқа мерзімде ҚКП-ны іске қосуды ұсынамыз.

Жоғарыда көрсетілген мәліметтерге сүйене отырып, осы саладағы зерттеулердің нәтижелері, мен жерді шоғырландыру проблемасын іргелі шешу ретінде ландшафтты жандандыруға және климаттың өзгеруінің кейбір теріс көріністеріне оның тұрақтылығын арттыруға арналған тамаша құрал ретінде көремін. Өзен бассейнінде мен ОБП тұрғысынан өзен бассейніндегі шындыққа сай қауымдық КОП процесіне бетпе-бет келдім. Зерттеуге сәйкес, ЭПО өкілдері жерлерді шоғырландыру қажеттілігі туралы біледі, бірақ кейбір жағдайларда олар қоғамдастықтың басшылығымен ММС-ға түзетулер енгізу мүмкіндігімен таныс емес. Зерттеулер ДРК жерлерді шоғырландыруға ықпал етпейтінін көрсетті. Бұл қаржының жетіспеуіне, әкімшілік ауыртпалыққа, уақытша аспектілерге, меншіктің күрделі қатынастарына және Бюродағы күн тәртібімен жұмыс істеу үшін персоналдың жетіспеушілігіне байланысты. Егер RIP жерді шоғырландыруды жүргізуді жоспарласа, онда жер тізілімдері үшін басымдық бір деңгейінде емес, муниципалитеттер құзырында болады.

Біз Ұлы аспапты – күрделі Ландшафт дизайнын ландшафтты жандандыруға және климаттың өзгеруінің кейбір теріс көріністеріне оның тұрақтылығын арттыруға арналған құрал ретінде түсіну үшін неғұрлым білімді болу маңызды деп санаймыз. Муниципалитеттер, түрлі одақтастар және жергілікті қауымдастықтар

арқылы төменнен Сору процестерін іске қосу маңызды. Мен осы проблемада ең жақын тәжірибесі бар экологтар, сушылар немесе фермерлер, әсіресе, кеңінен қатысудың ықтимал тәсілі ретінде көремін. Жер иеленушілер егіншіліктің қазіргі жай-күйін тұрақсыздыққа сендіруі тиіс және шешімсіз сапаның төмендеуіне және демек, жер құнының төмендеуіне алып келеді.

Түйін сөздер: бассейнің таңдаулы өзеніндегі дренаж шарттарын басқару, ландшафтық әлемдер, ландшафт ерекшеліктері, өңірдің экологиялық-экономикалық тұрақтылығының аумақтық жүйесін басқару.

**Ж.А. Назикова¹, М.А. Калдыгозова¹, Д.Т. Исмаилова³,
Г.О. Абишева², Н.Б. Шамуратова², Petr Hajek⁴**

¹Таразский государственный университет им. М.Х. Дулати, Тараз;

²Кокшетауский университет им. А. Мырзахметова, Кокшетау;

³Казахский университет технологий и бизнеса, Астана;

⁴European institute of applied sciences and management, Chekhiya

УПРАВЛЕНИЕ УСЛОВИЯМИ ДРЕНАЖА В ИЗБРАННОЙ РЕКЕ БАСЕЙНА В СОВРЕМЕННОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ

Аннотация. В статье рассматривается управление условиями дренажа в избранной реке бассейна в современной экономической ситуации. Для анализа современного состояния ландшафта в рассматриваемой области и выявления проблем в бассейне был проведен тезисный анализ. Результаты анализа будут способствовать решению ряда проблем регионального характера, что приведет к экологической устойчивости и повышению современной экономической ситуации в регионе. В статье описывается процесс управления территориальной системой эколого-экономической устойчивости региона.

По результатам исследования и написания данной статьи было установлено, что условия стока в бассейне реки Свратки к водохранилищу Вир нарушаются, главным образом, из-за регулирования стока, осушения сельскохозяйственных площадей и несоответствующей сельскохозяйственной деятельности в результате обширной эрозии. Бассейны реки Свратки в рассматриваемой области в настоящее время тщательно регулируются и осушаются в результате ненадлежащих мелиоративных мероприятий и являются гидрологически нестабильными. В бассейне наблюдается уменьшение количества воды из-за ускоренного стока воды с ландшафта. Самая критическая ситуация в Белом потоке под Поличкой и в кадастровом районе Витихова, где мы предлагаем запустить КПК в кратчайшие сроки.

Следуя вышеуказанным данным нами, было определено, что результаты исследований в этой области, видим в качестве фундаментального решения проблемы консолидации земель отличный инструмент для оживления ландшафта и повышения его устойчивости к некоторым негативным проявлениям изменения климата. В речном бассейне мы столкнулись с процессом общинного КОП с реальностью в речном бассейне с точки зрения ОВП. Согласно исследованию, представители ОВП знают о необходимости консолидации земель, но в некоторых случаях они не знакомы с возможностью внесения корректировок в ОМС под руководством сообщества. Исследования показали, что ОПР не способствует консолидации земель. Это связано с нехваткой финансов, административным бременем, временными аспектами, сложными отношениями собственности и нехваткой персонала для работы с повесткой дня в Бюро. Если RIP планируют провести консолидацию земель, то приоритет для земельных реестров находится в компетенции муниципалитетов, а не на уровне RIP.

Мы считаем, что важно быть более просвещенным, чтобы понять великий инструмент - сложный ландшафтный дизайн - как инструмент для оживления ландшафта и повышения его устойчивости к некоторым негативным проявлениям изменения климата. Важное значение придается запуску процессов CoPU снизу через муниципалитеты, различных союзников и местные сообщества. Это возможный способ широкого участия, особенно экологов, водников или фермеров, которые имеют самый близкий опыт в этой проблеме. Землевладельцы должны будут убедить нынешнее состояние земледелия в неустойчивости, что приведет к снижению качества и, следовательно, стоимости земли.

Ключевые слова: управление условиями дренажа в избранной реке бассейна, ландшафтные меры, особенности ландшафта, управление территориальной системой эколого-экономической устойчивости региона.

Information about authors:

Nazikova Zh.A., Taraz State University named after M.Kh.Dulati, Head of the Department "Management". PhD in Economics; zanut_73@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-6962-5672>;

Kaldygozova M.A., Taraz State University named after M.Kh.Dulati Senior Lecturer Master; meruet-75@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-4158-399X>;

Ismailova D.T., Kokshetau University named after Abay Myrzakhmetova, Professor Candidate of Philological Sciences, Doctor DBA; idt12@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-4294-2189>;

Abisheva G.O., Kokshetau University named after Abay Myrzakhmetov, Head of the Department "Tourism,NVP,FCS", Doctor PhD; gulya_1363@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-6819-8787>;

Shamuratova N.B., Kokshetau University named after Abay Myrzakhmetov, Associate Professor of the Department "Accounting and Management" Ph.D in Economics; naza_1@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-8566-0758>;

Petr Hajek, European institute of applied sciences and management, Chekhiya, Vice-challenger of international relations and sciences, Doctor PhD; hajek@bk.ru; <https://orcid.org/0000-0003-2389-9306>

REFERENCES

[1] Duras, Jindrich. 2006. vakinfo.cz.NEW CHALLENGES FOR WATER TANK MANAGEMENT. [website] 2006 <http://www.vakinfo.cz/vodni-hospodarstvi/vodni-Hospodarstvi-cr/novevyzvypromanagenentnadrzi/>

[2] EU. 2000. Directive 2000/60 / EC. eAGRI. [website] October 23, 2000. http://eagri.cz/public/web/mze/legislativa/predpisy-es-eu/Legislativa-EU_x1991-2000_Smernice-2000-60-Vodnihosp.html

[3] Fiedler, Jiří, PONDĚLÍČEK, Michael, ŠILHÁNKOVÁ, Vladimíra. 2008. Territorial analytical data of the municipality with extended competence Polička, Sustainable Development Analysis. polička.org. [website] November 2008 <http://www.policzka.org/soubory/uap/RURU.pdf>.

[4] Adamek, Helesic, Marshal and Rulik. 2014. Applied hydrobiology, Translated by Katařina Němečková. Ceske Budejovice: University of South Bohemia in Ceske Budejovice, Faculty of Fisheries and Protection of Waters, 2014. ISBN 978-80-7514-025-8.

[5] Bukáček, Matějka. 1999. Evaluation of landscape character. In. Landscape management - aims and methods. [editor] P. Sklenička I. Vorel. Prague: CTU, 1999. ISBN 80-01-01979-9.

[6] Ecological Services Ltd., Agency for Nature Conservation and Landscape Protection of the Czech Republic, ME CR, 2005. ISBN 80-239-6351-1.

[7] Kvítek, Tomáš et al. 2006. Agricultural amelioration. České Budějovice: University of South Bohemia, Faculty of Agriculture, 2006. ISBN 80-7040-858-8.

[8] Literature LÖW, Jiří and Michal, Igor. 2003. Landscape character. Kostelec nad Černými lesy: Forestry work,2003. ISBN 80-86386-27-9.

[9] Maier et al.. 2012. Sustainable Development of Territory. knihy.abz. [website] 2012 http://knihy.abz.cz/imgs/teaser_pdf/4449788024741987.pdf

[10] Abisheva G.O., Ismailova D.T., Taukenova L.Zh., Mazhikeeva S.S., Ismailova N.T. (2019). Coaching as a tool for enterprise development. News of the national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Vol. 6, N 54 (2019), 24–27. ISSN 2224-526X. Series of agricultural sciences. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-526X.71>

[11] Medunova, Iveta. 2013. Model study of river basin management management optimization.: University of Economics, Prague - Faculty of Management, 2013.

[12] Ismailova N.T., Abisheva G.O., Ismailova D.T. (2019) The role of EVENT-marketing in management. News of the national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Vol. 6, N 328 (2019), 94–98. ISSN 2224-5294. Series of social and human sciences. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.201> Michal, Igor. 1994. Ecological stability. Brno: Veronica, 1994. ISBN 80-85368-22-6

[13] Czechia. Act No. 254/2001 Coll. *Ministry of the Environment*. [website] June 28, 2001. <http://www.mzp.cz/www/platnalegislativa.nsf/2a434831dcb8e3fc12564e900675b1b/20f9c15060cad3aec1256ae30038d05c?OpenDocument>.

[14] Czechia. Act No 1992. Act No. 114/1992 Coll. *Ministry of the Environment*. [website] February 19, 1992. <http://www.mzp.cz/www/platnalegislativa.nsf/d79c09c54250df0dc1256e8900296e32/58170589e7dc0591c125654b004e91c1?OpenDocument>.

[15] Czechia. Act No ACT No 139/2002 on land consolidation. *portal.gov*. [website]

[16] Czechia. Act No 1992. Act No. 17/1992 Coll. *Public administration portal*. [website] 1992 <https://portal.gov.cz/app/zakony/zakon.jsp?page=0&nr=17~2F1992&rpp=15#seznam>

[17] Havlík, Radim. 2013. The builders will also repair a piece of the shore of the "Bahňák" dam, due to erosion. *prostejovsky.denik*. [website] January 7, 2013. http://prostejovsky.denik.cz/zpravy_region/stavbari-opravi-i-kousek-brehu-prehrady-kvuli-erozi-20140106.html.

[18] Hroch, Jaroslav, CTK. 2017. There is a danger of rupture of the highest American dam, blocking a hole with stones will not go. *spravy.idnes*. [website] February 13, 2017 http://zpravy.idnes.cz/usa-dam-protrzeni-evakuace-kalifornia-fee-zahranicni.aspx?c=A170213_060641_zahranicni_ane.

[19] Michal, Igor. 1994. *Ecological stability*. Brno: Veronica, 1994. ISBN 80-85368-22-6.

[20] Slunečko, M, Syrovatka, O. 2012. Another story of endangered nature and people. [website] 2012. http://tv.sms.cz/televize/CT2/20121104/1540056876-Nedej-se?porad_stav=archiv.

[21] Syrovatka. 2004. Towards a paradigm of sustainable development. *Selected socio-scientific aspects of environmental management*. University of Economics, Prague, Department of Social Sciences, 2004.

[22] Syrovatka. 2015. Clean water for Pilsen. *regio-adaptation*. [website] 2015. <http://www.regio-adaptace.cz/cs/examples-prax/35/>. Clean water for Pilsen. *regio-adaptation*. [website] <http://www.regio-adaptace.cz/cs/example-prax/35/>.

[23] Syrovatka. 2004. Man and European Landscape. *Selected socio-scientific aspects of environmental management, Hejda J.* University of Economics, Prague, Department of Social Sciences, 2004.

[24] Syrovatka. 2008. Landscape ecological aspects of prevention of negative impacts of climatic changes in river basins. *Study prepared for TG Masaryk Water Research Institute, Research on adaptation measures to eliminate the impact of climate change in regions of the Czech Republic (Research Program in the Agrarian Sector 2007-2012)*.

[25] Syrovatka, Miloslav. 2001. *Change of approaches to landscape – condition of sustainable development. Proceedings of the conference Face of the Landscape – Landscape of Home No. 1: Landscape as a Natural Space*. Prague - Pruhonic: Studio JB, 2001. 80-86512-02-9.

[26] Vejvodova, Nela, Vladykova, Marie. 2017. Helicopters are supposed to prevent a disaster on an American dam. Erosion created a 60-meter hole. *list*. [website] February 13, 2017. <https://www.seznam.cz/zpravy/clanek/ejvyssi-p-Damrade-ve-spojnych-staty-hrozi-protrzeni-27970>.

[27] Vokacek, Martin. 2014. How to prevent water pollution in Želivka? A joint memorandum was created. *iDNES.cz*. [website] July 31, 2014. http://jihlava.idnes.cz/jak-zamezit-znecistovani-pitne-vody-stoji-to-hodne-penez-pzb-/jihlava-spravy.aspx?c=A140731_2086784_jihlava-spravy_mkk.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.74>

Volume 3, Number 331 (2020), 127 – 136

M. Nurmakhanova¹, M. Elheddad²¹ KIMEP University, Almaty, Kazakhstan,² University of Hull, Hull, United Kingdom.E-mail: miranur@kimep.kz, m.m.elheddad@gmail.com**MANAGING THE NATURAL RESOURCE CURSE
OF CENTRAL ASIA**

Abstract. The goal of this paper is to examine the nature of the relationship between real GDP, real exchange rate, and oil prices. In a new insight into resource effects on commodity dependent economies, we illustrate that oil price changes have a directly an asymmetric effect on real GDP. We employ VAR approach to time series data for the period 2000-2017. Results of Wald, Granger multivariate causality, and Likelihood Ratio tests indicate that linear commodity price changes (and other oil price transformations) are significant for the dominant central Asian economy of Kazakhstan. Positive price increases have a far larger magnitude of positive effect on GDP than equivalent oil price in a second observation. Additionally, results of this research indicate that one possible channel for oil price shocks to affect the real economic activity of the country is through their effect on real exchange rate.

Keywords: GDP; Real Exchange Rate; Oil prices.

1. Introduction.

The resource curse is referred to the situation when countries abundant in natural resources have lower economic growth compared to countries with smaller endowment of natural resources. This situation has been identified among some of the former “Eastern Bloc” transition economies (Gylfason, 2000; Kronenberg, 2004). Countries with lower amount of natural resources recovered from the transition shock much faster than countries which are rich in natural resources, for them the recovery was longer. Moreover, some of these countries, such as Kazakhstan, Russia, and Moldova had negative economic growth at the beginning of transition period (Kronenberg, 2004). This fact raises the question whether Kazakhstan with its abundant oil reserves has been experiencing the curse of natural resources.

Brunnschweiler and Bulte (2008) argue that the effect of natural resources on economic growth depends on whether there is a resource abundance or resource dependence. Countries rich with natural resources may actually benefit from these resources and earn high incomes from their extraction, later they might specialize in extraction and export of these resources and become dependent on resources as a primary source of their income. However, whether resource abundant countries become dependent on their resources is mostly determined by the quality of institutions. In particular, we suggest that a Central Bank’s ability to capture the upside of commodity price increases, while controlling for negative foreign exchange effects, is one of important factors determining economy’s vulnerability to commodity price fluctuations. Nevertheless, one issue that remains unclear is the extent of the regional primacy of the relationship between commodity prices, GDP, foreign exchange and economic growth. In order to provide insights into this important relationship – we apply a vector autoregression approach to this issue, using the country of Kazakhstan. The relationship is important in the region since fluctuations of world oil prices have destabilizing impact on the entire region of Central Asia and Russia. Specifically we expect that the volatility in oil prices would have a direct effect on Kazakhstan’s balance of payments and directly impact Kazakhstan’s foreign reserves for the period 2000-2017. It is the nature and the extent of this relationship that is the focus of this paper.

In a new contribution to the debate, we contest the existence of symmetrical relationship between oil price changes and output growth. Rather, we find that positive price increases have a far larger magnitude of positive GDP effect than equivalent oil price decreases on real GDP. In an important learning for

commodity dependent countries – we posit that in order to manage resource curse effects, there is a real need for structural central bank management of exchange exposures to commodity price volatility.

2. Literature.

The oil price – macroeconomic relationship is likely to be dissimilar for oil importing and in oil exporting countries. A negative relationship between oil prices and economic activity has been found for oil importing countries (See Hamilton and Herrera 2004; Jimenez-Rodriguez and Sanchez 2005; Hsing 2009; Lim and Sek 2017; Kibunyi et al. 2018 among many others). Yet, for oil producing countries the relationship between in oil prices and economic growth has been found to be positive (See Lim and Sek 2017; Gurvich et al. 2009; Bjornland 2009; Korhonen, Mehrotra 2009 among many others).

Some research (Bjornland 2009; Jimenez-Rodriguez and Sanchez 2005; Korhonen, Mehrotra 2009) find a positive effect of higher oil prices on the growth rate of Norway, Russia, Kazakhstan, Iran, and Venezuela. However, at the same time oil exporting countries like the United Kingdom and Canada have performed more like oil importing countries, displaying declining economic activity in case of higher oil prices.

Furthermore, the relationship between oil prices and growth rate has been shown to lose its significance when oil prices go down lending support to asymmetric effect of oil prices on economic performance of the country. The literature has offered several explanations to the asymmetry between oil price changes and GDP growth: the sectoral shifts hypothesis; the demand composition route; and the investment pause effect. This asymmetric effect of oil prices on GDP growth is commonly found for oil-importing countries (Mork 1989; Hamilton 2003; Jimenez-Rodriguez and Sanchez 2005; Lardic and Mignon 2008; Cologni and Manera 2009). Bjornland (2009), Aliyu (2009), and Korhonen, Mehrotra (2009) contribute to this issue by finding asymmetric effects of oil price fluctuations on GDP growth in oil-producing countries, Norway, Nigeria, and Venezuela, respectively. Though, Korhonen and Mehrotra (2009), have failed to reject the null hypothesis of linearity for Iran, Kazakhstan, and Russia.

As for the effect of oil prices on real exchange rate, it has been found that higher oil prices lead to an appreciation of the domestic currency (Nurmakhanova and Kretzschmar 2011; Huang and Guo 2007; Kutan and Wyzan 2005; Korhonen and Juurikkala 2009; Narayan et al. 2008). However, Chen and Chen (2007) suggest an opposite relationship that higher real oil prices result in a depreciation of the real exchange rate in the long-run. Korhonen, Mehrotra (2009) have found that an increase in real oil prices leads to an appreciation of the real exchange rate only for Iran and Venezuela. For Kazakhstan and Russia, the effect of oil price fluctuations on real exchange rate has been found to be negligible. Kutan and Wyzan (2005) inspect the vulnerability of Kazakhstani economy to the Dutch disease by estimating an equation for real exchange rate that includes oil prices. Their results demonstrate significant effects of fluctuations in oil prices on movements in the real exchange rate, particularly, oil price increase leads to appreciation of the real exchange rate. According to Kutan and Wyzan (2005) an increase in the oil price improves oil producing country's terms-of-trade, implying an increase in export revenues. Higher export revenues lead to an increased overall spending, which surges domestic prices relative to foreign prices, causing an appreciation of domestic currency.

There are few papers that address the effect of oil prices on overall economy of Kazakhstan. Korhonen, Mehrotra (2009) evaluate the impact of oil price fluctuations on real economic growth and real exchange rate finding a positive influence of oil prices on real GDP of Kazakhstan. Gurvich et al. (2009), on the other hand, have not found a significant effect of oil prices on real economic activity of Kazakhstan. Regarding the effect of oil prices on real exchange rate, again results are not unanimous (Korhonen and Mehrotra 2009; Kutan and Wyzan 2005). This heterogeneity of results raises a need for more empirical evidence of effect of oil prices on economic performance of Kazakhstan.

3. Data.

The quarterly data from the first quarter of 2000 to the last quarter of 2017 were utilized to estimate the VAR model that includes Kazakhstani GDP, the real effective exchange rate as endogenous variables and international oil prices as exogenous variable. The variables, consistent with most recent vector autoregression studies, are expressed in log levels (oil price, exchange rate, and GDP), so that a unit change can be interpreted as a growth rate.

4. Methodology.

We utilize the vector autoregression model of order p (or simply, VAR (p)) that includes a linear trend. To estimate the effect of oil price changes on endogenous variables, we study both the

orthogonalized and accumulated impulse-response functions, using Cholesky decomposition. Additionally, in order to determine whether there is a significant link between oil prices and macroeconomic variables the bivariate and multivariate Granger causality tests were carried out.

First, we check the stationarity of the series using Augmented Dickey Fuller (ADF) and Phillips and Perron (PP) tests. The estimated models utilize both the linear and non-linear oil price measures to examine various short run impacts. The two non-linear price transformations follow Mork's (1989) asymmetric specification (PONEG, POPOS) and Hamilton's (1996) non-linear transformation (NOPI).

5. Empirical results.

In this section we analyze the empirical results for the linear and the two non-linear models specifications outlined in the previous section. First, we check the stationarity of the series using Augmented Dickey Fuller and Phillips and Perron tests. Second, to check the joint significance of the oil price coefficients in the VAR model we carry out the Wald tests. Finally, we analyse the impulse functions and the accumulated responses and error variance decompositions.

5.1. Unit root test.

To check the stationarity of the series Augmented Dickey Fuller (ADF) and Phillips and Perron (PP) tests are employed. The estimation results are presented in Table 1. The appropriate lag level applied in the unit root test follows the Schwarz information criterion (SIC) criterion. Results demonstrate that all variables except for nonlinear oil prices are non-stationary at their levels. The real oil price, real GDP, real effective exchange rate are only stationary at the first difference level. Three nonlinear oil price measures, NOPI, asymmetric oil price increase and asymmetric oil price decrease, are stationary at their levels.

Table 1 - Unit Root Tests

Variable	Level		First Difference	
	ADF	PP	ADF	PP
GDP	-0.38	-0.8	-8.48***	-7.56***
REER	-1.64	-1.7	-3.13**	-4.05**
PO	-1.08	-1.65	-7.4***	-5.01***
POPOS	-24.36***	-25.35***	-13.99***	-74.46***
PONEG	-36.88***	-52.56***	-8.72***	-85.39***
NOPI	-8.50***	-6.42***	-6.42***	-11.48***

* (**, ***) indicate significance at 10, 5, and 1 percent respectively.

Note: Lag length was chosen in line with the Schwarz information criterion.

Table 1 provides results of a Unit Root Tests are provided for both Augmented Dickey Fuller (ADF) and Phillips-Perron techniques. PO is the oil price, POPOS and PONEG are respectively positive and negative oil price changes, and NOPI is the maximum value of the oil price observed during the preceding year.

5.2. Testing for significance and Granger-causality.

To check the joint significance of the oil price coefficients in the VAR model we carry out the Wald tests. The tests are run for both linear and non-linear specifications of oil price models. Table 2 reports the results of the Wald, multivariate and bivariate Granger causality test statistics.

First, the Wald test checks the null hypothesis that all of the oil price coefficients are jointly zero in the GDP and Exchange rate equations. Based on estimation results, we reject the null hypothesis of the different oil prices variables statistical significance in the linear and non-linear models at the 5 percent level. This implies that oil prices do not have a significant direct impact on real activity in the Kazakhstan economy. However, the result of Wald test indicates that oil prices have a significant direct impact on the real effective exchange rate of Kazakhstan. Jimenez-Rodriguez and Sanchez (2005) mention that oil prices might not affect GDP directly, but through third variables in the system.

To examine this possibility, the significance of the oil price for the VAR system as a whole is tested. In order to test this hypothesis the Likelihood Ratio test is used. Let the VAR model be rewritten as follows:

$$y_{1t} = c_1 + D'_1 x_{1t} + D'_2 x_{2t} + \varepsilon_{1t}$$

$$o_t = c_2 + C'_1 x_{1t} + C'_2 x_{2t} + \varepsilon_{2t}$$

where y_{1t} is the vector of variables other than oil price, x_{1t} contains lags of y_{1t} , o_t represents the real oil price, and x_{2t} contains lags of o_t . Then the null hypothesis would be the following:

H0: All oil price coefficients are jointly zero in all equations of the system but its own equation, i.e. $D_2=0$. The statistic is as follows:

$$2 \times [L(\theta_1) - L(\theta_2)] \sim \chi^2(\text{rows}(y_{1t}) \times p),$$

where $L(\theta_1)$ and $L(\theta_2)$ represent the value of the log likelihood function of the unrestricted and restricted models, respectively.

It is found that the all oil price variable, in the linear model, the positive and negative changes in the asymmetric models, and net oil price specification are significant for the whole model. This result implies that though there is no direct impact of oil prices on real GDP of Kazakhstan, they still affect the economy of the country through their effect on other variable in the system, real exchange rate.

Table 2 - Wald, Multivariate and Bivariate Granger Causality Test

Test	Model			
	Linear	Oil Price+	Oil Price-	NOPI
Wald (GDP)	3.14 (0.33)	3.86 (0.14)	3.53 (0.28)	2.39 (0.49)
Wald (REER)	20.56*** (0.00)	8.66*** (0.008)	7.41** (0.04)	6.97* (0.05)
Likelihood Ratio	0.032*** (0.0005)	3.45E-04*** (1.2E-0.6)	4.1E-04*** (8.7E-08)	9.2E-03*** (3.3E-05)
Block Granger causality ($A_2=0$)	3.41 (0.22)	2.00 (0.12)	2.00 (0.12)	3.89 (0.31)
Block Granger causality ($B_1=0$)	30.98*** (0.00)	15.00** (0.02)	15.00** (0.02)	10.26** (0.03)
Block Granger causality ($A_2=0, B_1=0, \Omega_{21} = 0$)	12.46*** (0.00)	8.92** (0.03)	8.92** (0.03)	2.37* (0.1)

(* **, ***) indicate significance at 10, 5, and 1 percent respectively.

Note: the hypothesis for the Wald test is H0: oil price coefficients are jointly equal to zero in the GDP equation of the VAR model. The Granger causality test tests the hypothesis that a given oil price measure does not Granger cause real GDP.

Table 2 provides results of Wald, multivariate and bivariate Granger causality test statistics and the corresponding p-values. Wald test was performed for both real GDP and real effective exchange rate for different model specifications: both the linear and non-linear oil price transformations. All other tests were also performed for different model specifications, both the linear and non-linear cases. PO is the oil price, POPOS and PONEG are respectively positive and negative oil price changes, and NOPI is the maximum value of the oil price observed during the preceding year. See the text for further explanation.

Finally, two multivariate Granger causality tests are performed to check the block exogeneity (Jimenez-Rodriguez and Sanchez 2005).

Two groups of variables in the VAR are considered as represented by the $(n_1 \times 1)$ vector y_{1t} and the $(n_2 \times 1)$ vector y_{2t} . The p-th order VAR is rewritten as follows:

$$y_{1t} = c_1 + A_1'x_{1t} + A_2'x_{2t} + \varepsilon_{1t}$$

$$y_{2t} = c_2 + B_1'x_{1t} + B_2'x_{2t} + \varepsilon_{2t}$$

where x_{1t} is an $(n_1p \times 1)$ vector incorporating lags of y_{1t} , and x_{2t} is an $(n_2p \times 1)$ vector incorporating lags of y_{2t} . $y_1(y_2)$ is block-exogenous in the time series sense with respect to $y_2(y_1)$ when $A_2=0$ ($B_1=0$). The null hypothesis $H_0: A_2=0$ is tested using the following statistic:

$$T \times \left\{ \log|\Omega_{11}^*(0)| - \log|\Omega_{11}^*| \right\} \sim \chi^2(n_1n_2p),$$

where Ω_{11}^* is the variance-covariance matrix of the residuals from OLS estimation of (1) and $\Omega_{11}^*(0)$ that of the residuals from OLS estimation of (1) when $A_2=0$. The test statistic for testing hypothesis $H_0: B_1=0$ is conducted similarly. When $A_2=0$, $B_1=0$, and $\Omega_{21} = 0$, then there is no relation at all between y_1 and y_2 .

To check the causality among variables of the model, first the null hypothesis that the oil price variable under consideration is Granger-caused by the remaining variables of the system is tested. Based on the test results we reject the null hypothesis for all oil price specifications. Second, we test whether a given oil price variable Granger-causes the remaining variables of the system. Results of this test suggest that oil price variables generally Granger-cause the remaining variables of the system at the 5 % significance level. Third, we test the lack of any relationship between oil prices and the rest of the system. Based on results of this test we reject the hypothesis that there is no relationship between oil prices and the rest of the system.

In sum, the results show that the interaction between oil prices and macroeconomic variables is generally significant, with the direction of causality going from oil prices to the rest of variables.

6. Impulse response functions and accumulated responses.

Now we inspect the effects of oil prices on real GDP growth and real exchange rate using both the orthogonalized impulse-response functions and accumulated responses for the linear, net and the non-linear specifications of the model.

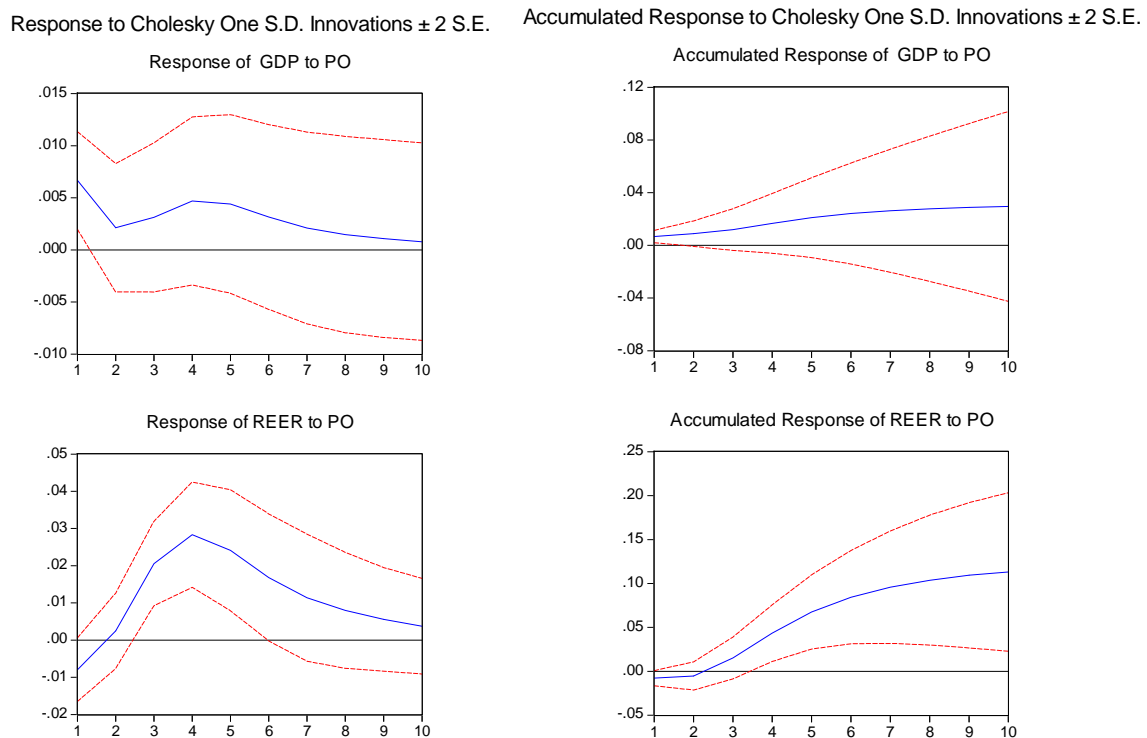

Figure 1 - Impulse responses and accumulated impulse responses with probability bands. The first column gives the responses in real GDP (GDP) and real exchange rate (REER) to an oil price (PO) shock, the second column gives the accumulated impulse responses in real GDP (GDP) and real exchange rate (REER) to an oil price (PO) shock

Oil price increases lead to higher level of GDP for both linear and asymmetric oil price specifications as positive shock to oil price induces an increase in incomes for oil exporting countries. Since Kazakhstan is the oil producing country, Kazakhstani real exchange rate appreciates when higher oil prices lead to higher inflow of foreign exchange into the economy. Figures 1-4 present the orthogonalized impulse responses and the accumulated responses of GDP growth and real exchange rate to one standard deviation oil price shock across the three oil price specifications, respectively.

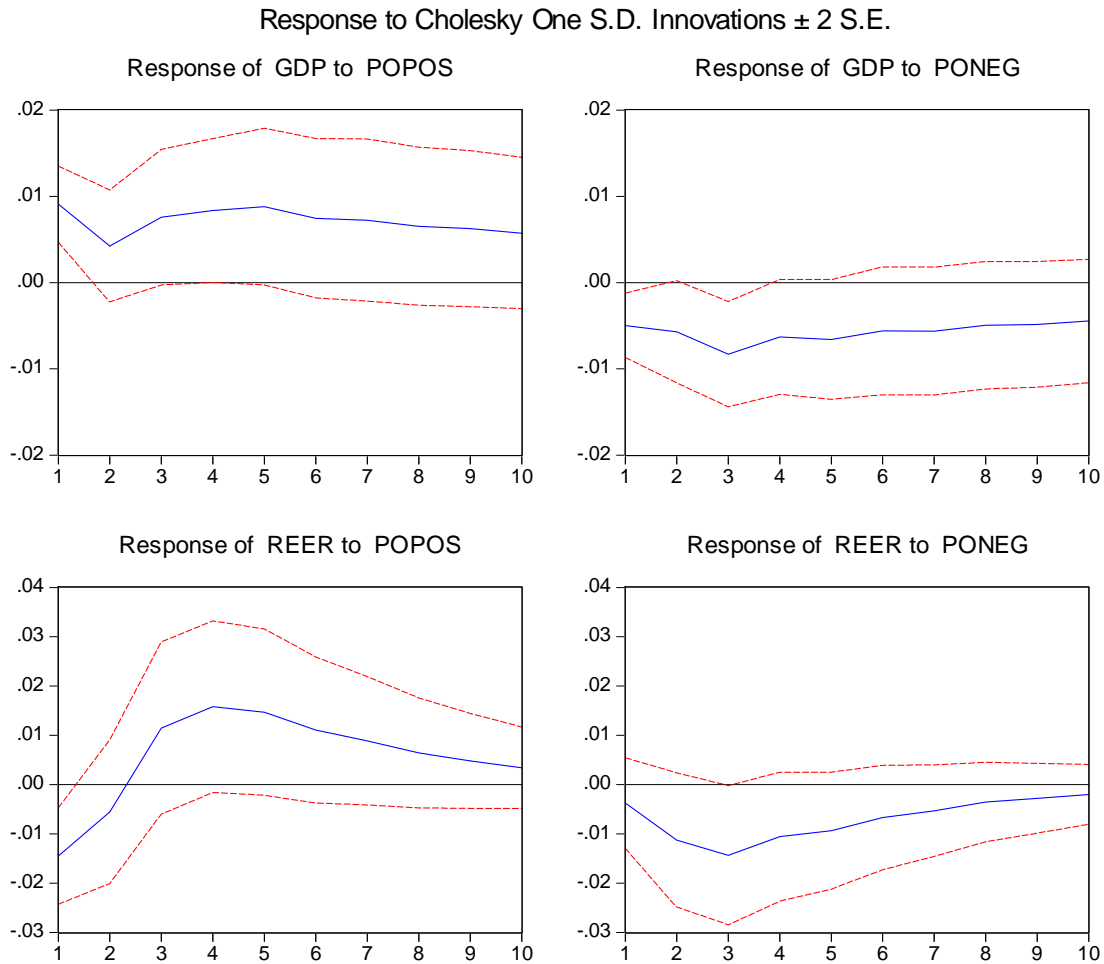

Figure 2 - Impulse responses with probability bands. The first column gives the responses in real GDP (GDP) and real exchange rate (REER) to an oil price (POPOS) shock, the second column gives the impulse responses in real GDP (GDP) and real exchange rate (REER) to an oil price (PONEG) shock

The asymmetric oil price specification's impulse responses functions are displayed in Figures 2 and 3. Figure 3 demonstrates that the accumulated responses of an asymmetric oil price changes are positive for asymmetric price increase and negative for price decrease throughout the time horizons. However, the impact of the oil price increase on real GDP outweighs the impact of the oil price decrease. The result indicates that benefits from oil price increases exceed costs from price decreases in Kazakhstan. This result is consistent with a finding by Jimenez-Rodriguez and Sanchez (2005) for UK and Norway.

The impulse responses for the net oil price specification as presented in Figure 4 demonstrate that Kazakhstani real GDP increases by up to 0.05 percent in the first six months following the oil price shock. But, then throughout the rest time horizon this pattern changes into negative.

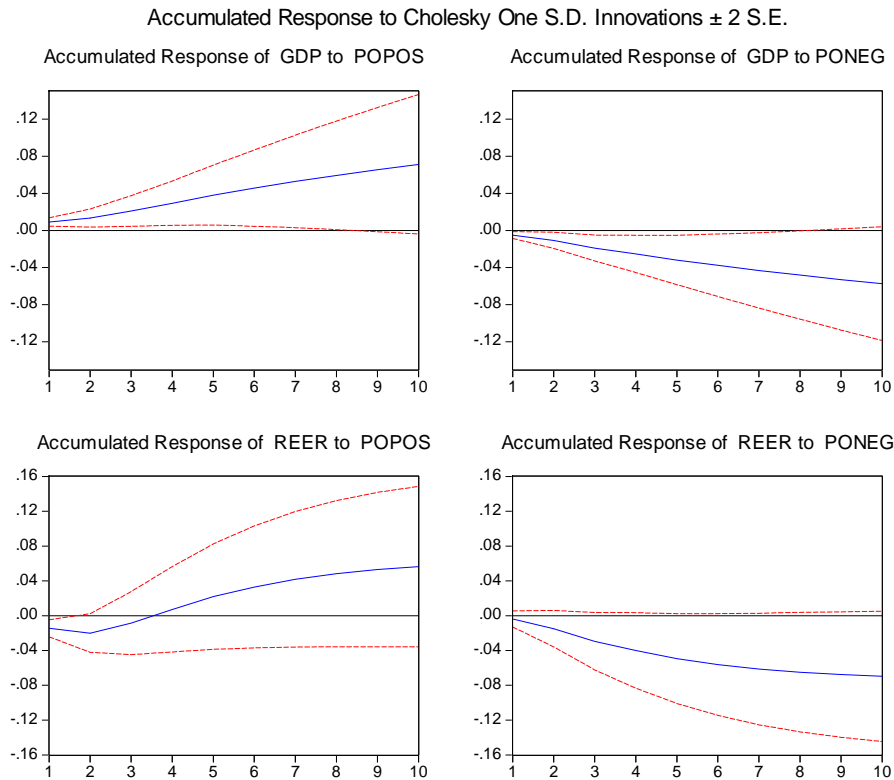

Figure 3 - Accumulated impulse responses with probability bands. The first column gives the accumulated responses in real GDP (GDP) and real exchange rate (REER) to an oil price (POPOS) shock, the second column gives the accumulated impulse responses in real GDP (GDP) and real exchange rate (REER) to an oil price (PONEG) shock

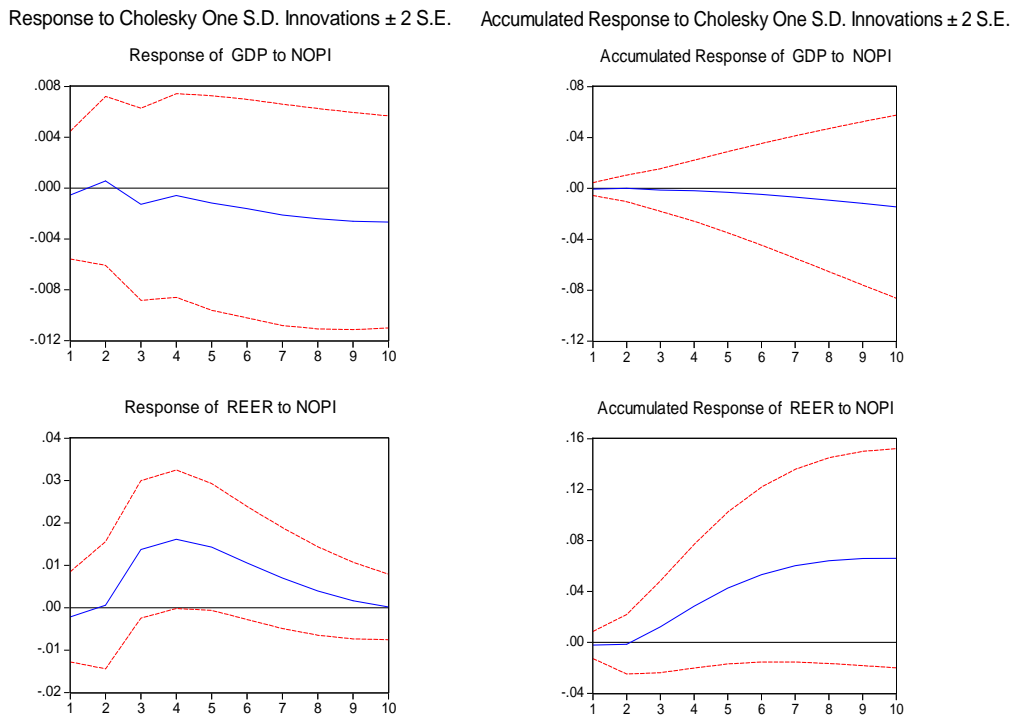

Figure 4 - Impulse responses and accumulated impulse responses with probability bands. The first column gives the responses in real GDP (GDP) and real exchange rate (REER) to an oil price (NOPI) shock, the second column gives the accumulated impulse responses in real GDP (GDP) and real exchange rate (REER) to an oil price (NOPI) shock

7. Conclusion.

The relationship between real GDP and oil prices has been attracting attention from policy makers due to recent sharp fluctuations in oil prices. There is an extensive literature on this issue that has demonstrated a strong impact of oil prices on the macroeconomic situation of the country. One strand of this literature states that oil prices positively affect the economic growth of oil exporting country. As for the influence of oil prices on the Kazakhstani economy, few research papers that address the issue have produced heterogeneous results. On this ground, we examine the impact of oil prices on real GDP and real exchange rate for an oil producing country, Kazakhstan.

Our result provide an evidence of more significant benefits of asymmetric oil price increases than adverse effects of oil price decrease on the level of real GDP in Kazakhstan. The results for both linear and net specification models are in line with the similar studies in the area. Wald and Likelihood ratio tests confirm the significance of the oil price coefficients in the VAR for both linear and asymmetric specifications.

In a new finding for the region, our results demonstrate that one of the key channels explaining the impact of oil prices on real GDP is the real effective exchange rate. Though, oil price changes do not have a direct influence on real GDP of Kazakhstan, they have indirect effect through their impact on real exchange rate. Our finding that higher oil prices result in appreciation of real exchange rate is consistent with the existent literature on oil exporting countries. From the economic policy perspective, Kazakhstan should in the long run continue to decrease its dependency on energy sector through reform policies (Djumabekova et al. 2019). Specifically, given the important role of real exchange rate, the findings of this study give support to anti-inflation monetary policies conducted by National Bank of Kazakhstan. These anti-inflationary policies could constrain the real appreciation of Tenge and, hence, support growth of real GDP.

We feel that the institutional support and interference of the Central Bank is somewhat masking the affect of oil on GDP. As result we believe that as more data become available - our study opens up an interesting avenue for future work on the connectivity between monetary policy, oil price and economic growth in Post Soviet commodity dependent economies.

М. Нурмаханова¹, М. Элхеддад²

¹КИМЭП университеті, Алматы, Қазақстан;

² University of Hull, Hull, United Kingdom

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ТАБИҒАТ ҚОРЛАРЫНЫҢ ДАМУ БАҒЫТЫН ЗЕРТТЕУ

Аннотация. Бұл жұмыстың мақсаты – нақты ЖІӨ, нақты айырбастау бағамы және мұнай бағалары арасындағы байланысты зерттеу. Нақты Жалпы Ішкі Өнім мен мұнай бағалары арасындағы байланыс жақында мұнай бағасының күрт өзгеруіне байланысты саясаткерлердің назарын аударды. Бұл мәселе бойынша мұнай бағасының елдегі макроэкономикалық жағдайға күшті әсерін көрсететін кең әдебиеттер бар. Осы әдебиет бағыттарының бірі мұнай бағасы мұнай экспорттаушы елдің экономикалық өсуіне оң әсер етеді дейді. Мұнай бағасының Қазақстан экономикасына әсері туралы айтатын болсақ, бұл мәселе бойынша бірқатар ғылыми еңбектер әртүрлі нәтижелер берді. Нәтижелердің гетерогенділігі мұнай бағасының Қазақстанның экономикалық көрсеткіштеріне әсер ететінін дәлелдеуді қажет етеді. Осы негізде біз мұнай бағасының нақты Жалпы Ішкі Өнім -ге және мұнай өндіруші ел – Қазақстан үшін нақты айырбастау бағамына әсерін зерттейміз.

Біз векторлық ауторегрессивті тәсілді 2000-2017 жылдар аралығындағы уақыттық қатарларға қолданамыз. Вальд, Гранжер көпжақты себептер және ықтималдылық коэффициенттері сынақтарының нәтижелері тауар бағасының сызықтық өзгерісі (және басқа да мұнай бағасының өзгерістері) Қазақстанның басым Орталық Азия экономикасы үшін маңызды екендігін көрсетеді. Шикізатқа тәуелді экономикаларға ресурстардың әсерін жаңа түсіну кезінде біз мұнай бағасының өзгеруі нақты ЖІӨ-ге тікелей асимметриялық әсер ететінін көрсетеміз. Біздің нәтижелеріміз Қазақстандағы нақты Жалпы Ішкі Өнім-ге мұнай бағасының төмендеуінің жағымсыз әсерінен гөрі, мұнай бағасының асимметриялық өсуінің айтарлықтай оң әсерін көрсетеді. Сызықтық және бейсызық модель сипаттамалары бойынша нәтижелер осы саладағы ұқсас зерттеулерге сәйкес келеді. Вальд және ықтималдылық коэффициенттерінің сынақтары векторлық ауторегрессивті мұнай бағасының коэффициенттерінің сызықтық және асимметриялық ерекшеліктер үшін

маңыздылығын растайды. Вальдтың қатынасы мен ықтималдылыққа арналған сынақтар векторлық ауторегрессивті маркасының май бағасының сызықтық және асимметриялық сипаттамалары үшін маңыздылығын растайды.

Аймақ үшін жаңа нәтижелерде біздің нәтижелеріміз мұнай бағасының нақты Жалпы Ішкі Өнімге әсерін түсіндіретін негізгі арналардың бірі – нақты тиімді айырбас бағамы екенін көрсетеді. Мұнай бағасының өзгеруі Қазақстанның нақты Жалпы Ішкі Өніміне тікелей әсер етпесе де, олардың нақты бағамға әсері арқылы жанама әсер етеді. Мұнай бағасының өсуі нақты валюта бағамын жоғарылатады деген тұжырым мұнай экспорттаушы елдер туралы қолда бар әдебиеттерге сәйкес келеді. Экономикалық саясат тұрғысынан алғанда, Қазақстан болашақта реформалар жүргізу арқылы энергетикалық секторға тәуелділікті азайтуды жалғастыруы керек. Атап айтқанда, нақты айырбастау бағамының маңызды рөлін ескере отырып, осы зерттеу нәтижелері Қазақстан Ұлттық Банкінің жүргізіп отырған инфляцияға қарсы ақша-кредит саясатын қолдайды. Бұл инфляцияға қарсы саясат теңгенің нақты нығаюын шектеуі мүмкін, демек нақты Жалпы Ішкі Өнімнің өсуін қолдайды.

Орталық банктің институционалды қолдауы мен араласуы мұнайдың Жалпы Ішкі Өнімге әсерін біршама шектейді деп санаймыз. Нәтижесінде, жаңа мәліметтер пайда болғаннан кейін, біздің зерттеуіміз ақша-несие саясаты, мұнай бағалары және тауарларға тәуелді посткөрсеткіш кеңістіктегі экономикалық өсім арасындағы байланыс үшін болашақтағы жұмысқа қызықты мүмкіндік ашады деп санаймыз.

Түйін сөздер: ЖІӨ, нақты валюта бағамы, мұнай бағасы.

М. Нурмаханова¹, М. Элхеддад²

¹ Университет КИМЭП, Алматы, Қазақстан;

² University of Hull, Hull, United Kingdom

УПРАВЛЕНИЕ ПРИРОДНЫМИ РЕСУРСАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. Целью данной работы является изучение характера взаимосвязи между реальным внутренним валовым продуктом, реальным обменным курсом и ценами на нефть. Взаимосвязь между реальным ВВП и ценами на нефть привлекает внимание политиков из-за недавних резких колебаний цен на нефть. По этому вопросу имеется обширная литература, которая продемонстрировала сильное влияние цен на нефть на макроэкономическую ситуацию в стране. В одном из направлений этой литературы говорится, что цены на нефть положительно влияют на экономический рост страны –экспортера нефти. Что касается влияния цен на нефть на казахстанскую экономику, то лишь немногие исследовательские работы, посвященные этой проблеме, дали неоднозначные результаты. Эта неоднозначность результатов вызывает необходимость в более эмпирических доказательствах влияния цен на нефть на экономические показатели Казахстана. На этом основании мы изучаем влияние цен на нефть на реальный ВВП и реальный обменный курс для нефтедобывающей страны – Казахстана.

Мы используем VAR-подход к данным временных рядов за период 2000 –2017 гг. Результаты тестов многомерной причинности Вальда, Грейнджера и тестов отношения правдоподобия показывают, что линейные изменения цен на сырьевые товары (и другие изменения цен на нефть) имеют большое значение для доминирующей экономики Центральной Азии в Казахстане. В новом понимании влияния ресурсов на экономики, зависящие от сырьевых товаров, мы показываем, что изменения цен на нефть оказывают прямое асимметричное влияние на реальный ВВП. Наши результаты свидетельствуют о более значительном положительном влиянии асимметричного роста цен на нефть, чем неблагоприятные последствия снижения цен на нефть на уровне реального ВВП в Казахстане. Результаты как для линейных, так и для нелинейных спецификаций модели соответствуют аналогичным исследованиям в этой области. Тесты отношения Вальда и правдоподобия подтверждают значимость коэффициентов цен на нефть в VAR как для линейных, так и для асимметричных характеристик.

В новых результатах для региона наши результаты демонстрируют, что одним из ключевых каналов, объясняющих влияние цен на нефть на реальный ВВП, является реальный эффективный обменный курс. Хотя изменения цен на нефть не имеют прямого влияния на реальный ВВП Казахстана, они оказывают косвенное влияние через свое влияние на реальный обменный курс. Наш вывод о том, что более высокие цены на нефть приводят к повышению реального обменного курса, согласуется с существующей литературой по странам-экспортерам нефти. С точки зрения экономической политики, Казахстан в долгосрочной перспективе должен продолжать снижать свою зависимость от энергетического сектора посредством политики реформ. В частности, учитывая важную роль реального обменного курса, результаты этого исследования поддерживают антиинфляционную монетарную политику, проводимую Национальным Банком Казахстана. Эта антиинфляционная политика может ограничить реальное укрепление тенге и, следовательно, поддержать рост реального ВВП.

Мы считаем, что институциональная поддержка и вмешательство Центрального банка несколько маскируют влияние нефти на ВВП. В результате мы считаем, что по мере появления новых данных наше исследование открывает интересную возможность для будущей работы по взаимосвязи между денежно-кредитной политикой, ценами на нефть и экономическим ростом в постсоветских странах, зависящих от сырьевых товаров.

Ключевые слова: ВВП, реальный обменный курс, цена на нефть.

Information about authors:

Mira Nurmakhanova – Associate Professor at the Department of Accounting and Finance, KIMEP University, Almaty, Kazakhstan. miranur@kimep.kz, <https://orcid.org/0000-0002-1399-7773>;

Mohamed Elheddad – Lecturer at Scholars School Systems and Researcher at the University of Hull, United Kingdom, m.m.elheddad@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-4175-4808>

REFERENCES

- [1] Gylfason, T. (2000). “Resources, Agriculture, and Economic Growth in Economies in Transition,” *Kyklos*, Wiley Blackwell, 53(4): 545-79.
- [2] Kronenberg, T. (2004). “The curse of natural resources in the transition economies”. *Economics of Transition*, 12 (3): 399-426.
- [3] Brunnschweiler C.N. and E.H. Bulte. (2008). “The Resource Curse Revisited and Revised: A Tale of Paradoxes and Red Herrings”. *Journal of Environmental Economics and Management*, 55: 248-254.
- [4] Hamilton, J.D., A.M. Herrera. (2004). “Oil shocks and aggregate macroeconomic behavior: the role of monetary policy”. *Journal of Money, Credit, and Banking*, 36: 265-286.
- [5] Jimenez-Rodriguez, R., M. Sanchez. (2005). “Oil Price Shocks and Real GDP Growth: Empirical Evidence for Some OECD Countries”. *Applied Economics*, 37 (2): 201-28.
- [6] Hsing, Y. (2009). “Estimating the Impacts of Changing Crude Oil Prices and Macroeconomic Conditions on Real Output for Norway”, *International Journal of Economics*, 3 (1): 23-31.
- [7] Lim, K. B., S. K. Sek. 2017. Examining the impacts of oil price changes on economic indicators: A panel approach. AIP Conference Proceedings 1830, <https://doi.org/10.1063/1.4981000>.
- [8] Kibunyi, A., Nzai, C.C., Wanjala, K. (2018). Effect of Crude Oil Prices on GDP Growth and Selected Macroeconomic Variables in Kenya. *Journal of Economics and Business*, 1(3): 282-298.
- [9] Gurvich, E.; Vakulenko, E.; Krivenko, P. (2009). “Cyclicalities of Fiscal Policy in Oil-Producing Countries”, *Problems of Economic Transition*, 52 (1): 24-53.
- [10] Bjornland, H.C. (2009). “Oil Price Shocks and Stock Market Booms in an Oil Exporting Country”. *Scottish Journal of Political Economy*, 56 (2): 232-54.
- [11] Korhonen, I., A. N. Mehrotra. (2009). “Real Exchange Rate, Output and Oil: Case of Four Large Energy Producers”. Bank of Finland. Institute for Economies in Transition. Discussion Papers 6.
- [12] Mork, K.A. (1989). “Oil and the Macroeconomy When Prices Go Up and Down: An Extension of Hamilton's Results”. *Journal of Political Economy*, 97: 740-744.
- [13] Lardic, S., V. Mignon. (2008). “Oil Prices and Economic Activity: An Asymmetric Cointegration Approach”, *Energy Economics*, 30: 847-855.
- [14] Cologni, A., M. Manera. (2009). “The Asymmetric Effects of Oil Shocks on Output Growth: A Markov-Switching Analysis for the G-7 Countries”, *Economic Modelling*, 26 (1): 1-29.
- [15] Aliyu, S.U.R. (2009). “Impact of Oil Price Shock and Exchange Rate Volatility on Economic Growth in Nigeria: An Empirical Investigation”, *Research Journal of International Studies*, 11: 4-15.
- [16] Nurmakhanova M., G. Kretzschmar. (2011). “Kazakhstan - The Real Currency and Growth Challenge for Commodity Producing Countries”, *Journal of Business and Policy Research*, 6: 87-105.
- [17] Huang, Y., F. Guo. (2007). “The Role of Oil Price Shocks on China's Real Exchange Rate”, *China Economic Review*, 18: 244-265.
- [18] Kutan A.M., M.L. Wyzan. (2005). “Explaining the Real Exchange Rate in Kazakhstan, 1996–2003: is Kazakhstan Vulnerable to the Dutch Disease?” *Economic Systems*, 29: 242-255.
- [19] Korhonen, I., T. Juurikkala. (2009). “Equilibrium Exchange Rates in Oil-Exporting Countries”. *Journal of Economics and Finance*, 33(1): 71-79.
- [20] Narayan, P. K., S. Narayan, A. Prasad. (2008). “Understanding the Oil Price-Exchange Rate Nexus for the Fiji Islands”, *Energy Economics*, 30 (5): 2686-2696.
- [21] Chen, S.-S., H.-C. Chen. (2007). “Oil Prices and Real Exchange Rate”, *Energy Economics*, 29: 390–404.
- [22] Hamilton, J.D. (1996). “This is what happened to the oil price-macroeconomy relationship,” *Journal of Monetary Economics*, 38(2): 215-220.
- [23] Djumabekova A.T., R.K. Sabirova, D.T. Bizhanov, B.M. Bayadilova, A.E. Zhansagimova. (2019). “Innovation in the use of fuel and energy resources of the country”, *News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*, 2 (324): 185-189.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.75>

Volume 3, Number 331 (2020), 137 – 143

УДК 330.4

А.Б. Амерханова

Евразийский университет имени Л.Н. Гумилева, Алматы, Казахстан.

amerkhanova080@gmail.com**ИНТЕРНЕТ-МАРКЕТИНГ КАК ОСНОВНОЙ ЭЛЕМЕНТ
СОВРЕМЕННОГО МАРКЕТИНГА**

Аннотация. Современное состояние развития Интернета позволяет рассматривать его как новую информационную инфраструктуру бизнеса, позволяющую предприятиям усовершенствовать традиционные методы маркетинговой активности на базе современных информационно-коммуникационных технологий, тем самым приближая свою деятельность к потребителю. Кроме того, Интернет может рассматриваться как место и инструмент для создания не только отдельных дополнительных услуг (финансовых, информационных, консалтинговых и др.), но и инновационных видов бизнеса, например, в отрасли электронной коммерции.

Интернет-маркетинг – это инновация, которая находится вне конкуренции с другими видами маркетинга. Сегодня он становится востребованным способом привлечения потребителей, проведения исследований, а также является эффективным методом продвижения компании на рынок. Это направление с каждым годом становится все популярнее и активно внедряется, что можно объяснить значительными преимуществами и широким ассортиментом используемых инструментов.

Сегодня мы можем говорить об очередном взлете рекламных компаний в Интернете. И если раньше под рекламу в Интернете в основном были представлены обычные баннеры, ведущие к веб-представительству компании, то сегодня диапазон форматов веб-рекламы шире. Интернет-реклама сегодня является необходимым атрибутом успеха в глобальной сети.

Актуальность использования маркетинга в сети Интернет обусловлено появлением электронной коммерции. Данное направление, по сравнению с имеющимися аналогами, имеет ряд преимуществ. Аудитория Интернета с каждым годом растет быстрыми темпами, что делает данный рынок глобальным. В этой связи все большее количество компаний расходуют свои средства на изучение Интернет-маркетинга с целью большего охвата потенциальных клиентов. В работе рассмотрены основные преимущества использования Интернет-маркетинга, а также предложены пути по улучшению сложившейся ситуации в области Интернет-маркетинга.

В статье изучены возможности применения технологий Интернет-маркетинга в деятельности современных компаний, ориентированных преимущественно на использование IT-технологий, и связанные с этим выявленные проблемы. Охарактеризованы составляющие элементы маркетинговой деятельности, выполняемой при использовании Интернет-технологий, описаны возможности развития современных бизнес-структур, ориентированных преимущественно на Интернет-маркетинг. Раскрыта роль Интернет-маркетинга при продвижении товаров и услуг компаниями на рынок, дана оценка его эффективности, изложены возможности роста маркетинговой компетентности предприятий при реализации Интернет-технологий.

Ключевые слова: Интернет-маркетинг, продвижение товаров и услуг на рынки, Интернет, реклама.

Введение. В современных условиях при развитии экономики особое место в деятельности любого предприятия независимо от организационно-правовой формы, специализации и масштаба отводится маркетингу как одному из важнейших элементов механизма взаимодействия с потребителем. Только в результате применения эффективных маркетинговых технологий субъекты экономических отношений могут занять твердую позицию на рынке.

Инновационные исследования в области интернет-маркетинга за последние несколько лет сменили вектор развития с теоретического на практический. Это обусловлено изменением

экономической среды и влиянием технологического прогресса. Изменения в бизнесе становятся неизбежны, поэтому многие компании перестраивают свою маркетинговую политику в сети Интернет [1].

В связи с этим понятие «Интернет-маркетинг» требует актуализации для понимания сущности всех действий, производимых информационной средой. Согласно сложившимся представлениям, Интернет-маркетинг направлен на развитие коммуникаций с потребителями [2]. К нему относят всё, что так или иначе связано с информационными технологиями. Однако данная методология обоснования этого направления некорректна, т.к. технологический уровень сферы Интернет-маркетинга имеет меньшую сегментацию.

Несмотря на эти технические особенности, новая сфера общественной деятельности только формирует свои фундаментальные положения, поэтому оптимальным решением для формирования понятия «Интернет-маркетинг» является изучение всех этапов развития этой отрасли и выявление изменений, произошедших за последние годы в понятийно-категориальном аппарате ведущих отечественных и зарубежных авторов. Термин «Интернет-маркетинг» в экономическом сообществе впервые был употреблен на страницах зарубежной литературы, которой присущи определенные понятийные расхождения.

Основная часть. Анализ литературы последних лет показал, что проблема реализации преимуществ и возможностей Интернет-маркетинга как эффективного инструмента развития современных компаний весьма актуальна. Различным ее аспектам посвящены статьи, монографии, отчеты и т.д. В них отражены особенности развития, возможности и пределы использования глобальной компьютерной Интернет-сети, перспективы обмена информацией и проведения маркетинговых исследований с учетом ее возможностей, а также установления контактов, организации продаж и т.д. Это нашло отражение в исследованиях зарубежных авторов, в числе которых Ф. Барден, Р. Барт, П. Маршалл, М. Стелзнер, Б. Тодд, Дж. Траут, М. Шефер и др., а также в трудах российских ученых Г.Л. Багиева, Ф.И. Гиренюка, И.П. Ильина, Т.Х. Керимова, И.Г. Корсунцева, А. Н. Кочетова, М. М. Кузнецова, О. А. Третьяк, В. П. Терина, А. Р. Шабалина, О.У. Юлдашевой и др.

Чарльз Д. Шив отводит важнейшую роль маркетингу в стратегической деятельности компании, поскольку в результате маркетинговой деятельности формируется исходная информация о современной ситуации на рынке, о существующей позиции и о перспективах дальнейшего продвижения, что является залогом успешной деятельности на современном рынке конкурентоспособной компании, поскольку недостаточно ориентироваться на сегодняшние потребности покупателя, необходимо исследовать различные тенденции и определять его интересы в будущем периоде времени [3].

Свободный рынок экономики является основным мотивирующим фактором для развития маркетинга предприятий, инновационные экономические условия поощряют конкуренцию в маркетинговых коммуникациях, что, в свою очередь, дает возможность потребителю определить компании, обладающие теми или иными техническими преимуществами. Маркетингу отводится роль посредника в завоевании расположения потребителя [4].

Основная проблема функционирования стандартной современной организации заключается в том, что отдел маркетинга появляется и начинает развиваться только с ростом компании, что, в свою очередь, образует замкнутый круг, поскольку маркетинг служит именно развитию фирмы, а не наоборот.

В результате – организация не имеет возможности роста, т.к. не развита служба маркетинга, а маркетинг качественно не улучшается, поскольку нет развития самой организации. Следует отметить, что в такой ситуации предприятие развивается и закрепляет свои позиции только в случае наличия свободных финансовых ресурсов, государственной поддержки или нарушения законодательной базы (ухода от уплаты налогов, нарушение антимонопольного законодательства и др.).

Таким образом, для предприятия малого бизнеса основным способом выхода на рынок является эффективное взаимодействие с участниками окружающей среды с использованием различных способов влияния на конкурентов и потребителей, в том числе с использованием различных маркетинговых инструментов.

Ф. Котлер описывает понятие маркетинг как искусство правильного выбора целевых рынков, умение привлекать, сохранять и наращивать количество потребителей посредством создания у покупателя уверенности в компании. Также в своих трудах он применяет такое понятие, как «литеральный маркетинг», под которым понимается методика поиска нестандартных рыночных решений. Основная цель данной методики – разработка нового продукта и занятие особого положения на рынке [5].

Интернет-маркетинг имеет широкое значение и применим к любой компании независимо от организационной формы и масштабов деятельности. В структурной специфике в понятии «маркетинг» следует учитывать функциональные особенности отрасли, сферу деятельности и масштабы компании.

Весьма востребованы Интернет-технологии в деятельности современных компаний различной производственной направленности и размеров. Значительную роль в реализации возможностей Интернет-маркетинга компаний играют маркетинговые исследования. Большие объемы данных, доступ к которым дает Сеть, позволяют проводить исследования различной направленности, адаптируя их под цели и нужды компании – изучение рынка, на котором она функционирует, анализ конкурентов, сбор данных о реальных и потенциальных потребителях и др.

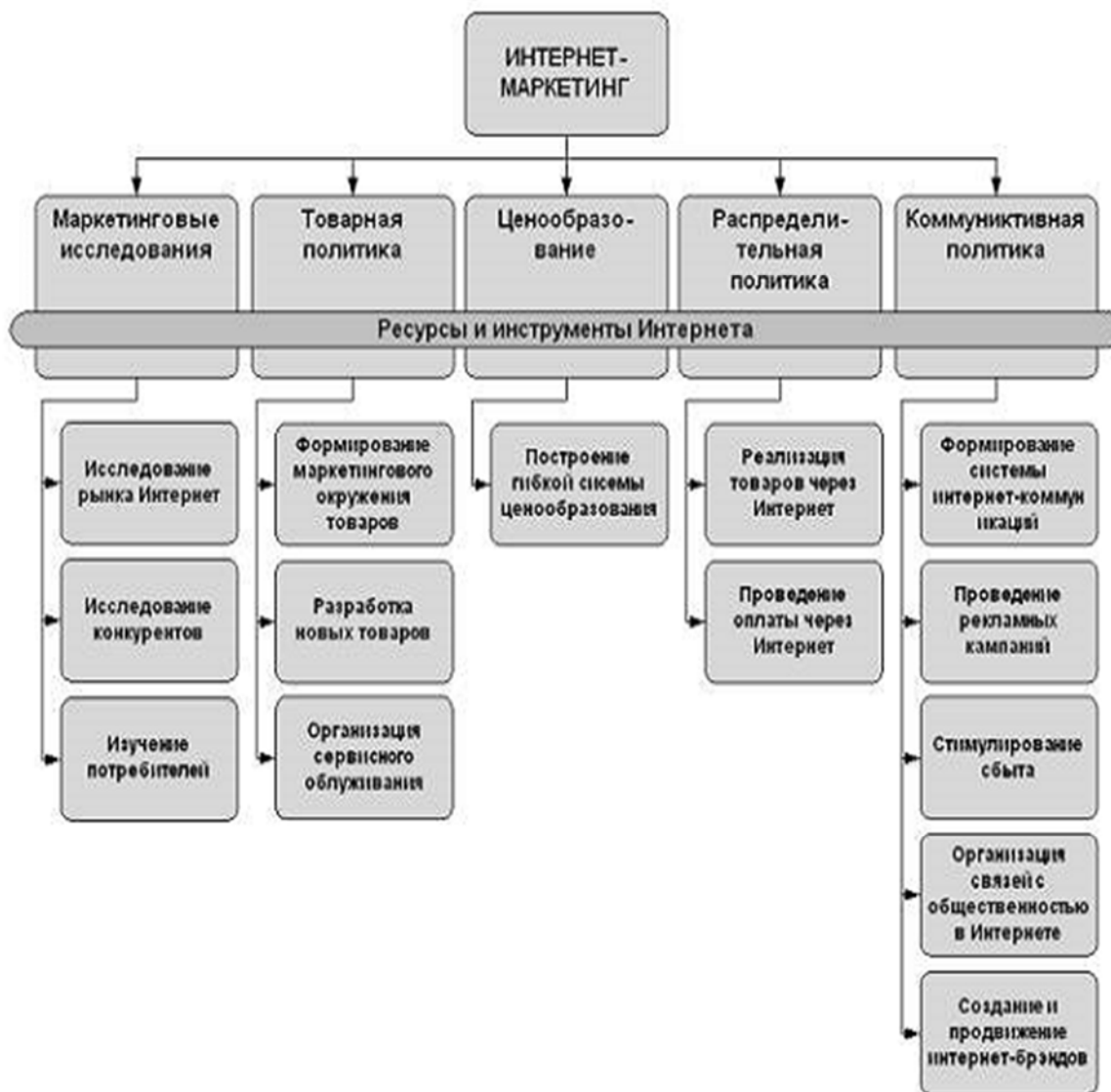

Рисунок 1 - Возможности использования интернета в комплексе маркетинга компании

Возможности использования Интернета в системе маркетинга современной компании отражены на рисунке 1. Схематично представлен потенциал роста возможностей использования

интернета на каждом из уровней комплекса маркетинга, показано применение Интернет-технологий на уровне товарной, ценовой, сбытовой, коммуникативной политики с направлениями их использования в сфере маркетинговых исследований. Информационные ресурсы и технологии особенно значимы для компаний с учетом расширения возможностей Интернет-пространства, уменьшения информационного неравенства (цифрового разрыва) между регионами и отраслями экономики, роста объемов транзакций [6].

Оценка эффективности Интернет-маркетинга дает основание для заключения о том, что она характеризуется получением наибольшей выгоды заинтересованными в его использовании бизнес-структурами. Максимально возможное удовлетворение потребностей той части целевой аудитории, которая относится к пользователям интернета, и приумножение этой выгоды, возможно при совершенствовании Интернет-технологий, расширении круга пользователей, укреплении их взаимодействий, увеличении числа коммуникаций.

Таким образом, понятие маркетинг относительно коммерческих предприятий следует определить как деятельность организации по производству, продвижению и реализации товаров (услуг), направленную на максимальное удовлетворение потребностей клиента в целях получения наибольшей выгоды для самой организации. В ходе своего развития наука о маркетинге прошла три этапа, которые закреплены под названием «Маркетинг 1.0», «Маркетинг 2.0», «Маркетинг 3.0».

Несмотря на тот факт, что период маркетинга 3.0 настал уже более 10 лет назад, многие компании малого бизнеса в настоящее время пользуются методами, относящимся к маркетингу 1.0. Александр У. Хайм, описывая данный этап развития науки, провел аналогию с овощным лотком, указав на неимение отдела маркетинга, как и у большинства предприятий малого бизнеса [7].

Именно из-за отсутствия данной организационной структуры компания остается на уровне периода 1.0, который предполагал развитие организации только при наличии товара. В 50-х годах XX века в связи с экономическим ростом предприятия формировались достаточно быстро и лидером на рынке становилась та компания, которая получала канал поставки. Посредством технологий маркетинга 1.0 определялись места получения товара, а также устанавливались цены на эти товары, таким образом, товары приобретались и поставлялись на рынки сбыта.

Основной инструмент, применяемый в маркетинге 1.0, это оповещение потенциального клиента, поскольку информация о наличии товара обеспечивала стабильный поток покупателей.

Данный вид рекламы применяется до сих пор, к нему мы можем отнести рекламу в печатной продукции, стенды, вывески, рекламные щиты. Эффективность такой рекламы в настоящее время минимальная, она дает эффект в случае, если в продажу поступает абсолютно уникальный товар. В период маркетинга 1.0 производителя не интересовали желания клиента, поскольку спрос значительно превышал предложение и товар в любом случае был бы куплен.

Во многих изданиях, описывающих маркетинг 1.0, приводится выражение Г.Форда о своих клиентах: «Покупатель может купить у нас автомобиль любого цвета, если этот цвет черный». Период маркетинга 1.0 обозначается с 1950 по 1970 годы. Основные направления деятельности компаний отражаются в модели «4Р», которую разработал Джером Маккарти:

1Р-product – включает в себя разработку товара;

2Р-price – определение его стоимости;

3Р-promotion – обеспечение его продвижения на рынок;

4Р-place – выбор наиболее удобного места расположения торговой точки [8].

Данная схема применялась на протяжении всего периода маркетинга 1.0, залогом успешной деятельности являлся стабильный рост экономики.

Особенность маркетинга 2.0 заключается в том, что с его помощью сокращаются затраты на производство единицы товара и увеличивается скорость его продажи. Именно в результате становления данного этапа применим формат таких магазинов, как супермаркет. Это стало возможно в связи с уменьшением количества обслуживающего персонала, в частности продавцов, что привело к снижению издержек и, следовательно, снижению стоимости товара.

Отличительная особенность маркетинга 2.0 в том, что с наступлением данного этапа компании приступили к изучению клиента, его нужд, интересов и предпочтений, используя различные методы исследования. На основе полученных данных перешли к разработке и производству необходимого товара, отвечающего всем требованиям покупателя. В результате такой товар фактически продает себя сам, снижая издержки, связанные с его реализацией. Также маркетинг 2.0

называют «гуманным маркетингом», поскольку с его появлением товаропроизводители начали рассматривать покупателя как личность с индивидуальной точкой зрения

Этапы развития маркетинговой деятельности наглядно показывают динамику изменения ключевых факторов, оказывающих влияние на компании под воздействием экономических факторов и технического прогресса. В целях определения отличительных особенностей трех основных концепций маркетинга следует выбрать ряд показателей, по которым возможно сравнение. Для этого составим таблицу. (Таблица 1).

Таблица 1 – Матрица сравнения концепций маркетинга

Элемент	Маркетинг		
	Маркетинг 1.0	Маркетинг 2.0	Маркетинг 3.0
Производство продукции	Присутствует	Присутствует	Присутствует
Стремление к увеличению ассортимента	Отсутствует	Присутствует	Присутствует
Придание продукции индивидуальности	Отсутствует	Отсутствует	Присутствует
Продажа товара	Присутствует	Присутствует	Присутствует
Удовлетворение запросов потребителя	Отсутствует	Присутствует	Присутствует
Социальная направленность экономической деятельности компании	Отсутствует	Отсутствует	Присутствует
Позиционирование продукции на рынке	Присутствует	Присутствует	Присутствует
Позиционирование компании	Отсутствует	Присутствует	Присутствует
Позиционирование ценности компании для клиента	Отсутствует	Отсутствует	Присутствует

Выводы. Таким образом, сделаем вывод, что в маркетинге 3.0 присутствуют элементы предшествующих концепций, но их роль второстепенна, поскольку основная задача компаний на этом этапе является определение миссии и стремление к ее выполнению.

Европейские маркетингологи предоставляют информацию, что за последние пять лет рекламный бюджет любой перспективной развивающейся компании сдвинулся в пользу Интернет-рекламы как минимум на 50% от общего.

Наиболее важным моментом в отношении появления Интернета на центральном этапе коммерции и маркетинга является то, что Интернет не считается просто новым каналом продвижения по службе, новым типом среди других традиционных, до Интернет-типов маркетинговых товаров и услуг. Совсем наоборот, это привело к повороту, полному переходу к новой бизнес-модели, что приводит к неизбежному переосмыслению самой природы маркетинга. Это новое понимание неизбежно, поскольку новые коммуникационные технологии способствовали созданию новой динамичной среды, в которой ориентированный на маркетинг сверху вниз односторонний подход уступает свое место ориентированному на клиента обратному процессу.

Таким образом, мы определили, что в ходе развития Интернет-маркетинга на современном этапе экономических отношений на первое место выходит эволюционный вид маркетинга, подразумевающий взаимоотношения между участниками рыночных отношений посредством использования электронных технологий.

А.Б. Амерханова

Л.Н. Гумилева атындағы Евразия университеті, Алматы, Қазақстан

ИНТЕРНЕТ-МАРКЕТИНГ – ҚАЗІРГІ МАРКЕТИНГТІҢ НЕГІЗГІ ЭЛЕМЕНТІ

Аннотация. Интернеттің қазіргі даму жағдайы оны бизнестің жаңа ақпараттық инфрақұрылымы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді, бұл кәсіпорындарға қазіргі заманғы ақпараттық-коммуникациялық технологиялар негізінде маркетингтік қызметтің дәстүрлі әдістерін жетілдіруге, сол арқылы олардың қызметін тұтынушыға жақындатуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, интернетті жеке қосымша қызметтер (қаржылық, ақпараттық, консалтингтік және т.б.) ретінде ғана емес, бизнестің инновациялық түрлері ретінде де, мысалы, электрондық коммерция саласында құрудың орны мен құралы ретінде қарастыруға болады.

Интернет-маркетинг – бұл маркетингтің басқа түрлерімен бәсекелес болмайтын инновация. Бүгінгі таңда, бұл, тұтынушыларды тартудың, зерттеу жүргізудің танымал әдісіне айналып отыр, сондай-ақ компанияны нарыққа жылжытудың тиімді әдісі болып табылады. Бұл бағыт жыл өткен сайын танымал бола түсуде және белсенді енгізілуде, оны маңызды артықшылықтар мен қолданылатын құралдардың кеңдігі түсіндіреді.

Біз интернеттегі жарнамалық компаниялардың келесі шығарылымы туралы қарастырамыз. Егер бұрын интернеттегі жарнаманың негізінде компанияның веб-өкілдігіне апаратын қарапайым баннерлер ұсынылса, бүгінде веб-жарнама форматтарының ауқымы кеңейген. Интернеттегі жарнама бүгінде жаһандық желінің табысты болуының қажетті атрибуты болып отыр.

Интернетте маркетингті қолданудың өзектілігі электрондық коммерцияның пайда болуымен байланысты. Бұл бағыт қолданыстағы аналогтармен салыстырғанда бірқатар артықшылықтарға ие. Интернеттің аудиториясы жыл сайын қарқынды өсіп келеді, бұл осы нарықты ғаламдық етеді. Осыған байланысты, компаниялардың саны өсіп келе жатқан клиенттерге жету үшін өз ақшаларын интернет-маркетингті зерттеуге жұмсайды. Мақалада интернет-маркетингті қолданудың негізгі артықшылықтары қарастырылады, сонымен қатар интернет-маркетинг саласындағы қазіргі жағдайды жақсарту жолдары ұсынылады.

Мақалада қазіргі заманғы компаниялардың қызметінде интернет-маркетингтік технологияларды қолдану мүмкіндіктері және осыған байланысты анықталған мәселелер қарастырылған. Интернет технологияларын қолдану арқылы жүзеге асырылатын маркетингтік қызметтің құрамдас элементтері сипатталған, негізінен интернет-маркетингке бағытталған заманауи бизнес құрылымдарын дамыту мүмкіндіктері сипатталған. Компаниялардың нарықта тауарлар мен қызметтерді жылжытудағы интернет-маркетингтің рөлі ашылды, оның тиімділігіне баға берілді, интернет-технологияларды енгізуде кәсіпорындардың маркетингтік құзыреттілігін арттыру мүмкіндіктері сипатталды.

Түйін сөздер: интернет-маркетинг, нарықта тауарлар мен қызметтерді жылжыту, интернет, жарнама.

A.B. Amerkhanova

L. N. Gumilyov Eurasian University, Almaty, Republic of Kazakhstan

INTERNET MARKETING AS THE BASIC ELEMENT OF MODERN MARKETING

Abstract. The current state of the development of the Internet allows us to consider it as a new business information infrastructure that allows enterprises to improve traditional methods of marketing activity based on modern information and communication technologies, thereby bringing their activities closer to the consumer. In addition, the Internet can be considered as a place and a tool for creating not only individual additional services (financial, information, consulting, etc.), but also innovative types of business, for example, in the e-commerce industry.

Internet marketing is an innovation that is out of competition with other types of marketing. Today it is becoming a popular way to attract consumers, conduct research, and is also an effective method of promoting a company on the market. This direction is becoming more and more popular every year and is being actively introduced, which can be explained by significant advantages and a wide range of tools used.

Today we can talk about the next take-off of advertising companies on the Internet. And if earlier under the advertising on the Internet basically ordinary banners were presented leading to the company's web-representation, today the range of web-advertising formats is wider. Online advertising is today a necessary attribute of success in the global network.

The relevance of using marketing on the Internet is due to the advent of e-commerce. This direction has a number of advantages in comparison with existing analogues. The Internet audience is growing rapidly every year,

which makes this market global. In this regard, an increasing number of companies spend their money on the study of Internet marketing in order to reach more potential customers. The paper considers the main advantages of using Internet marketing, and also suggests ways to improve the current situation in the field of Internet marketing.

The article explores the possibilities of using Internet marketing technologies in the activities of modern companies focused primarily on the use of IT technologies, and identified problems associated with this. The constituent elements of the marketing activities carried out using the Internet technologies are characterized, the possibilities of developing modern business structures focused mainly on Internet marketing are described.

The role of Internet marketing in the promotion of goods and services by companies on the market is disclosed, an assessment of its effectiveness is given, the possibilities of increasing the marketing competence of enterprises in the implementation of Internet technologies are described.

Key words: Internet marketing, promotion of goods and services in the markets, Internet, advertising.

Information about author:

Amerkhanova A.B. – Associate Professor of Management, L.N.Gumilyov Eurasian National University. amerkhanova080@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-0465-272X>

ЛИТЕРАТУРА

[1] Панзабекова А.Ж., Жанбозова А.Б., Жуманазаров К.Б. Электронная вовлеченность населения: современные вызовы для Казахстана // Reports of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. 2020. №12. С. 146-151. <https://doi.org/10.32014/2020.2518-1483.19>

[2] Стелзнер М. Контент-маркетинг. Новые методы привлечения клиентов в эпоху Интернета. М.: Манн, Иванов и Фербер, 2012. 161 с.

[3] Вебер Л. Эффективный маркетинг в Интернете. Социальные сети, блоги, Twitter и другие инструменты продвижения в Сети. М.: Манн, Иванов и Фербер, 2010. 320 с.

[4] Маркетинг 2.1 [Электронный ресурс] / [Москва]: URL: <http://silauuma.ru/event/imarketing2/>, свободный. Загл. с экрана.

[5] Котлер, Ф. Маркетинг 3.0. От продуктов к потребителям и далее - к человеческой душе. М: Альпина Бизнес Букс, 2012. 205 с.

[6] Кетова Н.П., Поповская М.А. Интернет-маркетинг как эффективный инструмент развития современных компаний и повышения их маркетинговой компетентности // Российское предпринимательство. 2019. Том 20. №3. С.717-730. doi:10.18334/rp.20.3.40102

[7] Кензина Ц.З., Манджиев Б.А. Интернет-маркетинг как инструмент развития пред-приятия// Молодой ученый, 2016. №27-2(131).

[8] Проведение исследований в области электронного маркетинга [Электронный ресурс] / [Москва]: URL: <http://www.performics.com>

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.76>

Volume 3, Number 331 (2020), 144 – 149

UDK 911.3(574.1)

МРНТИ 06.71.07

**A.T. Abdykarimova¹, M.K. Zhetpisbayeva¹, Z.A. Salzhanova¹,
N.B. Kutybaeva¹, Zh.M. Omarkhanova²**

¹Karaganda Economic University of Kazpotreboysuz, Karaganda

²Kazakh Agrotechnical University named after S.Seifullin.

E-mail: aliyata@mail.ru, rimakeu@mail.ru, satname@bk.ru, nurg_78@mail.ru, zhynysova@mail.ru

COMPETITIVENESS OF THE REGION AS A TRANSFORMATION BASIS FOR THE ECONOMY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. In the era of globalization, the development of countries with a small open economy largely depends on the intensity of using various forms of international economic relations, among which the competitiveness of each country plays a special role. At the present stage of development, the problem of competitiveness is central to the economic policy of the state. Creating competitive advantages over an opponent becomes a strategic direction of the state and its bodies and applies to all levels of the hierarchy: products (goods and services), enterprises, industries, regions and the country as a whole, but the country's competitiveness is of particular importance. The competitiveness of the region is determined in comparison with other similar facilities. This characteristic refers to estimated indicators, therefore, it assumes, along with the subject and subject of the assessment, the presence of certain criteria. Evaluation criteria (goals) may be the market position, the pace of development, the ability to pay for the borrowed funds received, consumer properties in relation to the price of the goods, etc.

Keywords: competitiveness, region, transformation, economy, state.

Introduction. The competitiveness of the region reflects the level of efficiency in managing its economy. The latter is one of the factors regulating the economy of the region, which is a driving force for the development of a particular region and the regional community as a whole. Therefore, as a criterion for assessing the competitiveness of the region, it is advisable to choose the pace of development of the regions of Kazakhstan, which are asymmetric in nature.

Regional asymmetries are gaps (deviations) that are stable in time and space in the conditions and results of regional development relative to the legislatively or normatively established system of standards and the level of their economic development, the reduction of which ensures equalization of conditions for a more complete realization of the constitutional rights of citizens in meeting social needs, and in the long run contributes to the development of the country as a whole.

Any region can be classified into three groups obtained on the basis of a combination of spatial (regional population density) and economic (GDP per capita regions) factors: production localization, sources of increasing profitability growth and knowledge centers.

Main part. Production location regions are low- or middle-income regions. Productivity in these regions is achieved through low costs.

Their attractiveness is in the absence of negative aspects of urbanization. The factors determining their competitiveness lie in the basic infrastructure and accessibility: low cost location, lack of congestion, affordable housing and the availability of cheap human resources.

Regions of increasing profitability are regions with high growth rates, with an average population density and a clear economic structure (dynamically developing regions). In these regions, the benefits of the concentration of resources arise only in certain sectors, which are important sources of income.

Foreign firms 'managers are suited to gain if acquire local context and local (or Diaspora-) based partner (public or private) prior to regional or standalone entry. Despite multiple headwinds, both economies retain strong international business potential and hope for an economic and social resurrection.

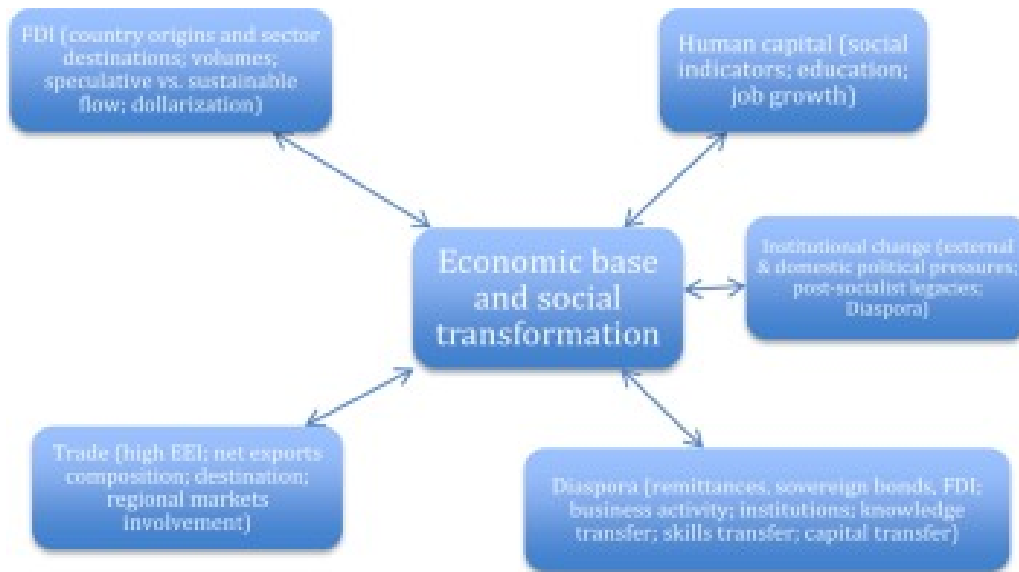

Figure 1 – Five forces of economic and social transformation

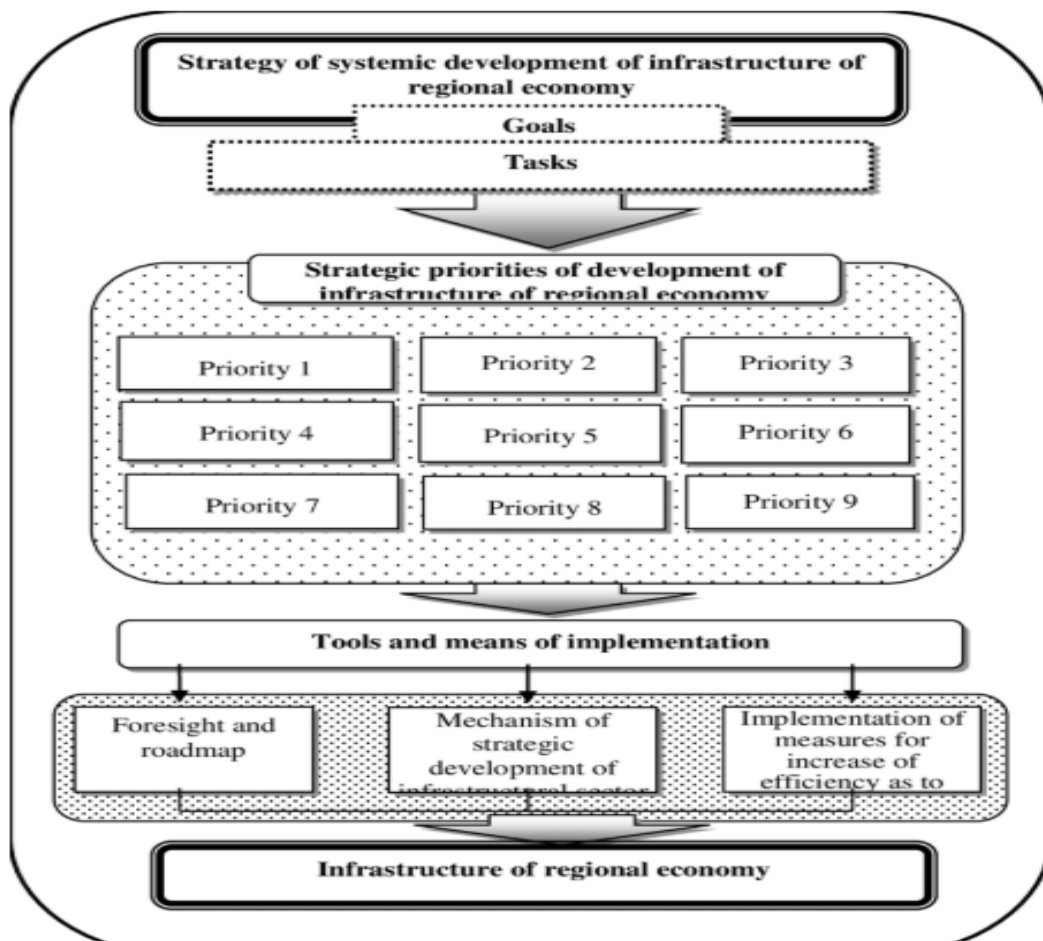

Figure 2 – Strategy of systemic development of infrastructure of regional economy

Implementation of flexibility, sustainability, and dynamics of modern economy is largely determined by the state of its infrastructure. According to this, the level of complexity and completeness of development of infrastructural complex influences the sense and characteristics of territorial and sectorial organization of public production, as well as quality and living standards of regions' population. Formation of clear priorities of the development will allow determining the coordinated strategic directions, reaching the balance of the planned actions which requires significant resource and organizational expenses (Strategic planning, 2015), providing increase of the quality of infrastructure of regional economy, its transformation into a complex, multilevel system, in view of implementation of innovations which model transformations that are dictated by new economic situation and by new requirements of consumers and economic subjects to infrastructural services.

The infrastructure of regional economy – with optimal connection between its elements – forms a single sustainable system which increases the general efficiency of economic development and is capable to ensure the synergetic effect. At that, the latter is very topical under conditions of instability of the global and national economies (Infrastructure of region, 2015). That's why it is necessary to form a strategy of complex adaptive systemic development of regional infrastructure from the position of provision of balance of its components: provisional, productive, investment, innovational, market, and social. Formation of this strategy, correspondingly, supposes development of goals and tasks of improving the infrastructure of regional economy and interconnected priorities of its development.

A strategy of systemic development of infrastructure of regional economy is a long-term qualitatively determined direction of development, based in a variety of systematized actions, allowing – on the basis of strategic priorities – determining the preferred tools and measures for implementation of procedures, parameters, and processes of development of regional infrastructure. The offered strategy requires development of new scientific approaches and practical actions which conform not only to modern conditions, but to offered perspectives of development of the infrastructure of regional economy. Systemic character of the strategy of development consists in consideration of regional infrastructure as a complex of interconnected and interacting objects as parts of its component.

Thus, by the nature of the development of the dynamics and structure of Kazakhstan's foreign trade, one can ascertain the increase in the importance of trade relations between the republic and its partners in the EAEU in terms of the effect of mutual trade on the qualitative parameters of the national economy (stimulation and growth of industrial production, technological development and the increase in the share of value added in export), which generally meets the objectives of increasing the country's competitive potential and contributes to targeted development programs.

Summarizing the analysis, we should single out a circle of problems that contribute to the growth of regional asymmetry and reduce the level of competitiveness of the region:

- heterogeneous adaptation of regions with different economic structures to functioning in conditions of market competition;
- the branch principle of economic management, which determines the stimulation of only basic areas with a high degree of territorial localization; insufficiently intensive cooperation between different regions;
- weakening of the role of the state regarding the regulation of regional economic development and the alignment of imbalances in pace and direction;
- asymmetrical influence of the state through existing mechanisms on the development of different regions.

The results of the analysis indicate that the synchronization of the interests of the state and the region in a separate territory will not only increase its economy, but ultimately lead to a reduction in development imbalances between regions. Moreover, management of the region's economy is of particular importance.

Management is a particularly significant function of the region. The historical successes of the region are largely determined not by natural resources and technologies, but by the effectiveness of managing the economy of their territory. Therefore, some regions are progressing, while others are not. However, as international experience testifies, such a management role can be realized only under favorable internal and external conditions. This is, first of all, reliance on objective economic laws, proven principles of market management, the world practice of successful business, the effectiveness of the system of regulation of the economy of the region

A clear concept of economic management should play the role of the most important factor in building a prosperous region and serve as a stimulating condition for the development of society. Such a concept should be part of the meso-management system, permeate its content, theoretically substantiate the economic system of the regions forming the country [2].

One of the most urgent tasks of the region is to build a management model that can ensure the competitiveness of the territory's economy. Today, the region's competitiveness is one of the most influential concepts in development economics and practical politics [3]. At the same time, the industry of the regions, both in terms of the technical and technological base and in terms of the sectoral structure, does not meet modern requirements. The result of this situation is its lagging behind a number of developed and new industrial regions. The lack of a systematic understanding of one's own competitiveness (or lack of competitiveness), together with the absence of any strategy for its formation, creates a risk for the regions of the Republic of Kazakhstan to remain investment-unattractive and uncompetitive [4].

The interdependence of the processes of competitiveness and economic growth of the region, as well as the complexity and depth of the required transformations of its economy in accordance with global trends, determine the need to highlight the factors and conditions for ensuring the competitiveness of the region's economy. In this case, we are talking about creating a model for managing the region's economy.

The main components of this model are management as a set of relevant principles, management organization (functions) and management strategy (methods).

Management is based on the principles of reproduction of the life support system, legal regulation of management, social orientation, innovative orientation, preservation of our own raw materials, the unity of management theory and practice, and the region's competitiveness.

Management, first of all, should ensure the preservation of the ecosystem, resource-saving reproduction of all its components. In this case, the region becomes an object of economic and legal regulation. Economic and legal regulation of management processes, compliance with international and state regulations governing various processes in all areas of the region's economy, reduction of subjectivity in management should ensure the legitimacy of managing the economy of the territory. One of the main goals of management should be the harmonious development of society, the disclosure and realization of its potential opportunities, improving the welfare of the population and the quality of life in the region.

The structural source of management is development based on factors of production, investment, and innovation. To increase the competitiveness of the region, management should be focused on ensuring investment of innovations mainly in new technologies and management [5]. The implementation of innovative management orientation in modern conditions requires its appropriate organization.

The regulation of the management organization must take into account the features of functions and tasks, for the implementation and implementation of which it must be adapted. It seems that the functional content of the organization for managing the economy of the region includes lawmaking, the implementation of laws, the protection of rights and freedoms, and control over the implementation of laws.

The interaction of these functions provides an innovative orientation of management and the implementation of a resource-saving strategy for the region, which should be aimed at preserving regional raw materials, their rational use, import and export of new technologies.

Conclusion. Resource conservation, in turn, is the basis of a management strategy, which includes a number of successive stages: analysis of the environment, determination of the mission and goals, choice of strategy, strategy implementation, evaluation and monitoring of strategy implementation.

The implementation of the above stages of the management strategy ensures the realization of the potential of the regional economy. The successful realization of this potential is directly dependent on the unity of management theory and practice. In accordance with this principle, any managerial decision in the field of functioning and development of the region must meet the logic, principles and methods of management and solve one of the practical problems aimed at realizing the economic potential of the region.

The economic potential of the region includes human, resource, scientific, technical, institutional and production potentials. In order to realize the potential of the region to the maximum, to realize all state plans and programs for regional development, it is necessary to correctly place emphasis, find an area in

which the existing potential of the region is revealed at 100%, determine the strengths and weaknesses of the region.

**А.Т. Абдикаримова¹, М.К. Жетписбаева¹, З.А. Сальжанова¹,
Н. Б. Куттыбаева¹, Ж.М. Омарханова²**

Қазтұтынуодағы, Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды;
С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКОНОМИКАСЫ ТУРАЛЫ АҚПАРАТТЫҢ НЕГІЗІ БОЛЫП САНАЛАТЫН ОБЛЫСТЫҢ БӘСЕКЕЛІЛІГІ

Аннотация. Жаһандану дәуірінде шағын экономикасы бар елдердің дамуы көбінесе халықаралық экономикалық қатынастардың әртүрлі формаларын қолдану қарқынына байланысты, олардың арасында әр елдің бәсекеге қабілеттілігі ерекше рөл атқарады. Дамудың қазіргі кезеңінде бәсекеге қабілеттілік мәселесі мемлекеттің экономикалық саясатында басты орын алады. Қарсыласқа қарағанда, бәсекелестік артықшылықтар жасау мемлекет пен оның органдарының стратегиялық бағыты болады және иерархияның барлық деңгейлеріне қолданылады: өнімдер (тауарлар мен қызметтер), кәсіпорындар, салалар, аймақтар және тұтастай алғанда ел, бірақ елдің бәсекеге қабілеттілігі ерекше мәнге ие.

Аймақтың бәсекеге қабілеттілігі оның экономикасын басқарудағы тиімділік деңгейін көрсетеді. Соңғысы – белгілі бір аймақтың және тұтастай алғанда аймақтық қауымдастықтың дамуының қозғаушы күші болып саналатын аймақтың экономикасын реттейтін факторлардың бірі. Сондықтан, аймақтың бәсекеге қабілеттілігін бағалау критерийі ретінде табиғатында асимметриялы емес Қазақстан аймақтарының даму қарқынын таңдаған дұрыс.

Аймақтық асимметрия – бұл заңнамалық немесе нормативтік түрде бекітілген стандарттар жүйесіне және олардың экономикалық даму деңгейіне қатысты аймақтық даму жағдайлары мен нәтижелері бойынша уақыт пен кеңістіктегі тұрақты, ал олардың азаюының себебі – жағдайларды теңестіруді қамтамасыз ететін олқылықтармен (ауытқулар) байланысты. Азаматтардың әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандырудағы конституциялық құқықтарын неғұрлым толық іске асыру және болашақта тұтастай алғанда елдің дамуына ықпал етеді.

Өндіріс орналасқан аймақтар – табысы төмен немесе орташа өңірлер. Бұл аймақтардағы өнімділікке төмен шығындар арқылы қол жеткізіледі.

Олардың тартымдылығы урбанизацияның жағымсыз жақтары болмаған жағдайда артады. Олардың бәсекеге қабілеттілігін анықтайтын факторлар базалық инфрақұрылымға және қолжетімділікке негізделеді: арзан орналасуы, қолжетімді тұрғын үй және арзан адам ресурстарының болуы.

Табыстылықтың өсу аймақтары – өсу қарқыны жоғары, халықтың орташа тығыздығы және нақты экономикалық құрылымы бар аймақтар (қарқынды дамып келе жатқан аймақтар). Бұл аймақтарда ресурстарды шоғырландырудың пайдасы маңызды табыс көзі болып саналатын белгілі бір салаларда ғана пайда болады.

Менеджмент, ең алдымен, экожүйенің сақталуын, оның барлық компоненттерінің ресурстарды үнемдеуін қамтамасыз етуі керек. Бұл жағдайда аймақ экономикалық және құқықтық реттеудің объектісіне айналады. Басқару процестерін экономикалық және құқықтық реттеу, аймақ экономикасының барлық салаларындағы әртүрлі процестерді реттейтін халықаралық және мемлекеттік ережелерді сақтау, басқарудағы субъективтіліктің төмендеуі, аумақтың экономикасын басқарудың заңдылығын қамтамасыз етуі керек. Менеджменттің негізгі мақсаттарының бірі – қоғамның үйлесімді дамуы, оның әлеуетті мүмкіндіктерін ашу және іске асыру, халықтың әл-ауқаты мен аймақтағы өмір сапасын жақсарту болуы керек.

Түйін сөздер: бәсекеге қабілеттілік, аймақ, қайта құру, экономика, мемлекет.

**А.Т. Абдикаримова¹, М.К. Жетписбаева¹, З.А. Сальжанова¹,
Куттыбаева¹ Н. Б., Ж.М. Омарханова²**

¹Қарагандинский экономический университет Казпотребсоюза, Караганда;

²Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина

КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ РЕГИОНА КАК ТРАНСФОРМАЦИОННАЯ ОСНОВА ЭКОНОМИКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. В эпоху глобализации развитие стран с малой открытой экономикой во многом зависит от интенсивности использования разнообразных форм международных экономических отношений, среди которых особую роль играет конкурентоспособность каждой страны. На современном этапе развития проблема конкурентоспособности занимает центральное место в экономической политике государства. Создание конкурентных преимуществ перед соперником становится стратегическим направлением деятельности государства и его органов и касается всех уровней иерархии: продукции (товаров и услуг), предприятий, отраслей, регионов и страны в целом, но особую важность приобретает именно конкурентоспособность страны.

Конкурентоспособность региона отражает уровень эффективности управления его экономикой. Последнее является одним из факторов, регулирующих экономику региона, который является движущей силой развития конкретного региона и регионального сообщества в целом. Поэтому в качестве критерия оценки конкурентоспособности региона целесообразно выбрать темпы развития регионов Казахстана, которые имеют асимметричный характер.

Региональные асимметрии – это пробелы (отклонения), которые являются стабильными во времени и пространстве в условиях и результатах регионального развития относительно законодательно или нормативно установленной системы стандартов и уровня их экономического развития, снижение которых обеспечивает выравнивание условий для более полной реализации конституционных прав граждан на удовлетворение социальных потребностей и, в конечном итоге, способствует развитию страны в целом.

Регионы размещения производства – это регионы с низким или средним уровнем дохода. Производительность в этих регионах достигается за счет низких затрат.

Их привлекательность заключается в отсутствии негативных аспектов урбанизации. Факторы, определяющие их конкурентоспособность, заключаются в базовой инфраструктуре и доступности: дешевизна местоположения, отсутствие заборов, доступное жилье и наличие дешевых людских ресурсов.

Регионами повышения прибыльности являются регионы с высокими темпами роста, со средней плотностью населения и четкой экономической структурой (динамично развивающиеся регионы). В этих регионах выгоды от концентрации ресурсов возникают только в определенных секторах, которые являются важными источниками дохода.

Руководство, прежде всего, должно обеспечить сохранение экосистемы, ресурсосберегающее воспроизведение всех ее компонентов. В этом случае регион становится объектом экономико-правового регулирования. Экономическое и правовое регулирование процессов управления, соблюдение международных и государственных норм, регулирующих различные процессы во всех сферах экономики региона, снижение субъективности в управлении должно обеспечить легитимность управления экономикой территории. Одной из основных целей управления должно быть гармоничное развитие общества, раскрытие и реализация его потенциальных возможностей, повышение благосостояния населения и качества жизни в регионе.

Ключевые слова: конкурентоспособность, регион, трансформация, экономика, государство.

Information about authors:

Abdikarimova Aliya Toleutaevna, PhD in Economics, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, aliyata@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5440-9803>;

Zhetpisbaeva Mukhtarima Kaskataevna, Academic degree: Candidate of Economic Sciences, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, rimakeu@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1341-3563>;

Salzhanova Zaura Abildinovna, Doctor of Economics, Professor, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, st. Academic, satname@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0763-3399>;

Kuttybaeva Nurgul Bolatovna, PhD, Senior Lecturer, Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, st. Academic 9, nurg_78@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8250-4111>;

Omarkhanova Zhibek Maksutovna, Professor, Department of Finance, Kazakh Agrotechnical University named after S. Seifullin, Astana Zhenis Avenue 62, zhynysova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8015-2383>

REFERENCES

[1] Abenova M.H. Foreign experience of development of innovative potential of small and medium entrepreneurship. N E W S OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES ISSN 2224-5294 Volume 2, Number 324 (2019), 165–169, <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.63>

[2] Tlessova E., Khoich A., Kurash N. Scientific innovation potential of the republic of Kazakhstan and its perspectives. N E W S OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES ISSN 2224-5294. Volume 5, Number 321 (2018), 89–94. <https://doi.org/10.32014/2018.2224-5294.16>

[3] Ismailova R., Mussina A., Abdikarimova A., Omarkhanova Zh., Nurgaliyeva Zh., Zhangirova R. Integration of financial markets under the conditions of the Eurasian Economic Union: Challenges and Opportunities. Journal of Advanced Research in Law and Economics Journal of Advanced Research in Law and Economics. ISSN: 2068-696X. <https://doi.org/10.14505/jarle/> Volume VIII, Issue 6(28) Fall 2017, p. 1779-1784.

[4] Omarkhanova Zh., Tleuzhanova D., Berstembayeva R., Mukhambetova Z., Matayeva B., Alina G. Features and Problems of Attracting Investments into Agriculture of Kazakhstan. Journal of Advanced Research in Law and Economics ISSN: 2068-696X <https://doi.org/10.14505/jarle> Volume VIII, Issue 4(26) Summer 2017. p. 1255- 1259.

[5] Sanaliev L.K., Kengzhegalieva G.B., Idelbayeva A.S., Niyazbekova Sh.U. Investigation of modern economic mechanisms for construction of the intellectual potential of the country as a moving factor of innovative economic development. BULLETIN OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ISSN 1991-3494, Volume 5, Number 375 (2018), 144 – 148, <https://doi.org/10.32014/2018.2518-1467.19>

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.77>

Volume 3, Number 331 (2020), 150 – 154

UDK 33.001

МРНТИ 06.56.31

E.M. Adietova, R.K. Sabirova, D.Zh. Zhastalapova, N.A. Rzagaliev, N.I. Gabdullin

Atyrau state University named after Kh.Dosmukhamedova, Kazakhstan.

E-mail: adiet_elm79@mail.ru, sabirovarysty@mail.ru, Dikon14dikon@gmail.com, nurim0@mail.ru,
nurza_9_7@mail.ru

**FEATURES OF FORMATION OF INNOVATIVE INFRASTRUCTURE
IN THE ECONOMY OF KAZAKHSTAN**

Abstract. The transition of the economy of Kazakhstan to an innovative path of development is impossible without a systematic update of the legislative base, which is conducive to the development of innovative activity. Innovation infrastructure is a complex of enterprises, including the material and technical base, trained professional staff and well-established mechanisms for cooperation with scientific and financial institutions, which are necessary to provide innovative entrepreneurs with a full package of services for organizing innovative industries, starting with consulting, initial marketing research and writing business plans and ending with the provision of preferential rent of premises, production facilities, commune services, etc. Pro-innovative Innovative companies' cluster oriented on fast getting necessary knowledge and technology to increase current competitiveness. Innovative-oriented It is the companies' cluster that defines industrial, investment and social infrastructure of the region. It creates dynamic companies' groups which use leading knowledge and technologies, involve talented workforce all over the world, consumes and generates venture capital, defines and aims scientific researches of universities and other educational institutions.

Keywords: innovation infrastructure, economy, transformation, technology parks.

Introduction. Infrastructure is a complex of interconnected service structures or objects that make up and / or provide the basis for the functioning of the system. Therefore, the innovation infrastructure is a complex of interconnected service structures or objects that make up and / or provide the basis for the functioning of the innovation system.

Analyzing the experience of the countries leaders in innovation development, we note that the task of developing a balanced and effective innovation policy cannot be solved without a developed innovation infrastructure. So, the transition to the trajectory of sustainable development of such countries as the USA, Japan, EU countries, a number of Southeast Asian countries was achieved on the basis of ensuring the infrastructure of the innovation system. The innovative infrastructure of a country, as a rule, is not a “pure” expression of a certain theoretical model, but is a composition of various models.

World experience shows that a key factor in increasing the country's competitiveness and developing it in the direction of an effective innovation infrastructure is the state innovation policy, which is the link between academic science and industry.

- Innovation is understood as something successfully implemented (introduced) innovation, which is the end result of human intellectual activity, his imagination, creative process, discoveries, inventions and rationalization. Innovation is characterized by the introduction of products (goods and services) to the market with new consumer properties or a qualitative increase in the efficiency of production systems. To develop innovative policies and stimulate the formation of new markets in the world, a special innovative infrastructure of the innovation system operates: independent centers of expertise of research projects, research areas;

- Foresight centers, roadmaps that reduce the risks of introducing new products and coordinate the efforts of development teams;

- a variety of expert and futurological communities and networks, allowing to form a vision of the future;
- specialized educational centers (for example, the Massachusetts Institute of Technology, Stanford University), institutes and schools that train not only scientists and engineers, but also entrepreneurs who are capable of promoting innovative projects;
- centers for the commercialization of technology and development, etc.

Innovation, as a product of intellectual activity, cannot arise spontaneously. For the generation and implementation of innovations in practice, certain conditions are required - the presence of all institutions contributing to the implementation of innovations, as well as the degree of their development and interaction among themselves. The set of participants in the innovation process and the degree of institutional interaction of institutions form a certain system that has specific features from country to country. In economic science, this system, which is inherent in a particular country, is commonly called the national innovation system (NIS). In the national innovation system, all participants in the innovation process can be grouped into four macro categories:

- scientific and technical system – a set of research and development organizations;
- the business sector, which is a collection of enterprises engaged in the production of innovative products;
- innovative infrastructure;
- the state as a fundamental institution [1, p. 61].

Innovation infrastructure is a complex of interrelated production, consulting, educational and information structures that are ready to provide a base and a set of related services for the organization of innovative industries.

The lack of an integrated, systematic approach to managing innovative processes hinders the development of the country's innovative potential and does not allow us to correctly identify the priorities for its further development.

The following main problems can be distinguished, the unresolved of which negatively affects the development of domestic innovative potential:

- incompleteness of the majority of scientific developments of technologies and products with the aim of bringing them to the market for demand by consumers. This dramatically reduces the value of the proposed technologies (or products) in the eyes of potential partners;
- lack of modern mechanisms for introducing technological innovations and bringing them to the market. In market conditions, the mechanism for mastering innovations is inextricably linked with a small innovative business, which is characterized by high risk, but also high return if successful;
- lack of developed infrastructural elements to promote innovative projects, such as technology parks and specialized business incubators, a network of risk financing funds (venture funds), special financial mechanisms to support firms at the stage of their rapid growth, certified appraisers of firms and intellectual property, etc. ;
- lack of solvent demand in the domestic market for advanced technologies and industrial innovations.

Science and scientific and technical activities are related to the service sector and these services should be in demand by the market. Unfortunately, the domestic market for scientific services and high-tech products is currently very small. Most enterprises cannot afford to “buy” science services.

To implement a systematic approach to the formation of an innovative system, it is necessary to single out and analyze its main subsystems, where the state, through direct or indirect participation, can effectively implement an innovative policy.

The innovation system is divided into the following main subsystems, each of which includes, respectively, such elements:

1. Scientific potential - a necessary factor for innovative development, is formed by creating a developed sphere of applied research, carrying out “refinement” of fundamental developments to the level of commercial application;

Scientific potential includes:

- State scientific organizations - national research centers, research institutes, higher educational institutions, design institutes;
- Scientific organizations at national companies, laboratories at large enterprises;
- private research and design institutes;

- small and medium enterprises engaged in scientific research;
- scientific personnel and individual inventors;
- material and technical base.

To date, the country's scientific potential is represented by scientific organizations of the Ministry of Education and Science, industry ministries, private research organizations, research centers in the areas of scientific research under the authority of economic management, coordinating the activities of institutions of the relevant profile, as well as research institutes under the jurisdiction national companies.

2. Innovative entrepreneurship, providing for the development of a connecting (intermediary) role between the scientific, technical and manufacturing sectors. The ultimate goal of innovative entrepreneurship is the development of enterprises capable of responding promptly to the current market situation and establishing mass production of competitive high-tech products of a new generation and increased demand at the level of world standards.

Innovative entrepreneurship includes:

- business angels;
- enterprises;
- innovative managers;
- a multi-level innovation infrastructure that defines a set of interconnected production, consulting, educational and informational structures, serving and providing conditions for the implementation of innovative activities.

Innovative infrastructure consists of the following elements:

- national technology parks;
- regional technology parks;
- technological business incubators;
- science cities.

3. A financial infrastructure that provides comprehensive financing for research, production and educational processes in the field of innovation and technological development, based on a combination of various mechanisms of direct and indirect state support for innovative entrepreneurship and infrastructure.

Financial infrastructure consists of the following elements:

- government development institutions;
- venture capital funds;
- enterprises;
- individual entrepreneurs;
- second-tier banks;
- other.

One of the main tasks of the Ministry of Education and Science is to intensify innovation in educational institutions, as well as scientific and technological support for innovation. Therefore, for the development of the economy of the republic in the context of globalization and preparation for joining the WTO, it is necessary to adopt a state policy aimed at recognizing the priority of innovation in improving the competitiveness of domestic products, ensuring economic development and the country's security, and improving the living standards of the population.

The main principles of state innovation policy should be the financial support of innovative programs and projects aimed at solving the most important socio-economic problems, the formation of innovative infrastructure and training for the innovation sphere.

1. The transition of the economy of the republic to an innovative path of development is impossible without the formation of a regulatory framework conducive to the development of innovation, the basis of which should be the Law on Innovation.

2. In Kazakhstan, the scientific and technical sphere has not yet become the basic element of the socio-economic development of society. In order to implement the strategic directions of scientific and technological development, it is necessary to adjust the priority areas for the development of domestic science and technology, identify the causes and factors hindering their development, and determine the real mechanisms for resolving them.

3. Compared with economically developed countries, the conditions for the development of innovation in Kazakhstan have fundamental differences. In particular, in the republic, innovative activity is mainly carried out on the basis of attracting foreign direct investment.

4. Along with direct investment, new technologies and new management come to the country. For most enterprises, the acquisition of foreign technologies and licenses is a great incentive, as this allows them to enter the world market. At the same time, an uncontrolled flow of foreign technologies can lead to a suppression of the development of the national scientific and production complex, which creates a real danger of the emergence of technological dependence of domestic industry on foreign developments.

5. In Kazakhstan, in the conditions of limited possibilities of the state budget (annual expenditures on science from the republican budget do not exceed 0.2% of GDP) from the funds allocated for basic and applied research, it is practically impossible to allocate a share directly to bring the results of scientific research (development) to mass production. In this regard, it is necessary to provide for an increase in the annual budget for scientific and technological development in the republican budget and bring it up to 2% of GDP. In addition, in order to complete and promote the most promising developments on the market, it is necessary to form a network of state and non-state regional innovation funds and centers, and to attract extra budgetary funds more widely for these purposes.

6. The republic does not have a system for training personnel for the innovation sphere. The main reasons for this are the significant weakening of the connection between the higher education system and applied science and production, and the lack of domestic curricula, textbooks and manuals on innovation, corresponding to state education standards.

Conclusion. In this regard, state support and priority training of scientific personnel for the branches of science that are of paramount importance for overcoming the technological lag and structural restructuring of the Kazakhstani economy is necessary. It is necessary to create real conditions for the integration of the country's universities with research institutes and research centers, taking into account the personnel potential, the material and technical base of the needs of innovative development and the creation, on its basis, of scientific and educational complexes in priority areas of scientific research.

Э.М. Әдиетова, Р.К. Сабирава, Д.Ж. Жасталапова, Н.А. Рзағалиев, Н.И. Габдуллин

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ИНФРАҚҰРЫЛЫМДЫ ҚҰРУ ТӘРТІБІ

Аннотация. Бүгінгі таңда Қазақстан өзінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында өзінің көп құрылымдық экономикасын түбегейлі қайта құрып келеді, мұнда технологиялық қайта құру – технологиялық деградацияны жеңу, қазіргі бесінші және болашақ алтыншы технологиялық құрылымдардың технологиясын игеру – бірінші кезектегі үлкен мәнге ие мәселе. Қазақстан алдында әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси қатынастардың барлық жүйесін қарқынды жаңарту міндеті тұр.

Қазақстан экономикасының дамудың инновациялық жолына өтуі инновациялық қызметтің дамуына ықпал ететін заңнамалық базаны жүйелі түрде жаңартусыз мүмкін болмайды. Инновациялық инфрақұрылым дегеніміз – инновациялық кәсіпкерлерге консалтингтен бастап, алғашқы маркетингтік зерттеулерден бастап және бизнес-жоспарлар құрудан бастап, инновациялық салаларды ұйымдастыруға арналған қызметтердің толық пакетін ұсыну үшін қажет материалдық-техникалық базасы, дайындалған кәсіби кадрлар және ғылыми және қаржы институттарымен ынтымақтастықтың қалыптасқан тетіктері кіретін кәсіпорындар кешені. Үй-жайларды, өндіріс орындарын, коммуналды жеңілдікпен жалға берумен аяқталады қызметтерді және т.б. жатқызуға болады.

Осылайша, инновациялық даму стратегиясының сәтті іске асырылуы адами, өндірілген және табиғи капиталды тиімді пайдалануға, Қазақстанның әлеуметтік дамудың жаңа деңгейіне және әлеуметтік құрылымға көшуіне негізделген тұрақты өсуге әкелетін Қазақстан экономикасының құрылымындағы сапалы өзгерістердің іске асырылуына ықпал етуі керек.

Жаһандандудың және қаржылық тұрақсыздықтың қазіргі сын-қатерлеріне сүйене отырып, әлемдік нарықтардағы бәсекелестіктің артуы, ғылым мен инновацияның өсіп келе жатқан ролі, адами әлеуеттің дамуы, Қазақстан Республикасының макроэкономикалық саясаты құрылуы керек.

Әлемдік нарықтағы елдің бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін жоғары технологиялық өндірістерді белсенді дамыту және олардың негізінде тиімді ұлттық инновациялық жүйені құру қажет.

Осыған байланысты, ғылымның салалары үшін ғылыми кадрларды мемлекеттік қолдау және басымдықпен даярлау қажет, олар технологиялық артта қалуды және Қазақстан экономикасын құрылымдық қайта құруды еңсеруде маңызды болып табылады. Кадр әлеуетін, инновациялық даму қажеттіліктерінің материалдық-техникалық базасын және оның негізінде ғылыми және ғылыми-техникалық базаны құруды ескере отырып, еліміздің жоғары оқу орындарының ғылыми-зерттеу институттарымен және ғылыми орталықтармен бірігуіне нақты жағдайлар жасау қажет. Ғылыми зерттеулердің басым бағыттары бойынша оқу кешендері де қарастырылуы қажет.

Түйін сөздер: инновациялық инфрақұрылым, экономика, трансформация, технопарк.

Э.М. Әдіетова, Р.К. Сабинова, Д.Ж. Жасталапова, Н.А. Рзағалиев, Н.И. Габдуллин

Атырауский государственный университет имени Х. Досмухамедова, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ИННОВАЦИОННОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ В ЭКОНОМИКЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация. Сегодня в Казахстане происходят радикальные преобразования его многоукладной экономики с целью повышения конкурентоспособности страны, где главное значение приобретают технологические трансформации – преодоление технологической деградации, освоение техники современного пятого и перспективного шестого технологических укладов. Перед Казахстаном стоит задача динамичной модернизации всей системы социально-экономических и общественно-политических отношений. Переход экономики Казахстана на инновационный путь развития невозможен без систематического обновления законодательно-правовой базы, которая благоприятствует развитию инновационной деятельности. Инновационная инфраструктура представляет собой комплекс предприятий, включающий материально-техническую базу, обученный профессиональный персонал и отлаженные механизмы сотрудничества с научными и финансовыми институтами, необходимые для предоставления инновационным предпринимателям полного пакета услуг по организации инновационных производств, начиная с консультирования, начальных маркетинговых исследований и написания бизнес-планов и заканчивая предоставлением льготной аренды помещений, производственных мощностей, коммунальных услуг и пр.

Таким образом, успешная реализация стратегии инновационного развития должна способствовать проведению качественных изменений в структуре экономики Казахстана, которые приведут к ее устойчивому росту, основанному на эффективном использовании человеческого, произведенного и природного капитала, выходу Казахстана на новый уровень социального развития и устройства общества. Исходя из современных вызовов глобализации и финансовой нестабильности, усиления конкуренции на мировых рынках, возрастания роли науки и инноваций, развития человеческого потенциала должна строиться макроэкономическая политика Республики Казахстан. Для повышения конкурентоспособности страны на мировом рынке необходимо активно развивать высокотехнологичные отрасли и на их основе строить эффективную национальную инновационную систему.

В связи с этим необходима государственная поддержка и приоритетная подготовка научных кадров для отраслей науки, имеющих первостепенное значение для преодоления технологического отставания и структурной перестройки экономики Казахстана. Необходимо создать реальные условия для интеграции вузов страны с научно-исследовательскими институтами и исследовательскими центрами с учетом кадрового потенциала, материально-технической базы потребностей инновационного развития и создания на его основе научных и образовательные комплексы по приоритетным направлениям научных исследований.

Ключевые слова: инновационная инфраструктура, экономика, трансформация, технологические парки.

Information about authors:

Adietova Elmira Mizamgalievna, Ph.D., acting Associate Professor of Atyrau State University named after H. Dosmukhamedov, adiet_elm79@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9891-8706>;

Sabirova Rysty Kuandykovna, Ph.D., associate professor, head of the Department of Economics at Atyrau State University named after H. Dosmukhamedov, sabirovarysty@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9947-6564>;

Zhastalapova Dinara Zhastalapyzy, graduate student of the Department of Economics of Atyrau State University named after H. Dosmukhamedov, Dikon14dikon@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3860-7161>;

Rzagaliev Nursultan Abzalovich of the department – undergraduate of the department of "Economics" of the Atyrau State University named after H. Dosmukhamedov, nurim0@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-1033-1738>;

Gabdullin Nurlan Imangazievich, Ph.D., acting associate professor, nurza_9_7@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6685-6643>

REFERENCES

- [1] Ivanova N. National innovation systems // Issues of Economics. No. 7. S. 59-70.
- [2] Kembayev B.A. The system of scientific and technical information in the Republic of Kazakhstan: state and development prospects. Almaty: KazgosINTI, 2003. 434 p.
- [3] Deryagin A. V. Science and innovative economy in Russia // Innovations. 2005. No. 5. S. 26-15.
- [4] stat.kz
- [5] On the state and prospects of the development of science and technology in the Republic of Kazakhstan // Report of the Scientific and Technical Research Center of the Republic of Kazakhstan and the National Academy of Sciences of the USA on the conducted state scientific and technical examination of the domestic scientific and technical potential and priority areas for the development of science, P. 22.
- [6] Dyusembaeva L.K., Babazhanova Zh.A., Bulakbay Zh.M., Nurbayeva G.Ye. Strategy of interaction of the state and small business as a factor of innovative development. N E W S OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES ISSN 2224-5294, Volume 1, Number 323 (2019), 107–116. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.16>

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.78>

Volume 3, Number 331 (2020), 155 – 161

UDK 316.4

МРНТИ 10.83.21.

A.S. Dzhunusova

Eurasian National University named after L.N. Gumilyov.

E-mail: Araika050687@mail.ru**THEORETICS - CONCEPTUAL APPROACHES
IN RESEARCH OF PROBLEMS OF YOUTH OF RK**

Abstract. Subcultural characteristics of the young generation indicate that it can be successfully combined with the traditional culture of society, the carriers and custodians of which are the older generations. But with the unfavorable development of intergenerational relations, a conflict of youth and traditional cultures can arise, the consequences of which can be the transformation of the youth subculture into a counterculture that provokes “youth riots”, like the hippie movement or other protest youth movements. Theoretical and conceptual in the study of the youth problems of the Republic of Kazakhstan is based on the demographic principles of conditionally dividing society into age groups and represents youth chronologically limited by age by a socio-demographic group that has specific social positions, status and roles, is the object and subject of the process of generational change. Because the clearest periodization of generations is due to the average age of people entering into family-marriage relations and the birth of children, young people are an active participant in the process of generational change.

Keywords: youth, methodology, conceptual approaches, nation, self-awareness, society, intelligence, leader, idea, kazakhs.

Introduction. An approach is the perspective of the study, the starting position, the starting point from which the study begins and which determines its direction relative to the goal.

The methodology allows you to determine the goals and the right directions in research. It also finds its embodiment in the formulation of initial hypotheses, the choice of approach, principles and research methods. Using methodologies determines how one or another approach to research is applied, which determines the establishment of a certain type of dependencies, relationships and relationships in the studied object.

The research methodology can be understood as an interconnected set of methodological approaches used in a specific study, revealing their principles, forms and research methods, as well as basic theoretical principles in which the main categories are established on the basis of these principles and a certain type of property, relationship and dependence is fixed in the studied object .

The choice of a methodological approach in the study affects the process and the result, since the direction of all research works depends on this.

A conceptual approach is an approach that involves the preliminary development of a research concept, that is, a set of key provisions that determine the overall focus and continuity of a study.

A concept is a certain way of interpreting an object, phenomenon, process, the main point of view on an object. The concept of enterprise management includes strategic and tactical goals and ways to achieve them. The concept of improving management mechanisms at the enterprise is part of the general concept of enterprise management and meets the interests of both consumers and the enterprise itself.

Main part. Conceptual management methods are known as the principal view of the processor of the control system, that is, the process of developing management decisions.

Before conducting research, and applying any methods, it is necessary to develop a system of actions, the sequence of their implementation. Therefore, it is necessary to apply a conceptual approach.

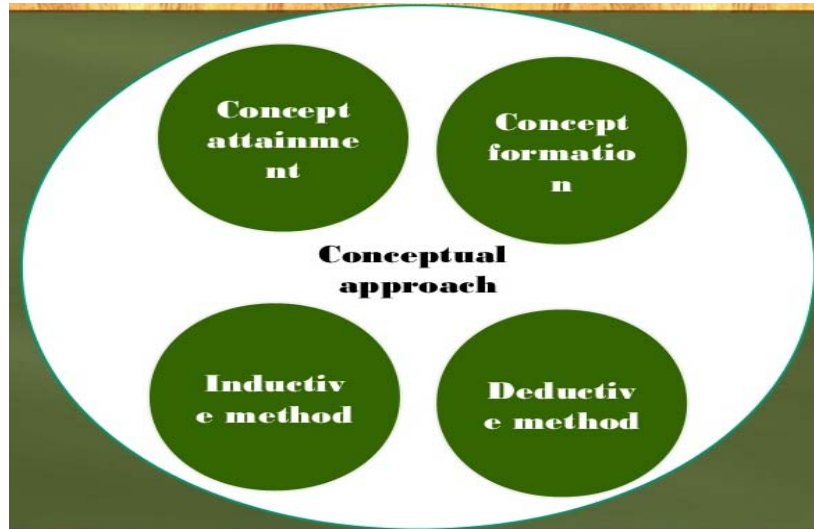

Figure 1 – Conceptual approach

The functioning of the system as a whole involves the development and implementation of the processor of the control system. The management system process, taking into account the preference for using the conceptual method, includes the formation procedure and the procedure for solving managerial problems. These procedures are part of the rationale for management decisions.

The formation of a managerial task implies its meaningful formulation and formalization. For most management tasks, their formation is a one-time procedure.

The decision of a managerial task implies finding the preferred managerial decision or identifying the absence of realizable managerial decisions.

Determine the direction of the solution is important for the conceptual approach. But first you need to identify how important this decision is, what are the alternatives. A solution created from the point of view of a conceptual approach should have an idea of the risks involved in making a decision, about losses, about possible gains, if the solution to subsequent problems does not entail what the essence of the study is and what it consists of.

From all that has been said, it follows that the specialist in the research should carry out thorough work before deciding. The concept of research is not just the essence of the subject of research, but also the environmental factors that influence.

The young generation occupies an important place in the life of Kazakhstani society. As an independent and real group of the population, it performs its specific social functions. Young people inherit the practical experience gained today in the development of society and the state, identify a promising vision for the future of the country, and are responsible for its stability in the context of globalization and market transformations. She is one of the main participants in socio-political processes, has her own innovative potential, her own goals and interests. State youth policy is called upon to become one of the system resources for the implementation of the Kazakhstan-2050 Strategy [1].

In the context of modern realities, the legal framework of the youth policy of the Republic of Kazakhstan is determined. It includes the following fundamental documents:

- On the Concept of state youth policy of the Republic of Kazakhstan until 2020 “Kazakhstan 2020: the path to the future” [2];
- On approval of the Action Plan for the implementation of the Concept of state youth policy of the Republic of Kazakhstan until 2020 “Kazakhstan 2020: the path to the future” (the first stage – 2013-2015) [3];
- On approval of the Action Plan for the implementation of the Concept of state youth policy of the Republic of Kazakhstan until 2020 “Kazakhstan 2020: the path to the future” (second stage – 2016-2020) [4];
- The Law of the Republic of Kazakhstan dated February 9, 2015 No. 285-V “On State Youth Policy” [5] and others.

The specificity of the social position of youth in modern society is such that it is at the epicenter of almost all social conflicts and contradictions. When searching for their own social status, youth identifies new social niches in the state development system.

The creation of a new social quality and social maturity requires innovative forms of self-realization and self-affirmation from Kazakhstani youth. Development trends of the international community today are characterized by economic and political crises, social disasters, manifestations of terrorism and religious extremism.

In the face of threats and risks of global peace, young people are faced with new challenges. Social formation is one of the fundamental components of its inclusion in society. Moreover, it is important to directly involve young people in the process of solving not only their own problems, but also the nationwide development tasks of the country.

The social aspects of the development of youth policy in Kazakhstan are closely related to the social policy of the state. Its functionality is largely dependent on the level and quality of management institutions. To increase their efficiency and mobility it is necessary:

- define and structure goals, tasks, forms and methods of work with all social groups of youth;
- build a model of social partnership and interaction between the state and youth NGOs, capable of timely responding to changes in the environment and predicting the prospects for their further development;
- identify new areas of dynamic management of the social sphere of youth policy.

In the system of modern development of Kazakhstani society, the social responsibility of the individual increases. Unrealized youth in the labor market, representing the interests of a particular socio-demographic group, is one of the main sources of destabilization of social relations. A mechanism for managing social conflicts is needed that is effective at all levels of development of state youth policy. Such socially significant issues as health, education, employment, leisure and cultural leisure of youth are the most important in the system of social policy of the state. Actual reflection of the real situation in the field of solving youth social problems.

Strengthening democratic social norms and relations requires young people to comprehensively adapt and have an active citizenship, develop social skills in the field of family and labor relations, and in the educational process. As practical experience shows, the state does a lot of work in the field of youth policy.

However, factors such as insufficient participation of NGOs in solving pressing youth problems, as well as manifestations of infantilism and passivity in the youth environment in the process of solving their life issues make it difficult for young people to socially adapt. In addition, the insufficient development of mechanisms of social adaptation and education of young people in the spirit of liberal democratic values limits the possibility of realizing their labor potential and comprehensively identifying professional, organizational and leadership qualities.

Therefore, it is important that the state creates optimal conditions for the development of potential youth resources. In the realities of our time, she has the opportunity to participate in the implementation of such programs as:

- The state program for the development and functioning of languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020 [6];
- Regional Development Program until 2020 [7];
- Employment Roadmap – 2020 [8] and others.

In general, all this contributes to the harmonious adaptation of youth to the system of social relations. For a positive social well-being, young people should be able to be actively involved in the implementation of the national and regional development tasks of the country, as well as show their leadership qualities.

State youth policy is focused on meeting the social needs and needs of young people, providing them with assistance and support in resolving vital issues. At the same time, the state needs to build its relations with youth in such a way that it is ready to build and work in the interests of the country's competitive and sustainable development.

Solving the social problems of youth requires a systematic approach. Actually based on it:

- build a new level of communication between youth and executive institutions in the field of state youth policy;
- develop modern social technologies that actively contribute to the formation of a positive image of the state in the minds of young people;
- determine an effective system of social partnership between youth, the business community and civil society institutions.

Social aspects of the development of youth policy in Kazakhstan are associated with the harmonization of social relations, which includes two main segments:

- 1) optimization of measures to prevent the social exclusion of youth from society;
- 2) the formation in the youth environment of the sociocultural values of democracy and humanism, countering violence, terrorism and radical extremism.

An intervention approach informed by these two theories enhances positive youth development by engaging youth in relevant ecological settings where they can learn skills, practice those skills, establish the social resources to effectively navigate the social contexts in which they find themselves, and develop into healthy adults .

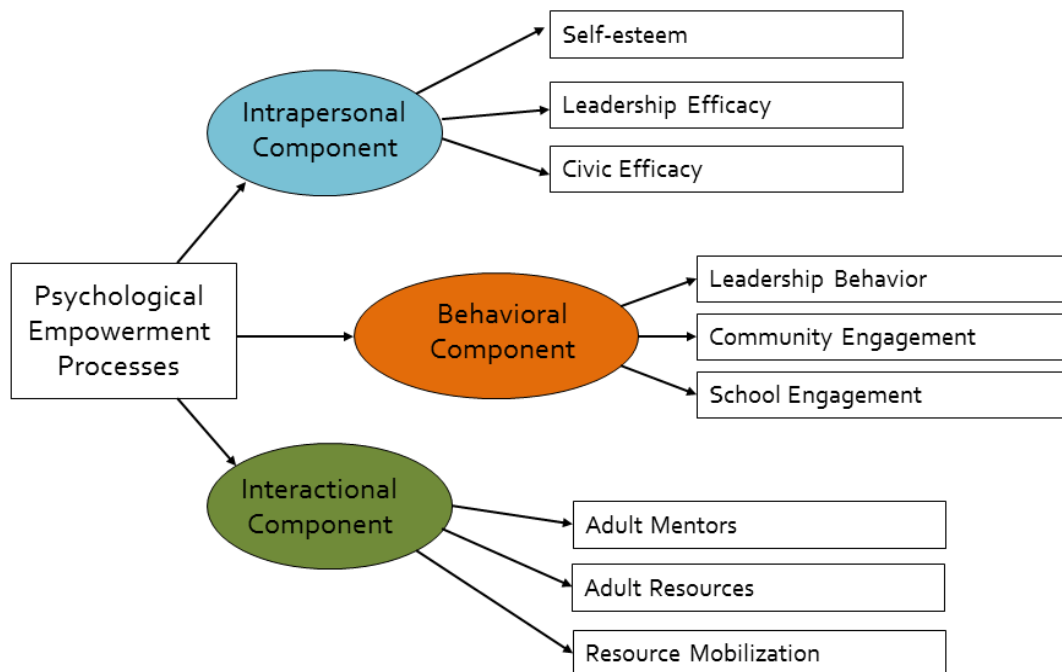

Figure 2 – Component of Psychological empowerment

In the context of modern challenges and risks, it is necessary to build a new model of social protection for young people, capable of providing the young generation with social activity and decent living conditions.

The stratification approach is based on the demographic principles of conditionally dividing society into age groups and represents youth chronologically limited by age as a socio-demographic group that has specific social positions, status and roles, is the object and subject of the process of generational change. Because the clearest periodization of generations – 25 years – is due to the average age of people entering into family-marriage relations and the birth of children, young people are an active participant in the process of generational change.

Conclusion. Recommendations on the social aspects of the development of state youth policy at the micro and macro levels:

- analysis of trends in social adaptation of youth;
- study of the dynamics of the development of labor and creative resources of youth;

- study of the parameters of the state of health, intellectual potential and professional preparedness of youth as one of the main indicators of strategic planning and forecasting the development of the country;
- development by institutes of social and legal protection of new approaches to the process of managing social changes in the youth environment.

Contemporary young people are engaged in a variety of information behaviors, such as information seeking, using, sharing, and creating. The ways youth interact with information have transformed in the shifting digital information environment; however, relatively little empirical research exists and no theoretical framework adequately explains digital age youth information behaviors from a holistic perspective.

А.С. Джунусова

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

ТЕОРЕТИКА – ҚР ЖАСТАРЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУ КЕЗІНДЕГІ ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ ҚОЛДАУЛАР

Аннотация. Соңғы бірнеше жылда жастар проблемаларының алдын алуға және жастардың салауатты дамуына ықпал етуге деген қызығушылықтың артуы жастар мен отбасылық тәжірибені, саясаткерлер мен зерттеушілерді әртүрлі теориялық ұстанымдарға негізделген кең ауқымды тәсілдерді жасауға итермеледі. Басқару құрылымдарының өсуі неғұрлым күрделі модельдердің пайда болуына және ғалымдар мен тәжірибешілерге қолжетімді, кең нұсқалардың пайда болуына әкеліп соқтырғанымен, интеграцияланған тұжырымдамалық шеңбер мен дәйекті терминологияның болмауы осы салада біршама шатасуға әкелді. Бұл мақалада жастардың дамуы мен проблемалардың алдын алудың үш тәсіліне шолу жасалады, олардың күшті және әлсіз жақтарын сыни тұрғыдан зерттеп, модельдерді нақтылауға, кеңейтуге және кіріктіруге көмектесетін бірнеше ұсыныстар айтылады. Атап айтқанда, қазіргі жастар ақпаратты іздеу, пайдалану, алмасу және құру сияқты әртүрлі ақпараттық мінез-құлық түрлеріне қатысады. Өзгермелі цифрлық ақпараттық ортадағы жастардың ақпаратпен өзара әрекеттесу тәсілі өзгерді, дегенмен эмпирикалық зерттеулердің салыстырмалы түрде саны аз және ешқандай теориялық негізде жастардың мінез-құлқын цифрлық ақпараттық тұтас көзқарастар тұрғысынан түсіндіре алмайды. Ақпараттық мінез-құлық саласындағы эмпирикалық және теориялық олқылықтарды анықтау үшін бұл зерттеу цифрлық дәуірдегі жастардың ақпараттық мінез-құлқы үшін түбегейлі өзгерістер теориясын қолдану және одан әрі дамыту арқылы теориялық негіз жасауға бағытталған.

Айта кету керек, жас ұрпақтың субмәдени ерекшеліктері оны қоғамның дәстүрлі мәдениетімен сәтті ұштастыруға болатынын көрсетеді, олардың тасымалдаушылары мен қамқоршылары – аға буын. Себебі ұрпақтардың нақты кезеңге бөлінуі отбасылық-неке қатынастарына кіретін адамдардың орташа жасына және балалардың дүниеге келуіне байланысты, жастар – ұрпақ алмасу процесінің белсенді қатысушысы. Ұрпақтар арасындағы қатынастардың қолайсыз дамуымен жастар мен дәстүрлі мәдениеттердің қақтығысы пайда болуы мүмкін, оның салдары жастар субмәдениетінің хиппи қозғалысы немесе басқа наразылық білдіретін жастар қозғалыстары сияқты «жастар тәртіпсіздіктерін» тудыратын қарсы мәдениетке айналуы мүмкін. Қазақстан Республикасының жастар проблемаларын зерттеудегі теориялық және тұжырымдамалық қоғамды шартты түрде жас топтарына бөлудің демографиялық қағидаларына негізделеді және белгілі бір әлеуметтік позицияларға, мәртебеге және рөлдерге ие, әлеуметтік-демографиялық топ ретінде жас бойынша хронологиялық тұрғыдан шектеулі жастарды ұсынады, ұрпақтардың өзгеру процесінің объектісі және субъектісі болып табылады. Алайда әлеуметтік желілер, әсіресе, интернет жастардың ойлауына және мінез-құлқына үлкен әсер етеді.

Бұл зерттеу өзекті негізге ие және зерттеу нәтижелері цифрлық медиада өскен қазіргі жастардың ақпаратпен, қоғаммен, мәдениетпен өзара әрекеттесуі туралы қазіргі білімді тереңдетеді. Сонымен қатар жастардың ақпараттық мінез-құлқының өзгеретін сипаты, ықтимал әсерлері туралы білімді кеңейтуге жол ашады. Зерттеу бірегей имиджге сәйкес келетін кітапханалық және ақпараттық қызметтерді, ақпараттық саясатты және білім берудің басқа тәсілдерін дамытуды қамтиды. Жастардың ақпараттық мінез-құлқы айтарлықтай өзгерістерге ұшырады, өйткені цифрлық дәуірдегі ақпараттық орта күрт өзгерді, жастар өз өмірінің көптеген аспектілерінде сандық медианы белсенді қолданады, бұл жастар мәселелеріне тұжырымдамалық тұрғыдан қарауды қажет етеді. Қазіргі зерттеушілердің теориясы ХХІ ғасырда қазіргі кездегі жастар алдында тұрған жаңа өлшемдерді ұсынатын қағидаларға негізделеді: «ақпараттың экспоненциалды кеңеюі, үнемі өзгеріп тұратын құралдар, мәтіннің цифрландырылуының жоғарылауы және сыни және шығармашылық ойлауға, қарым-қатынас пен бірлескен мәселелерді шешуге деген сұраныстың

артуы». Анықталған кейбір олқылықтарға қарамастан, мысалы, жастардың жас топтарымен сандық зерттеулер мен зерттеулерді дамытуға қатысуы, теориялық және әдіснамалық алуан түрліліктің пайда болуына ықпал етеді. Мұндай зерттеулер жастардың күнделікті өміріне жеке көзқарастарды кәсіби тұрғыдан қарауға ықпал етеді деп сеніммен айтуға болады.

Түйін сөздер: жастар, әдістеме, тұжырымдамалық көзқарастар, ұлт, өзін-өзі тану, қоғам, ақыл, көшбасшы, идея.

А.С. Джунусова

ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

ТЕОРЕТИКО-КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ В ИССЛЕДОВАНИИ ПРОБЛЕМ МОЛОДЕЖИ РК

Аннотация. За последние несколько лет возросший интерес к предотвращению проблем молодежи и содействию здоровому развитию молодежи привел к тому, что молодежь и семейные практики, политики и исследователи разработали широкий спектр подходов, основанных на различных теоретических основах. Хотя рост руководящих структур привел к появлению более сложных моделей и большему разнообразию вариантов, доступных для ученых и практиков, отсутствие интегрированной концептуальной схемы и последовательной терминологии привело к некоторой путанице в этой области. В данной статье дан обзор трех подходов к развитию молодежи и предотвращению проблем, критически исследуются их сильные и слабые стороны и предлагаем некоторые разработки, которые помогут прояснить, расширить и интегрировать модели. В частности, современные молодые люди участвуют в различных видах информационного поведения, таких как поиск, использование, обмен и создание информации. Изменилось то, как молодежь взаимодействует с информацией в меняющейся цифровой информационной среде, тем не менее, существует относительно небольшое количество эмпирических исследований, и ни одна теоретическая основа не может адекватно объяснить информационное поведение молодежи цифрового века с целостного подхода. В целях определения эмпирических и теоретических пробелов в области информационного поведения, данное исследование направлено на создание теоретической основы информационного поведения молодежи цифрового века путем применения и дальнейшего развития теории радикальных изменений.

Необходимо отметить, что субкультурные особенности молодого поколения указывают на то, что она может успешно сочетаться с традиционной культурой общества, носителями и хранителями которой являются старшие поколения. Т.к. наиболее четкая периодизация поколений обусловлена средним возрастом вступления людей в семейно-брачные отношения и рождения детей, то молодежь является активным участником процесса смены поколений. Но при неблагоприятном развитии взаимоотношений между поколениями может возникнуть конфликт молодежной и традиционной культур, последствиями которого может стать перерождение молодежной субкультуры в контркультуру, провоцирующую «молодежные бунты», подобные движению хиппи или другим протестным молодежным движениям. Теоретико-концептуальный в исследовании проблем молодежи РК основан на демографических принципах условного деления общества на возрастные группы и представляет молодежь хронологически ограниченной возрастом социально-демографической группой, которая имеет специфические социальные позиции, статус и роли, является объектом и субъектом процесса смены поколений. Однако, огромное влияние на мышление и поведение молодежи оказывает социальные сети, в частности интернет.

Данное исследование имеет краеугольную основу, а результаты исследования углубляют современные знания о том, как современная молодежь, выросшая в среде цифровых медиа, взаимодействует с информацией, социумом, культурой... Кроме того, благодаря расширению знаний об изменяющейся природе информационного поведения молодежи, потенциальные воздействия исследования включают развитие соответствующих библиотечных и информационных услуг, информационной политики и других образовательных подходов, которые лучше соответствуют уникальным образцам и подходам молодежи цифрового века. Информационное поведение молодежи претерпело значительные изменения, поскольку информационная среда в цифровую эпоху резко изменилась, и молодежь активно использует цифровые медиа во многих аспектах своей жизни, что требует концептуального пересмотра проблем молодежи. Теория современных исследователей базируется на принципах, которые предлагают новые измерения, с которыми сегодня сталкивается молодежь в 21-м веке: «экспоненциальное расширение информации, постоянно меняющиеся инструменты, возросшая оцифровка текста и повышенный спрос на критическое и творческое мышление, общение и совместное решение проблем». Несмотря на некоторые выявленные пробелы, такие как участие молодых людей в разработке количественных исследований и исследованиях с более молодыми

возрастными группами, наблюдается обнадеживающее появление теоретического и методологического разнообразия. Можно уверенно предположить, что такие исследования способствуют профессиональному взгляду на частные аспекты повседневной жизни молодых людей.

Ключевые слова: молодежь, методология, концептуальные подходы, нация, самосознание, социум, интеллект, лидер, идея, казахи.

Information about authors:

Dzhunusova Arailym Seitkazyevna, doctoral student in the specialty "Political Science" ENU named after L.N. Gumilyov, Araika050687@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-9669-8455>

REFERENCES

[1] Message of the President of the Republic of Kazakhstan – Leader of the nation N.A. Nazarbayev to the people of Kazakhstan Strategy “Kazakhstan – 2050” New political course of the held state // <http://www.akorda.kz/...kazakhstan/.../poslanie-prezidenta-respubliki-kaza.../>

[2] On the Concept of state youth policy of the Republic of Kazakhstan until 2020 “Kazakhstan 2020: the path to the future” – Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated February 27, 2013 No. 191 // <http://www.adilet.gov.kz/ru/node/38994/>.

[3] On approval of the Action Plan for the implementation of the Concept of state youth policy of the Republic of Kazakhstan until 2020 “Kazakhstan 2020: the path to the future” (first stage – 2013 – 2015) – Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated June 17, 2013 No. 603 // <https://egov.kz/cms/ru/law/list/P1300000603/>.

[4] Sabirova R.K., Adietova E.M., Karamuldina A.A. Self-employment in Kazakhstan. News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. News of the National Academy of Sciences of Kazakhstan. Series of social sciences and humanities. No. 2 2018, p. 138-142. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.14>

[5] Eskalieva A.Zh., Alina G.B. Improving the development of intellectual potential in Kazakhstan as a factor of innovative and economic growth. NEWS OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES ISSN 2224-5294 Volume 2, Number 324 (2019), 196 – 201, <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.68>

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.79>

Volume 3, Number 331 (2020), 162 – 170

UDK 630.232.322

MPHTI 68.29.19.

P.S. Dmitriyev, T.N. Lyssakova, M.M. Tayzhanova

North Kazakhstan State University named after M. Kozybaeva, Petropavlovsk.

E-mail: pavel.dmitriyev.72@list.ru, tanya.lyss72@mail.ru, mukaramt@list.ru

**METHOD FOR PRODUCING SAPROPEL EXTRACT
FOR USE AS FERTILIZER FOR GRAIN CROPS**

Abstract. The leading industry in the regional economy is agriculture, especially the crop sector. In a competitive market economy and growing environmental problems associated with agricultural activities, the use of environmentally friendly fertilizers with low cost is required to increase crop yields. The aim of the study is to develop a concentrated extract based on the organomineral resources of lakes and to use grain crops in presowing treatment to increase yield. Why it is necessary to develop a method for obtaining the Saprolin extract of various concentrations. Object of study: Organomineral accumulations of lakes. Today, scientific research on the use of organic resources of lakes in agriculture, to improve the qualitative and quantitative indicators of agricultural products, is moving to a new stage. It is proposed to use concentrated sapropel extract obtained on the basis of the resources of local lakes in pre-sowing seed treatment as fertilizer.

Key words: methodology, sapropel extract, fertilizer, crops, crop sector.

Introduction. The new proposed technology can give a significant environmental effect - it is assumed that pre-sowing treatment with sapropel extract will contribute to the direct supply of seeds with biologically active substances, as well as macro- and microelements. The economic effect can really be expressed by an increase in the yield of environmentally friendly products at low cost, and the environmental effect can have a long-term effect in the form of a contribution to the conservation of natural soil fertility. Due to the fact that the North Kazakhstan region is a grain region, it is proposed to use this extract when sowing grain crops.

Sapropel as an environmentally friendly and high-quality organomineral fertilizer is used for all types of soils and all types of plants to increase productivity, which is an important condition, including for soils degraded and degumified [1, 2]. The concentrated extract prepared on the basis of sapropel will become an organomineral saturated structure that feeds the seeds of agricultural plants with resources.

Main part. The main research results are to create a technology for the production of sapropel extract of optimal concentration; in determining its properties, in developing methods for presowing treatment of seeds of agricultural crops with extract. As a result of the study, recommendations will be developed on the rational use of local resources for the optimization and ecologization of agricultural nature management, which will find practical application by nature users for the development of organic farming in order to improve the quality and safety of food. This, in turn, contributes to an increase in the export of organic products and the development of competitive, highly efficient entrepreneurial activities, which in general will contribute to the socio-economic development of the region.

Necessary equipment: 700 ml beaker, 96 % ethanol, sapropel, methanol, distilled water, glass rod, glass beakers, filter, scales, 3mm cuvettes, centrifuge, photometer, water bath, viscometer, conductivity meter, pH meter, refractometer.

We take a glass glass of 700 ml, mix in it sapropel and ethyl alcohol 96 % in a ratio of 1: 1 (200 ml of dirt and 200 ml of alcohol). Weigh sapropel (table 1):

Table 1 - The mass of sapropel during the experiment

Показатель	Масса со стаканом, грамм	Масса без стакана, грамм
Масса сапропели	394	222
Масса сапропели со спиртом	550	378

Mix the solution for 15 minutes at 110 rpm. 15 minutes after mixing, remove the optical density. For this, part of the suspension must be centrifuged. Centrifugation takes place for 5 minutes at 2000 rpm in glass cups, over 2000 rpm in plastic cups (figure 1). Then drain the liquid, pour into the cuvette and directly determine the optical density. As a blank sample, use ethanol 96 %. Then repeat the steps again.

Figure 1 – Centrifugation

Thus, the solution was mixed for 1 hour (figure 2).

Figure 2 – Mixing the solution

Every 15 minutes, the optical density was determined. The following indicators were obtained (table 2):

Table 2 – Indicators of the coefficient of optical density of the solution

Wavelength	% (1 time) Coefficient of optical density	% (2 times) Coefficient of optical density	% (3 times) Coefficient of optical density	% (4 times) Coefficient of optical density
364	24,5	22,3	28,7	38,1
400	29,6	25,2	16,1	23,3
440	35,6	32,2	21,8	30,7
490	48,6	46	33,2	45,3
540	61,2	58	43,2	56,4
590	67	64,7	51	58,6

After that, the resulting liquid is evaporated in a water bath at 40 ° (Figure 3). Weigh the dry residue. The mass of dry residue was 0.131 grams.

Figure 3 – Evaporation in a water bath

The remaining precipitate in a beaker is dissolved with distilled water in the same beaker to the mark of 500 ml, mix well and leave to dissolve for a day, then remove the top layer, pass through a filter and evaporate the purified solution in a water bath to a viscous consistency. Then we weigh the sapropel (200 grams) again, pour distilled water to the mark of 500 ml, leave to insist. We merge supernatants and repeat the steps until the required amount of solution is obtained.

After receiving the required amount of solution, evaporate it in a water bath 3 times. Then you need to find out the mass of the substance that is contained in this solution. We take a conical flask, weigh it on an analytical balance to the fourth decimal place, then we collect a 10 mm solution into it (this amount of solution is taken with a precision Mora pipette to avoid errors) and weighed again. The data obtained are shown in table 3.

Table 3 – The mass of the flask, the initial solution during the experiment

Indicator	Weight, gram
Conical flask	42,0324
Conical flask after drying the solution	42,0393
Stock solution in a volume of 10 ml	10,005

From the data of the table it turns out that in 10 ml of the initial solution contains 0.0069 grams of the substance, respectively, in 1 liter of 0.69 grams. Thus, the concentration of the initial solution is 0.69 g / L.

After measuring the concentration, we prepare another 3 solutions of different concentrations with a volume of 100 ml and measure the following characteristics:

1) Determination of viscosity on a VPZh-4 viscometer. It is necessary to fix the time of fluid flow through the capillary of a certain diameter. The diameter of the VPZh-4 viscometer is 0.73 mm. Before measuring, it is necessary to fix the temperature of the room and measure the viscosity of distilled water. The fixed flow time of the obtained solutions are presented in table 4.

Table 4 – the fixed time of the flow of solutions to determine their viscosity

Solution Measurement No.	Dist. water	Stock solution (0.69 g / l)	Solution (0.5175 g / l)	Solution (0.345 g / l)	Solution (0.175 g / l)
1	49,2 сек	48,78 сек	48,65 сек	48,25 сек	48,44 сек
2	48,88 сек	49,16 сек	48,65 сек	48,47 сек	48,37 сек
3	48,88 сек	49,16 сек	48,78 сек	48,48 сек	48,29 сек
4	48,58 сек	48,94 сек	48,75 сек	48,54 сек	48,35 сек
среднее	48,78 сек	49,09 сек	48,7 сек	48,5 сек	48,3 сек

We discard the time of the first measurement, and add up the results of the remaining measurements and calculate the arithmetic mean. The room temperature at the time of measurement was 18.5 ° C.

Viscosity is determined by the following formula [3]:

$$V = \frac{g}{9.807} \times T \times K, \quad (1)$$

where K is the constant of the viscometer (0.02743 mm² / s²); T is the fluid flow time (in seconds); V is the kinematic viscosity of the liquid (in mm² / s); g – acceleration of gravity at the measurement site (in m / s²)

Thus, the kinematic viscosity of distilled water is equal to:

$$V = \frac{9,815}{9,807} \times 48,78 \text{ сек} \times 0,02743 \text{ мм}^2/\text{с}^2 = 1,3391 \text{ мм}^2/\text{с} \quad (2)$$

Kinematic viscosity of the initial solution (0.69 g / l):

$$V = \frac{9,815}{9,807} \times 49,09 \text{ сек} \times 0,02743 \text{ мм}^2/\text{с}^2 = 1,3476 \text{ мм}^2/\text{с} \quad (3)$$

Kinematic viscosity of the solution (0.5175 g / l):

$$V = \frac{9,815}{9,807} \times 48,7 \text{ сек} \times 0,02743 \text{ мм}^2/\text{с}^2 = 1,3369 \text{ мм}^2/\text{с} \quad (4)$$

Kinematic viscosity of the solution (0,345 g / l):

$$V = \frac{9,815}{9,807} \times 48,5 \text{ сек} \times 0,02743 \text{ мм}^2/\text{с}^2 = 1,3314 \text{ мм}^2/\text{с} \quad (5)$$

Kinematic viscosity of the solution (0,1725 g / l):

$$V = \frac{9,815}{9,807} \times 48,3 \text{ сек} \times 0,02743 \text{ мм}^2/\text{с}^2 = 1,3259 \text{ мм}^2/\text{с} \quad (6)$$

The viscosity of these solutions is presented in table 5.

Table 5 – the viscosity of the solutions

Solution	Kinematic viscosity, mm ² / s
Distilled water	1,3391
Stock solution (0.69 g / l)	1,3476
Solution (0.5175 g / l)	1,3369
Solution (0.345 g / l)	1,3314
Solution (0.175 g / l)	1,3259

1) Determine the optical density of solutions at different wavelengths and cuvettes of different sizes: 10 mm, 20 mm and 30 mm (Figure 4)

Figure 4 – Photometer KFK-3-01 "30MZ"

The measurement results of the optical density of the initial solution (0.69 g / l) are presented in table 6:

Table 6 – Indicators of optical density of the solution (0.69 g / l)

wavelength	Cuvette 10 mm %	Cuvette 20 mm %	Cuvette 30 mm %
400	37,4	12,8	4,77
440	53,3	25,9	13,3
490	68	42,4	27,6
540	77,8	55,6	41,3
590	84,2	65,4	52,7

The measurement results of the optical density of the solution (0.5175 g / l) are presented in table 7:

Table 7 – Indicators of optical density of the solution (0.5175 g / l)

wavelength	Cuvette 10 mm %	Cuvette 20 mm %	Cuvette 30 mm %
400	42,2	17,9	7,56
440	57	32,4	18,4
490	69,4	48	33,4
540	78,4	60,6	47
590	83,9	69,3	57,7

The measurement results of the optical density of the solution (0.345 g / l) are presented in table 8:

Table 8 – Indicators of optical density of the solution (0.345 g / l)

wavelength	Cuvette 10 mm %	Cuvette 20 mm %	Cuvette 30 mm %
400	62	36,6	21,9
440	72,8	52,1	36,9
490	82,2	65,9	52,8
540	88,1	75,3	64,2
590	91,6	81,5	71,9

The measurement results of the optical density of the solution (0.1725 g / l) are presented in table 9:

Table 9 – Indicators of optical density of the solution (0.1725 g / l)

wavelength	Cuvette 10 mm %	Cuvette 20 mm %	Cuvette 30 mm %
400	78,7	60,8	47,9
440	86,9	72	62,6
490	91,9	80,9	74,2
540	95	86,6	81,8
590	97	90	86,9

1) The refractive index at the boundary of 3 phases. The refractive index is determined on a refractometer. The measurement results of these solutions are presented in table 10.

Table 10 - The refractive index of solutions

Solution	Refractive index
Stock solution (0.69 g / l)	1,330
Solution (0.5175 g / l)	1,333
Solution (0.345 g / l)	1,334
Solution (0.175 g / l)	1,330

1) Electrical conductivity. This indicator is measured on a conductivity meter. The measurement results of the solutions are presented in table 11:

Table 11 – the conductivity of the solutions

Solution	Conductivity, $\mu\text{S} / \text{cm}$
Stock solution (0.69 g / l)	290,9
Solution (0.5175 g / l)	235
Solution (0.345 g / l)	168,4
Solution (0.175 g / l)	102,3

1) the pH of the solution. The measurement results are presented in table 12:

Table 12 – pH of solutions

Solution	pH
Stock solution (0.69 g / l)	6,74
Solution (0.5175 g / l)	6,58
Solution (0.345 g / l)	6,37
Solution (0.175 g / l)	5,25

According to the table, it can be seen that the pH is <7 . Thus, the environment of the resulting solutions is acidic.

The obtained results of the characteristics of the obtained Saprolin extract of various concentrations can be summarized in a single table 13:

Table 13 – Characteristics of the extract “Saprolin” of various concentrations

concentration	% A (refractive index) T (transmittance) Electrical conductivity	$\mu\text{S} / \text{cm}$ pH density viscosity	concentration	% A (refractive index) T (transmittance) Electrical conductivity	$\mu\text{S} / \text{cm}$ pH density viscosity	concentration
0,01875	1,33	80,9	102,3	5,25	0,997	1,3259
0,0375	1,334	65,9	168,4	6,37	0,995	1,3314
0,056	1,333	48	235	6,58	0,996	1,3369
0,075	1,33	42,4	290,9	6,74	0,995	1,3476

Based on the data obtained during the measurement of the characteristics of the sapropel extract of different concentrations, it can be noted that the performance of the solutions are different. This can also be seen in the graphs of the dependence of the concentration of the solution on all characteristics.

In increasing crop yields, a special role belongs to local organic fertilizers. Their significance is not only that they are a rich source of the most valuable nutrients for plants - nitrogen, phosphorus, potassium, calcium, magnesium, sulfur and others, but also that they activate microbiological processes in the soil, increase the concentration of carbon dioxide in the ground and soil air, enrich the soil with humus. As a result of this, the buffering of the soil increases, its physical and chemical properties, structure, water and air conditions improve, the acidity and content of mobile aluminum decrease. All this creates the basis for the effective use of organic and mineral fertilizers.

The concentrated extract “Saprolin” prepared on the basis of sapropel is an organ mineral saturated structure that feeds the seeds of agricultural plants with resources, which allows increasing the yield of grain crops.

Conclusion. The conducted research work allowed confirming the following conclusions:

1. Laboratory studies prove the effectiveness of the method of obtaining the extract “Saprolin” for the treatment of seeds of grain crops, which can be obtained from organ mineral accumulations of lakes using an organic harmless extracting.

2. "Saprolin" is a stimulator of seed growth of grain crops, ie to a greater extent affects the germination energy. Sapropel extract refers to stimulants of natural origin, which contains water-soluble natural minerals. Improving plant nutrition through local natural resources of organic origin is environmentally friendly at its core. This is a step towards the so-called organic farming, which is admittedly progressive in terms of environmental protection.

П.С. Дмитриев, Т.Н. Лысакова, М.М. Тайжанова

М. Қозыбаев тындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавловск

ДӘНДІ ДАҚЫЛДАРҒА АРНАЛҒАН ТЫҢАЙТҚЫШ РЕТІНДЕ ПАЙДАЛАНУ ҮШІН САПРОПЕЛЬ СЫҒЫНДЫСЫН АЛУ ӘДІСТЕМЕСІ

Аннотация. Өңір экономикасының жетекші саласы – ауыл шаруашылығы, әсіресе, өсімдік шаруашылығы. Бәсекелес нарықтық экономика жағдайында және ауылшаруашылық қызметімен байланысты өсіп келе жатқан экологиялық проблемалар кезінде дақылдардың өнімділігін арттыру үшін экологиялық таза тыңайтқыштарды пайдалану қажет. Зерттеудің мақсаты – көлдердің органоминералды ресурстарына негізделген концентрацияланған сығынды алу және шығымдылығын жоғарылату үшін дәнді дақылдарды өңдеу кезінде пайдалану. Нәтижесінде әртүрлі концентрациядағы сапролин сығындысын алу әдісін жасау қажет? Зерттеу нысаны: Көлдердің органоминералды жинақталуы.

Ұсынылған жаңа технология қоршаған ортаға айтарлықтай әсер етуі мүмкін сапропельді сығындымен егу алдындағы өңдеу тұқымдарды биологиялық белсенді заттармен, сонымен қатар макро- және микроэлементтермен тікелей қамтамасыз етуге ықпал етеді деген болжам бар. Экономикалық тиімділік шынымен экологиялық таза өнімнің төмен бағамен шығымдылығының артуынан көрінеді, ал экологиялық эффект топырақтың табиғи құнарлылығын сақтауға үлес түрінде ұзақ мерзім бойы әсер етуі мүмкін. Солтүстік Қазақстан облысы – астық алқабы болғандықтан, бұл сығындыны дәнді дақылдар себу кезінде пайдалану ұсынылады.

Сапропель экологиялық таза және жоғары сапалы органоминералды тыңайтқыш ретінде өнімділікті арттыру үшін топырақтың барлық түрлеріне және өсімдіктердің барлық түрлеріне, оның ішінде тозған және майсыздандырылған топырақтар үшін қолданылады, бұл – маңызды шарт. Сапропель негізінде дайындалған концентратталған сығынды ауылшаруашылық өсімдіктерінің тұқымын ресурстармен қоректендіретін органоминералды қаныққан құрылымға айналады.

Зерттеудің негізгі нәтижелері: оңтайлы концентрациядағы сапропель сығындысын алу технологиясын құру; оның қасиеттерін анықтауда, ауылшаруашылық дақылдарының тұқымдарын сығындымен өңдеудің әдістерін жасауда.

Зерттеу нәтижесінде ауылшаруашылық табиғатты пайдалануды оңтайландыру және экологияландыру үшін жергілікті ресурстарды тиімді пайдалану бойынша ұсыныстар жасалады, олар табиғат пайдаланушыларға сапа мен қауіпсіздікті жақсарту мақсатында органикалық егіншілікті дамыту үшін практикалық қолданысын табады. Бұл, өз кезегінде, органикалық өнімдердің экспортын ұлғайтуға және бәсекеге қабілетті, жоғары тиімді кәсіпкерлік қызметті дамытуға ықпал етеді, бұл тұтасымен аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуына ықпал етеді.

Түйін сөздер: әдістеме, сапропель сығындысы, тыңайтқыш, дақылдар, өсімдік шаруашылығы.

П.С. Дмитриев, Т.Н. Лысакова, М.М. Тайжанова

Северо-Казахстанский государственный университет им. М. Козыбаева, Петропавловск

МЕТОДИКА ПОЛУЧЕНИЯ ЭКСТРАКТА САПРОПЕЛЯ ДЛЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В КАЧЕСТВЕ УДОБРЕНИЯ ДЛЯ ЗЕРНОВЫХ КУЛЬТУР

Аннотация. Ведущей отраслью в экономике области является сельское хозяйство, в особенности растениеводческий сектор. В условиях конкурентной рыночной экономики и растущих экологических проблем, связанных с сельскохозяйственной деятельностью, для повышения урожайности сельскохозяйственных культур требуется использование экологически чистых удобрений с низкой себестоимостью. Целью исследования является разработка концентрированного экстракта на основе органоминеральных ресурсов озер и применение в предпосевной обработке зерновых культур для повышения урожайности, для чего необходимо разработать методику получения экстракта «Сапролин» разной концентрации. Объект исследования: органоминеральные накопления озер.

Новая предложенная технология может дать значительный экологический эффект: предполагается, что предпосевная обработка экстрактом сапропеля будет способствовать прямой поставке семян биологически активных веществ, а также макро- и микроэлементов. Экономический эффект действительно может быть выражен в увеличении урожая экологически чистых продуктов при низких затратах, а воздействие на окружающую среду может иметь долгосрочный эффект в виде вклада в сохранение естественного плодородия почвы. В связи с тем, что Северо-Казахстанская область является зерновой, предлагается использовать этот экстракт при посеве зерновых культур.

Сапропель как экологически чистое и высококачественное органоминеральное удобрение используется для всех типов почв и всех типов растений для повышения продуктивности, что является важным условием, в том числе для деградированных и дегуммированных почв. Концентрированный экстракт, приготовленный на основе сапропеля, станет органоминерально насыщенной структурой, которая питает семена сельскохозяйственных растений ресурсами.

Основными результатами исследований являются создание технологии получения экстракта сапропеля оптимальной концентрации; при определении его свойств, при разработке методов предпосевной обработки семян сельскохозяйственных культур экстрактом.

В результате исследования будут разработаны рекомендации по рациональному использованию местных ресурсов для оптимизации и экологизации сельскохозяйственного природопользования, которые найдут практическое применение у природопользователей для развития органического земледелия с целью повышения качества и безопасности еды. Это, в свою очередь, способствует увеличению экспорта органических продуктов и развитию конкурентоспособной, высокоэффективной предпринимательской деятельности, которая в целом будет способствовать социально-экономическому развитию региона.

Ключевые слова: методика, экстракт сапропеля, удобрение, зерновые культуры, растениеводческий сектор.

Information about authors:

Dmitriev Pavel Stanislavovich, Ph.D., associate professor of the department "Geography and Ecology", North Kazakhstan State University named after M. Kozybaeva, pavel.dmitriyev.72@list.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2549-9218>;

Lysakova Tatyana Nikolaevna, Ph.D., associate professor of the department "Geography and Ecology", North Kazakhstan State University named after M. Kozybaeva, tanya.lyss72@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1925-6570>;

Taizhanova Mukaram Murzatovna, PhD, professor of the department "Geography and Ecology", North Kazakhstan State University named after M. Kozybaeva, mukaramt@list.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4175-5541>

REFERENCES

[1] Kerechanina E.D., Ivanova T.A. Environmental aspects of the use of sapropels. // Sb.n. "10th International Environmental Conference." "Ecology of Russia and certain territories." Novosibirsk, 2005.S. 446.

[2] Kireicheva L.V. Restoration of degraded soil with sapropel // Agrarian science. 2004. No. 5. S. 24-26.

[3] Sleibo W., Persons T. General chemistry: M.: Mir, 1979. 550 p.

[4] Beletskaya N.P. The project "Use of new technologies in the production of fertilizers based on local resources". Petropavlovsk, 2010. 60 s.

[5] Beletskaya NP, Dmitriev PS, Fomin I.A. Current state of lakes in the North Kazakhstan region. Petropavlovsk: NKSU named after M. Kozybaeva, 2014. 153 p.

[6] Dmitriev P.S., Beletskaya N.P., Fomin I.A. The use of sapropel as an organomineral fertilizer to increase crop yields in the framework of the Green Bridge project. // Materials of the V International scientific and practical conference. April 24, 2014. OMGPU. RF, Omsk. S. 57-60.

[7] Beletskaya N.P., Fomin I.A., Rotanova N.A., Bodunovskaya N.S. Recommendations on the use of fertilizers based on local resources. Petropavlovsk: Nanosfera LLP, 2011. 40 p.

[8] Fomin I.A., Mazhitova G.Z., Nazarova T.V. Lake accumulations of the North Kazakhstan region: a teaching aid. Petropavlovsk: NKSU named after M. Kozybaeva, 2012. 92 p.

[9] Beletskaya N.P. Project proposal "Extraction, processing and use in agricultural production of organomineral deposits of Lake Safonkovo of the North Kazakhstan region". Petropavlovsk, 2014. 52 p.

[10] Yapparov, A.Kh. Nanotechnology in crop production / A.Kh. Yapparov, Sh.A. Aliev, I.A. Yap-vapor, A.M. Ezhkova, V.O. Yezhkov et al. Nanotechnology in agriculture. Scientific substantiation of the production and technology of using nanostructured and nanocomposite materials. Kazan, 2013. 28-29 s.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.80>

Volume 3, Number 331 (2020), 171 – 175

UDK 34.72.012.6.

МРНТИ 06.56.25.

O.A. Tsapova, Y. I. Kendyukh, I.G. Kendyukh, N.Yi. Mikhailova, L.V. Legostayeva

North Kazakhstan State University named after M Kozybaeva, Petropavlovsk.

E-mail: -49320270@mail.ru, kenduh@mail.ru, temka0409@mail.ru,
nyumihailova@list.ru, legostaeva.69@mail.ru

THE ROLE OF ENTREPRENEURSHIP IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION OF THE ECONOMY

Abstract. At present, such a new phenomenon as globalization has a huge impact on entrepreneurial activities. The globalization of the economy represents a qualitatively new stage in the development of the processes of internationalization of economic life, the main features of which are the new role of TNCs and the development of processes of financial globalization. Removing restrictions on the free movement of capital, turning the global financial market into an independent and self-sufficient sphere cannot but affect the functioning of various forms of entrepreneurship and, above all, private entrepreneurship.

In a globalized economy, not only the forms of concentration and centralization of capital, the methods of competition, the ways of regulating social and labor relations, but also the motives of business activity are changing. In many ways, this process is logical and objective. However, the experience of most developed countries, including Russia, confirms that if we do not regulate the processes of globalization and influence the development of forms and methods of entrepreneurial activity, this can lead to a whole series of negative trends.

Keywords: globalization, small business, entrepreneurship, politics, support for small business.

Introduction. The modern development of the world is characterized by two main trends. Firstly, these are globalization processes. Today, these processes permeate all areas of public life - politics, economics, education, science, production, etc. Secondly, the priority is the recognition of the innovative type of economic development, based on factors of scientific and technological development. A new deep internal connection of science, technology and production arose. According to the definition of F. Jansen, humanity today lives in an era of innovation. But, as you know, the subjects that identify and implement innovations in order to turn them into innovations are entrepreneurs. Therefore, continuing the thought of F. Jansen, it can be argued that entrepreneurial activity in the context of globalization is increasing.

At the same time, the opinion of a number of economists should be noted that scientific and technological development and globalization processes lead to the exact opposite result - the withering away of an entrepreneur as an individual person. For example, in the work of John C. Galbraith, "The New Industrial State," it is stated that today "an entrepreneur does not exist as a private person in a developed industrial company." In modern conditions, as a result of a sharp complication of the tasks facing the enterprise, a certain technostructure replaced the place of the entrepreneur.

J. Schumpeter comes to similar conclusions in his work "Capitalism, Socialism and Democracy". He formulates his conclusions on the basis of two situations that may arise in the limit of globalization processes as a result of the highest level of scientific and technological development. The first situation is characterized by such a level of development of technology, science, production, when further technological improvement becomes impossible due to the exhaustion of technical capabilities and the lack of incentives for further improvement as a result of complete satisfaction of human needs. The second situation is determined by changes in the innovative process. Innovation, as the main activity of an entrepreneur, loses its individuality and becomes a routine. "Technological progress is increasingly becoming the business of teams of highly qualified specialists who deliver what is required and make it

work in a predictable way. The romance of previous commercial adventures is a thing of the past, since much of what could only have been provided by brilliant insight can now be obtained as a result of rigorous calculations.” Both situations, in the opinion of J. Schumpeter, lead to the withering away of the entrepreneurial function in the context of globalization.

Main part. First of all, it is necessary to clarify the essence of such a phenomenon as “globalization”, identify and analyze new factors that currently have a significant impact on the functioning of the business sector, as well as determine the forms and methods of state regulation of business activity in the context of globalization.

So, at present, in the context of the global economy, methods and types of entrepreneurial activity aimed at obtaining quick profits, mainly due to an increase in the volume of operations in global financial markets, are becoming more widespread. An increase in the volume of operations in the global financial markets as a result of the liberalization of foreign exchange markets and the development of the derivatives market, in turn, leads to an increase in shadow and speculative capital, which is not interested in the development of the national economy and an increase in production of goods and services. In the context of globalization, capital has new opportunities for self-growth due to special and offshore zones, international tax planning, by creating international financial and industrial groups. All this negatively affects the functioning of national economic systems, which are becoming more vulnerable to various kinds of economic shocks.

Analyzing the current state of entrepreneurship, the author in his works showed that the occurrence of the first situation is impossible in principle. Human needs under normal conditions are not limited, and just as there are no artifacts without flaws, there are no artifacts that fully satisfy any individual or social needs. The constant desire to reduce or eliminate deficiencies is the reason for the development of artifacts over time, i.e. the constant emergence of innovation. Thus, the main function of the entrepreneur, formulated by J. Schumpeter himself, for these reasons cannot disappear.

As for the second situation, it is true that the modern technical development of the world is such that to solve complex issues it is necessary to attract whole teams of specialists, and from different directions. But, despite the significant complication of modern technology, the role of individual inventors, and, therefore, entrepreneurs, not only did not decrease, but significantly strengthened. According to the analysis of scientific and technological development carried out by L. A. Mole, most of the major inventions of the last decades of the twentieth century in the USA were made either by single enthusiasts or in small firms where success is determined, as a rule, by an individual person. A pattern emerged: the larger the company, the less in it its own innovations for every million dollars spent on research and development. Moreover, out of a million small firms existing in the USA, several tens of thousands of small independent innovative research companies (numbering up to 20 people) create 40-46% of all large scientific and technical innovations mastered by the American industry. Compared with large firms with more than 10 thousand employees, small firms on average introduce 17 times more innovations per dollar of costs.

The data presented, as well as the “entrepreneurial revolution” that arose at the end of the 20th century in the USA, Western Europe, Japan, and some countries of Southeast Asia, show that, despite the collective factor in solving a number of problems, entrepreneurial activity in the context of globalization is not only fades, but gets further development.

The intermediary can help to network construction by supporting technology transfer to improve strategic technology management. Venture capital to boost technology transfer and induce foreign investment companies that have higher technology to start business operations.

In the context of globalization of socio-economic processes, the implementation of effective entrepreneurial activity becomes extremely difficult, requiring the entrepreneur not only certain practical skills and knowledge of the economy and jurisprudence, but also knowledge of special methods that allow a systematic approach to the analysis of the problem situation, be able to predict the consequences of other actions, find entrepreneurial innovative solutions not by chance, but on the basis of an analysis of the laws of development of a specific subject. In this area, bear not only financial, but also moral, ethical and political responsibility for the “market pulling” of relevant ideas. There is a rethinking of the meaningful concepts of entrepreneurship, entrepreneurial activity receives a new content.

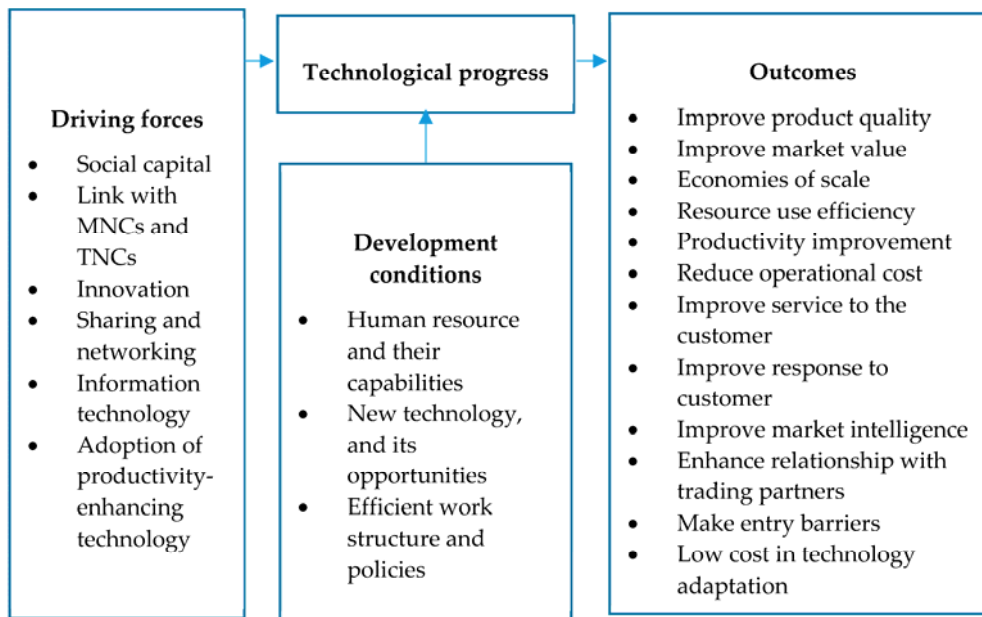

Figure 1 - Framework for technological progress in the small and medium enterprises (SMEs) in the competition

The author has developed a functional-physical approach for analyzing entrepreneurship, which allows representing entrepreneurial activity in the form of a complex process, closely related to other types of human activity, within which six generalized interrelated functions can be distinguished. The physical implementation of these functions actually constitutes the concept of entrepreneurship. These functions are:

1. Identification of needs and justification of ways to meet them;
2. Generation of ideas and the creation of innovations;
3. The provision of resources;
4. Management of business entities;
5. The implementation of specific work on the implementation of an entrepreneurial plan;
6. Acceptance, partial acceptance or rejection for one reason or another of a new good created in the process of entrepreneurial activity.

The main criterion for choosing one or another way to implement these functions is entrepreneurial profit, which over a period of time should be higher than the average profit of other business entities in this area of economic activity.

Using the functional - physical approach allowed solving a number of problems associated with entrepreneurship in modern conditions. The role and place of the entrepreneur in the modern world is determined, the criteria are established by which one or another human activity can be classified as entrepreneurial, the reason for the huge interest in entrepreneurship at the turn of the 20th and 21st centuries is found and explained. Answers were also received to more private, but very important questions - about the role and types of property necessary for the implementation of entrepreneurial activity, what and how to teach entrepreneurs, about the possibility of entrepreneurship in non-profit areas, etc.

Based on the functional-physical analysis, a typology of entrepreneurship has been developed, one of the signs of which is the historical form of the emergence and existence of entrepreneurial activity. In modern conditions, an entrepreneur is an analyst whose activity is based on the ability to understand the huge flow of incoming information, the ability to work with the achievements of applied and fundamental sciences.

J. Schumpeter was absolutely right in predicting the possibility of rigorous settlements in the activities of an entrepreneur. The modern activity of an entrepreneur should be based on knowledge of the basic laws of development of the entire man-made world. It is these regularities, according to the author, that make up the natural-scientific basis of entrepreneurship.

Conclusion. To improve the effectiveness of entrepreneurship in modern conditions, the author has developed innovative mechanisms for the functioning of entrepreneurial structures. One of the constituent parts of these mechanisms is the technology of targeted search for innovative solutions. According to the author, it is precisely the technologies of the targeted search for innovative solutions that will allow entrepreneurs on a scientific basis to approach the justification of new entrepreneurial ideas in any areas of entrepreneurship and, above all, in entrepreneurial production activities. The development of the theoretical foundations of technologies for the targeted search for innovative solutions in entrepreneurship can become the basis of the general theory of innovations.

Technologies for the targeted search for innovative solutions in entrepreneurship are determined by three basic principles:

1. The basic principle underlying the technology of targeted search for innovative solutions.
2. The principle of historicism or retrospective analysis.
3. The principle of a single formalization.

The basic principle is the basis of the entire technology of targeted search. The author suggests using the information (non-entropic) approach or the laws of the structure and development of technology as the most complete embodiment of the development of the entire man-made world as basic principles.

The principle of historicism can be implemented in the form of a hierarchical matrix of satisfying needs, which, in addition to retrospective analysis, should also include promising methods of satisfying needs, which today cannot yet be realized, but do not contradict the existing physical picture of the world.

As a principle of a single formalization, it is very convenient to use functional – physical analysis.

Technologies for the targeted search for innovative solutions are becoming the main tool of a modern entrepreneur operating in the context of globalization processes. They allow not only conceptually substantiating new entrepreneurial ideas, but also significantly reducing the amount of entrepreneurial risk, preventing or timely preventing negative trends that may arise during the implementation of innovations.

О.А. Цапова, Е.И. Кендюх, И.Г. Кендюх, Н.Ю. Михайлова, Л.В. Легостаева

М Қозыбаева атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавловск

ЭКОНОМИКАНЫ ГЛОБАЛИЗАЦИЯЛАУ ШАРТТАРЫНДАҒЫ КӘСІПКЕРЛІКТІҢ РӨЛІ

Аннотация. Қазіргі уақытта жаһандану сияқты жаңа құбылыс кәсіпкерлік қызметке үлкен әсер етеді. Экономиканың жаһандануы экономикалық өмірдің интернационализация процестерінің сапалық жаңа кезеңін білдіреді, оның негізгі белгілері ТҰК жаңа рөлі және қаржылық жаһандану процестерінің дамуымен байланысты. Капиталдың еркін қозғалысына шектеулерді алып тастау, әлемдік қаржы нарығын тәуелсіз және өзін-өзі қамтамасыз ету саласына айналдыру кәсіпкерліктің әртүрлі нысандарының, ең алдымен жеке кәсіпкерліктің жұмысына әсер ете алмайды.

Жаһанданған экономикада капиталды шоғырландыру және орталықтандыру нысандары ғана емес, бәсекелестік әдістері, әлеуметтік және еңбек қатынастарын реттеу тәсілдері ғана емес, сонымен қатар іскерлік белсенділіктің себептері де өзгеруде. Бұл процесс көп жағынан қисынды және объективті. Алайда көптеген дамыған елдердің, соның ішінде Ресейдің тәжірибесі, жаһандану процестері реттелмесе және кәсіпкерлік қызметтің нысандары мен әдістерінің дамуына әсер етпейтін болса, бұл теріс ағымдардың тұтас қатарына әкелуі мүмкін екенін растайды. Сонымен, қазіргі кезде әлемдік экономика жағдайында, негізінен, әлемдік қаржы нарықтарындағы операциялар көлемінің ұлғаюына байланысты тез пайда алуға бағытталған кәсіпкерлік қызметтің әдістері мен түрлері кеңінен таралуда. Валюта рыноктарын ырықтандыру және деривативтер нарығының дамуы нәтижесінде әлемдік қаржы нарықтарындағы операциялар көлемінің ұлғаюы өз кезегінде ұлттық экономиканы дамытуға және тауарлар мен қызметтердің өндірісін ұлғайтуға мүдделі емес көлеңкелі және алып-сатарлық капиталдың өсуіне әкеледі. Жаһандану жағдайында капитал халықаралық және қаржылық топтарды құру арқылы арнайы және оффшорлық аймақтар, халықаралық салықтық жоспарлау есебінен өзін-өзі өсудің жаңа мүмкіндіктеріне ие. Мұның бәрі әртүрлі экономикалық күйзелістерге неғұрлым осал бола бастаған ұлттық экономикалық жүйелердің жұмысына кері әсерін тигізеді.

Инновациялық шешімдерді мақсатты іздеудің технологиялары жаһандану процесінде жұмыс істейтін қазіргі заманғы кәсіпкердің негізгі құралына айналады. Олар жаңа кәсіпкерлік идеяларды тұжырымдамалық негіздеуге ғана емес, сонымен қатар кәсіпкерлік тәуекелдің мөлшерін едәуір азайтуға, инновацияларды енгізу кезінде пайда болатын жағымсыз тенденциялардың алдын алуға немесе уақтылы алдын алуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: жаһандану, шағын бизнес, кәсіпкерлік, саясат, шағын бизнесті қолдау.

О.А. Цапова, Е.И. Кендюх, И.Г. Кендюх, Н.Ю. Михайлова, Л.В. Легостаева

Северо-Казахстанского государственного университета им. М. Козыбаева, Петропавловск

РОЛЬ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Аннотация. В настоящее время огромное влияние на осуществление предпринимательской деятельности оказывает такое новое явление, как глобализация. Глобализация экономики представляет собой качественно новый этап в развитии процессов интернационализации хозяйственной жизни, основными признаками которой является новая роль ТНК и развитие процессов финансовой глобализации. Снятие ограничений для свободного движения капитала, превращение мирового финансового рынка в самостоятельную и самодовлеющую сферу не могут не оказывать влияния на функционирование различных форм предпринимательства и, прежде всего, частное предпринимательство.

В условиях глобализации экономики меняются не только формы концентрации и централизации капитала, методы конкурентной борьбы, способы регулирования социально-трудовых отношений, но и мотивы деятельности бизнеса. Во многом этот процесс является закономерным и объективным. Однако опыт большинства развитых стран, в том числе и России, подтверждает, что если не регулировать процессы глобализации и не оказывать воздействие на развитие форм и методов предпринимательской деятельности, то это может привести к целому ряду негативных тенденций. Так, в настоящее время, в условиях глобальной экономики, все большее распространение приобретают способы и виды предпринимательской деятельности, направленные на получение быстрой прибыли, главным образом за счет увеличения объемов операций на мировых финансовых рынках. Возрастание объемов операций на мировых финансовых рынках в результате либерализации валютных рынков, развития рынка производных финансовых инструментов, в свою очередь, ведет к увеличению объемов теневого и спекулятивного капитала, не заинтересованного в развитии национальной экономики и увеличении производства товаров и услуг. В условиях глобализации у капитала появляются новые возможности для самовозрастания за счет специальных и оффшорных зон, международного налогового планирования, путем создания международных финансово-промышленных групп. Все это негативным образом отражается на функционировании национальных экономических систем, которые становятся более уязвимыми для разного рода экономических потрясений.

Технологии целенаправленного поиска инновационных решений становятся главным инструментом современного предпринимателя, действующего в условиях протекания глобализационных процессов. Они позволяют не только концептуально обосновывать новые предпринимательские идеи, но и значительно уменьшить величину предпринимательского риска, не допустить или своевременно предупредить негативные тенденции, которые могут возникнуть при реализации новшеств.

Ключевые слова: глобализация, малый бизнес, предпринимательство, политика, поддержки малого предпринимательства.

Information about authors:

Tsapova Olga Alexandrovna, PhD in Economics, Associate Professor, North Kazakhstan State University named after M. Kozymbaeva, <https://orcid.org/0000-0002-4644-3208>;

Kendyukh Evgeny Ivanovich, candidate of economic sciences, associate professor of North Kazakhstan State University named after M. Kozymbaeva, kenduh@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1691-8647>;

Kendyukh Ivan Gavrilovich, Doctor of Economics, Professor, North Kazakhstan State University named after M. Kozymbaeva, temka0409@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1891-6813>;

Mikhailova Natalya Yuryevna, Master of Economics, Lecturer, North Kazakhstan State University named after M. Kozymbaeva, nyumihailova@list.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0489-8244>;

Legostaeva Lyubov Valentinovna, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, North Kazakhstan State University named after M. Kozymbaeva, legostaeva.69@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3896-2868>

REFERENCES

[1] Abenova M.H. Foreign experience of development of innovative potential of small and medium entrepreneurship. N E W S OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES ISSN 2224-5294 Volume 2, Number 324 (2019), 165–169. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.63>

[2] Nyussupova, G. The indicators of quality of life of regional development of astana city (2018) International Multidisciplinary Scientific GeoConference Surveying Geology and Mining Ecology Management, SGEM, 18 (2.2), pp. 467-482. SJR=0.211.

[3] Sabirova R.K., Adietova E.M., Karamuldina A.A. Self-employment in Kazakhstan. News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. News of the National Academy of Sciences of Kazakhstan. Series of social sciences and humanities. No. 2. 2018, p. 138-142. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.14>

[4] Nyussupova, G. Modern demographic processes in urban areas of the Republic of Kazakhstan Bulletin of Geography (2012) Bulletin of Geography 18, c. 99-108. SJR=0.218.

[5] Dyusembaeva L.K., Babazhanova Zh.A., Bulakbay Zh.M., Nurbayeva G.Ye. Strategy of interaction of the state and small business as a factor of innovative development. N E W S OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES. ISSN 2224-5294, Volume 1, Number 323 (2019), 107–116. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.16>

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.81>

Volume 3, Number 331 (2020), 176 – 181

UDC 330.4

Ж. Басшиева

Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, Казахстан

E-mail: basshieva1973@mail.ru

ПОЯВЛЕНИЕ НОВЫХ БИЗНЕС-МОДЕЛЕЙ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Аннотация. В последние годы разворачивается очередная волна трансформации моделей деятельности в бизнесе и социальной сфере, вызванная появлением цифровых технологий нового поколения, которые в силу масштабов и глубины влияния получили наименование «сквозных» — искусственного интеллекта, робототехники, Интернета вещей, технологий беспроводной связи и ряда других.

Ускоренное внедрение цифровых технологий в экономике и социальной сфере — амбициозная цель, которая успешно реализуется лишь в очень немногих ведущих странах. Она достижима только при выполнении ряда существенных условий. Бизнес и социальная сфера должны быть готовы к цифровой трансформации, должны наметить и оформить стратегии развития, предполагающие коренное изменение способов организации и ведения деятельности за счет планируемого интенсивного внедрения цифровых технологий, востребованные организациями и сулящие стейкхолдерам отдачу от инвестирования собственных средств. Также в стране должен сложиться сравнительно зрелый сектор технологического предложения, который способен на быстрый трансфер и адаптацию зарубежных технологических решений и на быстрое увеличение масштабов собственной деятельности. Ну и конечно, должен постоянно расти спрос населения на цифровые технологии. В ближайшем будущем именно эффективное использование новых цифровых технологий будет определять международную конкурентоспособность как отдельных компаний, так и целых стран, формирующих инфраструктуру и правовую среду для цифровизации.

В данной статье детально проанализирована специфика так называемых «платформенных» бизнес-моделей, получивших широкое распространение в эпоху цифровой трансформации бизнеса, а также предложен механизм их сопоставления с традиционными бизнес-моделями. Показано, что в ряде отраслей платформенные бизнес-модели, используя последние научные достижения, стремительно вытесняют традиционные.

Рассмотрено изменение бизнес-моделей на примере электронной торговли. Отмечено, что современные технологии и виртуальная среда трансформируют торговую бизнес-модель во всех ее компонентах: потребительские сегменты, ценностные предложения, каналы сбыта, взаимоотношения с клиентами, потоки поступления дохода, ключевые ресурсы, ключевые виды деятельности, ключевые партнеры, структура издержек.

Отмечено, что современные технологии и виртуальная среда трансформируют торговую бизнес-модель во всех ее компонентах: потребительские сегменты, ценностные предложения, каналы сбыта, взаимоотношения с клиентами, потоки поступления дохода, ключевые ресурсы, ключевые виды деятельности, ключевые партнеры, структура издержек.

Ключевые слова: бизнес-модели, типология бизнес-моделей, цифровая экономика.

Стремление увеличить эффективность бизнеса способствует созданию новых, более совершенных, чем существующие, моделей удовлетворения потребностей человека оптимальным образом, ведущих к росту доходов и/или сокращению расходов фирмы. Этот процесс существенно ускорился в эпоху «цифровой трансформации» бизнеса в связи с влиянием трех основных факторов [1]:

1) появлением новых цифровых технологий, позволяющих существенно расширять масштабы рынка без значительных капитальных вложений, сокращать транзакционные издержки, ускорять процесс обслуживания и т.д.; 2) возросшими потребностями клиентов, желающих окунуться в мир цифровых технологий;

3) действиями цифровых конкурентов, вынуждающих все фирмы переходить на цифровые стандарты для того, чтобы удержаться на рынке. На вызовы цифровой экономики современные фирмы отвечают переходом к новым бизнес-моделям, то есть реконструируют свой бизнес на базе замены его центрального элемента.

Цифровая экономика задает направления трансформации традиционных секторов экономики, возникновения новых рынков и ниш. Новые бизнес-модели являются клиентоориентированными (customer centric), что полностью определяет их структуру: от ценностного предложения, направленного на решение предсказанной потребности клиента, своевременной доставки (just-in-time) и до потоков доходов, основанных на времени использования продукта клиентом. Ключевым источником создания стоимости становится высокоскоростная обработка больших данных, поскольку транзакции происходят в режиме реального времени и зачастую одновременно. Технологии анализа больших данных и ИИ помогают найти новые источники создания ценности на основе изучения цифровых портретов потребителей и паттернов их экономического поведения. Данные о клиентах превращаются в основной актив цифровых компаний, а доступ к их большим массивам повышает оценку рыночной стоимости. Актуальным трендом является развитие платформ открытых данных (open data), стимулирующее возникновение и распространение инновационных бизнес-моделей в экономике. В финансовой сфере воплощением этой концепции является система Open Banking, предусматривающая предоставление третьим сторонам возможности анализировать или использовать данные, интегрировать различные приложения и сервисы, тем самым повышая качество клиентского обслуживания [2].

Главный параметр конкурентоспособности новых бизнес-моделей – скорость вывода нового продукта на рынок (time-to-market). Современные подходы к разработке и производству на базе передовых производственных технологий позволяют сократить время выхода продукта на рынок и использовать итерационный подход к обновлениям и улучшениям, адаптируясь под изменяющиеся потребности клиентов благодаря простоте смены поставщиков и тестирования новых концепций и товаров (компания Tesla запускает новые опции и исправляет претензии в режиме реального времени, удаленно через обновления программного обеспечения; Facebook тестирует и запускает обновления для отдельных групп пользователей дважды в день и т.п.). Важнейшей задачей современных бизнес-моделей является создание омниканального пространства, синхронизация данных и информации во всех цифровых и физических каналах взаимодействия для удовлетворения потребностей клиентов в любое время и в любом месте.

Распространение технологий Интернета вещей, больших данных, искусственного интеллекта и машинного обучения и других цифровых технологий привели к развитию следующих категорий бизнес-моделей [3]:

– цифровые платформы, обеспечивающие прямое взаимодействие продавцов, покупателей и партнеров-поставщиков, минимизирующие транзакционные издержки и расширяющие возможности совместного потребления товаров и услуг. В зависимости от продукта и рыночного сегмента платформы могут быть коммуникационными, социальными, медиа, поисковыми, операционными и контролируемыми, сервисными, шеринговыми, продуктовыми, транзакционными и т.д.;

– «как сервис» — сервисные бизнес-модели, основанные на использовании ресурсов взамен владения ими (среди них Software-as-a-Service (SaaS), Infrastructure-as-a-Service (IaaS) и др.). Сегодня возникают все новые разновидности сервисных моделей, в том числе Robots-as-a-Service, City-as-a-Service. Сервисные модели способствуют персонализации товаров и услуг, позволяя клиенту потреблять необходимый продукт в требуемых ему объемах для достижения желаемого результата;

– бизнес-модели, в основе ценообразования которых лежит достижение результатов (outcome based models) и эффекта для клиента, в том числе на основании потребления комплексных продуктов и услуг. Такие бизнес-модели по аналогии с сервисными часто называют Product-as-a-Service (PaaS). Компания BASF помимо поставок удобрений предоставляет клиентам

– детальные рекомендации, какие именно удобрения использовать, в каком объеме и на каких растениях в данный период времени, исходя из мониторинга и анализа данных о почве, здоровье растений, погодных условиях и других параметрах;

– краудсорсинговые модели, базирующиеся на привлечении внешних ресурсов (денежных средств, людей, идей и др.) для реализации бизнес-процессов — внедрения инноваций, разработки продуктов, производства, маркетинга и продаж и т.д.;

– бизнес-модели, основанные на монетизации персональных данных клиентов, когда бесплатные для пользователей сервисы продают их данные на других потребительских сегментах.

В РК ситуация в деле цифровизации экономики в целом соответствует общемировым тенденциям, это хороший шанс для экономики страны войти в число стран-лидеров по внедрению современных технологий. В нынешнее время старые, неэффективные бизнес-модели в ряде отраслей (банкинг, телеком, страхование, логистика) сменяются новыми моделями, отвечающими запросам современных потребителей [4]. Так, с появлением мобильных устройств и развитием мобильных приложений все большую популярность набирают так называемые «платформенные» бизнес-модели. Существуют различные подходы к классификации и сравнению различных моделей ведения бизнеса. Однако для целей сравнительного анализа бизнес-моделей в современной экономике авторы предлагают разделить их на традиционные и платформенные. Недавно возникшие платформенные бизнес-модели создают ценность для клиентов за счет использования цифровых технологий, позволяющих взаимодействовать различным участникам экономики в реальном времени с помощью использования электронно-цифровых каналов связи, обеспечивающих равный доступ всех

участников к информации и ее достоверность. Таким образом, резко сокращаются возможности для злоупотреблений монопольным положением, недобросовестной конкуренции, и в экономику возвращается доверие. Традиционная бизнес модель для создания ценности использовала звено между клиентом – заказчиками такси, и лицом, непосредственно оказывающим услугу – водителем такси. Данное звено представляло собой колл-центр, который принимал и обрабатывал заказы и обратную связь (чаще негативную). Платформенная бизнес модель устранила среднее звено – колл-центр, и заменила его новым, более эффективным инструментом – мобильным приложением, которое позволило сократить [5]:

1) временные

2) финансовые затраты, добавив ценность всем участникам данных отношений.

Необходимо выделить критерии для сравнения платформенных и традиционных бизнес-моделей. Основными критериями выделения платформенных бизнес-моделей можно считать: 1) временной критерий: непосредственное (без посредников-агентов) взаимодействие участников рыночных отношений в режиме реального времени; 2) финансовый критерий – низкие транзакционные издержки взаимодействия пользователей платформы; 3) пространственный критерий: отсутствие барьеров входа в систему.

В традиционных бизнес-моделях существуют факторы, ограничивающие возможность эффективного взаимодействия участников рынка. Например, страновые ограничения не позволяли заказать какой-либо товар из Китая на территорию Казахстана при минимальных затратах. Данные затраты могли быть настолько существенны, что терялась целесообразность такой покупки. Однако сервис AliExpress позволил снять территориальное ограничение и сделал торговлю взаимовыгодной [6].

Таблица 1 - Сравнительный анализ бизнес-моделей компаний в цифровой экономике

Критерий сравнения	Традиционные бизнес-модели	Платформенные бизнес-модели
Способ взаимодействия участников рыночных отношений	На основе «агентов» или дополнительных звеньев в цепочке создания ценности	На основе платформы, обеспечивающей непосредственное взаимодействие участников
Скорость взаимодействия участников отношений	Низкая или средняя	Высокая
Уровень издержек взаимодействия участников	Средний или высокий	Низкий
Затраты компании вход в бизнес	Низкие затраты внедрение дополнительного звена взаимодействия	Высокие затраты на создание платформы

В отношении последнего критерия таблицы – затрат компании на вход в бизнес можно сказать, что в традиционной бизнес-модели изначально заложено использование звена, обеспечивающего взаимодействие между участниками экономических отношений. В то же время, создание платформы требует больших затрат на разработку, однако ожидается, что преимущества ее использования компенсируют изначальные вложения. Отметим, что создание платформы требует не только финансовых ресурсов, но и определенного начального уровня доверия потенциальных участников по отношению друг к другу и создателям бизнес-платформы [7].

Таким образом, автором была предпринята попытка с помощью качественного сравнительного анализа провести эмпирическое исследование для идентификации типов бизнес-моделей в цифровой экономике. Однако, по мнению автора, полученные типы не позволяют однозначно соотнести некоторые реальные стартапы.

Рассматривая в целом исследования на данную тему, можно прийти к выводу, что единой и универсальной типологии бизнес-моделей в цифровой экономике пока не существует.

Стелиос Кавадиас (Stelios Kavadias) – профессор, преподаватель корпоративных инноваций и роста в Школе бизнеса Джаджа при Кембриджском университете, Костас Ладас (Kostas Ladas) – профессор и декан Школы бизнеса Джаджа заинтересовались вопросом создания инновационной бизнес-модели, которая наряду с внедрением новых технологий будет способна трансформировать отрасль. Ученые провели всесторонний анализ 40 компаний, запускавших новые модели в различных

отраслях. Некоторым из них удалось преобразовать рынок, а другие, так же подававшие надежды, в этом не преуспели. В результате исследований ученые выделили шесть общих черт, присущих счастливым. Ни одна компания не обладает всеми шестью, но чем больше у бизнес-модели таких признаков, тем выше ее шансы преобразовать рынок [8].

1. Персонализация продуктов и услуг. Новые модели зачастую адаптируют продукты или услуги к индивидуальным и конкретным требованиям клиентов лучше, чем доминирующие. А отвечать на эти запросы по выгодной цене компаниям помогают технологии.

2. Замкнутый цикл. Во многих моделях на смену линейному процессу (изготовление, потребление и ликвидация продукции) приходит замкнутый цикл, предполагающий переработку использованных продуктов. Это сокращает общие затраты на ресурсы.

3. Совместное использование активов. Некоторые инновации капитализируются на том, что помогают использовать активы совместно: благодаря Airbnb домовладельцы сдают помещения туристам, а с помощью Uber автолюбители зарабатывают на личных машинах.

Как правило, при поддержке двусторонней онлайн-площадки собственник жилья получает деньги за комнату, а турист экономит на проживании. Барьеры входа в бизнес ниже по сравнению с традиционным рынком, ведь раньше нужно было владеть активами, а теперь достаточно стать посредником между их обладателями.

4. Оплата по факту. Ряд моделей предполагает, что клиент оплачивает только фактически использованные продукты или услуги. От этого выигрывает и потребитель — поскольку платит только за полученную ценность, и компания – потому что такая схема привлекает новых клиентов.

5. Экосистема сотрудничества. Многие инновации становятся успешными благодаря тому, что новые технологии упрощают сотрудничество с партнерами по цепочке поставок, позволяя точнее управлять рисками и снижать затраты.

6. Гибкая и адаптивная организация. В некоторых случаях технологии позволяют перейти от традиционных иерархических моделей принятия решений к новым, лучше учитывающим специфику рынка и легко адаптирующимся к изменениям. При этом компания экономит средства, а клиент получает более выгодные предложения.

Невозможно точно предсказать, будет ли успешной инновация. Но можно повысить вероятность успеха, создав бизнес-модель, увязывающую вызовы рынка и новые технологии. Чем больше точек соприкосновения будет у них, тем выше шансы трансформировать отрасль.

Ж. Басшиева

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Қазақстан

ЭКОНОМИКАНЫ ЦИФРЛАНДЫРУ ШАРТТАРЫНДА ЖАҢА БИЗНЕС-МОДЕЛЬДЕРДІҢ ПАЙДА БОЛУЫ

Аннотация. Соңғы жылдары іскери және әлеуметтік қызмет модельдерінің тағы бір толқыны жүрді, ол сандық технологиялардың жаңа ұрпағының пайда болуынан туындады, олар әсер ету ауқымы мен тереңдігіне байланысты «соңына дейін» атауын алды: жасанды интеллект, робототехника, заттардың интернеті, сымсыз технологиялар және тағы басқалар.

Сандық технологияларды экономикаға және әлеуметтік салаға жедел енгізу – бұл аз ғана жетекші елдерде сәтті жүзеге асатын өршіл мақсат. Оған бірқатар маңызды шарттар орындалған жағдайда ғана қол жеткізуге болады. Бизнес пен әлеуметтік сала цифрлық түрлендіруге дайын болуы керек, дамудың стратегиялары жетілдіріліп, қалыптасуы керек, бұл ұйымдардың және болашақ мүдделі тараптардың өз қаражаттарына инвестицияларын қайтаруды талап ететін цифрлық технологияларды жоспарлы түрде енгізудің арқасында бизнесті ұйымдастыру және жүргізу жолдарының түбегейлі өзгеруін болжайды. Сондай-ақ елімізде технологиялық ұсыныстың салыстырмалы түрде жетілдірілген секторы құрылуы керек, ол шетелдік технологиялық шешімдерді тез беруге және бейімделуге және өз қызметінің ауқымын жылдам арттыруға қабілетті. Әрине, халықтың сандық технологияларға деген сұранысы үнемі өсіп отыруы керек. Таяу болашақта бұл цифрландырудың инфрақұрылымы мен құқықтық ортасын құратын жеке компаниялардың да, бүкіл елдердің де халықаралық бәсекеге қабілеттілігін анықтайтын – жаңа цифрлық технологияларды тиімді пайдалану.

Электрондық коммерция мысалында бизнес-модельдердің өзгеруі қарастырылады. Заманауи технологиялар мен виртуалды орта сауда бизнес моделін оның барлық компоненттерінде өзгертеді: тұтынушылық сегменттер, құнды ұсыныстар, тарату арналары, тұтынушылармен қарым-қатынас, кіріс ағындары, негізгі ресурстар, негізгі қызмет, негізгі серіктестер, шығындар құрылымы.

Сауда кәсіпорындарында интернет технологияларын қолдану деңгейі интернет-кәсіпорынның, оны тұтынушылардың салыстырмалы түрде жетілуіне және ұсынылатын тауарлар мен қызметтердің тізіміне байланысты екені көрсетілген.

Бұл мақалада цифрлық бизнесті трансформациялау дәуірінде кеңінен қолданылған «платформа» деп аталатын бизнес-модельдердің ерекшеліктері, сондай-ақ оларды дәстүрлі бизнес модельдерімен салыстыру механизмі егжей-тегжейлі талданады. Бірқатар салаларда соңғы ғылыми жетістіктерді қолдана отырып, платформалық бизнес модельдері дәстүрлі үлгілерді тез алмастыратыны көрсетілген.

Заманауи технологиялар мен виртуалды орта сауда бизнес моделін оның барлық компоненттерінде өзгертеді: тұтынушылық сегменттер, құнды ұсыныстар, тарату арналары, тұтынушылармен қарым-қатынас, кіріс ағындары, негізгі ресурстар, негізгі қызмет, негізгі серіктестер, шығындар құрылымы.

Түйін сөздер: бизнес-модельдер, бизнес-модельдердің типологиясы, сандық экономика.

Zh. Basshieva

Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov, Kazakhstan

THE APPEARANCE OF NEW BUSINESS MODELS IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION OF THE ECONOMY

Abstract. In recent years, another wave of transformation of business and social activity models has been unfolding, caused by the advent of a new generation of digital technologies, which, due to the scale and depth of influence, have received the name “end-to-end” – artificial intelligence, robotics, the Internet of things, wireless technologies and several others .

Accelerated implementation of digital technologies in the economy and social sphere is an ambitious goal, which is successfully realized only in very few leading countries. It is achievable only if a number of essential conditions are met. Business and social sphere should be ready for digital transformation, development strategies should mature and take shape, suggesting a radical change in the ways of organizing and conducting business due to the planned intensive implementation of digital technologies, demanded by organizations and promising stakeholders the return on investment of their own funds.

Also, a relatively mature sector of the technological proposal should be formed in the country, which is capable of a quick transfer and adaptation of foreign technological solutions and a rapid increase in the scale of its own

activities. And of course, the population's demand for digital technologies should constantly grow. In the near future, it is the effective use of new digital technologies that will determine the international competitiveness of both individual companies and entire countries that form the infrastructure and legal environment for digitalization.

The change in business models on the example of electronic commerce is considered. It is noted that modern technologies and the virtual environment transform the trading business model in all its components: consumer segments, value propositions, distribution channels, customer relationships, revenue streams, key resources, key activities, key partners, cost structure.

It is shown that the level at which Internet technologies are used in trading enterprises depends on the relative maturity of the Internet enterprise, its consumers, and the list of goods and services provided.

This article analyzes in detail the specifics of the so-called "platform" business models that were widely used in the era of digital business transformation, as well as a mechanism for comparing them with traditional business models. It is shown that in a number of industries, platform business models, using the latest scientific achievements, are rapidly replacing traditional ones.

It is noted that modern technologies and the virtual environment transform the trading business model in all its components: consumer segments, value propositions, distribution channels, customer relationships, revenue streams, key resources, key activities, key partners, cost structure.

Keywords: business models, typology of business models, digital economy.

Information about authors:

Basshieva Zhangul – Ph.D., senior lecturer, Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov, basshieva1973@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7975-8791>

ЛИТЕРАТУРА

[1] Гарифуллин Б.М., Зябриков В.В. Виды бизнес-моделей компаний в цифровой экономике // Креативная экономика. – 2019. – Том 13. – № 1. – С.83-92. doi: 10.18334/ce.13.1.39720

[2] Бойко И.П., Евневич М.А., Кольшкин А.В. Экономика предприятия в цифровую эпоху// Российское предпринимательство. – 2017. – № 7. – с. 1127-1136. – doi: 10.18334/tp.18.7.37769.

[3] Кунцман А.А. Трансформация внутренней и внешней среды бизнеса в условиях цифровой экономики// Управление экономическими системами. – 2016. – №11(93). – с. 1.

[4] Кушжанов Н.В., Махалмадли Дашгин. Цифровая повестка ЕАЭС//Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. – 2019-№2-С. 55-61 <https://doi.org/10.32014/2018.2518-1467.40>.

[5] Owyang, J., Collaborative Economy Honeycomb 2. Web Strategy, 2015.

[6] URL: <http://www.web-rategist.com/blog/2014/12/07/collaborativeeconomy-honeycomb-2-watch-it-grow/>.

[7] Harvard Business Review. Модель, меняющая отрасль. URL: <http://hbr-russia.ru/innovatsii/upravlenie-innovatsiyami/a20471/>.

[8] Трансформация бизнес-моделей в условиях цифровой экономики : сборник материалов научно-практической конференции. – М. : Экономический факультет МГУ имени М.В. Ломоносова, 2018 – 96 с.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.82>

Volume 3, Number 331 (2020), 182 – 190

UDC 338.12.017

А.А. Жакупова¹, Ж.И. Сариева², А.С. Мауленова³

¹ «Нархоз» университеті, Алматы Қазақстан;

^{2,3} Абылай хан атындағы Халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы Қазақстан.

E-mail: al.zhakyp@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-0943-5081>,

jisarieva@mail.ru <https://orcid.org/0000-0001-5923-6446>, maral.71@bk.ru

КОСМЕТИКАЛЫҚ ӨНІМДЕР НАРЫҒЫНДАҒЫ ТҰТЫНУШЫЛАР ІС-ӘРЕКЕТІНІҢ ФАКТОРЛАРЫ

Аннотация. Бұл мақалада Алматы қаласы косметикалық өнімдер нарығына маркетингті енгізудің өзекті мәселелерін қозғайды. Бұл мақаланың мақсаты – косметикалық өнімдерді, тұтынушылардың сұранысын зерттеу және ЖОО студенттерінің Алматыдағы дүкендерден косметикалық өнімдерді сатып алу туралы шешім қабылдауларына әсер ететін факторларды анықтау.

Бүгінгі таңда өндірушілер арасында сатып алушылар үшін бәсекелестік күшейіп, нарықта жаңа ойыншылар пайда болды, тұтынушылар үшін жаңа өнімдер мен жаңа қажеттіліктер пайда болды.

Кез келген компания үшін клиенттің белгілі бір өнімді сатып алу туралы шешім қабылдауы кезінде, оны анықтайтын фактор не екенін білу маңызды. Маркетологтар көп уақыт, ақша және күш жұмсап, өз клиенттерін анықтайды. Олар сатып алу туралы шешімді қалай қабылдайды? Клиенттер өнімді қашан сатып алады? Сатып алу қай жерде жүреді? Бұл өнімді тұтынушы не үшін сатып алды?

Бүгінгі таңда косметикалық өнімдерді өндіруде бірқатар факторларға байланысты айтарлықтай өзгерістер болғанын байқауға болады. Косметикалық өнімдер өндірісінің жаңа бағыттары анықталды, бұл ұсынылатын өнімдердің түрлеріне әсер етті. Косметикалық өнімдердің көпшілігі бірқатар қосымша қасиеттерге ие бола бастады. Терінің сұлулығы мен жастық проблемаларын шешуге, құрылымын әртүрлі өлшемдерге сәйкес өзгертуге бағытталған мүлдем жаңа өнімдер бар. Косметикалық өндірушілердің қаптама мен қызмет көрсету тәсілдері айтарлықтай өзгерді. Тұтынушылар қызмет көрсету деңгейіне, ұсынылатын ақпараттың сапасы мен сенімділігіне, жылдамдық пен тауарларды жылжыту құралдарына деген көзқарастарын түбегейлі өзгертті.

Зерттеу нәтижелері Алматы қаласындағы косметикалық өнімдер нарығындағы ойыншылардың мінез-құлқын реттеу, түзету үшін қолданбалы маңызы бар, себебі тұтынушылық мінез-құлқтың өзгеруі өндірушілерден менеджмент және маркетинг саласындағы жаңа стратегияларды әзірлеуді талап етеді. Зерттеу косметикалық өнімдерді өндірушілердің бәсекелестік әдістерін өзгертуге, бәсекелестіктің күшеюі жағдайында ішкі және сыртқы нарықтарда өз позицияларын алуға қажеттілігіне байланысты ерекше өзекті болып саналады.

Түйін сөздер: косметикалық өнімдер, бәсекелестік күрес, косметикалық өнімдер, сауалнамалар, респонденттер, жеке қажеттіліктер, тұтынушылардың қалауы, сатып алу нүктелері, шешім қабылдау үрдісі.

Өзектілігі. Қазіргі заманғы косметика нарығының ерекшелігі – тұтынушылар сұранысының артуы, өндірушілердің ұсыныстарының кеңеюі, интернеттегі сатып алулар үлесінің артуы, сонымен қатар инновациялық және табиғи косметикаға деген сұраныс. Сонымен бірге нарық нақты ұсынылған тауарлар мен бағалар негізінде тұтыну арақатынасын белгілейді. Осылайша, тұтыну нарығы тауарлардың ұсынысы мен сұранысы, тұтынушылардың қажеттіліктері мен мүмкіндіктері арқылы реттеледі.

Сатып алу кезінде тұтынушылар нені басшылыққа алатындығын түсіну үшін оның мінез-құлқы мен сатып алу туралы шешім қабылдау үрдісіне не әсер ететін анықтау қажет.

Қазіргі уақытта тұтынушылардың мінез-құлқы саласындағы теориялық зерттеулер келесі ғалымдар мен зерттеушілердің еңбектерінде көрсетілген: Роджер Д. Блэкуэлл, Пол У. Минард,

Джеймс Ф. Эндрюс, Котлер Ф., Сетиаван А., Джерри Олсон, Кристофер Гилсон, Майкл Соломон және т.б.

Сатып алу кезіндегі адамдардың мінез-құлқына көптеген факторлар әсер етеді. Бір жағынан, тұтынушының әрекеттері белгілі бір жағдайларда жүзеге асырылады, яғни оларды қоршаған орта анықтайды, ал екінші жағынан, сатып алу туралы шешімді тұтынушы оның жеке құндылықтарын, өмір салтын, эмоциясын ескере отырып қабылдайды [1].

Ф. Котлердің айтуы бойынша, сатушының басты міндеті – сатып алушының санасында не болып жатқанын анықтау және қандай ынталандырушы және ынталандырушы факторлардың көмегімен қажетті жауап алуға болатыны [1].

«Эмоционалды маркетинг» ұғымы алғаш рет американдық зерттеушілер Траут пен Райерс «Маркетингтің 22 бұлжымайтын заңдары» кітабында егжей-тегжейлі сипатталған. Осы авторлардың ұстанымы бойынша, тауарларды жарнамалау мен жылжытуда тұтынушылардың эмоцияларына сүйенген жөн, өйткені кез келген дамыған елдегі ортада қоғамның негізгі қажеттіліктері бұрыннан қанағаттандырылған және өнімнің тұтынушылық сипаттамаларына негізделген ұтымды тәсіл тиімді емес [2].

Әртүрлі өндірушілердің нақты адам қажеттілігін бірдей және тиімді қанағаттандыра алатын көптеген тауарлары бар, олар ең үлкен эмоционалды реакцияны тудыратын тауарларды таңдайды. Егер косметикалық өнімдерді қамтитын маңызды емес өнімдер туралы айтатын болсақ, онда эмоционалды фактор әртүрлі баламаларды таңдау кезінде кілт болады. Әдетте адам мұндай тауарларды өзін-өзі марапаттау, көтермелеу үшін немесе белгілі бір жетістіктер үшін сатып алады [3].

Тұтынушылардың мінез-құлқын зерттеу косметикалық компанияларға клиенттер үшін бәсекелестікте өмір сүру үшін тиімді құралдарды, компанияларды дамытудың тиімді стратегияларын жасауға мүмкіндік береді. Сондықтан да осы мақалада көтерілген мәселе өзекті болып отыр.

Косметикалық өнімдер нарығын маркетингтік зерттеу кезінде тұтынушыларға сауалнама, бақылау әдістері, Алматы қаласының жоғары оқу орындарында оқитын студенттер тобының сұхбаттары, сонымен қатар Қазақстан Республикасы Статистика агенттігінің материалдары, интернет-ресурстар және осы мәселе бойынша ғылыми әдебиеттер қолданылды.

Қазақстанда, оның әр аймағында косметикалық өнімдер нарығын қалыптастыру бірдей емес екенін ескеру қажет. Ассортимент импортталатын тауарларды жеткізудегі айырмашылықтар мен отандық косметикалық өндірістердің болмауына байланысты айтарлықтай өзгереді. Демографиялық, экономикалық және климат жағдайлары нарықтық ахуалға да әсер етеді. Осыған байланысты, Алматы қаласының нарығын маркетингтік зерттеу және олардағы тұтынушылардың қалауы маңызды, өйткені олар осы нарықтарда жұмыс істеу үшін маңызды деректерді ұсынады.

Зерттеу материалдары мен әдістері: Мақаланың теориялық негізінде белгілі ғалымдардың аталған мәселе бойынша жұмыстары қарастырылды. Жұмысты орындау кезінде алаңдық (бастапқы) және кабинеттік (екінші) зерттеулер қолданылды. Атап айтқанда, косметика сатып алу туралы шешім қабылдау кезінде тұтынушылардың мінез-құлқы туралы зерттеу жүргізу барысында келесі құралдар қолданылды: бақылау, сауалнама, терең сұхбат, фокус-топ әдісі, SWOT талдау және т.б. Алға қойылған міндеттерді шешу үшін ақпаратты өңдеуде статистикалық, есептеу, графикалық, дерексіз-логикалық әдістер қолданылды. Авторлар тақырыпқа объективті түрде қарауға тырысты. Бұл зерттеу интеграцияланған тәсіл мен формалды логиканы қолдануға негізделген.

Зерттеудің ақпараттық базасы болып Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің мәліметтері, бұқаралық ақпарат құралдарында, Интернет сайттарында, ғылыми журналдарда, мақалаларда, сондай-ақ зерттеу тақырыбы бойынша авторлар жинақтаған және өңдеген ақпараттар болып табылады.

Зерттеу нәтижелері. Тұтынушылардың мінез-құлқы - бұл өнімді таңдау, сатып алу және пайдалану бойынша мақсатты бағытталған қызмет. Ол қажеттіліктерді қанағаттандыруға бағытталған және қоршаған орта мен тұтынушылардың жеке айырмашылықтары әсер етеді [4].

Осы құбылыстың себептерін, қозғаушы күштерін анықтаусыз, тұтынушының мінез-құлқын анықтау мүмкін емес. Бір жағынан, тұтынушының әрекеттері белгілі бір жағдайларда жүзеге

асырылады, яғни оларды қоршаған орта анықтайды, ал екінші жағынан, сатып алу туралы шешімді тұтынушы өзінің жеке құндылықтарын, өмір салтын, эмоциясын ескере отырып қабылдайды.

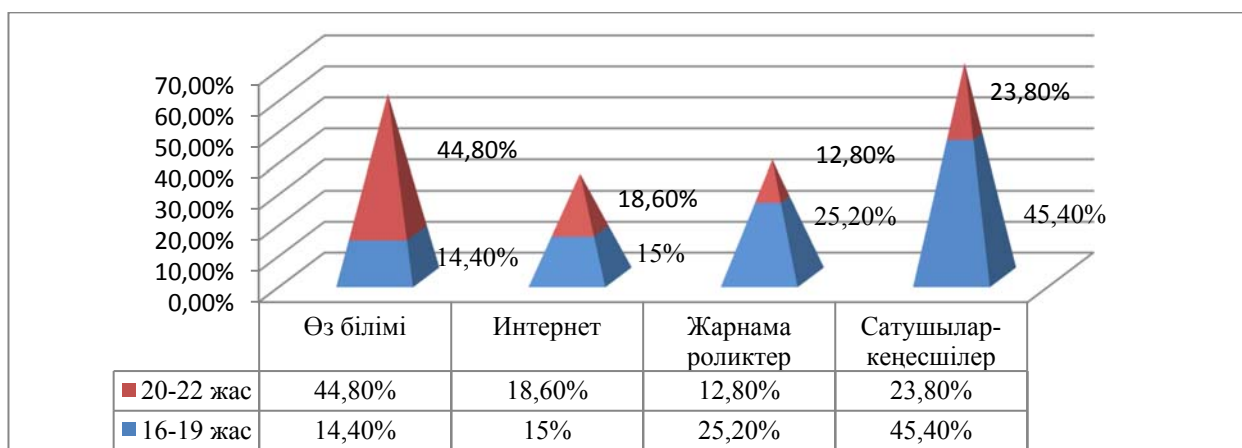
Тұтынушының мінез-құлқын түсіну үшін, сатып алушы сатып алуда нені басшылыққа алатынын, оның таңдауына не әсер ететіндігін және нақты сатып алу үшін шешім қабылдау үрдісінің қандай екенін анықтау қажет.

Әр факторды толығырақ қарастырайық.

Зерттеуге Алматы қаласының жоғары оқу орындарында оқитын, әртүрлі жастағы және өмір сүру жағдайлары әртүрлі 30 студент қатысты.

Косметиканы сатып алу кезінде шешім қабылдауға әсер ететін факторлар болады. Сатып алу туралы шешім қабылдаған кезде әртүрлі себептердің әсер ету деңгейінің факторына назар аударамыз.

Көптеген тұтынушылар, косметика сатып алғанда, өздерінің білімдерін басшылыққа алады. Қазіргі уақытта косметика әртүрлі әрекеттің кең ауқымы және әртүрлі әдістерге ие болғандықтан, косметиканы сатуда тұтынушылардың көпшілігі сенетін кеңес беру керек (23,8 %), соңғы сән үрдістеріне назар аударыңыз, жарнама – 23,4 %.

1-сурет. Косметиканы сатып алу кезінде шешім қабылдауға әсер етудің құрылымы

1-суретте көрсетілгендей, респонденттердің көпшілігі (65 %) косметика сатып алуда сатушы консультанттардың кеңестерін басшылыққа алады. Әрі қарай жүргізілген талдау көрсеткендей, оқушылардың 44,8 %-ы жеке тәжірибе мен өздерінің білімін пайдаланады, респонденттердің 30 %-дан астамы жарнаманың әсерінен косметика сатып алуға шешім қабылдайды. Косметиканы таңдауда ең аз әсер интернет ресурстарымен қамтамасыз етіледі. Жақында Алматы қаласының тұрғындары арасында интернет-дүкендер өсіп келе жатқаны анықталды.

Айта кету керек, зерттеуге сәйкес жеке факторлар әртүрлі жастағы студенттердің өкілдері үшін әртүрлі мағынаға ие. Сонымен, бірінші курс студенттері үшін косметикалық өнімді сатып алудан бұрын, ақысыз сынамалар мен өнім үлгілерін қолдана отырып тестілеу маңызды. Бұл әдіс студенттердің 39 %-ын сатып алуға әкеледі.

Жоғары курс студенттері (56 %) қазірдің өзінде сыналған косметика брендіне адал және басқаларына ауысу қиын. Жоғарғы курс студенттері өздерінің біліміне, сондай-ақ сату бойынша кеңесшілерге сенеді. Сауалнамаға қатысқан 3 курс студенттерінің 40 %-ы өздерінің «сүйікті» брендин сатып алғысы келеді.

16-дан 19 жасқа дейінгі студенттер сұлулық пен денсаулыққа арналған тауарларды сатып алу туралы шешім қабылдаған кезде, жоғары сынып оқушыларына қарағанда көбірек болады, теледидардан көрсетілетін соңғы сән үрдістерін, жарнамаларды басшылыққа алады. Сонымен бірге төменгі курс студенттері өздерінің косметикалық өнімдер туралы пікірлері интернеттегі ақпаратқа айтарлықтай әсер ететінін мойындады. Сауалнамаға қатысқандардың тек 33 %-ы бұл тармақты өздерінің профилінде атап өтті.

Жоғарғы және кіші курстардың студенттерін, Алматы қаласының тұрғындары мен келушілерді өндірушінің «уәделеріне» және жинақ карточкаларын қолдану арқылы жеңілдіктер алу мүмкіндігіне сендіреді.

Бағадан басқа, өнімнің белгілі бір сегментке қатынасын анықтау кезінде студенттер индикаторлардың барлық спектрін басшылыққа алады: бренд туралы позицияны, жарнаманың көлемін, байланыстың тоналдылығын, сауда нүктелеріндегі көрсетілім сипатын және т.б.

Бүгінгі таңда жолда қолдануға болатын сегмент жасалды. Қазіргі өмірдің қарқыны соншалық, әр адамда бос уақыттың апатты түрде жетіспеуі орын алады. Бұл косметиканың негізгі тұтынушылары – студенттерге де қатысты. Осы тенденцияны көрсететін жарқын мысал – ұнтақты щетканы шығарған әйгілі Vojois бренді. Қылшық пен ұнтақтың өзі де осы қаптамада біріктірілген, сондықтан оларды бөлек алып жүрудің қажеті жоқ.

Екі және үш қатарлы косметикалық сегменттің дамуы. Бұл әдеттегі «сусабын – бальзамды жууға» арналған жұпқа ғана қатысты емес. Сонымен, қазір өндірушілер теріге «бояулар» қосып қана қоймай, оларға қамқорлық жасай отырып, дәрумендер мен антиоксиданттармен қанықтыратын және ультракүлгін сәулелерден қорғайтын сәндік косметиканы шығарады.

Косметиканың жоғары технологиямен байланысы, химия өнеркәсібінің жетістіктері косметологияның тиімді дамуына негіз болды. Сонымен қатар, бүгінгі таңда косметика медицина мен ақпараттық технологиялар саласындағы озық шешімдерді шоғырландырды, косметикалық өнімдердің жоғары технологиялық деңгейі брендтің бәсекеге қабілеттілігінің маңызды элементі болып саналады. Технологияның дамуы композициялар мен рецептілердің неғұрлым күрделі бола бастайды және тұтынушыларды толғандыратын мәселелерді шеше алатын тиімді ингредиенттерді қосады дегенді білдіреді.

Бүгінгі таңда тұтынушылар, косметика сатып алғанда, өнімнің құрамына назар аударады.

Өз өнімдерін жылжытуда косметиканың табиғилық ұғымын пайдалану. Қазіргі тұтынушылар табиғатпен байланысты қоршаған объектілер арқылы жүргізгісі келеді немесе, ең болмағанда, мұндай байланыс бар деп сенеді. Сондықтан «табиғи», экологиялық таза болу қазіргі заманғы косметикаға тұтынушылардың ең маңызды талабы болып саналады.

Осылайша, табиғи және органикалық косметика торында белсенді жұмыс істейтін және мамандандырылған дүкендер желісін дамытатын өндірушілер мен дистрибьюторлардың нарықтағы үлесін қорғауға барлық мүмкіндіктері бар.

Алынған мәліметтер теріні күтуге арналған косметика түрлерін жақсарту және жаңарту үшін қолданылады.

Респонденттерге косметиканы қолдану туралы сұрақтары бар сауалнаманы толтыру және тұтынушылық 10 көрсеткіштің әрқайсысының маңыздылығын келесі жолдармен бағалау ұсынылды:

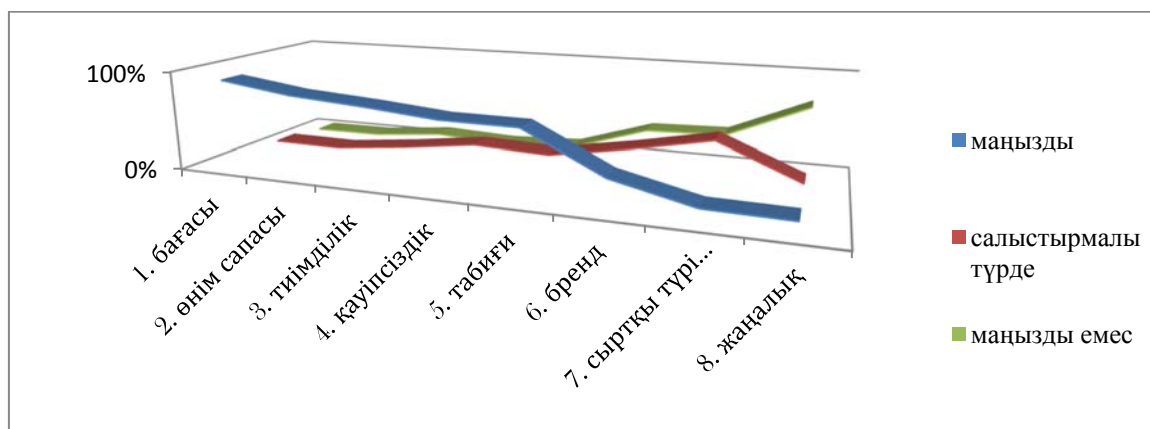
- маңызды;
- салыстырмалы түрде маңызды;
- маңызды емес.

Орташа деректер тұтынушылар индикаторларды (маңыздылығы бойынша) қарастыратындығын көрсетеді:

- 1) бағасы;
- 2) өнім сапасы;
- 3) тиімділік;
- 4) табиғи;
- 5) функционалдылық;
- 6) бренд;
- 7) сыртқы түрі (қаптама);
- 8) өнім инновациясы.

Студенттердің негізгі қалауларының құрылымын зерттеу нәтижелері косметикалық өнімдерді сатып алудағы басты критерий екенін көрсетті. «Маңызды» деп тұтынушылар – 90 %, «салыстырмалы түрде маңызды» деп тұтынушылар – 7,5 % және 2,5 %-ы «маңызды емес» деп атап өтті.

Тауарлардың тиімділігі мен сапасын респонденттердің 80 %-ы – «маңызды», 7 %-ы – «салыстырмалы түрде маңызды» және 3 % «маңызды емес» деп бағалады. 2-суретте косметика респонденттерінің негізгі қалауларының құрылымы көрсетілген.

2-сурет. Косметика респонденттерінің негізгі қалауларының құрылымы

Респонденттердің 75 %-ы үшін өнім сапасы маңызды өлшем болып саналады, 15 % үшін ол салыстырмалы түрде маңызды, ал 10 % үшін бұл маңызды емес. Қауіпсіздік пен табиғилық көрсеткіштері екі жағдайда да 68%, 69 % маңызды рөл атқарады, шамамен 22 %-ы және 25 %-ы салыстырмалы түрде маңызды, ал респонденттердің тек 10 %ы және 6,5 %-ы үшін бұл «маңызды емес».

Көрсеткіштер олар үшін салыстырмалы түрде маңызды: сыртқы келбеті (қаптамасы) – 51 %, тек 12 %-ы бұл көрсеткішті маңызды деп санайды, ал 37 %-ы жалпы алғанда маңызды емес деп санайды.

Өнімнің жаңалығы қазіргі тұтынушылар үшін маңызды емес көрсеткіш болып табылады – 71 % (10,7 % маңызды және 18,3 % салыстырмалы түрде маңызды).

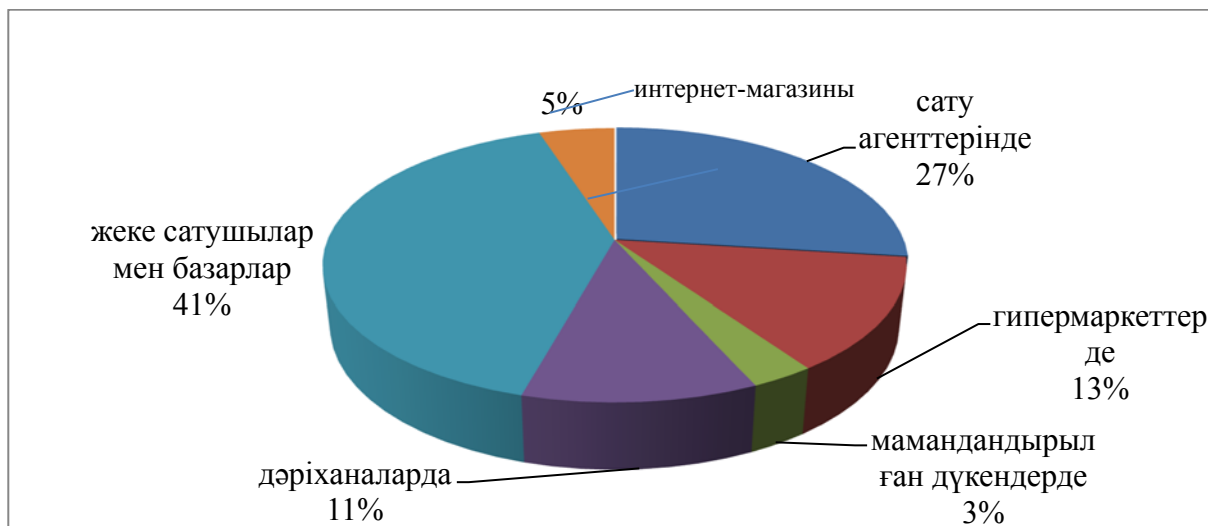
Сатып алушылардың дауыстары «Сауда маркасы: 30 % маңызды, 35 % салыстырмалы түрде маңызды, 35 % маңызды емес» критерийі бойынша шамамен бірдей бөлінді.

Көптеген жаңа өнімдердің пайда болуына және парфюмерлік-косметикалық нарықта бәсекелестіктің артуына байланысты тауарларды буып-түюдің маңызы артып келеді. Бұл – бәсекелестікте маңызды рөл атқара бастайтын қаптама. Демографиялық сипаттамаларды (жасөспірімдер, зейнеткерлер, жастар және т.б.) ескеретін және этникалық популяцияға бағдарланған қаптамаларға қарқынды даму берілді.

Тауарларды сату орындарының орналасқан жері сияқты факторға назар аударайық. 3-суретте косметиканы сатып алудың негізгі нүктелерінің құрылымы көрсетілген.

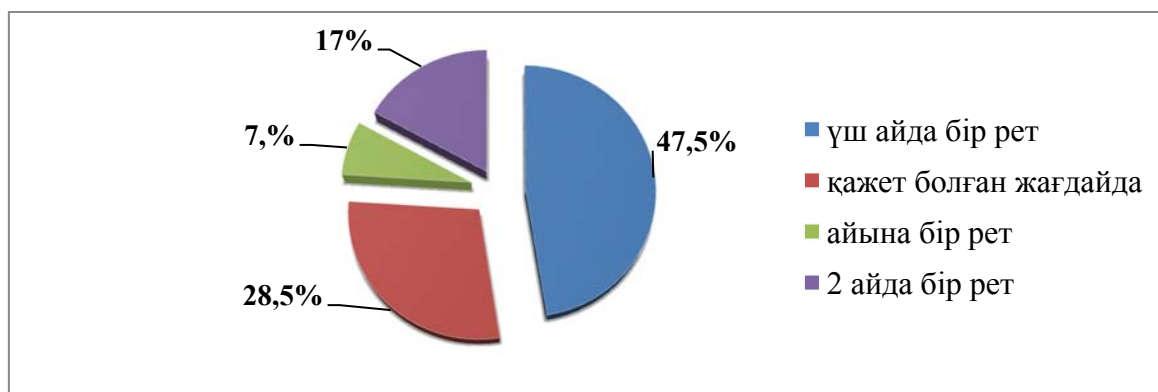
Студент қыздардың сауалнамасы көрсеткендей, тұтынушылардың көпшілігі косметиканы жеке сатушылар мен базарлардан (40,7 %) және сатушы агенттердің каталогы бойынша (27 %) сатып алады. Респонденттердің кейбірі, негізінен ата-аналарымен бірге, косметиканы гипермаркеттерден (13,3 %), дәріханаларда – 11 %, интернет-дүкендерден (5 %) сатып алады. Респонденттердің шамалы бөлігі (3 %) мамандандырылған дүкендерден сатып алады.

Айта кету керек, интернет-дүкендердегі өнімдердің ассортименті бөлшек дүкендермен салыстырылады, бірақ өзіндік құны төмен. Сонымен қатар, олардың көпшілігі қала бойынша тапсырыстарды ақысыз жеткізуді қамтамасыз етеді, бұл – олардың артықшылықтарының бірі. Интернет-дүкендердің кемшіліктерін қосу керек, барлығы бірдей түпнұсқа өнімдерін сатпайды, сонымен қатар хош иісті иіссу немесе сәндік косметиканың үлгілерін қарау мүмкіндігінің жоқтығы байқалады, сондықтан интернет-дүкендер негізінен дәлелденген және сүйікті өнімдерге тапсырыс береді. [<https://inbusiness.kz/ru/news/dolgoletie-naseleniya-prodlevaet-%C2%ABzhizn%C2%BB-kosmeticheskim-kompaniyam>]

3-сурет. Респонденттердің косметиканы сатып алуының негізгі тұстары

Тағы бір фактор – *косметикалық өнімдерді алу жиілігі* (4-сурет). Деректер көрсеткендей, барлық респонденттер үш айда бір рет косметика сатып алады (37,5 %).

4-сурет. Сәндік косметиканы алу жиілігі

Сұрақтың ашық бөлігінде «Сіз неге мұндай мерзімде косметика сатып аласыз?» деген сұраққа респонденттер былай деп жауап берді: 30 %-ы «Осы уақытқа дейін қаражат жеткілікті болды», – деп жауап берді; 8,5 %-ы «Қажет болған жағдайда косметика сатып алады», – деп жауап берді; 3,5 %-ы жақсы көрінгісі келетінін айтты.

Зерттеулер көрсеткендей, косметика ассортиментінде ең көп үлесті *күтім бойынша косметика* құрайды:

- қол кремi (87,5 %);
- бетке арналған крем (62,5 %);
- жууға арналған гель (45 %).

Ұсынылған косметика тізіміне қосымша *сәндік косметика* мыналар болды:

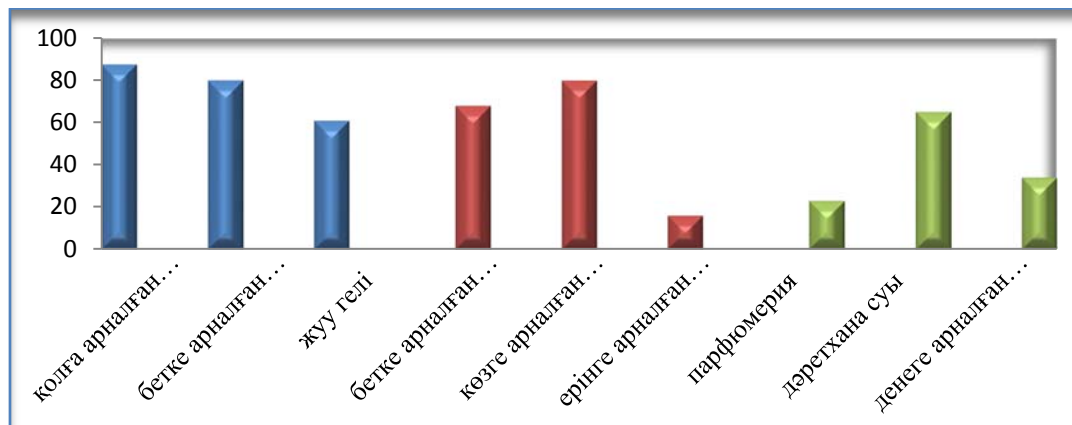
- көзге арналған макияж – 78 %;
- ерін макияжы – 12 %;
- бетке арналған макияж – 10 %.

Парфюмериядан, негізінен:

- парфюмерия – 23 %;
- иіс суы – 65 %;
- денеге арналған спрей – 34 %.

Тұтастай алғанда, қолға арналған кремдер, көзге арналған макияж және иіссү үлкен сұранысқа ие деген қорытынды жасауға болады.

Белгілі бір бренд өнімнің танымалдығына байланысты сұраныс деңгейі сияқты фактор да маңызды рөл атқарады.

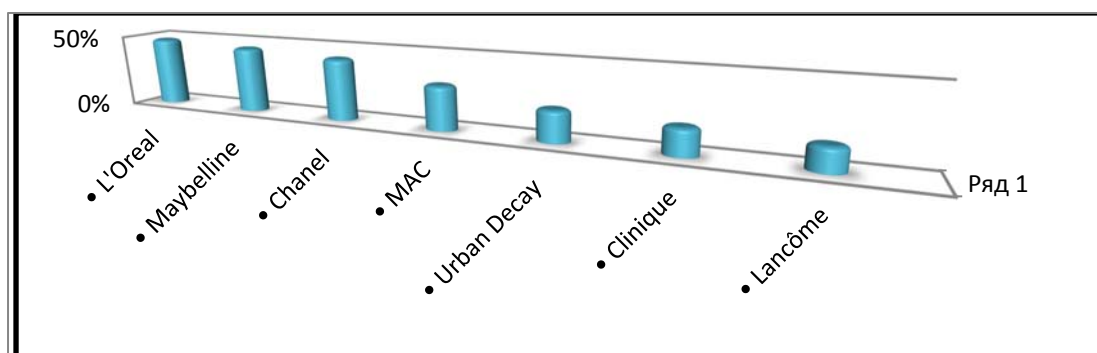
5-сурет. Студенттердің косметика құралдарындағы артықшылықтарының құрылымы

Еуропалық брендтердің косметикасының, Шығыс елдерінің сауда маркаларының, сондай-ақ қазақстандық өндірушілердің арақатынасын қарастыруға көшейік. Алынған мәліметтер көрсеткендей, ең үлкен үлесті еуропалық брендтер алады (62,4 %). Тұтынушылардың 10,7 %-ы Қытай, Корея, ТМД елдері, соның ішінде Қазақстан сияқты еуропалық және Шығыс өндірушілерді таңдайды. Жалпы, преференциялар бойынша үлкен айырмашылықтар жоқ. Бұрын косметикалық өнімдердің ассортименті үлкен болған жоқ, ал бренд маңызды емес, сатып алу әдеті немесе қол жетімділігі бойынша жүргізілді.

Қазақстан Интернет-дүкен және Evita Complex органикалық косметика өндірушісі арқылы өнімді сататын Genome компаниясын ұсынады.

Қытай, Корея, Еуропа, АҚШ және ТМД елдеріндегі ірі парфюмерлік-косметикалық компаниялардың табысының маңызды құрамдас бөлігі – жарнама және сатуды жылжыту саласында жаңа технологияларды қолдану.

Келесі кезең – ұсынылған тізімнен танымал брендтердің рейтингі туралы ақпаратты жинау және өңдеу.

6 сурет. Импортталған косметикалық өнімдердің танымалдылық құрылымы

Импорттық косметиканың танымалдылығы туралы сұраққа жауап беру нәтижесінде (6-сурет), ең жақсы көретін брендтер: L'Oreal – 47,5 %, Maybelline – 45 %, Chanel – 42,3 %. Содан кейін MAC (30 %), Urban Decay (21 %) сияқты брендтер бар. Гипермаркеттердің мамандандырылған бөлімдерінде сатылатын Clinique (17.8 %) және Lancome (15.5 %) сияқты кең таралған брендтер үшін салыстырмалы салмақ салыстырмалы түрде аз. Қазақстандық өндірушілер танымалдылықтың

ең аз пайызын – жалпы алғанда 1 %-дан аз алады. Бұл көбінесе Даңқ индексі жиынтығында 1 %-дан аз қазақстандық өндірушілер арасында салыстырмалы түрде төмен болуына байланысты, бұл олардың қымбат және кеңінен жарнамаланбағандығымен байланысты.

Тұжырым. Жоғарыда келтірілген зерттеулер парфюмерия мен косметика өндірушілеріне нарықта жаңа тауашаларды табуға көмектеседі. Іздеудің негізгі бағыттары: жаңа тұтынушылар топтары, өнім функциясының санын арттыру, брендтің танымалдығы мен беделін көтеру, ассортиментінің кеңеюі, өмір сүру мерзімі шектеулі өнімдерді шығару, түбегейлі жаңа өнімді құру. Жыл сайын жаңа өнімдердің саны артып келеді [5].

Алматыдағы студенттердің косметика құралдарын сатып алу тәжірибесін зерттеу сатып алуда баға факторы мен табыс деңгейінің факторы үлкен рөл атқарады деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Студенттердің көпшілігі күндізгі бөлімде оқиды және табысы аз.

Тауардың тұтынушылық көрсеткіштері сияқты фактор да маңызды.

Сатып алу туралы шешім қабылдаған кезде, әртүрлі себептердің әсер ету деңгейінің факторын зерттегенде, респонденттердің білімі маңызды болып саналады. Соңғы сән үрдістеріне және сарапшылар кеңесіне бағдарлануға, тиісінше, респонденттердің төрттен бір бөлігі сенеді.

Студенттің белгілі бір сегментіне өнімнің байланысын анықтаудағы ең үлкен үлес осындай көрсеткіштердің маңыздылығы дәрежесі бойынша анықталды: тауарлардың бағасы, тиімділігі және сапасы, бренд туралы ақпарат. Сауалнамада көрсетілгендей, өнімнің инновациясы қазіргі тұтынушылар үшін маңызды емес көрсеткіш болып отыр.

Инновациялық саясатқа бағдарлану компанияларға нарықтағы позицияларын нығайтуға және қомақты кіріс алуға мүмкіндік береді.

Тауарларды сату орындарының орналасқан жеріне байланысты фактордың әсерін зерттеу респонденттердің көбісі өнімді жеке сатушылар мен базарлардан, сондай-ақ сату агенттерінен сатып алатынын көрсетті.

Косметиканы сатып алу жиілігіне сәйкес, үш айда бір рет сатып алу – ең оңтайлысы.

Ең танымалы – бұл қолға, көзге, бетке арналған кремдер. Парфюмериядан – иіссу.

Брендтің күші компанияның нарықтағы табысының маңызды құрамдас бөлігі ретінде өзекті болып қала береді. Зерттеу барысында студенттердің көптеген сатып алулары брендке деген сенімділік негізінде жүзеге асырылатыны расталды. Сондықтан косметикалық өнімді таңдағанда, брендтің беделі ерекше әсер етеді. Респонденттердің арасында еуропалық брендтер үлкен сенімге ие. Аз бөлігін шығыс өндірушілері алады – негізінен кәріс елі. Отандық тауарларға үлкен сұраныс жоқ [6].

Зерттеулер көрсеткендей, соңғы уақытта Алматыда және тұтастай алғанда Қазақстанда косметика саласындағы дәстүрлі емес сауда түрлері кеңінен таралуда. Олардың ішінде интернет-дүкендер, интернет арқылы электронды арналар саудасы және үйге тапсырыс беру тауарларының маңызы ерекше [7].

Бүгінгі таңда қазақстандық косметика нарығы көбіне Батыс Еуропа нарығының дамуында өткен жолды қайталайды. Алайда Қазақстан нарығындағы нарықты дамытудың жалпы заңдылықтарын жүзеге асырудың өзіндік ерекшеліктері бар.

Алға қойылған мақсатқа байланысты, студенттердің Алматыдағы дүкендерден косметикалық өнімдерді сатып алу туралы шешім қабылдауға әсер ететін негізгі факторлар анықталды. Зерттеу мақсатына жету үшін біз Алматыдағы косметикалық өнімдер нарығына талдау жүргіздік, студенттердің косметикалық өнімдерді сатып алу туралы шешім қабылдау үдерісі зерттелді және студенттердің косметика сатып алу туралы шешім қабылдау үдерісінде маркетингтік құралдарды қолдану бойынша ұсыныстар жасалды.

А.А. Жақупова¹, Ж.И.Сариева², А.С.Мауленова³

¹«Нархоз» университеті, Алматы, Қазақстан;

^{2,3}Абылай хан атындағы Халықаралық қатынастар және әлем тілдері Университеті, Алматы, Қазақстан

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ЛОКАЛЬНОГО РЫНКА КОСМЕТИЧЕСКОЙ ПРОДУКЦИИ

Аннотация. Данная статья затрагивает один из актуальных вопросов современного маркетинга. Целью статьи является изучение спроса потребителей косметической продукции и определение факторов, влияющих на процесс принятия решений о покупке студентками косметических продуктов в магазинах г. Алматы.

Сегодня конкурентная борьба за покупателя среди производителей усиливается, появляются новые игроки на рынке, появляются новые товары и новые потребности у клиентов.

Для любой фирмы важно выяснить, что является определяющим фактором при принятии решения клиентом о покупке определенного товара. Маркетологи тратят много времени, средств и усилий для того, чтобы выяснить: кто их клиенты? Как они принимают решение о покупке? Когда клиенты приобретают товар? В каком месте происходят покупки? Что заставило клиента приобрести данный товар?

При выполнении работы использовались полевые (первичные) и кабинетные (вторичные) исследования.

Результатом работы стала разработка условной классификации косметических средств для использования в проведении анализа; выявление наиболее динамично развивающихся групп косметических продуктов и другие результаты (наработки), способствующие повышению конкурентоспособности косметических фирм в перспективе.

Результаты проведенного исследования имеют прикладное значение для корректирования поведения игроков на рынке косметических продуктов

г. Алматы, так как изменение поведения потребителей требует от производителей разработки новых стратегий в области менеджмента и маркетинга. Исследование приобретает особую актуальность в связи с необходимостью производителям косметических продуктов менять методы конкурентной борьбы, завоевывать свои позиции на внутреннем и внешнем рынках в условиях усиления конкуренции.

Ключевые слова: косметические продукты, конкурентная борьба, косметические средства, анкетирование, респонденты, личные потребности, предпочтения покупателей, точки приобретения, процесс принятия решения.

A. A. Zhakupova¹, Zh. I. Sarieva², A. S. Maulenova³

¹Narkhoz University, Almaty, Kazakhstan,;

^{2,3}University of international relations and world languages Abylay Khan, Almaty, Kazakhstan,

CURRENT STATE OF THE LOCAL MARKET OF COSMETIC PRODUCTS

Abstract. This article addresses one of the most pressing issues of modern marketing. The purpose of this article is to study the demand of consumers of cosmetic products and determine the factors that affect the decision-making process for students to purchase cosmetic products in stores in Almaty.

Today, the competition for a buyer among manufacturers is increasing, new players are appearing on the market, new products and new needs of customers are appearing.

For any company, it is important to find out what is the determining factor when a customer makes a decision to buy a certain product. Marketers spend a lot of time, money, and effort trying to figure out who their customers are. How do they make a purchase decision? When do customers purchase a product? Where do purchases take place? What made the customer buy this product?

Field (primary) and Desk (secondary) studies were used to perform the work.

The result of the work was the development of a conditional classification of cosmetics for use in the analysis; identification of the most dynamically developing groups of cosmetic products and other results (developments) that contribute to improving the competitiveness of cosmetic companies in the future.

The practical significance of the results of the study is of great interest to trading companies and manufacturers of cosmetic products, as well as to determine the preferences of consumers of cosmetics.

The results of the research are of applied significance for correcting the behavior of players in the market of cosmetic products in Almaty, since changing consumer behavior requires manufacturers to develop new strategies in the field of management and marketing. The research is particularly relevant in connection with the need for manufacturers of cosmetic products to change the methods of competition, to win their positions in the domestic and foreign markets in the conditions of increased competition.

Keywords: cosmetic products, competition, cosmetics, questionnaires, respondents, personal needs, customer preferences, points of purchase, decision-making process.

Information about the authors:

Zhakupova A.A., senior lecturer, Department of Economics, Narkhoz University, Almaty, Kazakhstan, al.zhakup@gmail.com;

Sarieva Zh. I., associate Professor of the Department of Economics, PhD, University of international relations and world languages Abylay Hana, Almaty, Kazakhstan, e-mail: jisarieva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5923-6446>;

Maulenova A. S., senior lecturer of the Department of Economics, University of international relations and world languages. Abylay Hana, Almaty, Kazakhstan, e-mail: maral.71@bk.ru

ӘДЕБИЕТ

[1] Котлер, Ф. Маркетинг менеджмент. Экспресс-курс / Ф. Котлер, К. Келлер. – СПб.: Питер, 2019. – 224 с.

[2] Building a StoryBrand: Clarify Your Message So Customers Will Listen Hardcover – October 10, 2017

[3] *Энциклопедия маркетинга – Marketing.Spb.Ru* <http://www.marketing.spb.ru/>. Теория и практика маркетинга, исследования рынка, бренд-менеджмент, реклама, архив Рубрикатор Энциклопедии Маркетинга <http://www.marketing.spb.ru/read.htm> Маркетинговая периодика <http://www.marketing.spb.ru/mass/>

[4] Сысолятин А.В. Оценка эффективности сбытовой деятельности предприятия // Проблемы современной науки и образования. 2019. № 4 (34). С. 85-87.

[5] Умавов, Ю.Д. Основы маркетинга (для бакалавров) / Ю.Д. Умавов, Т.А. Камалова. – М.: КноРус, 2019. – 384 с.

[6] Райс Эл, Траут Дж. 22 непреложных закона маркетинга. М.: АСТ, 2005. – 160 с.

[7] Армстронг, Г. Основы маркетинга / Г. Армстронг. – М.: Вильямс И.Д., 2019. – 752 с.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.83>

Volume 3, Number 331 (2020), 191 – 200

FTAMP 06.61.33

ӨОЖ332.1

К.М. Жумаксанова*¹, Б.М. Беккулиева², Д.И. Разакова³¹Л.Б. Гончаров атындағы Қазақ автомобиль-жол институты, Алматы, Қазақстан,^{2,3}Туран университеті, Алматы, Қазақстан.E-mail: kmuratovna2019@mail.ru, bekkulieva_b@mail.ru, d.razakova@turan-edu.kz**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АЙМАҚТАРДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ
ӘЛЕУЕТІН ДАМУ**

Аннотация. Мақалада экономикадағы реформалардың ауыртпалығын орталықтанаймақтарға көшіруге байланысты, аймақтар экономикасының теориялық және тәжірибелік мәселелерінің кешені өзекті түрде қарастырылып, шағын және орта кәсіпкерлікті дамытуға септігін тигізетін, қажетті қаражатты табуға, атап айтқанда қолда бар табиғи ресурстарды дайындау үшін, инфрақұрылымдарды, коммуникацияларды және ақпаратты дамыту үшін қолда бар отандық және шет елдік инвестицияларды тартуға мүмкіндік беретін аймақ экономикасын басқарудың негізгі әдістемесін құру және оның ерекшелігі мен маңыздылығы атап көрсетілген. Қазақстанда жүргізіліп отырған экономикалық реформаның перспективалық элементтерінің арнайы экономикалық аймақтарды дамыту кезеңдері мен олардың әдіснамалық мәселелерін реттеу және аймақтың экономикасын басқару қолда бар экономикалық әлеуеттің аймақтық саясатын жүзеге асыруға және Қазақстанның ұзақмерзімді стратегиясын дамытуға беретін мүмкіндігі толықтай жазылған. Нарықтық жағдайларда экономикалық және әлеуметтік үдерістерді тұрғындардың мүддесіне мақсатты бағытталған түрде реттеу мен басқару, ғылыми білімдерді инновацияларға және өндірістік қызметке айналдыру процесі, жан-жақты экономикалық жүйенің модернизациясына бағытталған ісшаралар кешені анықталған. Экономиканы дамытудағы әлеуметтік өлшемдердің рөлін күшейту, экономикалық өсудің жоғары қарқынын және басқа да қасиеттерді қамтамасыз ететін экономиканы құру қажеттілігі басты мақсат болған. Заманауи экономика реформаларды, жобаларды, жоспарларды, бағдарламаларды жүзеге асыруда қызмет стратегиясының бас жоспары сияқты тұжырымдама мағынасын анықтайды. Осы анықтамаға сай өңірдің экономикалық басқару тұжырымдамасын жасау. Өңірлердегі экономикалық және әлеуметтік процесстерді зерттеу, аймақтарда жаңашылдық үрдісін қолдану деңгейін жақсарту, жалпы ішкі өнімнің халықтың жан басына шаққандағы деңгейі бойынша елеулі аймақтық саралауды көрсету жазылған. Қорытындысында заманауи экономика реформаларды, жобаларды, жоспарларды, бағдарламаларды жүзеге асыруда қызмет стратегиясының маңыздылығы мен бәсекеге қабілетті және инновациялық индустрияны құру жолымен минералды-ресурстық тәуелді экономиканы әртараптандыру арқылы қазақстандықтардың жоғары деңгейдегі сапалы өміріне қол жеткізу пайымы жазылған.

Түйін сөздер: экономикалық реформа, стратегия, инфрақұрылым, шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту, әлеуметтік саясат, аймақтық экономика, инновация.

Кіріспе. Қазақстан экономикасы қарқынды дамып келе жатқан заманауи прогрессивті мемлекет құрып, бейбітшілік пен қоғамдық келісімді қамтамасыз етті, сапалы әрі тарихи маңызы зор құрылымдық, конституциялық және саяси реформалар жүргізді. Қазақстанның халықаралық беделінің артуына және оның аймақтағы геосаяси рөлінің күшеюіне қол жеткізді. Өңірлік және жаһандық проблемаларды шешу ісіне зор жауапкершілікпен қарайтын жауапты әрі қалаулы халықаралық серіктес ретінде танылды. Қазақстан ТМД және Орталық Азия елдері арасынан «ЭКСПО-2017» халықаралық көрмесін өткізу үшін әлемдік қоғамдастық таңдап алған бірінші мемлекет болды [1].

Дамудың инновациялық жолына мемлекетіміз өз егемендігін алғаннан бері түсті, оның дәлелі қабылданып жатқан жаңа бағдарламалар, ұлт жоспары, заңдылықтар, үкіметті электрондылау

барлығы жаңалықты енгізуге құштарлығымызды көрсетеді, үкімет қоржынына жылына миллиард теңге ғылым мен инновацияға жұмсалуда. Жылда Елбасының Жолдаулары да елде инновациялық дамуды насихаттайды. Осы ретте елдің ең ірі құжаты Индустриялық-инновациялық дамудың мемлекеттік бағдарламасы қабылданды, ол бірнеше кезеңдерден тұрады, бірінші бастапқы кезеңі аяқталды, елде жаңа зауыттар мен фабрикалар бой көтерді, жаңа өнім түрлері шығарыла бастады. Ендігі кезекте екінші кезеңі аяқ басты, оның басты мақсаты өнеркәсіп саласын жаңғырту болып табылады. Осы бағытта жұмыс жасамайынша, біз дамыған отыз елдің қатарына кіре алмайтынымыз айдан анық. Ал әрбір елде инновацияны жоспарламас бұрын оны жүзеге асыруға қажет әлеуетіміз бар, әлде біз қол жете алмайтын мақсаттарды алға қойып жүрміз бе деген сұрақтарға жауап беру үшін ең алдымен инновациялық әлеуетті жетілдіру қажет.

Қазақстанның ұзақ мерзімді дамыту стратегиясында ең басты және ең маңызды артықшылықтарының бірі – экономикалық өсу болып анықталды, ол ашық нарық экономикасында шет елдік инвестициялар мен ішкі жинақтардың жоғары деңгейімен мен негізделген, сондай-ақ экономикалық өсудің шынайы, тұрақты және үдеме қарқындарына қол жеткізу болжанған

Қазақстандағы және басқа да ТМД елдеріндегі экономикалық реформалардың қорытындысы экономикалық реформаларды жүзеге асыруға дайындықтың жеткіліксіздігін көрсетіп отыр. Мемлекеттің рөлі осы өзгертулерде шындығында болған жоқ, мемлекет нарықтың өзін реттейтін рөліне сүйене отырып, өздігінен шеттеді. Осы жағдайларда экономикалық және әлеуметтік үдерістерді тұрғындардың мүддесіне мақсатты бағытталған реттеу мен басқару қажет.

Кең мағынада индустриалды-инновациялық даму - бұл экономикалық жүйенің жедел түрде дамуы, ғылыми білімдерді инновацияларға және өндірістік қызметке айналдыру процесі. Оның ажырамас бөліктері ретінде сарапшылар жаңа технологиялық құралдарды енгізу, ұлттық ғылыми-техникалық әлеуетті дамыту, ғылым мен өндіріс арасындағы алшақтықты жою, инновациялық қызметті ынталандыру, алдыңғы қатарлы технологиялар мен халықаралық стандарттарды енгізуді қамтамасыз етуді атап отыр. Яғни, бұл – ең алдымен, мемлекеттің және оның институттарының жан-жақты экономикалық жүйесінің модернизациясына бағытталған ісшаралар кешені болып табылады [2].

Әдіснама. Экономикалық реформаларды жүргізудің жетістігі көбіне ұзақ мерзімді стратегияның артықшылықтары экономиканың нақты секторында қалай жүзеге асатынына, экономиканы және күшті әлеуметтік саясатты сауықтырудың қалай жүргізілетініне байланысты болады. Осы жағдайларда экономиканы басқару маңызды рөлге ие болады, ал реформалардың ауыртпалығын орталықтан аймақтарға көшіруге байланысты, аймақтар экономикасының теориялық және тәжірибелік мәселелерінің кешені өте өзекті болып табылады.

Ерекше маңыздысы және қажеттісі – тиімділігі жоғары экспорттық әлеуетті құруға, шағын және орта кәсіпкерлікті дамытуға септігін тигізетін, қажетті қаражатты табуға, соның ішінде қолда бар табиғи ресурстарды дайындау үшін, инфрақұрылымдарды, коммуникацияларды және ақпаратты дамыту үшін қолда бар отандық және шет елдік инвестицияларды тартуға мүмкіндік беретін аймақ экономикасын басқарудың осындай әдістерін іздеу.

Экономиканы дамытудағы әлеуметтік өлшемдердің рөлін күшейту, экономикалық өсудің жоғары қарқынын және басқа да қасиеттерді қамтамасыз ететін экономиканы құру қажеттілігі өңір экономикасын басқарудың жаңа тәсілдерін, жаңа қағидаттарын, атап айтқанда, түпкілікті нәтижелерге бағытталған стратегиялық ойлауды, білімді үнемі жетілдіруді және қабілетті адамдарды тартуды талап етеді. Айқындалғандай, бұл қағидаттар өңірдің тез дамуын қамтамасыз ететін тиімді басқару механизмі мен әдістерін ашуға мүмкіндік береді.

Аймақтың экономикасын басқару нақты өңірлердегі экономикалық және әлеуметтік процесстерді зерттейді. Жұмысқа аймақты экономиканы басқару деңгейінде экономиканы басқарудың барлық түрлері қолданылды және зерттеу барысында аймақтық экономиканы басқарудың негізгі бағыттарын келесі топтарға бөлдік: экономикалық – аймақтың дамуын басқару (өңірдің), шағын және орта кәсіпкерлікті басқару, аймақтың стратегиялық дамуын басқару, аймақта кәсіпкерлікті реформалауға басқару, қаржыны басқару; әлеуметтік – еңбек ресурстарын басқару, әлеуметтік және демографиялық процесстерді басқару.

Экономиканы реформалау жағдайында аймақтық экономиканы басқаруды өңірдің тыныс-тіршілігін болжайтын, теория мен тәжірибесі үйлескен және қойылған мақсаттарға қол жеткізуді қамтамасыз ететін басқарудың жаңа ғылымы ретінде қарау керек.

Қазақстандағы жергілікті басқару органдарының талдауы көрсеткендей, өкілді және атқаршы органдардың өкілеттіктерінің басқаруы нақты анықталып, бөлінген және аймақтардың әлеуметтік, экономикалық даму бағдарламаларының орындалуын қамтамасыз етеді [3].

Инновациялық қызметті жүзеге асырудың әртүрлі аймақтық бірліктерінің орналасуына байланысты және ғылыми – техникалық үрдіске икемделуіне қарай айқындауға болады. Қазіргі уақытта аймақтарда жаңашылдық үрдісін қолдану деңгейі ыңғайластырылмаған, бұл өз кезегінде олардың территориялық сәйкессіздігін көрсетеді. Инновациялық қызметті жүзеге асырудың аймақтық тұжырымдамалары креативті және инновациялық аймаққа бағытталады.

Нәтиже және талқылау. Қазақстанда жүргізіліп отырған экономикалық реформаның перспективалық элементтерінің бірі арнайы экономикалық аймақтарды дамыту болып табылады. Әдіснамалық мәселелерін реттеу және аймақтың экономикасын басқару қолда бар экономикалық әлеуеттің аймақтық саясатын жүзеге асуына және Қазақстанның ұзақмерзімді стратегиясын дамытуға мүмкіндік береді. Бұл үшін республикалық және жергілікті басқару органдарының басқару әдістері мен басқару түрлерін жетілдіру қажет. Қазақстанның тиімді басқару экономикасы жекелеген өңірлердің, арнайы экономикалық аймақ мәртебесі бар өңірлердің құрылымдық талдауын мұқият жүргізуді талап етеді.

Қазақстан Республикасының экономикалық даму тенденциясын тұтастай алғанда, жекелеген аймақтардың дамуымен сәйкес келмейді, белгілі болғандай, бір-бірінен экономикалық-қаржылық мүмкіндіктерімен және ресурстық қамтамасыз етумен айтарлықтай ерекшеленеді, дамуы бойынша индустриалды секторды, өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымдан ерекшеленеді. Бұл айырмашылықтар ұлттық шаруашылықты ұйымдастыруда теңсіздік салдарынан және ТМД елдерімен шаруашылық байланыстың үзілуімен күшейе түсті. Жүргізілген зерттеулер және есептеулер жалпы ішкі өнімнің халықтың жан басына шаққандағы деңгейі бойынша елеулі аймақтық саралауды көрсетті.

Кез келген мемлекеттің бәсекеге қабілеттілігін айқындайтын басты көрсеткіш – елдің экономикасы. Ал экономиканың бәсекеге қабілетті болуының басты бағыты – индустриалды-инновациялық экономика құру және шикізаттық емес секторды дамыта отырып, инновациялық процестерге бет бұру. Бұл ретте елімізде жүзеге асырылып жатқан Қазақстан Республикасын индустриялық-инновациялық дамытудың 2015-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының маңызы зор. Қазақстанның ғылыми-технологиялық саясаты инновациялық үдерістерді жандандыруға, жаңа технологиялық құрылымдарды енгізуге, өнеркәсіптегі жаңа қайта бөліністерді игеруге, ұлттық ғылыми-техникалық әлеуетті жандандыруға, ғылым мен өндіріс арасындағы алшақтықты жоюға бағытталған. Ғылыми-техникалық салада кәсіпкерлік секторды қалыптастырмай, инновациялық қызметті дамыту мүмкін емес. Индустриалды-инновациялық саясат – мемлекет арқылы бәсекеге қабілетті тиімді ұлттық өнеркәсіпті және жоғары технологиялар индустриясын қалыптастыру үшін кәсіпкерлікке қолайлы жағдайлар жасау. Өнімнің, тауардың бәсекеге қабілеттілігі ең алдыңғы орынға шығып отырған бүгінгі жаһандану заманында инновациялық қызмет шешуші мәнге ие. Дамыған елдердің экономикасының үздіксіз алға басуы инновациялық қызметті үнемі қолдап, қуаттайтын және ынталандыру арқылы жүзеге асып отыр. Бұл саясат ел экономикасының бұзып-жарып алға шығуын қамтамасыз ететін озық технологияны, басқарудың жаңа түрлерін, ғалымдар мен өнертапқыштардың ойлап шығарған жаңа дүниелерін тез өндіріске енгізіп отыруға бағытталған. Қазақстанның әлемдік көшбасшылар қатарынан көрінуі мен ел экономикасының бәсекеге қабілеттілік деңгейінің артуы өнеркәсіптің инновациялық даму тиімділігімен анықталады. Бұл өз кезегінде озық білім мен жаңа технологияларды өмірге әкелетін ғылыммен және өндіріспен жүйелі байланыстағы жоғары техникалық білім саласын жаңғыртуға байланысты. Биылғы жылдың тоғыз айында өнеркәсіптік өндірістің көлемі өткен жылдың осы кезеңімен салыстырғанда 5,7 пайызға өсіп, 6,5 триллион теңгені құраған. Сондай-ақ, фармацевтикада, жеңіл өнеркәсіпте, металлургияда, машина жасауда, мұнай өңдеуде, азық-түлік өнімдерінің өндірісінде және химиялық өнеркәсіпте өсу байқалады. Индустриялық-инновациялық дамыту мемлекеттік бағдарламасының негізгі мақсатты индикаторлары бойынша оң қарқын байқалады. Биылғы сегіз айдың қорытындысы бойынша өңдеу өнеркәсібінің экспорты өткен жылдың осы кезеңімен салыстырғанда 23,1 пайызға өсіп, 9,9 миллиард долларды құрады. Агрохимия, мұнай өңдеу және қара металлургия секторларында елеулі өсім байқалады. Бүгінде қазақстандық өңдеу өнеркәсібі өнімдері 115 елге экспортталады. Кейбір тауар түрлері бойынша

өткізудің жаңа нарықтары ашылды. Жыл сайын 380-нен астам экспортшылар қаржылық әрі сервистік қолдауға ие болады [4].

Заманауи экономика реформаларды, жобаларды, жоспарларды, бағдарламаларды жүзеге асыруда қызмет стратегиясының бас жоспары сияқты тұжырымдама мағынасын анықтайды. Осы анықтамаға сай өңірдің экономикалық басқару тұжырымдамасы ең алдымен әлеуметтік-экономикалық дамудың макроэкономикалық көрсеткіштерінің өзгеруі бойынша қызмет стратегиясын көздейтіндігі анықталды: өңірдегі басқарудың қазіргі деңгейін бағалау және басқарудың ең қолайлы түрін таңдау; экономиканы басқаруда негізгі басым бағыттарды таңдау; басқарудың мақсаттарын анықтау және басқарудың тиісті органдарын іріктеу; басқарудың іске асыру кезеңдерін және тиімділігін анықтау.

Әлеуметтік және экономикалық проблемаларды шешуге экономиканы мемлекеттік реттеу қажеттілігі анықталды, нарықтық экономика жағдайында бірқатар ерекшеліктері бар: біріншіден, мемлекеттік құрылымдардың басқа меншік нысанындағы субъектілерге артық қамқорлықсыз икемді болуы тиіс және экономикалық тұрақтылыққа, тиімді шаруашылық жүргізу үшін қолайлы жағдайлар жасауға бағытталуы тиіс; екіншіден, осы кезеңде мемлекеттің рөлі сапалы өзгереді және тиісінше механизмдердің, әдістердің, мемлекеттің осы функцияларын жүзеге асыру тәсілдері де өзгереді; үшіншіден, мемлекеттік экономикалық саясаттың белсенді жаңа бағыты бөлінеді, атап айтқанда, меншікке қатысты жаңа жүйе қалыптастыру, шағын және орта кәсіпкерлікті құру, қаржы нарығын құру, еңбек нарығын реттеу және жұмыспен қамту институттарын құру; төртіншіден, аймақта мемлекеттік реттеу механизмі өңірдің экономикалық әлеуетін тиімді пайдалануға, әр түрлі аймақтар үшін әлеуметтік-экономикалық дамуда тең мүмкіндіктермен қамтамасыз етуге, адамдардың қолайлы өмір сүруін қалыптастыру және сақтауға бағытталуы тиіс; бесіншіден, экономиканы реттеуде өзін-өзі реттеу қағидаттары мен мақсаттарын ұштастыратын, мемлекеттің қызмет етуіне белсенді ықпал ететін құрал ретінде проблемалық аймақтардың әлеуметтік-экономикалық кешенін қамтамасыз ететін икемді бағдарламалық-мақсатты тәсіл қажет, ағымдағы және стратегиялық тапсырмаларды шешуге мүмкіндік береді.

Еркін экономикалық аймақтарды ұйымдастырудың, олардың жұмыс істеуі мен дамуының әлемдік тәжірибесін қорыту нәтижесінде еркін экономикалық аймақтарды құру мақсатын, аймақтардың негізгі түрлерін, жеңілдіктер мен преференцияларды, кәсіпкерлік қызметтің бейіндерін мамандануын ескеретін жіктеу ұсынылды: еркін сауда аймақтары, экспорттық-өнеркәсіптік, технологиялық және кешенді аймақтар.

Аймақтардың экономикалық дамуын басқару нысандарының бірі бағдарламалық – мақсатты әдіс болып табылады, қазіргі уақытта экономиканы реттеудің бағдарламалық әдісі капиталистік және дамушы елдерде кеңінен таралған. Және оның мәні, ондағы ұлттық-шаруашылық артықшылықтар мен кешенділік қағидаттарының рөлі қоғамдық ілгерілеу ауқымымен бірге артады.

Қазіргі уақытта жаңа рөлді орындауға арналған мақсатты өңірлік бағдарламалар нарықтық экономиканы реттеудің, мемлекеттік, ұжымдық және жеке мүдделер мен қатынастарды ықпалдастырудың, өңірлік саясаттың ірі жобаларын жүзеге асыру үшін күш-жігерді жұмылдырудың неғұрлым белсенді әдісі ретінде қарастырылады.

Шаруашылық және аумақтық басқарудың бағдарламалық-мақсатты әдісі ағымдағы және стратегиялық міндеттерді табысты шешуге мүмкіндік бере отырып, мемлекеттің «мәселелі» өңірлердің – депрессивті, әлсіз дамыған, игерілетін, сондай-ақ өнеркәсіптік дамыған өңірлердің әлеуметтік-экономикалық кешеніне белсенді ықпалының маңызды құралдарының бірі ретінде қызмет атқарады.

Арнайы экономикалық аймағын дамыту бағдарламасын әзірлеу кезінде пайдаланылған бағдарламалық – мақсатты әдіс аймақ экономикасының дамуын басқаруды тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Осы әдісті пайдалану кезіндегі қажетті талаптар: өңірді жеделдету бойынша міндеттерді шешуге бағытталған мақсаттарды нақты анықтау; нақты мерзімдер мен атқарушылар; өнеркәсіптік әлеуетті дамытудың басымдығы; басым бағыттар: болашақтағы даму кешені, шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту кешені, қалалық коммуналдық шаруашылық кешені және ағымдағы бағдарламалар.

Қазақстанда шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау көрсететін белгілі бір жүйе қалыптасты. Нәтижесінде тіркелген және жұмыс істейтін шағын кәсіпкерлік субъектілерінің саны бойынша нақты оң динамика байқалады. Алайда, шағын және орта бизнесті дамытудың қазіргі жағдайы жұмыс орындарын құруды, бюджеттің кіріс бөлігін орындауды, бәсекеге қабілетті өнім шығаруды толық көлемде қамтамасыз етпейді.

Шағын және орта кәсіпкерліктің дамуын басқару үшін, оның дамуына тиісті қолдау көрсететін арнайы мемлекеттік органдар қажет. Дамуды басқару шағын кәсіпкерлікті қаржылық-несиелік және инвестициялық, өндірістік және инновациялық қолдауды, оның қолдау инфрақұрылымын тиісті дамытуды, қорғауды, нормативтік-құқықтық базаны жетілдіруді, ғылыми-әдістемелік, ресурстық және кадрлық қамтамасыз етуді көздейтін шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту бағдарламалары арқылы жүзеге асырылады.

Тиісті нормативтік актілерді қабылдау, шағын кәсіпкерлікті қолдаудың мемлекеттік институттарын құру және шағын кәсіпкерлік жөніндегі арнайы өңірлік бағдарламаларды әзірлеу жолымен шағын және орта кәсіпкерлікті дамытуды басқару экономиканың осы басым секторын дамытуға ықпал етеді.

Белгілі болғандай, стратегиялық жоспарлау және басқару жүйесі экономиканы дамытудың ішкі және сыртқы факторларын талдауға, өткен жолды дұрыс бағалауға, қолайлы үрдістерді пайдалануға және елдің де, оның жекелеген өңірлерінің де даму артықшылықтарын, сондай-ақ қойылған мақсаттарға қол жеткізу жолдарын айқындай отырып, саяси және экономикалық реформалар жүргізуге мүмкіндік береді. Жергілікті басқару органдарына өңірлердің дамуын басқару мен жоспарлауда кең өкілеттікті беру үдерісінің басталуына байланысты стратегиялық аспектілерге назар аударуды күшейту тез өзгертін жағдайларда өңірлердің дамуын табысты қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [5].

Ішкі және сыртқы факторларды талдай отырып, өңірдің дамуын стратегиялық басқару болашақта аумақты дамытудың магистральдық желісінің белгілі бір ресурстарында өндіруді жүзеге асырады. Бұл ретте даму басымдықтарының іске асыру стратегиясы болуы тиіс және өңірдің барлық негізгі ресурстары негізгі басымдықтарды орындауға шоғырлануы тиіс.

Сәйкесінше, өңірдің стратегиялық дамуын басқарудың негізгі қағидаттары: мақсатты (миссияны) айқындау, стратегия тәсілдері және оларға қол жеткізу үшін негізгі құралдар болып табылады.

Арнайы экономикалық аймақтың бюджеті өңірдің экономикасын басқару құралы болып табылатынын, қалалық инфрақұрылымның, әлеуметтік-мәдени саланың, базалық коммуналдық кәсіпорындардың кепілдендірілген жұмыс істеуін қамтамасыз ететін қаржы құралы болып табылатынын, өңірдің әлеуметтік-экономикалық әлеуетін дамытуды жеделдету бойынша мәселелер мен міндеттерді барынша шешуге мүмкіндік беретінін көрсетеді. Арнайы экономикалық аймақ бюджетінде ақша ресурстары ағынын реттеудің ерекше сипаты АЭА-ның экономикалық және әлеуметтік даму қорына ақша қаражатын жіберу болып табылады [6].

Сонымен инновациялық инфрақұрылым – Қазақстан Республикасы инновациялық қызметінің бір-бірімен өзара іс-қимыл жасайтын мамандандырылған субъектілерінің жүйесі. Инновациялық инфрақұрылым – ғылыми идеяның өндірісте қолдау тауып, нақты өнім, қызмет, жұмыс түрінде көрініс табуына дейінгі барлық кезеңдерді қамтитын іс-шаралардың жүруіне ыңғайлы жағдай жасайтын, қажетті жұмыстар мен қызметтерді орындайтын ұйымдар жиынтығынан тұрады. Инновациялық инфрақұрылымның негізгі міндеті инновациялық өнім өндірумен (қызмет көрсетумен, жұмыс орындаумен) айналысатын кәсіпорындарға қолдау көрсету деп топшыласақ, онда инновациялық инфрақұрылымды қалыптастыру мемлекеттің техникалық, технологиялық, экономикалық, қаржы, әлеуметтік жағдайын жақсартып қана қоймай, сонымен бірге оның әлемдік экономикадағы тұғырын көтеруге де, сыртқы нарықтарға шығып, ондағы өзінің орнын табуға немесе иеленуге де мүмкіндік жасайды деген байламға келуге болады.

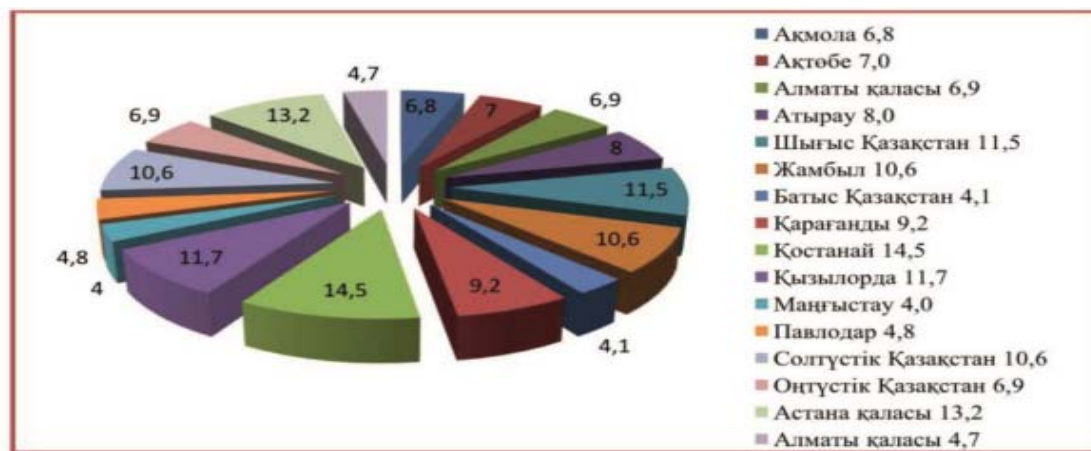
Инновациялық инфрақұрылымның экономикалық маңызы елдің экономикалық даму стратегиясын айқындаумен, қосылған құны жоғары өнімдер өндірумен, шағын инновациялық кәсіпкерлікті жандандырумен және басқалармен анықталады [7].

Мемлекеттің инновациялық қызметінің негізгі көрсеткіштерінің бірі «инновация саласындағы белсенділік деңгейі» болып табылады. Осы көрсеткіш республика бойынша, облыстар бөлінісінде,

салалар бойынша кәсіпорындардың инновациялық қызметін зерттеу негізінде жылына бір рет қалыптастырылады [8].

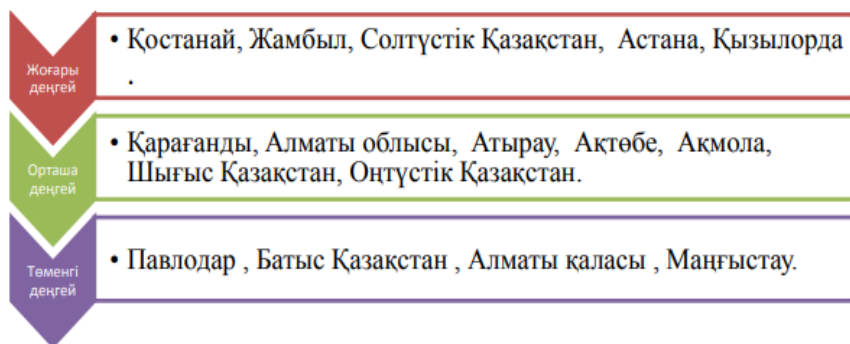
Қазақстан аймақтарының инновациялық белсенділігі әр алуан болып отыр, өйткені ол қолда бар ғылымитехникалық, қаржылық, еңбек ресурстарға және оларды пайдалау мүмкіндіктеріне байланысты. Сондықтан, өңірлердің инновациялық белсенділігі олардың инновациялық әлеуетіне байланысты қалыптасуда және де әртүрлі деңгейді көрсетіп отыр. Қазақстанның инновациялық дамуы – аймақтардағы инновациялық әлеуетке тәуелді болғандықтан, мемлекет аймақтардағы инновациялық әлеуетті көтеру жолдарын іздестіріп, оны тиімді жүзеге асыруды ұйымдастырады [9].

Қазақстан экономикасының дамуы оның аймақтарының қазіргі инновациялық әлеуетіне байланысты. Қазақстан аймақтарының инновациялық белсенділігі де әр алуан болып отыр, өйткені ол қолдабар ғылыми-техникалық, қаржылық, еңбек ресурстарға және оларды пайдалау мүмкіндіктеріне байланысты.

1-сурет. Қазақстан Республикасы аймақтарының инновациялық белсенділік деңгейі, %

1-сурет мәліметтеріне сүйене отырып, еліміздегі аймақтарды инновациялық белсенділігі бойынша үш топқа бөліп қарауға болады:

2-сурет. Қазақстан Республикасы аймақтарының инновациялық әлеуеті және даму деңгейі бойынша топтастырылуы

Аймақтардың өте кең орналасуы, табиғат және шикізат ресурстарының біркелкі бөлінбеуі және де еңбек ресурстарымен қамтылу деңгейінің әрқелкілігі Қазақстанның әлеуметтік – экономикалық дамуына бірталай кедергі туғызып отыр. Сондықтан да мемлекет индустриалдық – инновациялық саясатты пайдалана отырып, өңіраралық шаруашылық және ғылыми- техникалық байланыстар мен құрылымдарды дамытуға бет бұруда.

Инновациялық инфрақұрылымның институционалдық объектілерінің алғашқылары 2003-2004 жылдары, ал кейбір түрлері тек 2007-2008 жылдары ғана құрылған. Әлемдік тәжірибемен

салыстырып қарасақ, табысты және тұрақты инновациялық модельдер құру үшін кем дегенде 20 жыл уақыт керек. Сондықтан отандық технопарктер мен венчурлық қорлар, конструкторлық бюролар мен коммерцияландыру кеңселері сияқты инновациялық дамыту ұйымдарының болашағы әлі алда. Өткен жылдардың тәжірибесі көрсеткендей, инновациялық бағыттағы экономика құру үшін қажырлы еңбек, үлкен материалдық шығындар, жағымды экономикалық конъюнктура, білікті мамандар мен уақыт ресурсы керек. Ендігі мәселе, осы он жылға жуық уақыт ішіндегі мәліметтерді объективті түрде талдай отырып, стратегиялық мақсаттарға қол жеткізуге мүмкіндік беретін тиімді шешімдер қабылдау қажет [10].

Бәсекеге қабілетті және инновациялық индустрияны құру жолымен минералды-ресурстық тәуелді экономиканы әртараптандыру арқылы қазақстандықтардың жоғары деңгейдегі сапалы өміріне қол жеткізу пайымы негізделеді:

1) отандық және шетелдік тұтынушылардың өнеркәсіптің өңдеуші салаларының қазақстандық өнімдеріне сұранысының едәуір ұлғаюымен сипатталатын экономиканы тиімді әртараптандыру;

2) өңдеуші өнеркәсіпке инвестициялар тарту есебінен елдің диверсификацияланған экономикасы;

3) бәсекеге қабілетті ғылымды көп қажет ететін жоғары техникалық өнім әзірлеуді және өндіруді қамтамасыз етуге қабілетті тиімді ұлттық инновациялық жүйе;

4) әлемдік стандарттарға сәйкес келетін және өлшем бірлігін қамтамасыз ететін техникалық реттеудің ұлттық жүйесі;

5) келешекті бағалау болжам ресурстарымен Қазақстан Республикасы аумағының геологиялық зерттеуін күшейту және жер қойнауын ұтымды және кешенді пайдалану;

6) экономика мен халықтың көлік қызметіне қажеттілігін толық қанағаттандыра алатын жоғары технологиялық бәсекеге қабілетті көлік-коммуникация кешені;

7) сәулет, қала құрылысы және құрылыс саласында және тұрғын үй-коммуналдық саласындағы мемлекеттік реттеуді жетілдіру, қазіргі заманның жағдайларында құрылыс өнімдерінің сапасын жоғарылату және қауіпсіздікті қамтамасыз ету.

Индустриялық дамытудың инвестициялық қамтамасыз етуі елдің индустриялық-инновациялық дамуына елеулі әсер етеді [11].

Аймақтардың эндогендік даму модельдерінің арасында мынадай модельдер мен тұжырымдамаларды бөліп көрсетуге болады:

- жаһандану моделі, оған сәйкес нақты әлеуметтік-экономикалық кеңістік жаһанданумен өзгертіледі немесе қайта құрылымдалады;

- мәдени плюрализм моделі, аймақ жергілікті және әмбебап өлшемдерде бір мезгілде әрекет ететін модель;

- нақты және абстрактілі әлеуметтік-экономикалық кеңістік арасындағы өзара іс-қимылды ескеретін жергілікті жүйенің моделі;

- термодинамикадан алынған және күрделі жүйенің бір құрылымнан екіншісіне немесе бір тәртіптен екіншісіне өзгеру механизмін түсіндіретін өздігінен ұйымдастырылған кеңістіктің моделі [12].

Аймақтың тиімді дамуы аймақтың иелігіндегі ресурстарды ұтымды пайдалануға негізделеді, олар экономикада ресурстарды пайдалануға қатысты тұтастық санаты тұрғысынан қазіргі технологиялар мен әлеуметтік-экономикалық жағдайларда іске асырылатын адамдарға материалдық және рухани игіліктер алу үшін кез келген көздер мен алғышарттар түсіндіріледі. Ресурстардың жиынтығы ресурстарды пайдалануға қатысты тұтастық тұрғысынан қарайтын аумақтың әлеуеті болып табылады, бұл Өндіргіш күштерді орналастырудың заңдылықтары мен факторларын, демек, аймақтағы қызмет түрлерінің құрамы мен құрылымын айқындайды [13].

Ресурстарды материалдық, еңбек және табиғи (табиғи) деп бөлу өңірдің табиғи-ресурстық, экономикалық, еңбек, инновациялық әлеуеттері сияқты ұғымдардың окшаулануын білдіреді. Өңірдің даму әлеуеті ұғымы дамудың тиісті факторларын орындау кезінде өңірлер алдына қойылған міндеттердің орындалуын қамтамасыз ету серпінде өңірлік әлеуметтік-экономикалық жүйенің сандық және сапалық анықтайтын осындай интегралды нысанын сипаттайтын ұғымдық аппарат санатын білдіреді [14].

Экономикалық және әлеуметтік даму деңгейін арттыра отырып, кадр ресурстары аймақтық экономикалық дамуда неғұрлым маңызды рөл атқаратын болады. Нарықтық экономика

жағдайында ресурстар ағындарының өңіраралық ауысуы жеңілдесе де, өңірдегі білім беру деңгейі өңірлік дамуға үлкен әсер етеді [15].

Қорытынды. Экономикалық және әлеуметтік даму қорынан қаржыландырудың негізгі бағыттары мен әдістері әзірленді: қайтарымсыз негізде қаржыландыру, пайызсыз және қайтарымды негізде қаржыландыру, өнім берушілер арқылы шаруашылық жүргізуші субъектілерді қаржыландыру, мерзімділік, ақылылық және қайтарымдылық шарттарында бизнес-жобаларды қаржыландыру. Демек, экономикалық даму деңгейінің динамикалық сипаттамалары жүйесі, шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудың сандық көрсеткіштері және қаржылық нәтижелері арқылы арнайы экономикалық аймақ аймағындағы экономиканы басқарудың тиімділігін анықтайды. Экономикалық дамуын басқарудың бағдарламалық-нысаналы әдісін іс жүзінде енгізуді, шағын және орта кәсіпкерліктің дамуын, қаржыны басқаруды, кәсіпорындарды реформалауды, стратегиялық басқаруды, өңірдің экономикасын басқарудың ұсынылған әдістерінің тиімділігін көрсетті, мұның халық шаруашылығында маңызды мәні бар. Экономиканы тиімді басқару тетігін пайдалана отырып, арнайы экономикалық аймақтар Қазақстанда жүргізіліп жатқан экономикалық реформаның маңызды элементі болып табылатыны және арнайы экономикалық аймақ аймағының ғана емес, жалпы елдің де экономикалық дамуына ықпал ететіндігі анықталды.

К.М. Жумаксанова¹, Б.М. Беккулиева², Д.И. Разакова³

¹Казахский автомобильно-дорожный институт имени Л.Б. Гончарова Алматы, Қазақстан;

^{2,3}Университет Туран, Алматы, Қазақстан

РАЗВИТИЕ ИННОВАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА РЕГИОНОВ КАЗАХСТАНА

Анотация. В статье рассматривается комплекс теоретических и практических проблем экономики регионов, связанных с переносом из центра бремени реформ в экономике, обозначены особенности и важность создания основной методики управления экономикой региона, способствующей развитию малого и среднего предпринимательства, позволяющей найти необходимые средства, в частности, привлечь имеющиеся отечественные и иностранные инвестиции для подготовки имеющихся природных ресурсов, развития инфраструктуры, коммуникаций и информации. Перспективные элементы проводимой в Казахстане экономической реформы подробно описаны этапы развития специальных экономических зон и регулирование их методологических проблем и управление экономикой региона, что позволит существующему экономическому потенциалу реализовать региональную политику и развивать долгосрочную стратегию Казахстана. В рыночных условиях определен комплекс мероприятий, направленных на целенаправленное регулирование и управление экономическими и социальными процессами в интересах населения, процесс преобразования научных знаний в инновации и производственную деятельность, модернизацию всесторонней экономической системы. Главной целью стала необходимость усиления роли социальных критериев в развитии экономики, создания экономики, обеспечивающей высокие темпы экономического роста и другие качества. Современная экономика определяет значение концепции как генерального плана стратегии деятельности в реализации реформ, проектов, планов, программ. Разработка концепции экономического управления региона в соответствии с данным определением. Экономическая значимость инновационной инфраструктуры определяется определением стратегии экономического развития страны, производством продукции с высокой добавленной стоимостью, активизацией малого инновационного предпринимательства. Исследование экономических и социальных процессов в регионах, улучшение уровня применения новаторских тенденций в регионах, демонстрация значительной региональной дифференциации по уровню валового внутреннего продукта на душу населения.

Управление экономикой региона изучает экономические и социальные процессы в конкретных регионах. В работе использовались все виды управления экономикой на уровне управления экономикой региона и в процессе изучения мы разделили основные направления управления региональной экономикой на следующие группы: экономико - управление развитием региона (региона), управление малым и средним предпринимательством, управление стратегическим развитием региона, управление финансами, управление предпринимательством в регионе; управление социально-трудовыми ресурсами, управление социальными и демографическими процессами.

Инновационная активность регионов Казахстана разнообразна, так как она зависит от имеющихся научно-технических, финансовых, трудовых ресурсов и возможностей их использования. Поэтому инновационная активность регионов складывается в зависимости от их инновационного потенциала и

показывает различные уровни. Управление развитием осуществляется через программы развития малого и среднего предпринимательства, предусматривающие финансово-кредитную и инвестиционную, производственную и инновационную поддержку малого предпринимательства, соответствующее развитие инфраструктуры его поддержки, защиту, совершенствование нормативно-правовой базы, научно-методическое, ресурсное и кадровое обеспечение.

Современная экономика определяет значение концепции как генерального плана стратегии деятельности в реализации реформ, проектов, планов, программ. Согласно данному определению установлено, что концепция экономического управления региона предусматривает, прежде всего, стратегию деятельности по изменению макроэкономических показателей социально-экономического развития: оценку существующего уровня управления в регионе и выбор наиболее приемлемого вида управления; выбор основных приоритетных направлений управления экономикой; определение целей управления и отбор соответствующих органов управления; определение этапов реализации и эффективности управления. Индустриально – инновационная политика-создание благоприятных условий для предпринимательства для формирования эффективной национальной промышленности и индустрии высоких технологий, конкурентоспособной через государство. В эпоху глобализации, когда конкурентоспособность продукции, товара занимает лидирующие позиции, ключевое значение приобретает инновационная деятельность. Непрерывное продвижение экономики развитых стран осуществляется через постоянную поддержку, поддержку и стимулирование инновационной деятельности.

В заключении изложена значимость стратегии деятельности в реализации реформ, проектов, планов, программ современной экономики и видение достижения качественного уровня жизни казахстанцев путем диверсификации минерально-ресурсно-зависимой экономики путем создания конкурентоспособной и инновационной индустрии.

Ключевые слова: экономическая реформа, стратегия, инфраструктура, развитие малого и среднего предпринимательства, социальная политика, региональная экономика, инновация.

К.М. Zhumaxanova¹, В.М. Bekkuliyeva², D.I. Razakova³

¹Kazakh automobile and road Institute named after L.B. Goncharov, Almaty, Kazakhstan;

^{2,3}Turan University, Almaty, Kazakhstan

DEVELOPMENT OF INNOVATIVE POTENTIAL OF KAZAKHSTAN REGIONS

Abstract. The article considers a complex of theoretical and practical problems of the regional economy related with the transfer of economic reforms from the center, identifies the features and the importance of creating the basic methodology for managing the regional economy that promotes the development of small and medium-sized businesses, allowing to find the necessary funds, in particular, to attract existing domestic ones and foreign investment for the preparation of available natural resources, infrastructure development, communications and information.

In the article the perspective elements of the economic reform carried out in Kazakhstan describe in detail the stages of development of special economic zones and the regulation of their methodological problems and the management of the region's economy, which will allow the existing economic potential to realize regional policy and develop a long-term strategy for Kazakhstan. In market conditions, a set of measures aimed at purposeful regulation and management of economic and social processes in the interests of the population, the process of converting scientific knowledge into innovation and production activities, and the modernization of the comprehensive economic system has been defined. The main goal was to strengthen the role of social criteria in the development of the economy, creating an economy that provides high rates of economic growth and other qualities. The modern economy defines the meaning of the concept as the master plan of the strategy of activity in the implementation of reforms, projects, plans, programs. Development of the concept of economic management of the region in accordance with this definition. The economic significance of innovation infrastructure is determined by the definition of the country's economic development strategy, the production of products with high added value, and the activation of small innovative businesses. Research of economic and social processes in the regions, improvement of the level of application of innovative trends in the regions, demonstration of significant regional differentiation in terms of gross domestic product per capita.

Regional economic management studies economic and social processes in specific regions. We used all types of economic management at the level of regional economic management and in the process of studying we divided the main directions of regional economic management into the following groups: economic management of regional development (region), management of small and medium – sized enterprises, management of strategic development of the region, financial management, management of entrepreneurship in the region; management of social and labor resources, management of social and demographic processes.

The innovative activity of Kazakhstan's regions is diverse, as it depends on the available scientific and technical, financial, labor resources and opportunities for their use. Therefore, the innovative activity of regions is formed depending on their innovative potential and shows different levels. Development is managed through programs for the development of small and medium-sized businesses that provide financial, credit, investment, production and innovation support for small businesses, appropriate development of infrastructure to support them, protection, improvement of the regulatory framework, scientific and methodological, resource and personnel support.

The modern economy defines the meaning of the concept as the master plan of the strategy of activity in the implementation of reforms, projects, plans, programs. According to this definition, it is determined that the concept of economic management of the region provides, first of all, a strategy for changing the macroeconomic indicators of socio-economic development: an assessment of the existing level of management in the region and the choice of the most acceptable type of management; the choice of the main priority areas of economic management; determination of management goals and selection of appropriate management bodies; determination of implementation stages and management effectiveness.

Industrial and innovation policy-creating favorable conditions for entrepreneurship to form an effective national industry and high-tech industry that is competitive through the state. In the era of globalization, when the competitiveness of products and goods occupies a leading position, innovation is of key importance. Continuous promotion of the economy of developed countries is carried out through constant support, support and promotion of innovation.

In conclusion sets out the significance of strategy in the implementation of reforms, projects, plans and programs of the modern economy and achieve the vision quality level of life of Kazakhstan through diversification of the mineral resource-dependent economy, by creating a competitive and innovative industry.

Using the mechanism of effective economic management, it is established that special economic zones are an important element of the economic reform being carried out in Kazakhstan and contribute to the economic development of not only the region of the special economic zone, but also the country as a whole.

Keywords: economic reform, strategy, infrastructure, development of small and medium enterprises, social policy, regional economy, innovation.

Information about authors:

Zhumaxanova Karlygash Muratovna, Candidate of Science in Economics, associate Professor, Kazakh Automobile and Road Institute named after L.B. Goncharov, kmuratovna2019@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8696-5027>;

Bekkuliyeva Bakhyt, Candidate of Technical Sciences, associate Professor, Turan University, Almaty, Kazakhstan, bekkuliyeva_b@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2628-8300>;

Razakova Dina, Candidate of Science in Economics, associate Professor, Turan University, Almaty, Kazakhstan, d.razakova@turan-edu.kz; <https://orcid.org/0000-0003-2595-8971>

ӘДЕБЕТ

- [1] Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2018 жылғы 5 қазандағы жолдау.
- [2] М.С. Садырова, Қ.Е. Юсупов., Индустриялық-инновация, ҚазҰУ Хабаршысы, Алматы, 2013 жыл.
- [3] Туленбаев А.К. Инновация в науке Казахстан – Деловой мир Казахстана, 2008 г.
- [4] <https://turkystan.kz/article/44637-arnaju-ekonomikaly-ajma-tardy-leueti> сілтемесі.
- [5] Ким Ирина Леонидовна, Управление экономикой региона Казахстана, Москва 1999 г.
- [6] Артур У.Б. Теория сложности в экономической науке: иные основы экономического мышления // *Terra economicus*. – 2015. – №2.
- [7] Иембердиев Қ. Қазақстанның жарып шығатын жобалары // *Ақжол*, 2012 жыл, 15 желтоқсан.
- [8] Қазақстан Республикасының Статистика жөніндегі комитетінің ресми сайты <http://www.stat.gov.kz>
- [9] Статистический сборник «Регионы Казахстана в 2015 году». – Астана, 2016. – 400 с.
- [10] Ө.Қ. Шеденов, А.М. Елтай., Қазақстан республикасы аймақтарының инновациялық қызметінің мәселелері және оны жетілдіру жолдары, ҚазККА Хабаршысы № 1 (104), 2018ж.
- [11] Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің 2017 – 2021 жылдарға арналған стратегиялық жоспары.
- [12] Рожков Ю. В. Чёрная И. П. Новая парадигма конкуренции регионов // *Современная конкуренция*. – 2009. – № 3.
- [13] Иншаков О. В. «Ядро развития» в контексте новой теории факторов производства // *Экономическая наука современной России*. – 2003. – № 1. – С. 11-26.
- [14] Казаченко Л.Д. Регион как социально-экономическая система // *Вестник Забайкальского государственного университета*. – 2014. – № 1.
- [15] Liping Fu1,2, Jun Tu1, Zuting Zheng1Green University: the Important Influencing Factor of Regional Development http://www.regionalstudies.org/uploads/Liping_Fu1,2.pdf.
- [16] Abzhalelova S.R., Zhumaxanova K.M., Abdrakhmanova A.Zh. (2019) Management system of innovative activity development in the Republic of Kazakhstan. *News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of Social Sciences and Humanities*. ISSN 2224-5294,5(327) september-october. <https://orcid.org/0000-0002-8696-5027>

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.84>

Volume 3, Number 331 (2020), 201 – 209

ӨОЖ 338.26

М.Д. Исқалиев, Н.А. Кудайбергенов

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар
және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан.

E-mail: Iskaliyev80@mail.ru kanur1312@mail.ru**ТӘУЕЛСІЗДІК ДӘУІРІ: ҚАЗАҚСТАННЫҢ
ТҰРАҚТЫЛЫҒЫ МЕН ӨРКЕНДЕУІНІҢ НЕГІЗІ**

Аннотация. Бұл мақалада егеменді елімізді одан әрі дамытудың, биік табыстарға жеткізудің стратегиялық жоспары баяндалған. Бұл стратегиялық жоспарға сәйкес, әлеуметтік саланы жаңғырту арқылы экономикалық дамуға серпін беру көзделген. Басты мақсат – халқымыздың әл-ауқатын көтеру, бәсекелестікті күшейту мен экономикалық өсудің тұрақты қарқынын қамтамасыз ету. Ол үшін, ең алдымен, шикізатқа бағдарланған менталитеттен бас тартып, нақтылы экономикаға бағыт ұстап, экономиканы әртараптандыру және цифрландыру бойынша ауқымды міндеттерді жүзеге асыру қажет. Сонымен қатар, қазіргі кезде елімізде жалпы ішкі өнімнің 27 %-ын ғана құрайтын кәсіпкерлікті дамытудың ұйымдық-экономикалық, қаржылық, құқықтық негіздерін әрі қарай жетілдіру шаралары қарастырылған. Оның ішінде өнімділігі жоғары бизнеске қолдау көрсету, микробизнесті дамытудың маңыздылығына аса назар аударылған. Авторлар Қазақстан экономикасын әртараптандырудың маңыздылығы мен негізгі бағыттарын қарастырады.

Қазақстан әлемдік экономикаға терең еніп келеді. Ондағы динамикалық өзгерістер Қазақстанға да әсер етеді. Еліміз әлемдік экономиканың құбылыстарын мұқият қадағалап, уақытылы қажетті түзетулер енгізуі керек.

Әлемдегі ешбір ел экономикалық күйзелістер мен қаржылық күйзелістерге төтеп бере алмайды. Ең бастысы – бұл жағымсыз процестерден оңтайлы шығу, жинақталғанды жоғалтпау, қол жеткенді сақтау, ұлттық экономиканың тұрақтылығын қамтамасыз ету, тиісті қорытындылар жасау және экономикалық өсуді қалпына келтіру.

Авторлар ауыл шаруашылығы өндірісін кешенді дамытудың қазіргі жайы мен негізгі проблемалары және оларды шешу жолдарына талдау жасайды. Индустрияландыру мен технологияларды енгізудің басым бағыты – инновацияны өндірісте пайдалану арқылы бәсекеге қабілеттілікті арттыру. Бұл бағытта ғылым мен білімді мемлекет тарапынан белсенді қолдау қажет екендігі анық. Осы орайда кейбір мемлекеттердің тәжірибесі келтірілген.

Ел экономикасын дамыту мен жаңғырту және халықтың әлеуметтік проблемаларын шешумен байланысты, авторлар Ұлттық банктің орны мен жауапкершілігін көтеру, негізгі капиталға салынатын инвестицияның үлесін арттыру, сыртқы қарызды төмендету бойынша жұмыстарды әрі қарай жетілдіру үшін шараларды жүзеге асыру қажет деп есептейді.

Қорыта келе, авторлар Қазақстан Президентінің алғашқы Жолдауы – мемлекет дамуының Қазақстандық моделін одан әрі нығайтуға, әлеуметтік саланы толық қамтыған, жұртшылық сауалына жауап беретін саяси, әлеуметтік-экономикалық, стратегиялық дамуымызға жол салған жоба деп есептейді.

Түйін сөздер: табыс, тұрғын үй, шағын және орта бизнес, ауыл шаруашылығы, өңірлер, білім, ғылым, инновация, қаржы-несие, бәсеке, инвестиция, цифрландыру, әртараптандыру.

Кіріспе. Қазақстан Президенті Қасымжомарт Тоқаевтың халыққа арнап отырған алғашқы Жолдауы [1] – егемен елімізді одан әрі дамытудың, биік табыстарға жеткізудің стратегиялық жоспары. Онда, ең алдымен, әлеуметтік саланың барлық бағытын қолдаудың маңызды міндеттері, әсіресе, отбасы, тұрғын үй, шағын және орта бизнес, еңбекақы, жастар, ауыл шаруашылығы, жалпы елдің әлеуметтік-экономикалық жүйесін жаңғыртудың жолдары нақтылы көрсетілген. Ең бастысы – олардың орындалуы қажетті реформалар мен қамтылғаны және әрдайым Президент тарапынан қатаң бақылауда болатыны. Бұл жолдаудың үлкен ерекшелігінің бірі – әлеуметтік

жаңғыртумен қатар, экономикалық дамуға да серпін беруінде. Онда халқымыздың әл-ауқатын көтерудің, бәсекелестікті күшейту мен экономикалық өсудің тұрақты қарқынын қолдаудың жолдары көрсетілген.

Осыдан 28 жыл бұрын халқымыз өзінің Тәуелсіздігін жариялап [2], бабаларымыздың ғасырлар бойы аңсаған арманын орындағанын әлем халқы біледі. Еліміздің осы жылдардағы даму жолын әлем мойындап, Қазақстандық даму моделі атанды. Өйткені Қазақстан тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап, дамудың дара жолымен жүріп келеді. Қазақстан Республикасы осы уақыт аралығында саясат пен экономикада, «саясат дегеніміз экономиканың қосарланған (шоғырланған) көрінісі» деген стратегия аясында жетістіктерге жетті.

Зерттеу әдістері. Мақаланы жазуда авторлар отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері мен мақалаларына, әртүрлі деңгейдегі ресми ұйымдардың есептері, университеттің ресми сайты, БАҚ-та жарияланған материалдарға сүйенді.

Нәтижелер мен талқылаулар. Қазақстан Республикасында қолданылып отырған ұстанымды, ұтымды саясат нәтижесінде, Қазақстан экономикасы жаһандық сипаттағы қиындықтарға қарамастан, алға ілгерілеп келеді. Жыл басынан бері оның өсімі орташа әлемдік көрсеткіштен жоғары болғаны – осының дәлелі. Қажетті деген құрылымдық өзгерістерді жүзеге асыратын жағдайда, 2025 жылға қарай ішкі жалпы өндірістің жыл сайынғы тұрақты өсімін 5 пайызға және одан да жоғары деңгейге жеткізу мүмкіндігі болады. «Қазақстан – 2050» Стратегиясы Ұлт жоспарына сәйкес бірқатар құрылымдық саясатты жүзеге асырудың келелі міндеттемелері тұр [3]. Ол үшін, ең алдымен, шикізатқа бағдарланған менталитеттен бас тартып, нақтылы экономикаға бағыт ұстап, экономиканы әртараптандырудың ауқымды міндеттері көзделген. Атап айтқанда, «білім экономикасы», еңбек өнімділігін арттыру, инновацияны дамыту, т.б. Президент Қ. Тоқаев индустриаландырудың үшінші бесжылдықты жүзеге асыру барысында бұрын жіберілген қателіктер мен олқылықтарға ерекше тоқталды. Атап айтқанда, жемқорлықпен күрес, бөлінген күрделі қаржының игерілмеуі (өткен жылы 800 млрд. теңге), кейбір әлеуметтік бағдарламалардың ауытқуы (жұмыспен қамту, әлеуметтік жағынан әлсіз қорғалған жанұяларға байланысты және өңірлік проблемалар т.с.с.).

Жолдауда шағын, әсіресе, микробизнестің еліміздің әлеуметтік-экономикалық және саяси өмірінде маңызды рөл атқаратыны ерекше көрсетілген. Бұл бағытта, ең алдымен, ауыл тұрғындарының тұрақты жұмыспен қамтылуы, нәтижесінде жұмыссыздардың азаятыны белгілі. Сондай-ақ жаппай кәсіпкерлікті дамытудың санаға сіңген патерналистік пиғыл мен масылдықтан арылуға мүмкіндік беретіні баса айтылды. Сондықтан проблеманың маңыздылығын ескере отырып, мемлекет алдағы уақытта да бизнеске қолдау көрсетіп, бұл мақсатқа Ұлттық қордан 100 млрд. теңгеге жуық қаржы бөлінетін болды. Экономика ілімінің тарихынан белгілі болғандай, өндірістің үш факторына (еңбек, капитал, жер) енді төртінші факторын кәсіпкерлікті қосуға болатын шығар. Қазақстан Президенті Қ. Тоқаев атап өткендей, «біз жоғары кәсіпкерлікті бүкіл қоғам болып қолдауымыз керек», өйткені шағын және орта бизнес экономикамыздың қозғаушы күшіне айналып, бүгінде еліміздің жалпы ішкі өнімінің 27 %-ын беретін дәрежеге жетті. Ал экономикасы дамыған елдерде бұл көрсеткіш 50-70 % дәрежесінде, «Қазақстан – 2050» Стратегиясына сай, ҚР-да бұл көрсеткішті 50 %-ға жеткізу көзделеді. Оған мемлекет тарапынан ұйымдық-экономикалық, қаржылық, құқықтық негіздер қаланып келеді. Президент Үкіметке мемлекеттік индустриалдық-инновациялық даму бағдарламасы аясында өнімділігі жоғары бизнеске қолдау көрсетудің кешенді шараларын әзірлеуді тапсырды. Соның ішінде салықтық, қаржылық, әлеуметтік ынталандыру мәселелерін көздеуді қадап айтты. Мемлекет жекеменшік әріптестік тетіктерді жетілдіруге ерекше мән береді. Сондай-ақ үкіметке микро және шағын бизнес саласындағы компанияларды табысқа салынатын салықтан үш жылға босату үшін заңнамалық база әзірленіп, заңнамаға енгізетін тиісті түзетулер 2020 жылдан бастап күшіне енетін болады. Міне, осындай заңнамалық күші бар ұйымдық-экономикалық, әріптестік шаралар кәсіпкерліктің қарқынды әрі тиімді дамуына серпін беретін болады. Тек осындай жағдайда бизнес адал әрі заңға сәйкес жүргізіліп, тиімділікке қол жеткізетін болады. «Бизнестің жаңа жол картасы» аясында осы мақсатқа сәйкес, алдағы үш жыл ішінде қосымша 250 млрд. теңге бөліну жоспарланады. Үкімет тарапынан микро және шағын бизнесті қолдаудың нақтылы шаралары деп осыларды айтуға болады.

Ілгеріде атап өткеніміздей, тәуелсіздік алған жылдарда Қазақстанның жалпы ішкі өнім көлемі (ЖІӨ) 1993 жылғы 11 млрд. доллардан 2018 жылы 170,5 млрд долларға дейін өсті. Қазақстанның халықаралық қоры 86 млрд. долларды құрап отыр және 300 млрд. доллар көлемінде тікелей шетелдік инвестиция тартылды.

Дүниежүзілік банктің (ДБ) «Бизнесті жүргізу (Введение бизнеса)» рейтингінде еліміз әлем бойынша 28-орынға ие болып отыр. Цифрландыру мен өнеркәсіпті технологиялық жарактандыру жұмыстары белсенді жүріп жатыр.

Жаһандық технологиялық өзгерістер, 2014-2016 жылдардағы әлемдік шикізат нарығында бағаның құлдырауы, жалпы жаһандық тұрақсыздықтың өсуі жаңа экономикалық ахуалға көшуді алға тартып отыр. Жалпы әлем төртінші индустриалды революцияны бастан кешіп отыр. Ал жаңа технологиялық революцияның негізі – экономиканы цифрлық жүйеге көшіруде жатыр. Осындай стратегиялық маңыздылығы, тиімділігі зор міндеттерді шешу мақсатымен 2017 жылдың желтоқсан айында ҚР үкіметі экономиканы технологиялық жаңарту мен әртараптандырудың «Цифрлы Қазақстан» атты мемлекеттік бағдарламасын бекітті (2018-2022 жылдарға арналған). Эксперттердің бағалауынша тиімділік көрсеткіші нақтылы негізделген. Атап айтқанда, цифрландыру өнімдерді жүзеге асыру тиімділігі ЖІӨ-нің (жалпы ішкі өнім) 30 %-дық өсімін қамтамасыз ететін болады. Осыдан басқа, 2018-2022 жылдарда бағдарлама негізінде 200 мың жаңа жұмыс орындарын ашу көзделеді.

Алдын ала есептеулерге қарағанда, «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасының тікелей тиімділігі 2025 жылға қарай 1,7-2,2 трлн. теңгенің қосымша құнын жасап, инвестиция қайтарымдылығын 4,8-6,4 есеге арттыратын болады (жеке инвестицияны ескеріп, жалпы инвестиция көлеміне шаққанда).

2021 жылға 19970 шақырым талшықты-оптикалық байланыс желілерін орнатып, 1249 елдімекенді жоғары жылдамдықты интернетпен қамтамасыз ету жоспарланып отыр. Төртінші өнеркәсіптік революция шеңберінде «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасының таяу жылдардағы көрінісі осындай [4].

Қалыптасқан осы жағдайларды еске ала отырып, алдағы жылдарда еліміздің бірнеше өнеркәсіптік кәсіпорындарына цифрландыру жөніндегі пилоттық жобаны іске асырып, инновациялық шешімдерді әзірлеушілердің өз эко жүйесін дамытып, бұл тәжірибені кеңінен таратуды міндеттеп отыр. «Цифрлы Қазақстан» бағдарламасына [5] сәйкес, цифрландыруды енгізу өндіруші өнеркәсіпте өнімнің өзіндік құнын төмендетіп, өндіріс көлемін ұлғайтуға қол жеткізеді. Осы жобаны жүзеге асыру есебінен тек кеден және салық жүйесінде мемлекет қазынасына 100 млрд. теңге көлемінде қаржы түседі деп күтіледі. Өнеркәсіптік революция жағдайында дамудың жаңа мүмкіндіктері елімізде толыққанды машина өндірісін қарқынды дамыту, сөйтіп экономиканы мұнайға тәуелділігін төмендетіп дамытудың жаңа жолына бет алатын болады. Оған мынаны айтудың өзі де жеткілікті: соңғы бес жылдықта бұл саладағы кәсіпорындар қатары біраз көбейді. Индустриаландыру картасы шеңберінде жүзден аса жоба іске асырылды. Мемлекеттің қолдауымен түпкі өнім шығаратын өндіріс жолға қойылды. Атап айтқанда, мобильді бұрғылау кешендері, электровоздар, жүк және адам тасымалдайтын вагондар, жеңіл және жүк машиналары, тікұшақтар шығаруға қол жетті. Тұтастай алғанда, машина өнеркәсібі өнімдерінің өңдеуші өнеркәсіптегі үлесі 10 %-ға жетті. Нәтижесінде Қазақстанның машина өндірісі өнімдерін Ресей, Қытай, ТМД мемлекеттеріне экспорттау мүмкіндігін берді.

Талдаулар көрсеткендей, бастамалар мен бағдарламалардың көп бағыттылығына қарамастан, инновациялық салада қарқынды даму байқалмай отыр. Цифрларға жүгінер болсақ, Қазақстанда тіркелген 31077 кәсіпорынның 1743-інде ғана (5,6 %) өнімдік инновация бар. Салыстырар болсақ, АҚШ-та инновацияны белсенді қолданатын кәсіпорындардың үлесі – 50 %, Венгрияда – 47 %, Эстонияда – 36 % [4]. Нақтылап айтқанда, «ақылды технологиялар» – агроөнеркәсіп кешенін қарқынды дамыту, ал ол бұл салада еңбек өнімділігін түбегейлі арттыруға және өңделген өнімнің экспортын ұлғайтуға бағытталатын болады. 2018 жылдың 1 қаңтарынан бастап, 2 мыңнан астам адам тұратын аудандық маңызы бар қалалар, ауылдар мен ауылдық округтерде жергілікті өзін-өзі басқарудың дербес бюджеті мен коммуналды меншігін енгізу заң жүзінде белгіленген. Бұл – үлкен прогресс, селолық елдімекендер мен оның тұрғындарына деген зор қамқорлық. Жаңа дәуірдің

әлеуметтік-экономикалық прогресі осыдан көрінеді. Алайда осы салада өзекті проблемалар жеткілікті. Сонымен, төртінші өнеркәсіптік революция жағдайында дамудың жаңа мүмкіндіктерінің бірі – агроөнеркәсіп кешенін қарқынды дамыту болып отыр. Өйткені Қазақстанда өндірілген ауылшаруашылық өнімдерінің 80 %-ы өңделмей, шикізат күйінде сатылады. Осыдан да импорт бойынша мал өнімдерінің үлесі (ірімшіктің) – 51 %, шұжық өнімдері – 46 %, ет және ет консервілері – 40 %, сары май – 36,1 %. Егіс өнімдері бойынша ішкі нарық сыртқа тәуелді, мәселен қант – 42 %. Осыған қарамастан қант зауыттарының жұмыс бастылығы (загруженность) – 37,4 %. Ал жеміс-жидек өнімдері бойынша импорт үлесі – 84 %, «Алматы – алманың отаны», – деп мақтансақ та, жыл сайын 150 мың тонна алманы сырттан аламыз, картоп өнімдері бойынша да жағдай осылай.

Шын мәнінде ауыл шаруашылығы өндірісін кешенді дамытуға бөлінетін қаражат көлемі жылдан-жылға өсіп, осы жылдары 4 трлн. теңгеге жетті. Осыған қарамастан, ауыл шаруашылығы өндірісінің экономикадағы үлесі 2018 жылы – 5 % жетпейді, еңбек өнімділігі озық елдермен салыстырғанда 15-17 есе төмен. Ақиқатында Қазақстанның табиғи факторлары (жер көлемі, егістік жер көлемі, мал басының саны), бөлінген инвестиция көлемі мен адами факторды ескерер болсақ, «Қазақстанда жасалған» азық-түлік брендин қалыптастырып, ілгерілеуге зор мүмкіндік береді [6].

2017-2021 жылдарға белгіленген АӨК дамыту бағдарламасы шеңберінде аграрлық өңдеу картасы бекітілді. Тұңғыш рет Тәуелсіздік жылдарында еліміздегі жұмыс істеп тұрған ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу кәсіпорындарына тексеру жүргізіліп, осындай өңдеу картасын жасауға қол жетті. Нәтижесінде 1300 өндіруші кәсіпорын базасы айқындалды. Өңдеу картасы арқылы біріншіден, жұмыс істеп тұрған 435 кәсіпорынның өндірістік қуаттылығын көтеру; екіншіден, жұмыс істеп тұрған 80 кәсіпорынды жаңарту, модернизациялау; үшіншіден, жаңадан 79 кәсіпорынды ұйымдастыру көзделіп отыр. Осы ұйымдық-экономикалық, инновациялық бағыттағы шараларды жүзеге асыру еліміздің азық-түлік қауіпсіздігін нығайтып, 2021 жылға қарай импорттың үлесін 31,6 %-дан 25,1 %-ға дейін төмендету мүмкіндігін береді.

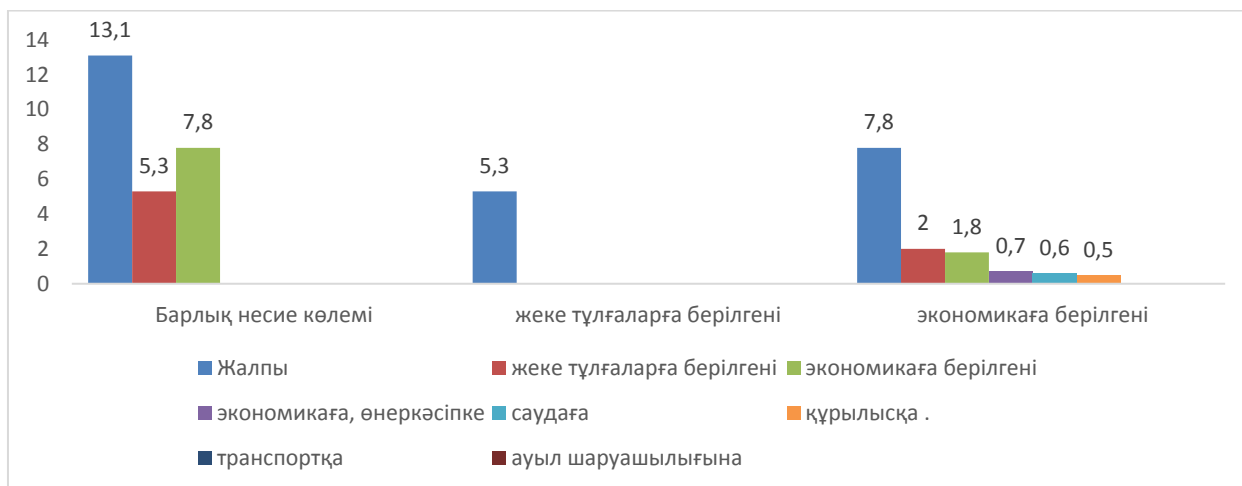
Ақиқатында мемлекет тарапынан қамқорлық жетерлік, әсіресе, қаржыға байланысты. Тек соңғы жылдары индустриаландырумен инновацияға 3,7 трлн. теңге жұмсалғаны да осыны айқындайды. Биылғы жолдау талаптарына сай, мемлекеттік бюджеттің көлемі, құрылымы, бөлінуі, кірісі мен шығыстарының бақылануы, реттелу амалдары жүргізілуі қажет. Өйткені бұл мәселелерді нарық өздігінен шеше алмайды. Бұл – нарық қатынасының ең әлсіз тұсы.

Халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайы, оны қаржыландырудың негізгі көзі – мемлекеттік бюджет екені белгілі. Ал осы бюджеттің құрылымы, қалыптасуы – өте күрделі мәселе. Өйткені соңғы жылдары бюджет тапшылығы тұрақты түрде көрініс тауып келеді. Оның объективті және субъективті себептері бар. Мемлекеттік бюджеттің кірісі мен шығысындағы мәселелерге қарамастан, жалпы экономиканы дамытудағы рөлі де күрделенуде. Өйткені екінші дәрежелі банктер өндірісті емес, тұтынуды несиелеп келеді. Мысалы, 2019 жылдың бюджетінде тұрғын үй коммуналдық шаруашылықты, энергетика, транспорт, өнеркәсіп және басқа да инфрақұрылымды қаржыландыруға 1,4 трлн теңге, оған қоса 335 млрд теңге көлемінде бюджеттік несие қарастырылған. Ал енді еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуына үш арнаулы қорлардың үлесі қандай екен? Олар қатысу тұрмақ, бюджет есебінен бизнеске 330 млрд теңгені алып отыр. Осы бір деректен шығар қорытынды: бюджеттің құрылымын (кірісі мен шығысы), оның Ұлттық банкпен, Ұлттық қормен, Ұлттық біртұтас зейнетақы қорымен арақатынастарын тиімділік тұрғысынан реттеуді қажет етеді.

Экономикалық дамудың 2018 жылғы қорытындысына назар аударатын болсақ, бүкіл инвестицияның 11,13 трлн теңгесі негізгі капиталға бөлінеді, ол ЖІӨ-нің 19 %-ын құрайды, әрине, аздық етеді. Олай болатын реті де бар, өйткені бүкіл инвестицияның 73 %-ы (8,14 трлн теңге) – кәсіпорындардың өз қаражаты. Ал қомақты қаражат тек шикізатқа бағдарланған экспортерлерде. Ал екінші ұстанымда (позицияда) қаншама қиналса да, республикалық және жергілікті бюджеттер – 1,4 трлн теңге, немесе ЖІӨ-нің – 12,6 %-ын құрайды. Бюджет мұндай ауытқуды түзетуге ұмтылыс жасап келеді, алайда 13 % үлеспен мұндай арақатынасты оңтайландыру қиынға түседі.

Дегенмен үкімет негізгі капиталға бөлінетін инвестиция үлесін арттырудың зор міндеттерін алға қойып отыр. Сөйтіп, ЖІӨ үлесін 2024 жылға қарай 30 %-ға көтеруді жобалауда. Мұндай өсімнің негізгі қозғаушы көзі – шетелдік инвестиция, оның негізгі капитал инвестициясындағы

үлесі – 30 %-ды құрайды. Осыдан келесідей сұрақ туындайды. Инвестициялық процесті қалыптастыратын республикамыздағы қуатты деген банк капиталы қандай рөл атқарады? Оның да өз орны бар – бұл 800 млрд теңгені құрайды немесе 2018 жылғы инвестицияның 7 %-ы. Дәл осындай көлемде (800 млрд теңге) қарыздық қаражатты жергілікті банктер сыртында шетелдік трансұлттық компаниялардың қазақстандық бөлімшелері экономикаға құйып отыр. Ілгеріде атап өткеніміздей ел экономикасын дамыту мен жаңарту және халықтың әлеуметтік проблемаларын шешумен байланысты Ұлттық банктің орны мен жауапкершілігін көтеру қажет.

1-сурет. 2018 жылы ҚР банк бойынша несие беру көлемі (*www.stat.gov.kz)

1-суретте көрсетілгендей, өндірістік бағытқа берілетін несие өте аз мөлшерде, оның басым көпшілігі тұтыну мақсатындағы несиелеу болып отыр. Несиелеудің мұндай құрылымы өте қауіпті. Оған мынаны айтудың өзі жеткілікті. 2018 жылдың аяғында қазақстандық азаматтардың несие ұйымдарының алдындағы жиынтық қарыз көлемі 6 трлн теңге болды. Осы бір статистикалық деректерді негізге алғанда, елдегі барлық жалақы (өздігінен еңбек ететіндерді қосқанда) – 17,7 трлн, ал ресми еңбекпен қамтылғандардың жалақысы – 8,3 трлн теңге. Ал несие алу үшін міндетті түрде бір жерде еңбек ету керек қой, осыдан әрбір қазақстандық осындай мөлшерде орташа есеппен банк алдында күн ілгері қарыздар болғаны.

Ал енді басқа деректерге жүгінсек, банк жүйесінің өзіндік проблемалары бар. Онда үлкен көлемдегі өтімділік – 5 трлн теңге мөлшерінде, оның ішінде мамандардың бағалауы бойынша 1,5-2 трлн теңге көлеміндегі қаражат экономиканы несиелендіру мен қаржыландыруға жарамды. Оған қоса, Ұлттық біртұтас зейнетақы қорындағы 9,8 трлн теңге қордаланған. Ал Ұлттық банк мұндай көлемдегі қаражатты экономиканың нақтылы саласына емес, тұтыну мақсатында жұмсап отыр. Мәселенің күрделенгені соншалықты, қаржы жүйесінде реформаны тереңдетуді талап етеді. Мұның бір көрінісі – бүгінде Республикада бұрынғы 38 банк қатары 28-ге дейін қысқарды.

Президенттің Қазақстан халқына Жолдауынан туындайтын зор міндеттер тұр. 2025 жылға қарай негізгі капиталға бөлінетін инвестиция көлемін – 30 % дәрежеге, ал орта бизнестің экономикадағы үлесін – ЖІӨ (жалпы ішкі өнімнің) 35 %-ға жеткізу, көлеңкелі экономиканың үлесін алдағы үш жылда 40 %-ға төмендету көзделіп отыр. Бұл – өздігінен шешілетін қатардағы мәселе емес. Нақтылап айтқанда, макроэкономикалық дәрежеде өңірлік, салааралық, қаржылық қатынастарды реттеуді және мемлекет тарапынан бақылауды талап етеді.

ҚР Парламентінде үкіметтің бюджеті туралы есебінде (2019 ж. маусым) мемлекеттің сыртқы қарызы ЖІӨ-нің (жалпы ішкі өнімнің) 25,8 %-ын құрағаны белгілі болды. Мұндай қарыз дәрежесі теориялық және практикалық тұрғыдан алғанда, аса қауіпті емес. Өйткені мемлекеттік секторда 2019 жылдың бірінші қаңтарындағы оның мөлшері – 35,1 млрд доллар, ал жалпы сыртқы қарыз көлемімен – 158,8 млрд доллармен салыстырғанда, әрине, қауіпсіз. Алайда осындай көлемдегі (35,1 млрд доллар) қарызды өтеу үшін мемлекеттік бюджеттен (тікелей немесе жанама) 2 трлн теңге бөлуге, ал оған айналымдық курсымен 3,9 млрд доллар, оған қоса проценті бойынша 1,4 млрд доллар қажет. Ал 2 трлн теңге деп отырғанымыз – республикалық бюджеттің (10,4 трлн.

теңге) бестен бір (5/1) бөлігі. Бұл – бүкіл білім беруге (635 млрд теңге), денсаулық сақтауға (1189 млрд теңгеге) жұмсалатын қаржы көлемінен де көп деген сөз. Есепте көрсетілгендей, әлеуметтік салаға жұмсалған қаражат бүкіл шығындардың жартысындай (4,3 трлн. теңгеге). Егер квазиқарыз болмағанда, 1,5 есеге ғана көп болатын еді.

Сонымен, жинақтап айтқанда, Қазақстанның сыртқы қарызын өтеуге 2019 жылдың өзінде 24,6 млрд доллар, ал 2020 жылы тағы да 13,6 млрд доллар жұмсалатын болады.

Парламент мәжілісінде депутаттар тарапынан, 2018 жыл қорытындысы бойынша, 138 млрд теңге көлемінде орынсыз бюджеттік шығындарға жол берілгені айтылды. Тіпті 300 млрд теңге көлемінде ұлттық біртұтас пенсия қоғамының жалған инвестиция табысын құрауға кеткені, есесіне бюджеттің әлеуметтік статьясын қысқарту есебінен орын алғаны да белгілі болды.

Республикалық бюджеттің орындалуын бақылайтын Есеп комитетінің деректері, қазіргі қалыптасқан бюджет үдерісінің барлық деңгейде ұйымдастырылуын, әсіресе, бюджетаралық қатынастар жүйесін реформалаудың өзектілігін дәлелдеп отыр.

Экономикалық теориядан белгілі болғандай, ел бойынша өндірілген ұлттық өнім екіге бөлінеді: тұтынуға және қор жинауға. Екеуінің арақатынасының пропорциясын (оптималды) сақтау теориялық тұрғыдан да, практикалық тұрғыдан да өте мәнді. Тұтыну бөлімі халықтың әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктерін қанағаттандырады. Ал қор жинау – өндірістік қуатты арттыруды, инфрақұрылымды дамытуды қаржыландырудың көзі.

Жалпы ішкі өнімдегі (ЖІӨ) қор жинау нормасы – кез келген мемлекеттің экономикалық сипаттамасы. Қор жинау нормасының жоғары болуы экономикалық өсу қарқынының жоғарылығын, тұрақты дамуын сипаттайды. Өткен жылдың қорытындысы бойынша, Қазақстанның қор жинау дәрежесі – 22,5 %-ды, ал тұтыну – 52,1 %-ды құрады. Жалпы алғанда, бұл жаман көрсеткіш емес. Өйткені бұл көрсеткіш АҚШ-та – 19,5 % және 69,8 %, Ұлыбританияда – 18,3 % және 63,8 %, Ресейде – 24,1 % және 52,2 %. Мәселе басқада, яғни инвестицияның нақты негізгі капиталға жұмсалыуында. Инвестицияның 40 %-ы – шикізатқа, ал 14,4 %-ы – транспортқа, ал 12,9 %-ы жылжымайтын мүлік операциясына бөлінген. Инвестицияның ең аз мөлшері – ауыл шаруашылығы, балық шаруашылығы және экологияға – 4 %, білім жүйесіне – 2,9 %, денсаулық саласына – 1,1 %, өнер мен демалуға 0,9 % жұмсалған [7].

Биылғы Жолдауда көрсетілгендей, «тыңдайтын мемлекет концепциясын» өмірге енгізу осындай конструктивті проблемаларды жедел шешетін болады.

Сонымен қатар бізде басқару аппараттарын реттеу қажеттілігі де – күрделі мәселе. Республикадағы 18,5 млн халыққа 100 мың мемлекеттік қызметкер келеді, ал 130 млн халқы бар Жапонияда 10 мың мемлекеттік қызметкер, одан Жапония зардап шегіп отырған жоқ. Бұл да қарастырылуы тиіс мәселе. Осы жағдайды ескере отырып, Қазақстан Президентінің биылғы халыққа Жолдауында көрсетілгендей, 2020 жылдан бастап мемлекеттік қызметкерлерді біртіндеп қысқартып, үнемделген қаражат неғұрлым пайдалы қызметкерлерді ынталандыруға жұмсалатын болады. Нәтижесінде 2024 жылға қарай мемлекеттік қызметкерлердің және ұлттық компания қызметкерлерінің санын 25 пайызға қысқарту мүмкін болады.

Осы бағытта төртінші өнеркәсіптік революция элементтерін кеңінен енгізу міндеттері тұр. Индустрияландыру мен технологияларды енгізудің басым бағытына – айналдыру болса, инновацияға негізделіп, кәсіпорынды, әсіресе, өңдеуші кәсіпорынды (мұның өнеркәсіптегі үлесі – 40 %) жаңғырту және цифрландыруға бағыттау, өнімдерді экспортқа шығаруды көздейтін жаңа құрал-жабдықтарды әзірлеуді талап етеді. Әсіресе, білім беру жүйесін жаңа индустрияландыру талаптарына сай бейімдеу – аса өзекті мәселе. Өйткені жаңа дәуірде әлеуметтік-экономикалық, технологиялық прогрестің көзі білім мен ғылымда екені – даусыз мәселе. Осыған қарамастан ғылымға бөлінетін қаражат әлі күнге дейін жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) – 0,30 %-ын құрап отыр. Ал озық елдерде бұл көрсеткіш 2-4 %-ды құрайды. Мәселен, АҚШ-та ЖІӨ көлемі – 17 трлн доллар деп ұйғарғанда, ғылымға жұмсалатын 1 %-дың өзі – 170 млрд доллар деген сөз. Мұның өзі – біздің ЖІӨ көлемімен тең болғаны. Нақтылап айтқанда, Америка ғылым саласына бюджетінен – 511,1 млрд доллар, Қытай – 359,9 млрд, Ресей 39,9 млрд доллар бөледі екен. Ал Қазақстан 0,5 млрд доллар шамасында бөледі. Ал Жолдауда белгіленгендей, Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайында ауқымды әлеуметтік-экономикалық, жаңа технологиялық проблемаларды шешуде білім мен ғылымның рөлін еселеу қажеттілігі айқын.

Президент білім беру саласында жоғары білім сапасын арттырып, өз түлектерін жұмыспен қамтуға ерекше тоқталды. Заманауи өзгерістерге үнемі бейім болу және жаңа білімді игеру міндеттерін шашуде біздің Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері Университеті өзінің даму стратегиясы мен миссиясын жаңаша қарап, инновациялық типтегі оқу ордасы ретінде Республиканың жоғары және орта оқу орындарының педогог кадрларының біліктіліктерін арттыру, пәндік-тілдік курстарын ұйымдастыру, ағылшын тілін оқытудың жаңа технологиясын игеріп, еліміздегі бірегей ғылыми-методикалық орталыққа айналды [10]. Оның ЭКСПО-2017 халықаралық көрмесінің ойдағыдай өтуіне белгілі дәрежеде үлес қосқандығы Республикалық кезінде баспасөз беттерінде ерекше атап өтілді.

Университет бітірушілерінің 70 %-дан астамы бірден жұмысқа орналасуда. Белгілі болғандай. 2020 жыл «Волонтер» жылы деп жарияланды. Еріктілер қызметіне университетіміздің студент-жастары да қатысу аясын кеңейтіп, белсенді өмірлік ұстанымдарын көрсетіп, азаматтық қоғамды нығайтуға өз үлестерін қосатын болады.

Қорытынды. Сонымен, Қазақстан Президентінің алғашқы Жолдауы – мемлекеттік дамудың Қазақстандық моделін одан әрі нығайтуға, әлеуметтік саланы толық қамтыған, жұртшылық сауалына жауап беретін саяси, әлеуметтік-экономикалық, стратегиялық дамуымызға жол салған жоба.

М.Д. Искалиев, Н.А. Кудайбергенов

Казахский университет международных отношений
и мировых языков имени Абылайхана,
Алматы, Казахстан

ЭПОХА НЕЗАВИСИМОСТИ: ОСНОВА СТАБИЛЬНОСТИ И ПРОЦВЕТАНИЯ КАЗАХСТАНА

Аннотация. Современное состояние экономики Казахстана актуализирует необходимость переосмысления стратегии экономического развития. Экономические проблемы Казахстана обусловлены тяжелыми временами, переживаемыми мировой экономикой, вступившей в турбулентный период своего развития. Об этих новых угрозах и вызовах предупреждал Президент страны Н. Назарбаев в своих Посланиях народу Казахстана.

Казахстан все глубже интегрируется в глобальную экономику. Происходящие динамичные изменения в ней оказывают свое воздействие и на Казахстан. Страна должна внимательно отслеживать колебания мировой экономики и своевременно вносить необходимые коррективы

Практически ни одной стране мира не удастся увернуться от экономических ударов, потрясений финансовых шоков. Главное – выйти оптимально из этих неприятных процессов, не растерять накопленное, удержать достигнутое, обеспечить устойчивость национальных экономик, сделать соответствующие выводы, восстановить экономический рост.

В этой статье рассматриваются стратегия дальнейшего развития страны, повышении уровня доходов и материального благосостояния населения, а также обеспечения конкурентоспособности и экономического роста.

Для этого необходимо, прежде всего, отказаться от сырьевого менталитета, ориентироваться на реальную экономику, реализовать масштабные задачи по диверсификации и цифровизации экономики. Кроме того, в настоящее время в стране предусмотрены меры по дальнейшему совершенствованию организационно-экономических, финансовых, правовых основ развития предпринимательства, которые составляют лишь 27% от валового внутреннего продукта. В частности, особое внимание уделяется поддержке высокопроизводительного бизнеса, важности развития микробизнеса. Авторами рассматривается значение и основные направления диверсификации экономики Казахстана.

Авторы анализируют современное состояние и основные проблемы комплексного развития сельскохозяйственного производства и пути их решения. Приоритетным направлением индустриализации и внедрения технологий является повышение конкурентоспособности путем использования инноваций в производстве. Очевидно, что в этом направлении необходима активная поддержка науки и образования со стороны государства. В этой связи представлен опыт некоторых государств.

В связи с развитием и модернизацией экономики страны и решением социальных проблем населения авторы считают необходимым осуществить меры по дальнейшему совершенствованию работы по

повышению роли и ответственности Национального Банка, увеличению доли инвестиций в основной капитал, снижению внешнего долга.

Подводя итоги, авторы считают, что Первое Послание Президента Казахстана – это проект, направленный на дальнейшее укрепление казахстанской модели развития государства, политическое, социально-экономическое, стратегическое развитие страны, охватывающий социальную сферу, отвечающий запросам общественности.

Ключевые слова: доход, жилищное хозяйство, малый и средний бизнес, сельское хозяйство, регионы, образование, наука, инновации, финансы и кредит, конкуренция, инвестиции, цифровизация, модернизация.

M. Iskaliev, N. Kudaibergenov

Kazakh Ablai Khan University of International Relations
and World Languages
Almaty, Republic of Kazakhstan

THE ERA OF INDEPENDENCE: THE BASIS OF STABILITY AND PROSPERITY OF KAZAKHSTAN

Abstract. The current state of the economy of Kazakhstan actualizes the need to rethink the strategy of economic development. The economic problems of Kazakhstan are caused by the difficult times experienced by the world economy, which has entered a turbulent period of its development. The President of the country N. Nazarbayev warned of these new threats and challenges in his Messages to the people of Kazakhstan.

Kazakhstan is integrating deeper into the global economy. The ongoing dynamic changes in it also have an impact on Kazakhstan. The country must carefully monitor the fluctuations of the global economy and timely make the necessary adjustments.

Almost no country in the world can dodge economic shocks and shocks of financial shocks. The main thing is to get out of these unpleasant processes optimally, not to lose what has been accumulated, to keep what has been achieved, to ensure the sustainability of national economies, draw appropriate conclusions, and restore economic growth.

The current state of the economy of Kazakhstan actualizes the need to rethink the strategy of economic development. The economic problems of Kazakhstan are caused by the difficult times experienced by the world economy, which has entered a turbulent period of its development. The President of the country N. Nazarbayev warned of these new threats and challenges in his Messages to the people of Kazakhstan.

This article sets out a strategic plan for the further development of a sovereign country and achieving high results. In accordance with this strategic plan, it is planned to give impetus to economic development through the modernization of the social sphere. The main goal is to improve the welfare of our people, strengthen competition and ensure sustainable economic growth.

To do this, it is necessary, first of all, to abandon the raw material mentality, focus on the real economy, and implement large-scale tasks to diversify and digitalize the economy. In addition, the country currently provides for measures to further improve the organizational, economic, financial, and legal framework for the development of entrepreneurship, which account for only 27 % of the gross domestic product. In particular, special attention is paid to supporting high-performance businesses and the importance of micro-business development. The authors consider the significance and main directions of diversification of the economy of Kazakhstan.

The authors analyze the current state and main problems of integrated development of agricultural production and ways to solve them. The priority direction of industrialization and introduction of technologies is to increase competitiveness by using innovations in production. It is obvious that the state should actively support science and education in this direction. In this regard, the experience of some countries is presented.

In connection with the development and modernization of the country's economy and the solution of social problems of the population, the authors consider it necessary to take measures to further improve the work on increasing the role and responsibility of the National Bank, increasing the share of investments in main capital, and reducing the external debt.

Summing up, the authors believe That the first Message of the President of Kazakhstan is a project aimed at further strengthening the Kazakh model of state development, political, socio-economic, and strategic development, covering the social sphere, and meeting the needs of the public.

Keywords: income, housing, small and medium-sized businesses, agriculture, regions, education, science, innovation, finance and credit, competition, investment, digitalization, diversification.

Information about the authors:

Iskaliyev Mendesh Dosmuhonovich, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Republic of Kazakhstan, Iskaliyev80@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4774-4002>;

Kudajbergenov Nurlan Ajypovich, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Republic of Kazakhstan, kanur1312@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0943-5081>

REFERENCES

- [1] President of the Republic of Kazakhstan K. Tokayev "Constructive public dialogue-the basis of stability and prosperity of Kazakhstan", Almaty, September 2019.
- [2] Nazarbayev N. A. The Era Of Independence. Astana, 2017. 508 b.
- [3] Nazarbayev N. A. "Strategy" Kazakhstan-2050: New political course of the established state" 14.12.2012.
- [4] Message of the Head of state to the People of Kazakhstan dated January 10, 2018 "New opportunities for development in the conditions of the Fourth industrial revolution".
- [5] State program " Digital Kazakhstan»
- [6] Argumenty y faktyy, № 45-47, 2019.
- [7] Vremja 14 nojabrja, 23 avgusta, 16 maja 2019.
- [8] Delovoj Kazahstan, 16.08.2019.
- [9] Kushzhanov N.V., MakhalmadliDashgin. Tsifrovayapovestka YEAES // VestnikNatsional'noy akademi nauk Respubliki Kazakhstan. 2019. №2. S. 55-61 <https://doi.org/10.32014/2018.2518-1467.40>
- [10] Kazakh Abylai Khan university of international relations and world languages, official website www.ablaikhan.kz
- [11] Yvanovskaja V.Ju., Yvanovskaja A.L. Kachestvo trudovoj zhyzny kak faktor obespecheniya ekonomycheskogo rosta, Ekonomika y byznes, 2019, №3(1) str 103-107.
- [12] Saparova B. S. y dr, Problemy y puty povysheniya ynvestytsionnoj aktyvnosti respublyky Kazahstan, 2016 <https://articlekz.com/article/21244>

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.85>

Volume 3, Number 331 (2020), 210 – 217

UDC 323:353

IRSTI 06.73

A. E. Kokenova¹, A.K. Kupesheva², A.S. Dildabekova², B.N.Sabenova³, J.T. Kenenbayeva²

¹ International humanitarian and technical University, Shymkent, Republic of Kazakhstan;

² Peoples' Friendship University named after Academician A. Kuatbekov, city of Shymkent, Republic of Kazakhstan;

³ Regional social innovation university, city of Shymkent, Republic of Kazakhstan.

Email: akmira777@mail.ru

**REGIONAL ECONOMIC SYSTEM AS AN INSTITUTION
IN THE GLOBAL ECONOMY**

Abstract. In line with global trends, changes are taking place in national economic systems, which differ, however, in their own trajectories. For example, large-scale transformations have taken place in post-socialist countries. As a result, their implementation has been a sharp change in the trajectory of the development of economic relations, accompanied by huge social costs, due to the lack of attention paid to the economic relations and the peculiarities of their previous development, deformities of the institution of private property, unjustified exclusion of property from the General population with excessive enrichment of the few layer, a mismatch formed by institutions prevailing real economic relations. Today it is becoming more and more obvious that the choice of ways to further develop post-socialist countries requires an analysis of their own practice of systemic economic transformations, a detailed study of the main directions of development of the world economy, and a generalization of the experience of adapting industrialized countries to the realities of the modern world market. Being an inevitable consequence of General laws of development, the processes of transformation of economic systems at the same time imply a theoretical understanding of not only General, but also specific in their implementation, taking into account current trends in economic dynamics and the challenges of rapidly developing globalization processes.

The system of the region, the effective and sustainable development of which is of particular importance in the vast space of the national economy of Kazakhstan, belongs to the meso-level of spatial organization of socio-economic relations. The current stage of economic development of the country is characterized by a rapid growth of the potential of this level and, accordingly, scientific interests in the study of a wide range of its problems. Regional economic system becomes one of the most popular objects of research in modern Kazakhstan and foreign economic literature that due to the changing nature and forms of socio-economic development of the regions of modern Kazakhstan, the emergence of new conditions of crisis development of some regions of Kazakhstan, changes in the role of regional socio-economic policy as the factor of development of national economic system.

Analyzing various approaches to the interpretation of the content of the regional economic system, the authors come to the conclusion that the system of the region is in the process of development. Its constituent structural elements are organically linked by stable integral connections. The system has subjectivity, that is, the ability to self-regulate its internal processes, coordination of external interactions and self-development. The system quality of the regional spatial system distinguishes it from all other territorial system formations, specifies it and sets the way and direction of its development.

Keywords: regional economy, regional system, system quality, globalization, development processes.

Introduction. Currently, the development of the economy is associated with globalization, which leads to the formation of a single economic space and the acceleration of innovative processes, in which the key role is played by the development of information and communication technologies, global networks for the transmission and processing of information. These circumstances contribute to the increased diffusion of innovation and greater integration of the border region into the world economy. Globalization exposes the export-oriented economy of the border region to great risks. The global crisis has clearly demonstrated both the impact of the unstable price environment, which has affected the

economic downturn of the border regions, and the lack of cross-border cooperation and domestic consumption, which together create increased economic risks in the regions.

Today, regional economies should be considered as specialized parts of the geo-economic system, and intra-regional space-as part of the common economic space [1, 2].

Therefore, in the context of globalization in regional studies, it is advisable to describe the region in an approximation different from the approximation of the enterprise (microeconomic approach) and the state (macroeconomic approach), namely in the approximation of the economic space (mesoeconomical approach) – as a system of processes or chains of value creation. Increasing the concentration of chains creates favorable conditions for the development of the region's economy as a whole.

Regions are integrated into the national and world economy to varying degrees through active markets and the introduction of available resources into the production process, and are involved in the management of global exchanges with varying degrees of competence and market power [3, 4, 5]. Due to the increasing differentiation of territories, which is manifested in different rates of economic development of regions, globalization is also manifested in the polarization of economic space: the formation of agglomerations and lagging of the periphery in innovative development. As a result, the connectivity of the economic space is weakened, and the contact function of the border is used to a lesser extent.

The concept of «periphery» in the context of the development of the knowledge economy goes beyond the exclusively geographical concept, and is determined primarily by the ability to generate and manage innovative processes [6, 7]. However, the peripheral regions, not competing with agglomerations in terms of value added, investment and household expenditure, are responsible for the development of the territory in the context of emerging global political, cultural and economic projects in the context of the country's strategy.

The word «new» in the category new economy symbolizes the formation of a new way of life, which is generally characterized as an information, high-tech and network society. In this sense, the new economy is an information economy related to the processing, transmission, and development of networks. In the context of globalization, the formation of a new economy is manifested in the outpacing growth of transaction costs (due to the introduction of information into circulation and an increase in the density of transactions in a unit of economic space) in comparison with the growth of transformation costs. Along with the growth of intangible costs, the new economy also provides mechanisms to reduce them: by reducing the time of transactions (e-Commerce), the development of the network economy (network infrastructure, communications, Internet), the development of the transactional economy (the effectiveness of the legal system, the coincidence of exogenous and endogenous rules of trade, the effectiveness of public spending and the public sector as a whole, e-government).

It is obvious that such a new role of border regions in the world and national economy is the basis and reason for the focus of Kazakhstan's regional policy on the socio-economic and spatial development of the border periphery and the strengthening of interregional, border and cross-border cooperation of the regions.

The current crisis has marked the onset of a period of instability, expressed in different rates and forms of economic development, a change in the paradigm of regional economic development management, and an increased strategic emphasis in determining the mechanisms of economic territory development.

Strengthening the integration of regions into the world economy through the formation of economic and spatial mechanisms of active integration of border regions in global exchanges and the creation of strategies that stimulate the diffusion of innovation, as a relatively new economic phenomenon that leads to a change in the role and functions of the border region in the world and national economy, is an interesting and important subject area of research of regional economy.

The economic crisis and the development of the new economy actualized the issue of mismatch of the applied management methods to new challenges and set the task of improving the management methodology. The emphasis is shifted to strategic management, to the formation of a unique position of the region in the system of exchanges, to innovative development and the creation of tools for the effective inclusion of regional economic components in the global turnover.

Methods. The initial theoretical and methodological basis of the study was the scientific and practical developments of Kazakh and foreign researchers in the field of territorial socio-economic systems

management, a comprehensive study of which allowed to develop the fundamental context of institutional, organizational and instrumental support of regional economic policy.

Mainpart. At the present stage of development of Kazakhstan's economy, the problem of ensuring economic growth in the region and solving social problems on this basis is one of the main regional problems.

The region as a basic socio-economic institution acts as a Central link that connects different subjects of economic relations within a certain territory.

In the conditions of development of market relations, the study of the region as a subject of economic relations is of particular importance. This direction of research of the region is realized in many works of both domestic and foreign authors [8].

Comparison of constructive ideas that reveal the economic basis of the concept of «region» allows us to identify the following conceptual approaches: reproductive, corporate, conjuncture (market), institutional. Thus, Korchagin Yu.A., considering the region as an economic territorial component of the country, defines it as an «economically unified territory». According to V.V. Mishchenko, the region is a separate territorial-industrial formation in its relationship within the framework of an integral economic complex.

Analysis of these definitions shows that the content of the concept of «region» is not disclosed. The region is considered either as a subsystem of the national economy, or as a separate territorial-industrial entity.

For the first time, the idea of a reproductive approach to the region as a subject of economic relations was proposed by R.I. Shnipirov and B.P. Orlov in 1968 and dominated regional economic science until the beginning of the transition to market relations. It has not lost its significance and is currently being implemented in the works of O.S. Pchelintsev, G.V. Cherkashin, A.I. Dobrynin, P.N. Nekrasov, A.S. Marshalova, V.Ya. Feodoritov and others.

Thus, according to A.I. Dobrynin, the region is a geographically specialized part of the national economy of the country, characterized by unity and integrity of the reproduction process.

Noting the necessity and importance of the reproduction concept of the regional economy, the advantage of which is the justification of the integrity and independence of regional reproduction, it should be emphasized its limitations, since it does not take into account the market mechanism of the economic system of the region and the possibility of its regulation.

The development of market relations in Kazakhstan has led to the formation of two new conceptual approaches to the definition of the economic system of the region-corporate and conjunctural (market) [9]. The essence of the corporate approach is still at the stage of understanding [10], but most supporters of this approach believe that it is in the consistent development and development of the properties of territorial corporatism that the process of turning territorial entities into a solid Foundation of statehood will consist.

The possibility and legitimacy of considering the region as a business entity of the corporate type follows from the legal independence of the regions, which consists in the decentralization of state power, property and management.

The result of the corporate approach to the definition of the economic system of the region are numerous works of domestic economists on the competitiveness of regions, which is associated with the increasing process of globalization of economic development.

Appreciating the importance of the corporate approach to the study of the economic system of the region, it should be emphasized that its basis is still a market mechanism, so the regional economic theory can be identified as a whole direction, which we consider as a conjunctural approach.

In our opinion, the market system of the region can be represented much more broadly as:

- a system of markets related to the exchange and distribution of consumer goods (goods) and goods that are factors of production [11];

- corresponding to the level of division, specialization and cooperation of labor system of industry, inter-industry and intra-industry markets, differentiated by production and genetic characteristics;

- a system of markets for goods of mass, serial and individual production, which is divided into a set of relatively local commodity markets that differ in scale, volume and methods of forming;

- a system of infrastructure markets (services) that serve the process of direct production and consumption;

- an interconnected system of markets for simple and complex goods of various consumer and industrial purposes, which circulate between the primary, secondary and tertiary sectors of the national economy;
- a system of markets for seasonal and cyclical circulation, functioning in accordance with changes in economic and social conditions (objective, for example, seasonal) within the production and consumer cycles for various purposes;
- a multi-level system of retail and wholesale markets that differ in the ways and methods of supply and demand of goods and forms of their organization;
- a system of regional (district) markets, localized in accordance with the established traditions of territorial division [12];
- a system of markets formed within and outside state borders-internal and external markets;
- a system of sectoral markets that differ in the degree of diversification (division) of the process of economic exchange between direct production and direct consumption;
- a system of markets that differ in the way prices are regulated between sellers and buyers;
- a system of markets that differ in socio-economic forms of coordination of economic exchange (decentralized and centralized).

However, the limitation of the conjunctural approach is that the effective functioning of the regional economy can not be carried out only on the basis of market self-regulation. The presence of «failures» of the market caused by monopoly, asymmetry of information and other factors does not allow to effectively solve social, environmental problems, problems of formation of fair competition, issues of development of science and technology.

Market processes do not appear in their pure form, they are implemented in a specific institutional context that contributes to or inhibits the operation of market mechanisms in the region.

In our opinion, the regional economic system as an institution should perform the functions of developing mechanisms for regional regulation, forms of coordination of business interests and the region.

Analysis of each of these approaches to determining the content of the economic system of the region shows, on the one hand, its necessity and validity, on the other hand – its limitations, which is an objective basis for their synthesis.

It is well known that the dominant factor, which is clearly or implicitly present in the process of evolution of any economic knowledge, is the need for a synthesis, multidimensional approach.

The validity of the synthetic approach is due, first, to the need to overcome the one-sided approach to determining the essence of the economic system of the region, and secondly, to the inadmissibility of the expansion of one conceptual approach by replacing it with another.

In the regional economic literature, attempts have been made to synthesize different conceptual approaches to the definition of the economic system of the region.

Naturally, the initial prerequisites for the development of a synthetic approach are focused on different methodological tasks and pursue different socio-economic goals [13, 14]. For example, the initial motive of reproduction-market synthesis is to consider the regional economy as a constant process of renewal of its market mechanism.

In contrast to the previous authors, the synthetic approach to the study of regional economic systems is based on a broader methodological basis, since it involves the synthesis of reproductive, corporate, conjunctural and institutional approaches.

The advantage of such a synthesis is, on the one hand, the possibility of using a wider range of tools in the study of regional economic systems, on the other hand, in the construction of a holistic theory of regional economy, organically linking its elements with a single conceptual core.

This, on the one hand, allows a broader look at the economy of the region in terms of its potential for renewal, on the other hand, based on the three basic concepts of institutionalism used for the study of economic phenomena-institutions, markets, organizations, consider the region as an institution that determines the conditions and restrictions for the formation and development of institutional entities (organizations) and regional markets, that is, the region is both a set of institutional entities and a system of interconnected regional markets.

The institutional subjects of the regional economic system, performing certain functions, realize their specific goals that Express their economic interests. However, these goals or interests should not contradict the goals and interests of the reproduction process in the region.

The equilibrium state of the regional economic system is the result of the coordination of a common goal with the goals of its constituent elements, provided that all interrelated institutional entities of the region function effectively [15, 16]. The reproduction process of the region is based on the market mechanism, so the market is the main form of communication between the institutional subjects of the region in the process of realization of their economic interests [17, 18].

Thus, on the basis of the synthesis of reproductive, corporate, conjuncture and institutional approaches, the following definition of the economic system of the region can be given.

The economic system of the region is understood as a complex of forms, methods, institutions, mechanisms and parameters of economic exchange that seeks to balance the reproduction cycle, ensuring the efficiency, competitiveness of the region and a high standard of well-being of its population.

Results and discussion. It is legitimate to conclude that the regional economic system as a special integral subject of the evolutionary process independently provides for its needs, produces products, exchanges, distributes and consumes them and has the ability to regulate its development. The status of an integral subject implies that the regional economic system has the following potential.

- The ability to manage their own development. Self-development increases the responsibility of regional governments for the results of their activities. In the development of any complex regional economic system, we can distinguish two components-self-development and the consequences of management. In periods of stable development, the latter play a decisive role, but the cost of management errors is usually small, since management is performed mainly in the traditional framework, and too sharp oscillations are easily extinguished by the General inertia of the system movement. In crisis periods, manageability falls sharply due to the weakening of the links between the elements of the system, while the processes of self-regulation, although weakened, but to a much lesser extent. Advanced reduction of controllability relative to self-regulation is an adaptive mechanism for protecting complex systems from errors that can lead to self-destruction.

- Adequate response to changes in the external market environment. In the context of the liquidity crisis, regional systems were faced with the task of independently determining the direction of their activities within the framework of the Federal development strategy of the country.

There was a particularly urgent need to develop strategies and ensure effective governance to enable regional systems to develop successfully in the short and long term in an environment subject to rapid, radical and often unpredictable changes.

Being exposed to high uncertainty and risk will force regional systems to change their operating strategies in the direction of developing management systems that would provide them with high adaptive capacity to respond to various external disturbances.

- Effective mechanisms of interaction with other actors. Since the period of General crisis, are sorely lacking resources development, mainly for regional systems is becoming proper disposal of what we have – variety and specific regions of the country, the mutual complementarity of the resource potential, energy producers, business and social conservatism in different population groups. Forms of interaction should be created on the basis of coordination of interests of the parties, in the process of which the possibilities of combining and intertwining elements of regional systems are realized in order to extract a synergistic effect.

- The ability to create development institutions. Development institutions have many examples of positive influence in world practice, thanks to which available resources are effectively distributed in favor of projects that provide economic growth, giving them an initial impetus.

Institutional changes should affect such key elements as the production of scientific knowledge and innovations, their commercialization and use, information support for innovative development, public management of this development at different levels, education, retraining and advanced training of personnel, and the formation of an innovative culture of society.

The analysis of the characteristics of the regional economic system leads us to the conclusion that it is necessary to assess the structural interaction of various spatial systems of the modern state [19]. The multi-level scheme of the global system of relations from macro to mini-levels provides a unique opportunity to display and explore the vertical interactions that develop in the process of formation of the global world economy and, above all, the interaction between the relevant institutions of power at various levels.

Levels of organization of economic relations differ in the composition of subjects and objects of the economic process, functional characteristics, the scale of localization of space. To study the regional system as an integrated entity significant functional characteristics and scale of the localization space of the meso-level, providing transitions, metabolism, transit technologies and forms of governance between the base levels of the global economic system.

Let us generalize the above provisions from the point of view of the economic system of the region. Such a system embodies an organized set of property relations, develops in the process of combining, combining and intertwining local economic systems, turns the latter into elements of its own subject structure, creates a system for managing its functioning and development, and therefore represents a complex form of an integral subject.

In our opinion, the specific differences in the socio-economic system of the region as a special integral subject are related to the presence of the following features:

- first, the multinational nature and interweaving of elements that have arisen within the framework of various forms of ownership, economic structures, methods and spheres of management, and the institutional environment;

- secondly, the scale of economic space, positioned on one of the meso-levels of the global economic system;

- third, the functional content determined by the strategic objectives of creating competitive advantages that determine the role functions of the region in the economic space of higher-level economic systems.

In the result of connection, combining and intertwining elements arising under different forms of ownership, economic structures, methods and areas of management, develop the institutional environment as a condition for economic synergies and contradictions of functioning and development of obshchestvennosti system of the region – subject of the RK as an integral entity. The main criterion for the adequacy of such an integral subject is its ability to manage the development of the region.

А.Т. Кокенова¹, А.К. Купешева², А.С. Дильдабекова², Б.Н. Сабенова³, Ж.Т. Кененбаева²

¹ Халықаралық гуманитарлық-техникалық университеті, Шымкент, Қазақстан;

² Академик Ә.Әуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті, Шымкент, Қазақстан;

³ Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан

АЙМАҚТЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕ – ЖАҒАНДЫҚ ЭКОНОМИКАДАҒЫ ИНСТИТУТ

Аннотация. Жаһандық үрдістер арнасында ұлттық экономикалық жүйелерде өз траекторияларымен ерекшеленетін өзгерістер орын алады. Осылайша, ауқымды трансформациялар постсоциалистік елдерді қамтыды. Оларды жүзеге асыру нәтижесінде экономикалық қатынастардың жай-күйіне және олардың алдыңғы даму ерекшеліктеріне назар аударудың жеткіліксіздігіне, жеке меншік институтының деформациялануына, оның саны аз қабатты шамадан тыс байытқан кезде, меншік объектілерін халықтың негізгі массасынан негізсіз иеліктен шығаруға, қалыптасатын институттардың нақты қалыптасқан экономикалық қатынастарға сәйкес келмеуіне байланысты орасан зор әлеуметтік шығындарға ілесе жүретін экономикалық қатынастардың даму траекториясының күрт өзгеруі болды. Бүгінгі таңда постсоциалистік елдердің одан әрі даму жолдарын таңдау үшін жүйелік экономикалық трансформациялардың өзіндік тәжірибесін талдау, әлемдік шаруашылықты дамытудың магистральдық бағыттарын егжей-тегжейлі зерделеу, индустриялық дамыған елдердің қазіргі заманғы әлемдік нарықтың шынайылығына бейімделу тәжірибесін қорыту талап етілетіні неғұрлым айқын болып отыр. Дамудың жалпы заңдылықтарының салдары бола отырып, экономикалық жүйелердің трансформация процестері тек жалпы ғана емес, сонымен қатар оларды жүзеге асыруда өзіндік ерекшелікті теориялық тұрғыдан ұғынуды, экономикалық динамиканың қазіргі заманғы үрдістерін және қарқынды дамып келе жатқан глобализациялық процестердің сын-қатерлерін есепке алуды болжайды.

Қазақстанның ұлттық экономикасының орасан зор кеңістігінде тиімді және тұрақты дамуы ерекше маңызға ие аймақ жүйесі әлеуметтік-экономикалық қатынастарды кеңістіктік ұйымдастырудың мезо деңгейіне жатады. Елдің экономикалық дамуының қазіргі заманғы кезеңі осы деңгейдегі әлеуметтің тез өсуімен және оның проблемаларының кең кешенін зерттеуге тиіс ғылыми мүдделермен сипатталады. Өңірлік экономикалық жүйе қазіргі заманғы қазақстандық және шетелдік экономикалық әдебиетте ғылыми

зерттеудің неғұрлым сұранысқа ие объектілерінің біріне айналды, бұл қазіргі Қазақстан өңірлерінің әлеуметтік-экономикалық даму сипаты мен нысандарының өзгеруіне, ҚР бірқатар өңірлерінің дағдарысқа қарсы дамуының жаңа шарттарының пайда болуына, ұлттық шаруашылық жүйесін дамыту факторы ретінде өңірлік әлеуметтік-экономикалық саясат рөлінің өзгеруіне негізделген.

Өңірлік экономикалық жүйенің мазмұнын түсіндірудің әртүрлі тәсілдерін талдай отырып, авторлар өңір жүйесі даму процесінде болады деген қорытындыға келеді. Оның құрамына кіретін құрылымдық элементтер органикалық өзара тұрақты интегралдық байланыстарға қатысты. Жүйе субъективтілікке, яғни өзінің ішкі процестерін өзін-өзі реттеуге, сыртқы өзара іс-қимылдарды келісуге және өзін-өзі дамыту қабілетіне ие. Өңірлік кеңістіктік жүйенің жүйелік сапасы оны барлық басқа аумақтық жүйелік құрылымдардан ажыратады, оны спецификациялайды және оның даму тәсілі мен бағытын көрсетеді.

Түйін сөздер: өңірлік экономика, өңірлік жүйе, жүйелік сапа, жаһандану, даму процестері.

А.Т. Кокенова¹, А.К. Купешева², А.С. Дильдабекова², Б.Н. Сабенова³, Ж.Т. Кененбаева²

¹ Международный гуманитарно-технический университет, Шымкент, Казахстан;

² Университет дружбы народов имени академика А.Куатбекова, Шымкент, Казахстан;

³ Региональный социально-инновационный университет, Шымкент, Казахстан

РЕГИОНАЛЬНАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СИСТЕМА КАК ИНСТИТУТ В ГЛОБАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКЕ

Аннотация. В русле глобальных тенденций происходят изменения в национальных экономических системах, отличающихся, однако, собственными траекториями. Так, масштабные трансформации охватили постсоциалистические страны. В результате их осуществления произошло резкое изменение траектории развития экономических отношений, сопровождающееся огромными социальными издержками, обусловленными недостаточностью внимания к состоянию экономических отношений и особенностям их предшествующего развития, деформациями института частной собственности, неоправданным отчуждением объектов собственности от основной массы населения при чрезмерном обогащении его немногочисленного слоя, несоответствием формируемых институтов реально складывающимся экономическим отношениям. Сегодня становится все более очевидным, что для выбора путей дальнейшего развития постсоциалистических стран требуется анализ собственной практики системных экономических трансформаций, детальное изучение магистральных направлений развития мирового хозяйства, обобщение опыта адаптации индустриально развитых стран к реалиям современного мирового рынка. Являясь неизбежным следствием общих закономерностей развития, процессы трансформации экономических систем в то же время предполагают теоретическое осмысление не только общего, но и специфического в их осуществлении, учет современных тенденций экономической динамики и вызовов стремительно развивающихся глобализационных процессов.

Система региона, эффективное и устойчивое развитие которой имеет особое значение в огромном пространстве национальной экономики Казахстана относится к мезоуровню пространственной организации социально-экономических отношений. Современный этап экономического развития страны характеризуется быстрым ростом потенциала данного уровня и соответственно научных интересов к исследованию обширного комплекса его проблем. Региональная экономическая система становится одним из наиболее востребованных объектов научного исследования в современной казахстанской и зарубежной экономической литературе, что обусловлено изменением характера и форм социально-экономического развития регионов современного Казахстана, появлением новых условий антикризисного развития ряда регионов РК, изменением роли региональной социально-экономической политики как фактора развития национальной хозяйственной системы.

Анализируя различные подходы к трактовке содержания региональной экономической системы, авторы приходят к заключению, что система региона пребывает в процессе развития. Входящие в ее состав структурные элементы органически связаны между собой устойчивыми интегральными связями. Система обладает субъектностью, то есть способностью к саморегулированию своих внутренних процессов, согласованию внешних взаимодействий и саморазвитию. Системное качество региональной пространственной системы отличает ее от всех иных территориальных системных образований, специфицирует ее и задает способ и направление ее развития.

Ключевые слова: региональная экономика, региональная система, системное качество, глобализация, процессы развития.

Information about authors:

Kokenova A.T., candidate of economic Sciences, docent, International Humanitarian and Technical University, Shymkent, Republic of Kazakhstan, E-mail: aiganymk7676@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8805-5924>;

Kupesheva A.K., candidate of economic sciences, People's Friendship University named after A. Kuatbekov, Head of the Department «Economics and law», E-mail: kup_aigul@mail.ru;

Dildabekova A.S. Master, Senior lecturer of the Department of Economics and law», People's Friendship University named after A. Kuatbekov, city of Shymkent, Republic of Kazakhstan, janar606@mail.ru;

Sabenova B.N. – candidate of economic Sciences, Senior Lecturer, Regional social innovation university, city of Shymkent, Republic of Kazakhstan;

Kenenbayeva J.T. – Master, Senior lecturer of the Department of Economics and law», People's Friendship University named after A. Kuatbekov, city of Shymkent, Republic of Kazakhstan, janar606@mail.ru

REFERENCES

- [1] Lacoste Y. Dictionaire de geopolitig re / Y. Lacoste. Paris: Flammarion, 1995.
- [2] Thurow L. The Future of Capitalism. NY, 1996
- [3] Rajzberg B.A., Lozovskij L.Sh. Sovremennyj jekonomicheskij slovar'. M.: INFRA-M, 2015. S. 248.
- [4] Dzhejms L., Martin D. Vsevozmoznnye miry. M.: Nauka, 1988. S. 517–518.
- [5] Bogdański M. Modern theories of regional development – a review of some concepts // Oeconomia Copernicana. 2012. No. 2. Rr. 25-41.
- [6] Turner R.C. The Political Economy of Gubernatorial Smokestack Chasing: Bad Policy and Bad Politics? // State Politics and Policy Quarterly. 2003. V. 3. No. 3. Pr. 270-293.
- [7] Aktual'nye problemy mirovoj politiki: regional'noe i mezhdunarodnoe izmerenija – 2008 / Nauchnyj red. L.N. Garusova. M.: IL, 2015.
- [8] Aktual'nye problemy mirovoi politiki: regional'noe i mezhdunarodnoe izmereniiia – 2008 [Actual problems of world politics: regional and international dimensions - 2008] / Nauchnyj red. L.N. Garusova. M.: IL, 2016. (In Russ.)
- [9] Mirovaja Politika: Mezhdunarodnye i regional'nye aspekty. Sbornik / Pod obshh. red. N.V. Kotljara. M.: Vysshaja shkola, 2016.
- [10] Kostrov A.V. Geopolitika. Irkutsk: Izdatel'stvo IGU, 2015.
- [11] Karimbergenova M., Nurgaliyeva A., Kerimbek G., Bespalyy S., Moldashbayeva L. «The development of regional export potential» // N e w s of The national academy of sciences of the republic of Kazakhstan series of social and human sciences ISSN 2224-5294, Volume 3, Number 325 (2019), 142–149. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.105>
- [12] Nedbajljuk, B. E. Audit kachestva: ucheb. dlja vuzov po napravleniju podgot. «Upravlenie kachestvom» / B. E. Nedbajljuk. M. : KNORUS, 2017. 199 c. ISBN 978–5–406–03141–4.
- [14] Dinamicheskie modeli teorii upravlenija / Ju.I. Nejmark, N.Ja. Kogan, V.P. Savel'ev. M: Nauka, 2017.
- [15] Kassymova G. K., Arpentieva M. R., Kosherbayeva A. N., Triyono M. B., Sangilbayev S. O., Kenzhaliyev B. K. (2019). Science, education & cognitive competence based on e-learning. Bulletin of the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan, 2019, (1), pp. 269–278. <https://doi.org/10.32014/2019.2518-1467.31>
- [16] Abdimomynova A., Temirova A., Yussupova S., Talapbaeva G. «Evaluation and trends of regional differences in Kazakhstan» // N e w s of the national academy of sciences of the republic of Kazakhstan series of social and human sciences ISSN 2224-5294, Volume 3, Number 325 (2019), 274–283. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.122>
- [17] G. Kerimbek L. Moldashbayeva K. Jrauova K. Satymbekova Z. Imanbaeva «History and prospects of development of the stock exchange»/ NEWS of the national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan, Volume 1, Number 323 (2019), 60-65. ISSN 2224-5294. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.8>
- [18] Granberg A.G. Osnovy regional'noj jekonomiki. M.: GU VShJe, 2014.
- [19] Leksin V.N, Shvecov A.N. Gosudarstvo i regiony: Teorija i praktika gosudarstvennogo regulirovanija territorial'nogo razvitija. M.: URSS, 2015.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.86>

Volume 3, Number 331 (2020), 218 – 224

UDC 338.43

IRSTI 68.75.

Shaldarov B.B.¹, Oralbayeva Zh.Z.¹, A.B. Abylkasym²

¹ KazNU named after al-Farabi, Almaty, Republic of Kazakhstan;

² International humanitarian and technical University, Shymkent, Republic of Kazakhstan.

E-mail: beybit_uko@mail.ru

**FOOD SECURITY AND INVESTMENTS
IN THE CONTEXT OF A TYPOLOGY OF REGIONS**

Abstract. The article focuses on the need to achieve food security and food independence. The author draws attention to the fact that despite the close attention of the entire world community to this problem, it is not only not solved to date, but also continues to be updated in the context of globalization. In the third Millennium, the issues of hunger are not resolved. The article considers the impact of globalization on the world food market and specifically on domestic agricultural producers. The priority goal of food security in Kazakhstan is to achieve food security through domestic production. The article deals with the issues of economic «wars». Attention is focused on the struggle of countries for markets for agricultural products, raw materials and food. The current situation on the food market and the measures of the Russian government in relation to the ban on the import of food products to Kazakhstan are considered. The current situation on the market of agricultural products, raw materials and food in Western countries is considered. The experience of supporting farmers in developed countries is revealed. The conclusion is made about the close relationship between investment and the food market. Examples of increasing output of products and food based on the implementation of investment projects are given.

The article considers that Kazakhstan needs to move from the system of stochastic theory of patching emerging gaps to the theory of sustainable development of agriculture, with a gradual transition first to food independence for the main food products produced, and then to comprehensive food security. In the context of globalization, the problem of forming an effectively functioning food security system is very urgent for Kazakhstan. Agriculture of food products and raw materials is of strategic importance for ensuring the independence of the state. In this regard, the guarantee of stability and improvement of agricultural production, the dangers and threats in the economic sphere and the reduction of dependence on conditions dictated by nature are considered the most important.

The authors consider how food security is closely related to the concept of «national security». the analysis is done in the light of the theory of E. Deming, the system of «deep knowledge»

We studied the food security of the Republic of Kazakhstan not only from the quantitative side (economic), but as interrelated parts together with the qualitative side.

The authors also noted that food security is a priority area of state policy, as it covers a wide range of national, economic, social, demographic and environmental factors.

Keywords: agro-industrial complex, food security, regions, industrial development, regional qualifications, development conditions, regional assortment, demand satisfaction.

Introduction. Throughout the world, food security is the basis of national security and an important direction for the development of the agricultural sector of the economy. Without their own food, all other components of national security lose their significance.

Food security, in addition to national aspects, is closely linked to food independence and food security at the regional level, which is especially typical for States whose territories are located in different climatic zones with large amounts of arable land and land resources, as well as having areas in geographical division with a fairly dense population density. Food security and food independence are different for each region.

The value of food security for regions is determined by completely different indicators than at the national level. Thus, to determine the national level of food security and protect the interests of the state, a package of documents has been developed that includes rules for customs regulation, the application of excise taxes, and the establishment of compensation fees and taxes [1].

To ensure food security, other evaluation criteria are used, such as: effective organization of wholesale and retail trade, processing and storage of food products and agricultural raw materials, development of agricultural enterprises at the local level, uniform provision and maintenance of a sufficiently wide, balanced range of foodstuffs, the size of seasonal product stocks, etc. [2].

The food supply of regions is also determined by the level of income of their population, prices operating on local food markets, the level of development of personal subsidiary farms of rural and suburban residents, industrial development, and a number of demographic and geographical factors.

According to the classification, the regions of the Republic of Kazakhstan are divided into producing food and consuming it.

Significant differences in the natural-geographical, economic, socio-demographic and other conditions of the country's regions exclude a unified approach to agri-food policy [3]. The highest level of food dependence is typical for those regions that are located in areas of unfavorable climate, unstable and low level of economic development, poor technical equipment and inefficient agro-industrial production.

Methods. If we analyze the regional range of main types of food, it is also not stable. The food structure includes other elements that are determined by the habits and customs of the population of a particular region [4]. For example, in food-producing regions, emphasis is placed on the consumption of products that are used not only in nutrition, but also in the processing and canning industries (sugar, meat, milk and oil). In regions that consume food, their assortment is much poorer, as the population seeks to ensure first of all the minimum amount of products included in the «food basket of food».

Zonal conditions of regions not only determine different production and consumption of food, but also require combining state and local administrative efforts, in some cases in the development of export policies, and in others-in solving problems related to the import and delivery (delivery) of food resources [5]. In this regard, the solution of regional problems of food security and food independence is an urgent problem.

In the current conditions of formation of world resources, food security at the expense of own production prevents dependence on the world market conditions and contributes to a more complete use of the available potential of agriculture and other branches of the agro-industrial complex [6].

However, self-sufficiency in raw materials and food does not exclude the possibility of both importing and exporting these resources, which will allow the full use of the achievements of the international division of labor.

The problem of stable food supply for the population was one of the most important throughout the history of the state, since national security also depended on it. In the 1970s, a special decision was made by the so – called «Big seven» countries to coordinate the level of agricultural production-to optimize the level of agricultural production and its imports. But no final agreement was reached on this issue [7].

For example, Japan and the European Union adhere to the concept of national food security, which provides for maintaining sufficient food self-sufficiency using state programs.

Therefore, while intensively developing world food markets, the world's leading countries maintain a high level of self – sufficiency: the United States and France – more than 100 %, Germany – 93 %, and Japan-50 % poor in fertile soils. In the United States and Japan, the state of food supply is openly recognized as the most important indicator of national security in these countries. Japan has a policy of strict restrictions on food imports [8].

For the Republic of Kazakhstan, as well as for other countries with a vast territory and significant differences in natural and economic conditions, the most important factor for effective agricultural production and food security is the development of an interregional division of labor [9]. It is determined to a decisive extent by the combination of natural conditions in various regions of the Republic for certain branches of agriculture and land availability – the area of agricultural land per capita in the region. This relationship in Kazakhstan is most fully manifested in the placement of grain production, which as a result of the large-scale development of virgin and fallow lands in the 1950s became the basis of food supply in the Republic and the main type of its agricultural exports.

Differences in the availability of grain resources in the regions of Kazakhstan reflect their grouping by the area of arable land per capita. It does not correspond to the accepted geographical classification of regions into Northern, Western, Eastern and southern Kazakhstan.

The first group of regions can be defined as importing grain. In it, less than 4 % of the population of the Republic accounts for less than 4 % of grain. In the third group-exporting, with less than 1/5 of the population-more than 2/3 of its gross collection, and the second is a self-sufficient group. Data for all regions included in these groups show a link between the level of production per capita of grain, potatoes, meat and milk [10].

In comparison with the first group of regions, the second group produced 1.9 times more meat per capita, the third group produced 3.5 times more milk, 2.2 and 4.2 times more eggs, and 3.2 and 3.1 times more eggs. This indicator is particularly high in the regions of the third group, and the North Kazakhstan and Akmola regions also have an excess of potatoes [3, 4].

The differences listed above are manifested in the increasingly differentiated placement of certain types of products in the regions of groups, in the formation of a specific set and ratio of commodity industries in each of them, corresponding to natural and economic conditions. Some of the southern regions export rice, corn, and sheep meat when importing wheat, barley, and cattle meat.

Some regions of group II, in particular the West Kazakhstan region, as evidenced by past experience, can move from mainly consuming the grain produced by them to the group of exporting ones [9].

Results and discussion. The volume of possible production of agricultural products in the regions of the Republic depends on natural conditions and land security, but their actual levels depend on the availability of consumers (domestic or foreign) of funds necessary for its purchase. No less important is the fact that consumption traditions are formed under the influence of production. For example, regions that produce more vegetables consume more of them.

For different types of products, the level of production and consumption per capita is not the same. The most affordable bread and bread products in the market conditions are the main part of the interregional food exchange and make up for the lack of opportunities to purchase other types of food.

Thus, the smallest consumption of bread products in the Kyzylorda region, which has its own small grain resources, is 23.5 % higher than the average for the Republic, which compensates for the lack of potatoes, meat, and eggs in this area, which are consumed 1.4, 1.3, and 1.6 times less than the average for Kazakhstan.

With a relatively uniform level of consumption of vegetables, sugar and vegetable oil, regions with a higher volume of their production are distinguished by its increased size, for example, the Almaty region for vegetables and sugar.

The revealed significant regional differences in the level of food security indicate the need for a comprehensive study of the causes of food insecurity in certain areas and the development of comprehensive programs to overcome them [2, 3, 5]. In particular, it is obvious that an effective means of increasing the level of milk consumption in the first group of regions can be to increase the productivity of dairy cattle, which on average for 2018-2019 amounted to only 1120 kg against 2510 kg in the third, or 2.2 times lower.

Effective means of raising the level of consumption of eggs, the cheapest source of animal protein in Atyrau (rank – 12) and Kyzylorda (rating – 13) regions can be an increase in capacity of poultry farms with complex raw materials ensure production to feed them.

Taking into account the objectively established production and consumption of food, increasing their level is an important component of state policy implemented at the local and national levels.

Within regions, the state of food supply in different zones – geographical sectors of the food market-needs to be studied and developed.

Solving these regional problems is an important condition for improving the country's food supply, increasing the export potential of certain types of agricultural products, and leveling the level of economic and social development in rural areas.

The final phase of the food system is consumption. The system of food consumption can provide a caloric content of human nutrition, which corresponds to the costs of the body by a balance between proteins, fats and carbohydrates, a sufficient amount of animal proteins-a source of essential amino acids that are not synthesized in the body, as well as vegetable fats.

Next to this, the optimal ecological purity of products and their saturation with mineral substances must be maintained, taking into account the requirements that are put forward by human physiology.

The organization of the food consumption system takes into account the climatic conditions of living, the sexual structure of the population and the peculiarities of its work, and the physiological needs associated with these characteristics. For the criteria of food security in the country should enter the state system of nutritional standards, regulating the basic normative levels of nutrition: rational (normative) used for socio-economic calculations and the minimum necessary for safeguarding the population in emergency situations.

In accordance with this, it is advisable to allocate four levels of consumption in the country [5, 7, 10]:

The first level is critical – it provides for daily consumption per person below 2200 kcal, which characterizes the existence on the verge of survival and ensuring simple reproduction of the population.

The second level – the minimum – the average daily supply of 2300-2800 kcal per capita provides for the availability of food resources that exclude the possibility of hunger.

The third level – rational (normal) – means that the average daily intake is in the range of 2800-3600 kcal per person, with a mandatory balance of the diet with proteins, vitamins and other important components. Normative indicators of such nutrition should be used as a basis for all socio-economic calculations at the state level in normal conditions.

The fourth level is comfortable – this level of consumption allows to obtain the calorie consumption in accordance with rational norms of food, but also involves the consumption of organic food that increase life expectancy, improve health and increase the average for the country life expectancy.

The level of consumption by the population of our country by the main groups of food, except potatoes, is currently in the range from 30 % to 60 %. In comparison with existing biological norms, the deficit for the most important food products is from 16 % to 80 %.

The maximum reduction in population consumption was for the most valuable products, which are characterized by an optimal content of vitamins, fats and proteins. The majority of the population of our country now lives in accordance with the food standards of the third and fourth levels.

The typology of the regions of the Republic of Kazakhstan developed during the study on the level of purchasing power of the population in food sets of food allows us to conclude that the level of consumption of the population of these regions, and, consequently, their food security differs significantly. This circumstance also implies the formation of a differentiated state policy in relation to these subjects to ensure economic security in the food sector.

We have identified four living standards of the population of our country that depend on food consumption (critical, minimal, rational (normal) and comfortable) and determine the degree of food consumption of the population in terms of calories.

It is obvious that the levels of consumption of food products are closely related to, on the one hand, the current level of prices for available food sets on the food market and, on the other hand, to the level of disposable income of the population that they spend on their purchase.

Thus, the level of consumption of food products of the population is largely determined by their economic availability.

This criterion is extremely important, since it is the achievement of food availability that is the main goal of ensuring food security both for the state as a whole and for a particular region. Its provision is able to guarantee every citizen the necessary set of high-quality food products in sufficient quantity.

The economic availability of food in this context determines the possibility, at a given level of income and prices, for various groups of citizens to purchase food in the prescribed normative amount, formed by the state, as well as their receipt in the sphere of consumption, bypassing the market channels (peasant and personal farms).

In this regard, it will be fair to link the level of consumption of the population with its consumer ability in the context of ensuring the economic availability of food products.

Thus, we may be offered the four-vector policy of economic security in the food sector, is based, on the one hand, at the 4 types of regions in terms of purchasing power in grocery supply kits and, on the other hand, the level of consumption of food products:

1. Counterbalancing direction applied to regions with the highest level of purchasing power of the population in food sets of food products. In these regions, as shown by the results of paragraph 3.2 of this

study, the average number of sets of food products that can be purchased for the amount of consumer spending by households in the regions of Kazakhstan (per 1 person/month.), is 5.94.

In accordance with this, in order to increase the economic security of the food sector, it will be rational to conduct incentive measures to expand the diet of food consumed with the achievement of a balanced consumption of the population for all categories of food products.

2. The activating direction should be implemented in regions where the level of purchasing power of the population in relation to food is at a sufficiently high level. In such regions, the number of food packages purchased by the population is 4.54. The activities being developed in this area will focus mainly on the development of agricultural infrastructure in order to ensure the physical and economic availability of food for the population.

3. The health-improving direction should be implemented in relation to regions with an average level of purchasing power of the population, in which the number of food packages purchased for the amount of consumer spending by households is at the level of 3.54. The activities being formed in this direction will be focused on improving the agricultural sector.

4. The protective direction will be applied to regions with a critically low level of purchasing power of the population in food sets of food products. In such subjects, the situation with food security is most deplorable, since their needs are met as much as possible only for bread and sugar.

Summary and Conclusion. Thus, the objective of this direction, first, will be a comprehensive achievement, both economic and physical accessibility of food for all population groups in the economic security in the food sector, i.e. to provide security to the poorest segments of the population. It should be noted that the emerging directions in the field of economic security of the food sector will not only be limited to the typology of regions depending on the purchasing power of the population in food sets.

It is also necessary to take into account the existing levels of consumption of food products, noted above. In this regard, the directions for ensuring the economic security of the individual must also provide a step-by-step formation of the best level of food consumption:

- 1) the level of consumption required for simple reproduction of the region's population;
- 2) the level of consumption that eliminates the manifestation of malnutrition and hunger among the population of the region;
- 3) the level of consumption that corresponds to scientifically justified norms of food consumption of the population of the region;
- 4) the level of consumption corresponding not only to rational standards, but also to safety and quality.

The proposed measures to ensure the economic security of the food sector in the context of the proposed typology of regions, on the one hand, smooth out the disproportions in the consumption of basic food products of the regions, depending on their specifics. On the other hand, they include General measures aimed at improving the efficiency of regional agricultural sectors, which should also have a positive impact on ensuring economic security in the food sector, since, first, they focus the agricultural complex on intensive economic growth, and secondly, they provide the population with all necessary food products in accordance with the criteria of physical and economic accessibility and environmental safety.

Б.Б. Шалдаров¹, Ж.З. Оралбаева¹, А.Б. Әбілқасым²

¹ Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан;

² Халықаралық гуманитарлық-техникалық университеті, Шымкент, Қазақстан

ӨНІРЛЕРДІҢ ТИПОЛОГИЯСЫ БОЙЫНША АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІ ЖӘНЕ ИНВЕСТИЦИЯЛАР

Аннотация. Мақалада азық-түлік қауіпсіздігі мен азық-түлік тәуелсіздігіне қол жеткізу қажеттілігіне баса назар аударылған. Автор әлемнің барлық жұртшылығының осы мәселеге жіті назар аударғанына қарамастан, ол осы уақытқа дейін шешіліп қана қоймай, жаһандану жағдайында өзектілендіруді жалғастырып келеді. Үшінші мыңжылдықта аштық мәселесі шешілмеген. Әлемдік азық-түлік нарығына және нақты отандық ауыл шаруашылығы тауарларын өндірушілерге жаһанданудың әсері қаралды. Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігінің басым мақсаты – ішкі өндіріс есебінен азық-түлік қауіпсіздігіне қол жеткізу. Мақалада экономикалық «соғыстар» мәселелері қарастырылған. Ауыл шаруашылығы өнімдерін,

шикізат пен азық-түлікті өткізу нарықтарына қарсы күреске баса назар аударылды. Азық-түлік нарығындағы қазіргі жағдай және Қазақстанға азық-түлік өнімдерін әкелуге тыйым салуға қатысты Ресей үкіметінің шаралары қаралды. Батыс елдеріндегі ауыл шаруашылығы өнімдері, шикізат пен азық-түлік нарығындағы қазіргі жағдай қаралды. Дамыған елдердің аграрларына қолдау көрсету тәжірибесі анықталды. Инвестиция мен азық-түлік нарығының тығыз байланысы туралы қорытынды жасалды. Инвестициялық жобаларды іске асыру негізінде өнім мен азық-түлік шығаруды ұлғайту мысалдары келтірілген.

Қазақстанға пайда болған олқылықтарды жоюдың стохастикалық теориясы жүйесінен агроөнеркәсіптік кешеннің орнықты даму теориясына көшу, алдымен негізгі өндірілетін азық-түліктерге азық-түлік тәуелсіздігіне біртіндеп шығу, содан кейін интеграцияланған азық-түлік қауіпсіздігіне көшу қажет екендігі көрсетілген. Жаһандану жағдайында Қазақстан үшін тиімді жұмыс істейтін азық-түлік қауіпсіздігі жүйесін қалыптастыру мәселесі өте өзекті. Азық-түлік тауарлары мен шикізаттардың ауыл шаруашылығы мемлекеттің тәуелсіздігін қамтамасыз ету үшін стратегиялық маңызы бар. Осыған байланысты, ауыл шаруашылығы өндірісінің тұрақтылығы мен жақсаруының, экономика саласындағы қауіптер мен қауіптердің кепілдігі және үстемдік ететін табиғат жағдайларына тәуелділіктің төмендеуі неғұрлым маңызды болып саналады.

Авторлармен азық-түлік қауіпсіздігі, «ұлттық қауіпсіздік» ұғымымен тығыз байланысты, Э. Деминг теориясы, «терең білім» жүйесі аясында талдау жасалды.

Қазақстан Республикасының азық-түлік қауіпсіздігін сандық жағынан (экономикалық) ғана емес, өзара байланысты бөлімдер ретінде сапалы жағынан да зерттеді.

Сонымен қатар, авторлардың айтуынша, азық-түлік қауіпсіздігі – мемлекеттік саясаттың басым бағыты, өйткені ұлттық, экономикалық, әлеуметтік, демографиялық және экологиялық факторлардың кең спектрін қамтиды.

Түйін сөздер: агроөнеркәсіптік кешен, азық-түлік қауіпсіздігі, өңірлер, өнеркәсіптік даму, өңірлердің біліктілігі, даму шарттары, өңірлік ассортименті, сұранысты қанағаттандыру.

Б.Б. Шалдаров¹, Ж.З. Оралбаева¹, А.Б. Әбілқасым²

¹ КазНУ имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан;

² Международный гуманитарно-технический университет, Шымкент, Казахстан

ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И ИНВЕСТИЦИИ В РАЗРЕЗЕ ТИПОЛОГИИ РЕГИОНОВ

Аннотация. В статье сделан акцент на необходимости достижения продовольственной безопасности и продовольственной независимости. Автор обращает внимание на то, что несмотря на пристальное внимание всей общественности мира к данной проблеме, она не только не решена до настоящего времени, но и продолжает актуализироваться в условиях глобализации. В третьем тысячелетии вопросы голода не решены. Рассмотрено влияние глобализации на мировой продовольственный рынок и конкретно отечественных сельскохозяйственных товаропроизводителей. Выделена приоритетная цель продовольственной безопасности Казахстана - достижение продовольственной безопасности за счет внутреннего производства. В статье рассмотрены вопросы экономических «войн». Акцентировано внимание на борьбе стран за рынки сбыта сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия. Рассмотрена современная ситуация на продовольственном рынке и меры российского правительства в отношении запрета ввоза продовольственной продукции в Казахстан, современная ситуация на рынке сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия в западных странах. Выявлен опыт поддержки аграриев развитых стран. Сделан вывод о тесной взаимосвязи инвестиций и продовольственного рынка. Приведены примеры увеличения выпуска продукции и продовольствия на основе реализации инвестиционных проектов.

Показано, что Казахстану необходим переход от системы стохастической теории латания возникающих пробелов к теории устойчивого развития АПК, с постепенным выходом вначале на продовольственную независимость по основным производимым продуктам питания, а затем уже – на комплексную продовольственную безопасность. В условиях глобализации для Казахстана весьма актуальна проблема формирования эффективно функционирующей системы продовольственной безопасности. Сельское хозяйство продовольственных товаров и сырья для обеспечения независимости государства имеет стратегическое значение. В связи с этим, гарантия стабильности и улучшения сельскохозяйственного производства, опасности и угрозы в сфере экономики и снижение зависимости от условий, диктуемых природы, считаются наиболее важными.

Авторами рассмотрено, как продовольственная безопасность тесно связана с понятием «национальная безопасность», проделан анализ в свете теории Э.Деминга, системы «глубинного знания».

Изучена продовольственная безопасность Республики Казахстан не только с количественной стороны (экономической), а как взаимосвязанные части вместе с качественной стороной.

Так же авторами отмечено, что продовольственная безопасность является приоритетным направлением государственной политики, так как охватывает широкий спектр национальных, экономических, социальных, демографических и экологических факторов.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, продовольственная безопасность, регионы, промышленное развитие, квалификация регионов, условия развития, региональный ассортимент, удовлетворение спроса.

Information about authors:

Shaldarov B.B. – 1-year doctoral student of the specialty «State and local management» of KazNU. Al-Farabi, Almaty, Republic of Kazakhstan, E-mail: beybit_uko@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8904-6021>;

Oralbayeva Zh.Z. – Ph. D. in Economics, senior lecturer, KazNU. Al-Farabi, research Director, Almaty, Republic of Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-1556-0804>;

Abylkasym A.B. – candidate of economic Sciences, Senior Lecturer, Department of Business, International Humanitarian and Technical University, city of Shymkent, Republic of Kazakhstan, E-mail: abilkasym77@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7773-1712>

REFERENCES

[1] Kazbekova L., Utegenova K., Akhmetova A., Bekesheva D. ELABORATION AND ACCOMPLISHMENT OF COMPETITIVE STRATEGY FOR INDUSTRIAL ENTERPRISE // *N E W S OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES* ISSN 2224-5294. Volume 6, Number 328 (2019), 243–249. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.238>

[2] P.3.Zhumasheva T., Special economic zones for the development of agricultural production in Kazakhstan [Text] / S. T. Zhumasheva, B. V. Syzdykov, A. S. Abylkasym // problems of the agricultural market. 2019. No. 4. 68-76 b.

[3] Sahanova G.B. Prodovol'stvennaja bezopasnost' Kazahstana. Vestnik universiteta Turan. 2019 g., №1, str.47-53.

[4] V.N. Seitova, A.N. Isahmetova, A.B. Makhatova, R.Giese The status and the ways of rational use of production capacity of agricultural processing enterprises in the turkestan region // *N e w s of the national academy of sciences of the republic of Kazakhstan series of social and human sciences* ISSN 2224-5294, Volume 6, Number 328 (2019), 5-10. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.201>

[5] T. A. Mukasheva, Social infrastructure of rural settlements in Kazakhstan [text] / Nukesheva T. A., D. Zhenshan, R. S. Musina // problems of the agricultural market. 2019. No. 4. 177-185 b.

[6] Klimova N.V. (2013) Osobennosti regulirujushhego vozdejstviya na agrobiznes v zarubezhnyh stranah [Elektronnyj resurs] // Politematicheskij setevoj jelektronnyj zhurnal Kubanskogo agrarnogo universiteta. 2013. № 90. URL: <http://ej.kubagro.ru/2013/06/pdf/45.pdf> (data obrashhenija: 16.08.2018).

[7] Food market of Kazakhstan: a Guide for entrepreneurs, teachers, students / O. yeltsova, G. Myakenkaya, Yu. Sinyavsky, etc.; edited by O. Yeltsova. Almaty: Institute of economical. research 2016. 292 C.

[8] Koptaeva G.P., Shinet G.G., Agabekova G.N. Agricultural economy: development of crop production and its competitiveness // *N e w s of thenational academy of sciences of the republic of Kazakhstan series of social and human sciences* ISSN 2224-5294. 170 Volume 5, Number 327 (2019), 91–102. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294>.

[9] A.Zh. Nukesheva, Social'naja infrastruktura sel'skih territorij: sostojanie i problemy [Tekst] / A.Zh. Nukesheva, Sh.I. Kosymbaeva, S.R. Abdieva // Problemy agrorynka. 2019. №1. S. 34-42.

[10] Korbut A.V. food security of the Russian population: state, trends, problems // *Analytical Bulletin of the Federation Council of the Russian Federation*. 2012. No. 26. Pp. 4-16.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.87>

Volume 3, Number 331 (2020), 225 – 232

UDC 323:353

IRSTI 06.73

A.T. Kokenova ¹, **A.A. Turlybekova** ²,
A.B. Mukhamedkhanova ², **A.B. Orazbayeva** ², **A.U. Satybaldina** ²

¹ International Humanitarian and Technical University, city of Shymkent, Republic of Kazakhstan;

² Regional social innovation university, city of Shymkent, Republic of Kazakhstan.

E-mail: akmira777@mail.ru

MODERN PROBLEMS AND CONTRADICTIONS OF REGIONAL ECONOMIC POLICY

Abstract. The implementation of social policy is carried out through the formation of a system of social values and social standards that are generally significant for the majority of the population. It should be based on the solidarity of society, reducing the level of destitution of the population, overcoming the selfishness of its individual strata. It is based on observance of the criteria of social security: the decrease of population, life expectancy, health, infant mortality, the extent of polarization of income, proportion unemployed, etc. The system is based on social guarantees of the state, which ensure minimum living standards for all members of society under any conditions. The implementation of the strategy for social development of territories involves the development and implementation of operational and strategic management of the social sphere, which includes a set of technologies for tracking and diagnosing the social situation, as well as regulations for responding to them by management bodies at various levels. The implementation of regional social policy is reduced to the most complete consideration of the social needs of a specific territory and their most clear expression in specific management actions.

The problem of balanced regional socio-economic development remains extremely urgent, as its solution will undoubtedly contribute to economic growth and improve the quality of life of the population.

The search for an optimal model of regional policy, both in Kazakhstan and in foreign countries, was carried out under the influence of regional economic theories with a shift from a resource-distributing model to an innovative and stimulating one.

The article is devoted to one of the actual problems of modern science – regional policy. The purpose of this article is to confirm the connection between regional development within the country and world geopolitics with the modern period of history. The authors analyze the interpretation of the term "region" in modern political science, sociology, and Economics and emphasize the need to apply regional development theories to the world situation, consider a number of theories that started the development of the concepts of growth poles, and analyze regional concepts in various States. At present, new poles of power have appeared in world geopolitics. At the same time, each state carefully studies its foreign and domestic policy actions. Political scientists, sociologists, and economists have come to the conclusion that it is impossible to take a stable position in the world without clear and definite concepts of internal development.

Keywords: regional management, regional economy, development, efficiency, foreign experience, modernization.

Introduction. The macro and meso-level economic systems are effective to the extent that they are able to achieve the basic goals of society: a high level and quality of life, harmonization of social relations, and stable dynamics of economic development. In the light of the formation of a new model of Kazakhstani governance, regionalization should occur gradually, which means a transition to a new level of complexity of social relations, due to changes in the rules and norms of social and political life. The objective prerequisites for the regionalization of socio-economic development are largely related to the formation of developed regional self-awareness, growing independence and the accumulation of experience in rational arrangement of territories.

At the same time, as a result of market transformation, the economic structure was stratified at the macro level, which negatively affected the formation of a subsystem of intersectoral complexes at the mesoscale and entailed an increase, firstly, fragmented management of the regional socio-economic system, and secondly, the level of entropy of the components its elements, including public administration [1, 2].

The economy of the region must be consciously shaped, it should be the result of the implementation of the strategy, within the framework of which it is necessary to coordinate and harmonize the goals in the areas of market transformations, crisis management, structural and technological restructuring, effective specialization, and equal inclusion in the global economy.

Features of the regional allocation of resources require adequate institutional and organizational design of a resonant regional economic policy as a necessary form of rational reflection of the objective needs of the sustainable development of the territorial economic complex on the basis of intensive realization of its competitive advantages, profiling of the production and technological potential taking into account the natural, economic and social specifics.

The main task of managing the region in modern conditions is to determine imperatives and medium- and long-term priorities, to carefully study complex programs and systemic measures for their implementation. This, in turn, requires the promotion of principles and the application of substantiation methods and the conscious formation of an adequate mechanism for implementing the adopted strategy.

An effective mechanism for implementing state regional policy should be aimed at achieving a two – fold goal – ensuring the effective use of public and private resources in space and the harmonious implementation of non-economic goals of social development (social, military-political, geostrategic, environmental) [3, 4, 5]. In the functional aspect, regional economic policy should be aimed at forming an optimal mechanism for using the resource potential of the territory, its multiplication.

However, the actual formation of a regional economic policy Institute for providing efficient functioning of the territory, took a protracted problematic, largely due to, firstly, the underestimation of its role in the organizational design of a qualitatively new economic growth strategies and programs, secondly, the difficulty of leveling the inevitable differences of exogenous and endogenous imbalances and contradictions.

It should be recognized that the actions of the state on the formation of regional economic policy have not yet taken a systemic nature, and the practice of unification of management goals and means in relation to subjects of different levels, adherence to the traditions of rigid centralism have led to a prolonged state of incompleteness and inconsistency of the regulatory framework for regulating the economic and social life of territories.

This gives special relevance and practical significance to the complex study of problems related to the strategic justification and instrumental support of effective regional economic policy, as a special phenomenon in the system of values and institutions of modern civilization.

Methods. The initial theoretical and methodological basis of the study was the scientific and practical developments of Kazakh and foreign researchers in the field of territorial socio-economic systems management, a comprehensive study of which allowed to develop the fundamental context of institutional, organizational and instrumental support of regional economic policy.

Mainpart. The term «regional science» was coined by Walter Izard. The American economist believed that the concept of «regional science» is much broader than regional Economics, its study should include areas, regions, locations and their systems. Izard noted the great connection between regional science and applied geography.

However, the lack of a clear definition of the subject of this science is the reason for the diversity of directions and concepts of modern regional research around the world.

There are a number of concepts within regional studies with different objectives and levels of research: city; region; country; group of countries; country-region; system of regions. Each concept can have one level of research, but be guided by different tasks.

For example, «location» or «accommodation» direction (authors: I. Tunet; A. Weber; V. Launhardt; A. Predel; A. Lesh, S. Dennison; R. grotz; T. Hagerstrand; T. Pallander; H. Hotelling; R. Vernom; M. Storper; R. Walker) and «infrastructure concept» (authors: P. Rosenstein-Rosan; R. Nurkse; A. Hirsimag; P. Samuelson, E. Haxen; W. Rostow; A. youngson) have the same level of research, but their tasks are colonially different from each other [6,7,8,9,10].

The task of the «location direction» is to determine the most favorable location for the enterprise, and the main task of the “concept of infrastructures” is to determine the necessary level of infrastructure development.

When studying issues related to regions, regional development, and regional politics, it is necessary to clearly and precisely define the boundaries of the research area, separating the social, political, geographical aspects of the consideration.

Today, the problems of regions and regional development have occupied an important position in modern science. Aspects of the implementation of regional policy have gained relevance, began to be examined from different sides of the study, and made their definite contribution to the political and geopolitical development of the world.

The theory of economic development and the formation of regional poles (N.N. Kolosovsky), the theory of growth poles (F. Perroux, J. Bodville), the theory of the formation of territorial agro-industrial complexes in the regions (M. Banjan), the theory of diffusion of innovation (T. Heggerstaand) – all this has acquired a new meaning, given the changing trends of time.

A number of theories on the topic of regional development have received a new interpretation and have found their application in shaping the internal policies of states to improve the economic condition of regions [11]. The problem of regions has become a discussed and important topic in connection with the need for integrated development of the state. Until the 21st century, many states developed only the capital and its adjacent territories (center), while regions (periphery) lagged behind in development by several levels.

In modern society, this situation is unacceptable for a state that is competitive on the world stage. From the point of view of geopolitics and the formation of macro-regions, the new era also dictated its conditions. A new picture of the global forces of influence has developed. Significance has acquired not only military power, but also economic, geographical. That is why the theme of the «region» both within the country and on the world stage has become popular and discussed for modern science.

In recent years, the theory of regional development and the concept of growth poles have gained particular popularity as part of the domestic policy of states. Further, A.D. Sapozhnikov in his work «Bourgeois regional theory and state-monopoly regulation of the distribution of productive forces» emphasizes: «The region is a means of selecting and studying spatial combinations of complex complexes of phenomena encountered on the globe». Any site or part of the earth's surface can be considered a region if they are homogeneous in terms of the conditions of this spatial combination. In this interpretation, the region is not an object neither independently existing nor data from nature.

This is an intellectual concept created by thinking, using certain signs characteristic of a given territory, and discarding all those signs that are considered to be irrelevant to the analyzed issue [12].

It should be borne in mind that the homogeneity of the region is determined on the basis of indicators selected to distinguish from the whole mass of those terrestrial phenomena that are necessary to characterize or illuminate this combination of them within the allocated geographical unit.

Regional policy – a set of methods and tools for regional development, regions, local communities. The regionalization process is managed and regulated by the center. In the system of our state, all regions are part of a single whole, fulfilling common goals and objectives. Federal programs are designed to maintain and develop the economy, politics, culture of the country by strengthening the strength of the regions. Regional policy is a key part of the country's domestic policy.

For the successful development of regions in the modern world, one cannot consider the problem from only one side. Solutions require tasks of various fields and levels of complexity, in connection with this there is a need for a comprehensive solution to all problems of regional development. The main ones are: the ratio between the rates of regional development, the equalization of development levels of individual regions, the inconsistency in the location of industries and the population, the creation of new efficient production complexes, the solution of regional development issues at the expense of our own internal resources and reserves.

The problem has become multilateral, popular and has taken a more important position than before [13, 14]. The tasks of regional development of various fields and levels of complexity require a comprehensive solution, scientific development and development of new methods of analysis, integrated use of existing technologies.

Increasingly, scientists and developers began to use the matrix of «input-output» V. Leontiev. It helps in compiling various kinds of regional balances and accounts, which can reflect a variety of indicators. This method has several advantages and disadvantages. One of the main disadvantages of the matrix is the closedness of the system, which is determined by the closedness of the area. In this regard, attempts to improve the method are constantly being made.

World experience shows us the successful use of all these concepts and their application in their regional policy. The regional policy of the countries of Western Europe took as its basis the «Theory of Poles of Growth», whose main goal is the activation and development of economic activity in backward regions.

It is understood that the development of the periphery will lead to the development of the state as a whole. Later, the concept expanded to include the development of integrated centers.

In the context of the enlargement of the European Union at the expense of countries with different levels of development, it was necessary to improve regional policy, its tasks, directions and goals. Regions with a low level of per capita production (compared with Western Europe) needed the need for economic development, which became the goal of regional policy.

S. Illers believes that the regional policy of Western Europe should meet the requirements and signs of a post-industrial society [16, 17]. The level of production, training, production techniques, high technology, the development of transport networks, rules for the protection of labor and the environment – all this should meet the new requirements of the development of society. All theories of regional policy are aimed at regulating the level of economic development of the regions.

For this, it is simply necessary to identify the reasons on the basis of which differences between regions appeared in terms of economic growth rates. Two main approaches have been developed for constructing theories of regional growth. The first is based on an analysis of the work of individual firms and enterprises, because it is the activities of regional firms that determine the development of the region. The second is the application for the regions of economic growth models developed for the country as a whole (development economics). Different countries give priority to different regional theories.

Germany pays special attention to location theories (JG von Thünen, V. Patsichardt, A. Weber, A. Predel, A. Lösch, R. Groz and others), the study of the problems of growth regions (H. Sieberg) and the regulation of territorial development (V. Kristler and A. Loesch). In Sweden, in the first half of the 20th century, as part of the Stockholm school of economic thought, the most popular were the works of T. Pallender, G. Myrdal, T. Hagerstrand, who made a significant contribution to the development of theories of location and regulation of territorial development.

The French have always paid more attention to social issues in regional theories; they have contributed to the development of areas related to the urban concept of «growth poles» and «development axes» (Perroux, J. Budville, P. Potier). The British school used all the directions of regional theory (D. Spey, H. Rigaardson, S. Denison, E. Robinson, T. Cameron), as well as the American school (H. Hotellin, R. Vernon, M. Storper, R. Walker, E. Hoover).

All theories of regional growth prevailing in the West were based on the patriotic activities of the state, in connection with this they considered as an object of study (region) an administrative-territorial unit of a different hierarchical level. Among all theories of regional growth, two groups can be distinguished: neoclassical theories that are based on the production function, and cumulative growth theories, which are a synthesis of neoclassical, institutional, and economic-geographical ideas. In addition to these theories, there are other theories of regional growth.

However, H. Richardson in his work «Theory of Regional Growth» believes that they are unlikely to be complete and meet all the requirements of regional development. The government of each state pursues a regional policy at its discretion. State concepts, decrees, programs are created to reduce the gap between the level of development of regions.

Many countries of the former USSR have already created a number of programs and began their implementation.

The Republic of Kazakhstan has created the «Strategic Course of the Country», which includes three programs:

1. «Strategy Kazakhstan – 2050».
2. «The concept of Kazakhstan becoming one of the 30 developed countries of the world» (Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated 13.14.2014).

3. «The forecast scheme of the spatial development of the country until 2020» (Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated 06/21/2011).

A number of programs have been created and developed for the successful implementation of strategies. Successful implementation of regional policies within the country entails an increase in the image of the state at the international level.

World globalization requires the world to develop regionally, not only within the state, but also on the world stage. Real geographical boundaries have acquired new meanings and limitations; the world has become multidimensional. International regions, as well as state ones, concentrate their economic and political potential, and on this basis a regional center and adjacent territories appear.

Regionalization is often considered one of the tools of globalization. The term «globalization» appears in the 1980s. at Harvard Business School and is associated with the global activities of transnational corporations (TNCs). The economic basis for the birth of the term «globalization» is not accidental. The formation of a global community, indeed, begins with dynamic changes in the economic sphere [18]. Activity in this area is so superior to all others that often globalization is identified with the formation of the global economy. This approach is especially characteristic of economists [19].

Thus, the economist V. Obolensky, although he admits that the phenomenon of globalization goes beyond a purely economic framework and affects all spheres of public life, nevertheless notes that the rate of growth in the international exchange of goods, services, capital, outstripping the dynamics of production, is a quantitative indicator of globalization. and a qualitative indicator is the strengthening of the interconnectedness and interdependence between national economies.

As mentioned earlier, the modern era is informational or postindustrial, in connection with its novelty, it requires the search for new approaches in regional development.

The process of world globalization arose during the crisis of industrialism. The modern world has lost the old standards of the political economic division of the world into capitalist, socialist and developing countries.

The bipolar system has gained new twists and new entrants, becoming monopolar. The political axes North – South, West – East began their development and movement. World economic crises have shifted the center of production from the North Atlantic to the Asia-Pacific region. The USA has partially lost its economic attractiveness and world leadership.

The information age has allowed many regions of the world to overcome geographical barriers and limitations. Four types of macro-regionalism are conventionally distinguished: Atlantic (Western), European, American, and Eastern. There is no universal model of regionalism.

According to V. Dergachev, a Russian geopolitician, geographer and economist, the important role in the science of «Geopolitics» belongs to the genomic communication poles of passionarity – «the largest energy-saturated localizations at the borders of the multidimensional space of the Earth, creating zones (fields) of high energy-saturated voltage with a productive or destructive force of communication».

Traditional geopolitics distinguishes the poles of military-political power, the new geopolitics (geoeconomics) – economic and technological, and the latest geopolitics - "poles of the strength of the spirit, the boundaries of which pass through the souls of people and cannot be extrapolated to the geographical space".

In the period of different eras and civilizations, the poles of power concentrated in different places, based on different criteria. At the end of the 20th century, the «bipolar system» of the world was replaced by a «multipolar» one, three world poles of economic and technological development were formed: North American (NAFTA), West European (EU), Asia-Pacific (APR) [4].

An example of American macro-regionalism is NAFTA – the economic community of North America, the North American Free Trade Association. It was created after the collapse of the Soviet Union in connection with the transformation of geopolitics in Eurasia. In 1988, the United States and Canada signed a free trade agreement. In 1992, the USA, Canada, Mexico signed an agreement on the North American Free Trade Association.

The main task set by NAFTA is the creation of a single market for goods, services, capital and labor. Each country of the agreement has its own specific benefit. The United States will increase job growth due to increased exports, Mexico receives from the United States the creation of new industries, which may

entail the country's economic growth due to investments from other countries. Canada hopes to benefit from close cooperation with the United States, to master the production of high-tech products.

For the US, NAFTA is creating a path for entry into Latin American countries. The long-term geopolitical goal is to create a single continental market in the New World on a partnership basis.

The EU is an international organization that has created a trade, customs, economic and monetary union, uniting the countries of Europe. The most effective grouping of countries pursuing not only economic, but also political goals within the borders of Western European territory.

All processes of European integration are based on four principles: freedom of movement of goods, services, capital and labor. It should be noted that 2016 was a crisis year for the EU due to the migration crisis.

The regional policy of European countries was based on tolerance for refugees from countries in which real hostilities take place. The border areas of Europe opened their doors and agreed to help, accepting all those in need. German Vice-Chancellor advocated the arrival of refugees and a policy of tolerance in Germany.

None of the EU members expected such a huge flow of visitors. Over time, in the EU regions bordering «problem countries», the situation got out of control, the authorities tried to revise the regional policy for these areas, but it was too late to take any drastic measures.

The EU has lost its global appeal and has lost several positions in the list of world leaders. In turn, the Asia-Pacific region is an emerging global pole of economic power.

This includes most of the countries in the world that developed most dynamically before the global financial crisis of the late 90s. This includes Japan, Hong Kong, South Korea, China, Australia, Taiwan, Singapore, New Zealand. The share of APR in the total GNP increased from 4 % in 1950 to 25 % in 1995.

A number of organizations created in the Asia-Pacific region serve as the core of integration. These are ASEAN, AFTO, APEC, SCO.

Regional policy has become an important and popular topic of the 21st century.

Results and discussion. New poles of power have appeared in world geopolitics, the picture of the world has changed and adopted new boundaries. After this study, the connection between regional development within the country and world geopolitics in modern history is clear.

Theories of regional development make a significant contribution to the situation of world geopolitics.

The result of this work is a clear demonstration of the obvious connection between the rules, requirements of modern time and geopolitics, as well as a direct link between world-class geopolitics and regional politics within the state. All countries take measures to develop regional policies for various reasons. Some pursue economic goals, others – political, others – social. Often, a set of methods for achieving all of the above goals becomes popular.

Thus, the Republic of Kazakhstan, pursuing an active regional policy, after leaving the USSR, was able to take a strong position in the world, competing with other more developed countries, and became a part of many international organizations, such as the UN, IAEA, UNESCO, ADB and others. In turn, the EU, due to the wrong regional policy, has lost its global leadership and attractiveness, and has acquired a global migration crisis.

The current leaders of the EU countries that made this decision have lost their credibility and a large number of voters. The world political situation of the 21st century has changed significantly since the establishment of «regional science». Geopolitics has acquired new dimensions and significance. The modern era of globalization is based on global development. It became impossible to develop a country and create a political image for it without a proper internal structure.

Countries with regional conflicts, as well as countries with a developed center and weak periphery, occupy the last steps in the ladder of world leaders. Scientists and researchers of various fields of study give particular preference to the problems of regional development.

Making a general conclusion, we can say that now, in our period of modern history, the terms «region», «regional policy» are acquiring a new world meaning, are strengthening their position of importance for science and creating a «new field» for research and development.

**А.Т. Кокенова¹, А.А. Турлыбекова²,
А.Б. Мухамедханова², А.Б. Оразбаева², А.У. Сатыбалдина²**

¹ Халықаралық гуманитарлық-техникалық университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы;

² Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университеті, Шымкент қаласы, Қазақстан Республикасы

АЙМАҚТЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ САЯСАТТЫҢ ҚАЗІРГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ҚАЙШЫЛЫҚТАРЫ

Аннотация. Әлеуметтік саясатты іске асыру халықтың көпшілігі үшін жалпыға ортақ әлеуметтік құндылықтар мен әлеуметтік стандарттар жүйесін қалыптастыру арқылы жүзеге асырылады. Ол қоғамның ынтымағына, халықтың жекелеген қабаттарының өзіншілдігін жеңуге, халықтың бөліну деңгейін төмендетуге негізделуі керек. Ол қоғамның әлеуметтік қауіпсіздігі критерийлерін сақтауға құрылады: халықтың табиғи кемуі, өмір сүру ұзақтығы, халықтың денсаулығы, балалар өлімі, кірістерді поляризациялау ауқымы, жұмыссыздар үлесі және т.б. Жүйе кез келген жағдайда қоғамның барлық мүшелеріне ең төменгі өмірлік стандарттарды қамтамасыз ететін мемлекеттің әлеуметтік кепілдіктеріне негізделеді. Аумақтарды әлеуметтік дамыту стратегиясын іске асыру әлеуметтік ахуалды қадағалау мен диагностикалаудың технологиялар кешенін, сондай-ақ әртүрлі деңгейдегі басқару органдарының оларға ден қою регламентін қамтитын әлеуметтік саланы жедел және стратегиялық басқару тәжірибесін әзірлеуді және енгізуді көздейді. Өңірлік әлеуметтік саясатты жүргізу нақты аумақтың қоғамдық қажеттіліктерін барынша толық есепке алуға және оларды нақты басқару іс-әрекеттерінде айқын көрсетуге негізделеді.

Теңгерімді өңірлік әлеуметтік-экономикалық даму мәселесі өте өзекті болып отыр, өйткені оның шешімі экономикалық өсуге және халықтың өмір сүру сапасын арттыруға ықпал ететін болады.

Қазақстанда да, шетелдерде де өңірлік саясаттың оңтайлы моделін іздеу ресурстық тарату моделінен инновациялық-ынталандырушы модельге ауысып, өңірлік экономика теорияларының ықпалымен жүзеге асырылды.

Мақала қазіргі ғылымның өзекті мәселелерінің бірі – аймақтық саясатқа арналған. Бұл мақаланың мақсаты – ел ішіндегі аймақтық даму мен әлемдік геосаясаттың қазіргі заман дәуірімен байланысын растау. Авторлар қазіргі саясаттану, әлеуметтану, экономикадағы «регион» терминінің түсіндірмесін талдайды және әлемдік жағдай үшін Өңірлік даму теорияларын қолдану қажеттілігі атап көрсетіледі, өсу полюстерінің тұжырымдамаларының дамуы басталған бірқатар теорияларды қарастырады, әртүрлі мемлекеттердегі өңірлік тұжырымдамаларға талдау жүргізіледі. Қазіргі уақытта әлемдік геосаясатта жаңа күш полюсі пайда болды. Бұл ретте әрбір мемлекет өзінің сыртқы және ішкі саясатының іс-қимылдарын мұқият пысықтайды. Саясаттанушылар, әлеуметтанушылар, экономистер ішкі дамудың айқын және белгілі бір тұжырымдамалары болмаса, әлемде тұрақты позицияны алу мүмкін емес деген қорытындыға келді.

Түйін сөздер: өңірлік басқару, өңірлік экономика, даму, тиімділік, шетелдік тәжірибе, жаңғырту.

**А.Т. Кокенова¹, А.А. Турлыбекова²,
А.Б. Мухамедханова², А.Б. Оразбаева², А.У. Сатыбалдина²**

¹ Международный гуманитарно-технический университет, город Шымкент, Республика Казахстан;

² Региональный социально-инновационный университет, город Шымкент, Республика Казахстан

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПРОТИВОРЕЧИЯ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ

Аннотация. Реализация социальной политики осуществляется через формирование системы общезначимых для большинства населения социальных ценностей и социальных стандартов. Основу ее должны составлять солидарность общества, сокращение уровня обездоленности населения, преодоление эгоизма отдельных его слоев. Она строится на соблюдении критериев социальной безопасности общества: масштабов естественной убыли населения, продолжительности жизни, здоровья населения, детской смертности, масштабов поляризации доходов, доли безработных и т. п. Система базируется на социальных гарантиях государства, обеспечивающих при любых условиях минимальные жизненные стандарты всем членам общества. Реализация стратегии социального развития территорий предполагает разработку и внедрение в практику оперативного и стратегического управления социальной сферой, включающих в себя комплекс технологий отслеживания и диагностики социальной ситуации, а также регламент реагирования на них органов управления различного уровня. Проведение региональной социальной политики сводится к наиболее полному учету общественных потребностей конкретной территории и наиболее четкому их выражению в конкретных управленческих действиях.

Проблема сбалансированного регионального социально-экономического развития остается крайне актуальной, так как ее решение, несомненно, будет способствовать экономическому росту и повышению качества жизни населения.

Поиск оптимальной модели региональной политики как в Казахстане, так и в зарубежных странах осуществлялся под воздействием теорий региональной экономики со смещением от ресурсораспределительной модели к инновационно-стимулирующей.

Статья посвящена одной из актуальных проблем современной науки – региональной политике. Целью данной статьи является подтверждение связи между региональным развитием внутри страны и мировой геополитики с современным периодом истории. Авторы анализируют трактовку термина «регион» в современной политологии, социологии, экономике и подчеркивает необходимость применения теорий регионального развития для мировой ситуации, рассматривает ряд теорий, с которых началось развитие концепций полюсов роста, проводится анализ региональных концепций в различных государствах. В настоящее время в мировой геополитике появились новые полюса силы. При этом каждое государство тщательно прорабатывает свои действия внешней и внутренней политики. Политологи, социологи, экономисты пришли к выводу, что невозможно занять устойчивую позицию в мире, не имея четких и определенных концепций внутреннего развития.

Ключевые слова: региональное управление, региональная экономика, развитие, эффективность, зарубежный опыт, модернизация.

Information about authors:

Kokenova A.T. – candidate of economic Sciences, docent, International Humanitarian and Technical University, Shymkent, Republic of Kazakhstan, aiganymk7676@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8805-5924>;

Turlybekova A.A. – candidate of social Sciences, Senior Lecturer, Regional social innovation university, city of Shymkent, Republic of Kazakhstan;

Mukhamedkhanova A.B. – master's degree in «Economics», Regional social innovation university, city of Shymkent, Republic of Kazakhstan, mukhamed_ainur@mail.ru;

Orazbayeva A.B. – master's degree in «Economics», Regional social innovation university, city of Shymkent, Republic of Kazakhstan,;

Satybaldina A.U. – master's degree in «Economics», Regional social innovation university, city of Shymkent, Republic of Kazakhstan, catybalдина606@mail.ru

REFERENCES

- [1] Granberg A.G. Osnovy regional'noj jekonomiki. M.: Izd. dom GU VShJe, 2004. 495 s.
- [2] Kolesnikov Ju.S., Darmilova Zh.D. Sovmeshhenie principov jeffektivnosti i social'noj spravedlivosti v regional'noj jekonomicheskoy politike kak imperativ upravlenija prostranstvennym razvitiem Rossii // Journal of economic regulation (Voprosy regulirovanija jekonomiki). 2014. T. 5. № 2. S. 70-81.
- [3] Mel'nikova L.V. Problemy modelirovanija jekonomicheskogo prostranstva v sovremennoj literature // Region: jekonomika i sociologija. 2013. № 2. S. 20-36.
- [4] Shvecov A.N. Sovershenstvovanie regional'noj politiki: koncepcija i praktika. M.: KRASAND, 2010. S. 70-88.
- [5] Bogdański M. Modern theories of regional development – a review of some concepts // Oeconomia Copernicana. 2012. No. 2. Rr. 25-41.
- [6] Turner R.C. The Political Economy of Gubernatorial Smokestack Chasing: Bad Policy and Bad Politics? // State Politics and Policy Quarterly. 2003. Vol. 3. No. 3. Pr. 270-293.
- [7] Aktual'nye problemy mirovoj politiki: regional'noe i mezhdunarodnoe izmerenija – 2008 / Nauchnyj red. L.N. Garusova. – M.: IL, 2015.
- [8] Aktual'nye problemy mirovoj politiki: regional'noe i mezhdunarodnoe izmerenija – 2008 [Actual problems of world politics: regional and international dimensions - 2008] / Nauchnyj red. L.N. Garusova. M.: IL, 2015. (In Russ.)
- [9] Mirovaja Politika: Mezhdunarodnye i regional'nye aspekty. Sbornik / Pod obshh. red. N.V. Kotljara. M.: Vysshaja shkola, 2016.
- [10] Kostrov A.V. Geopolitika. Irkutsk: Izdatel'stvo IGU, 2015.
- [11] M. Karimbergenova, A. Nurgaliyeva, G.Kerimbek, S. Bepalyy, L.Moldashbayeva «The development of regional export potential» // News of The national academy of sciences of the republic of Kazakhstan series of social and human sciences ISSN 2224-5294, Volume 3, Number 325 (2019), 142–149. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.105>
- [12] A.Abdimomynova, A.Temirova, S.Yussupova, G.Talapbaeva «Evaluation and trends of regional differences in Kazakhstan» // News of the national academy of sciences of the republic of Kazakhstan series of social and human sciences ISSN 2224-5294, Volume 3, Number 325 (2019), 274–283. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.122>
- [14] Dinamicheskie modeli teorii upravlenija / Ju.I. Nejmark, N.Ja. Kogan, V.P. Savel'ev. M: Nauka, 2013.
- [15] Gal'perin V. M., Grebennikov P. I., Leusskij A. I., Tarasevich L. S. Makrojekonomika : Uchebnik / Pod obshh. red. L. S. Tarasevicha. Izd. 2-e, pererab. i dop. SPb.: Izd-vo SPbGUEF. 2016. 719 s.
- [16] Inshakov O.V. O novyh metodologicheskikh podhodah v strategicheskome planirovanii razvitiija makroregionov Rossii // Jekonomika razvitiija regiona: Problemy, poiski, perspektivy: Ezhegodnik. Vyp 4. Volgograd.: Izd-vo VolGu. 2017. 462 s. S. 13-26.
- [17] Saks. D., Larren F. Makrojekonomika. Global'nyj podhod. M.: Delo. 1996. 847 s.
- [18] Stiglic Dzh., Atkinson Je. Lekcii po jekonomicheskoy teorii gosudarstvennogo sektora / Per s angl. M.: Aspekt Press. 1995.
- [19] Stiglic Dzh. Ju. Globalizacija: Trevozhnye tendencii. M.: Mysl'. 2003. 320 s.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.88>

Volume 3, Number 331 (2020), 233 – 240

UDC 338.43

IRSTI 68.75.

B.B. Shaldarov¹, Zh.Z. Oralbayeva¹, B.Sh. Syzdykov²¹ KazNU named after al-Farabi, Almaty, Republic of Kazakhstan;² International humanitarian and technical University, Shymkent, Republic of Kazakhstan.

E-mail: beybit_uko@mail.ru

**INVESTMENTS IN THE AGRO-INDUSTRIAL COMPLEX:
INTEGRATION AND DEVELOPMENT**

Abstract. The article is devoted to the analysis of problems of increasing the investment attractiveness of agriculture. The role of the state in the management of investment processes is revealed. The main factors constraining the inflow of investments and measures to increase the investment attractiveness of the agro-industrial complex are given. The article considers the principles of public-private partnership in agriculture to create optimal conditions for attracting private capital to the agro-industrial complex.

The agro-industrial complex is an economically and socially significant sector of the economy for the regions of Kazakhstan, but the industry remains unattractive for most investors. Modern investment in the agricultural sector and the growth of investment attractiveness of the agro-industrial complex are constrained by an acute shortage of financial resources, a poorly developed material and technical base, and low effective demand of the population. Investment growth is one of the main factors of economic development of agriculture and the region as a whole, improving the quality of life of the population, updating of the regional technical and technological base of fixed assets in agriculture.

Currently, the investment climate in Kazakhstan is not conducive to investment inflows. Existing assessment methods comprehensively reflect the factors that positively and negatively affect investment attraction. The article discusses some of them. Based on the analysis of statistical data, conclusions are drawn about the state of the investment climate in Kazakhstan and ways to improve it are considered.

It is worth considering the strong influence of political instability, as a factor that significantly worsens the country's potential investment attractiveness. If the state is interested in a stable and strong economy, then it should at the legislative and executive levels contribute to creating a favorable investment climate. Therefore, the issue of attracting investment in agriculture remains one of the key in the development of the economy.

Investments in agriculture have their own characteristics. They are manifested in the fact that, along with the investment of capital in objects, the results of human labor, as in other sectors of the economy, in agriculture, they are also carried out in nature objects, which, all other things being equal, makes their activities more capital intensive with a long payback period and high risks, since nature lives by its own laws, the management of which today is either impossible or expensive.

Keywords: investment attractiveness, agro-industrial complex, economy, agriculture, agricultural producers, industry investment policy.

Introduction. To date, a single approach to the interpretation of the category «investment attractiveness of the organization» is missing. This concept can be considered both from the economic side, and from the financial. The economic meaning of investment attractiveness is to interpret it as a combination of objective characteristics that allow an organization to demonstrate solvent investment demand, that is, investment attractiveness is a series of signs that allow an investor to assess the need and priority of investing in an enterprise. The financial side of the concept of «investment attractiveness» for an investor, first of all, means a set of characteristics that demonstrate the quality and effectiveness of the formation of the capital structure, the choice of sources of financing and liquidity management, solvency of the company, and risk management associated with investment activities. This approach involves the calculation of financial ratios to confirm the level of investment attractiveness of the organization.

It is important to understand that investment demand is formed under the influence of quantitative and qualitative factors and at the same time it affects the investment market. To work effectively in this market, a company must develop an investment strategy.

It is worth considering that the investment market is prone to constant change, since it is influenced by many factors, both macroeconomic and microeconomic. Therefore, the process of developing a strategy should be continuous and when developing it, it is important to understand the prospects for the development of markets and present several options. Drawing up an investment strategy is a laborious process that takes place in several stages. First, the investment market is directly studied, after which the enterprise must assess the investment attractiveness of the region in which it operates, and at the last stage, managers give a description of the internal attractiveness of the company.

Having studied the investment market in this sequence, investors will be able to choose an enterprise that will provide the desired return on investment with minimal risk. Investors also consider the degree of development of the enterprise in a modern market and its territorial location.

Each object of market relations has investment attractiveness, while forming a set of objects of the investment market. The investment impact of the industry (region, state) is reflected in the investment attractiveness of the enterprise. The set of objects of market relations forms an industry that determines the solvent demand for investment in a region or country.

It is worth considering the strong influence of political instability, as a factor that significantly worsens the country's potential investment attractiveness. If the state is interested in a stable and strong economy, then it should at the legislative and executive levels contribute to creating a favorable investment climate. Therefore, the issue of attracting investment in agriculture remains one of the key in the development of the economy.

Investments in agriculture have their own characteristics. They are manifested in the fact that, along with the investment of capital in objects, the results of human labor, as in other sectors of the economy, in agriculture, they are also carried out in nature objects, which, all other things being equal, makes their activities more capital intensive with a long payback period and high risks, since nature lives by its own laws, the management of which today is either impossible or expensive.

Methods. Methodological studies are general scientific methods of cognition - analysis and synthesis, analysis and synthesis, content - media analysis, sociography, a system and comparative historical method that allows you to determine the genesis, sequence and functioning of the stages of digitization of indicators of investment attractiveness and efficiency of the agricultural sector.

Scientific research and experimental-methodical research in the field of investment climate in the agricultural sector.

Results and discussion. The main condition for the stable functioning and development of the agro-industrial complex of Kazakhstan is the dynamic and effective development of investment activity [1, 2, 3].

Attracting funds to the agro-industrial complex is a complex multidimensional task, covering a whole range of legal, financial and economic issues aimed at creating effective mechanisms for attracting investment in the agricultural sector.

In the current conditions, for the implementation of the investment program, it is necessary to have a management system capable of attracting investment in the sector.

The relevance of the study is due to the fact that domestic agribusiness is one of the least investment-attractive complexes in the country. This factor is due to increased capital intensity and low profitability [4, 5].

Given the limited financial sources, the problems of raising funds in the agricultural sector are so significant that they require the formation and implementation of new mechanisms to attract resources [6, 7]. Preservation of the current situation will lead to the conservation of the following significant problems of the agrarian complex: difficulty in reproduction of agriculture, irrational use of agricultural land, lack of food security of the state.

In this situation, the growth of investments is one of the determining factors for ensuring the effective development of agricultural production, improving the quality of life of the rural population, modernizing the technological base and production assets [1 p. 80].

Agro-industrial investment policy is currently a priority. One of the factors for the implementation of mechanisms for raising funds in this type of activity is its investment attractiveness, that is, the creation of a set of conditions favorable to the investor. Moreover, the manufacturer himself can act as an investor. However, investment activity in the agricultural sector is limited [4 p. 23].

The agricultural market of Kazakhstan in 2018 was replenished with 2,178 new organizations.

507.6 billion tenge is planned to be allocated for the development of the agricultural sector in 2019. In 2018, 454.4 billion tenge was planned for the agro-industrial complex.

Almost one quarter of the entire territory of the country is characterized as steppe lands, half as semi-desert and desert territories, the remaining quarter of the territory is foothill. 80 % of the country's territory is characterized as agricultural land, which is more than 200 million hectares. However, of this territory only 40 % or 96 million ha are used in agricultural circulation [5]. According to official statistics.

Large fluctuations in the yield in some years are observed not only due to adverse weather conditions, but also due to the rather low technological equipment of the industry in almost all production stages, including post-harvest processes. Processes for the processing and sale of products in both local and foreign markets also require improvement. For example, in the country only 2-3 % of the total volume of produced vegetables and fruits is processed. Nevertheless, despite a rather low share of agricultural processing, Kazakhstan is one of the largest producers and exporters of certain types of products such as crops and flour. In the export of flour, the country occupies a leading position in the world market.

In 2018, 2,178 new agricultural organizations were registered in Kazakhstan [6].

Gross agricultural output in the Republic of Kazakhstan in monetary terms shows growth over the past 5 years. However, the dynamics of growth is declining.

Approximately 45 % of the country's population lives in rural areas and almost 30 % of the economically active population generates income from employment in the agricultural sector. According to the statistics committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan, out of a total of 8.5 million people, 2 million people work in the agricultural sector.

In Kazakhstan today, there are three main forms of management: agricultural enterprises, farm / peasant farms and small farms. Large farms are legal entities, while farms in the legal form are individual entrepreneurs and are not legal entities. Private household plots were excluded as a business form (not legal entities), but despite this they remain important producers of agricultural products, especially livestock products.

Of the number of economic entities in the agricultural sector, 15 % are represented by large enterprises and they process about 50 % of all agricultural land. Large farms are mainly concentrated in the northern regions of the country where rainfed farming is practiced. Grain and oilseeds are mainly cultivated in these regions. Over the past 5-7 years, livestock breeding has been actively developing in the northern regions, in particular, with the support of the state, the species composition of farm animals is being transformed.

The next largest production scale are individual entrepreneurs and farmers / peasants who cultivate about 30 % of agricultural land. Farms can be both large and medium, and small. As a rule, larger farms are more often found in the northern regions, whose land plots can be more than 5000 ha. Medium and small farms are mainly concentrated in the southern regions, where grain, fodder and technical crops, melons and vegetables, and others are cultivated on irrigated lands. In the southern regions, farm sizes can vary from 3 to 500 ha and above.

Private farms, in fact, are represented by families living in rural areas, in a private farm which on average has from 1 to 3 cows, sheep and goats, poultry, a small garden, the area of which can vary from several hundred to 0.25- 1 ha. Despite their small scale, private farms today produce up to 70 % of all livestock production in the country [7].

The agricultural sector of Kazakhstan in the first quarter of 2019 attracted \$ 136 million of investments, which is 25 % more than the same period last year, the press service of the Ministry of Agriculture reported [8].

Over the past five years, the agricultural sector has attracted \$ 4.4 billion of investments, and for the first quarter of this year, \$ 136 million of investments has been attracted, which is 25 % more than the same period last year.

Over three months, the export of agricultural products increased by 47 %, including the export of processed products increased by 26 %. According to the report, multinational companies (Cedar Meats, Agriprotein technologies, Phoenix Global DMCC, Green Island), the World Bank and the Ministry of Agriculture of Kazakhstan discussed food security issues of the new Silk Road at the round table as part of the Kazakhstan Global Investment Roundtable.

Currently, work is underway to increase export opportunities. Thus, barriers to deliveries of live sheep, frozen and chilled mutton to Iran were lifted (last year 4763 heads (129.5 tons) of live sheep and mutton – 509.8 tons were exported to Iran for the first time.

The requirements for the import of beef from Kazakhstan have been agreed upon, the export of chicken eggs has already been allowed. Restrictions on the supply of cattle and small cattle to Saudi Arabia and the United Arab Emirates have been lifted. In addition, barriers to the supply of meat and meat products, chicken eggs to the United Arab Emirates were lifted.

Already, the Chinese market is open for the following agricultural products imported from Kazakhstan: frozen beef and lamb, fish, honey, live horses, as well as wheat, bran, soybeans, alfalfa, rapeseed meal, flour, vegetable oil.

In 2018, agricultural exports to China increased by 34.3 % (from \$ 134.5 million to \$ 180.6 million), the report says. 167 Kazakhstani enterprises are included in the registers of foreign countries that have the right to export agricultural products [9].

For example, 150 enterprises received the right to export to China for various types of agricultural products, 17 fish processing enterprises have permission to export fish products to the European Union.

Kazakhstan has a high export potential. This is primarily meat products, including beef and lamb. In order to maintain the level of competitiveness achieved by Kazakhstan and its further increase, approaches to state regulation of the agricultural sector have been revised with emphasis on protecting the domestic market, expanding external sales markets, developing trade and logistics infrastructure, as well as increasing the availability of financing for agricultural entities.

Today, Kazakhstan intends to attract US investment in the construction of a powerful agricultural machinery assembly plant in the republic. This fully meets the aspirations of our side, since, according to the state program on meat farming, calculated before 2027, up to 80 thousand small farms engaged in the cultivation of beef cattle should appear in the republic. It is clear that many of them will need new agricultural equipment acquired through flexible credit instruments. And Kazakhstan is already working on it. Более того, производительность труда в сельском хозяйстве необходимо увеличивать в 2,5 раза.

And this can be done by attracting investors in agricultural machinery or in subsidizing the purchase of new agricultural equipment, including foreign.

However, if you build an assembly plant in the Republic of Kazakhstan with a certain level of local localization, then the sale of products manufactured on it will become even more profitable.

So, currently in our market there is a 25 percent subsidy to farmers who purchase new equipment - be it domestic co-assembly or imported from near or far abroad. If you open an assembly plant, the region in which it will be delivered will subsidize the manufactured equipment by another 10%. Plus, production will be exempt from VAT – 12 % and customs duty – 5 %.

Thus, it can be extremely profitable for domestic farmers to purchase machinery and equipment from a joint Kazakh-American enterprise with a total discount of 52 % [10]. In addition, this is fully consistent with another task: to annually increase the renewal of the agricultural machinery fleet by at least 6-10 %.

Kazakhstan has ambitions in the field of livestock and irrigated agriculture, which can be realized through joint efforts.

Together with the University of Michigan, our pastures are being assessed. Separately, Kazakhstan is moving in the direction of increasing irrigated land, which could serve as a good help for growing feed for our cattle. So, in the next few years, the country intends to restore 600 thousand hectares of irrigated land. And in 10 years we are going to put into circulation another 1.5 million hectares of land for irrigation.

There are plans for the joint development of agricultural science with American partners. With US universities, Kazakhstan plans to introduce student exchange programs. In addition, our country will try to transfer the principles and system of American agricultural science to the Kazakhstan platform.

As the head of the Kazakhstan Ministry of Agriculture noted, American investment in pork production in our country should help export this meat to China, where we will sell pork along with beef, lamb and live horses.

Livestock breeding is now the main trend for Kazakhstan, and it should become a strategic vector for the country's development in the agricultural sector. Growing fodder crops and converting them into meat, producing and exporting meat will give you much more than growing and selling wheat.

According to Jürgen Wegle, Kazakhstan now has a unique chance to stake a place on the domestic market of China with its pure beef and pork. And the World Bank will do its utmost to advance this project.

A strategic analysis was carried out for the next 30 years, where the analysis shows that China will import more and more feed crops - corn, soy, sorghum, etc., and import more beef and pork. They need fodder crops to try their own development of the livestock cluster, and you, Kazakhstan, could provide them with these products. In turn, they need clean beef, because the Chinese do not trust their producers too much, and they are ready to pay a large price for imported meat if they hear that it is produced on clean and not polluted pastures.

It is the same with the supply of pork: now in China, the African swine fever is raging - a terrible disease from which there is no vaccine and salvation. Therefore, infected animals die.

In China, three outbreaks of the disease have been reported. So the Chinese will increasingly enter the world market and look for suppliers of healthy clean pork. Therefore, in its scenario of long-term economic development, the World Bank assigns Kazakhstan the role of one of the key producers of «green» pure beef and pork in the next few decades.

Kazakhstan will be able to become a regular supplier to the Chinese market. And now I'm ready to assist in this: for example, Kazakhstan is invited to sign the tripartite agreement «World Bank – Kazakhstan – China».

According to Jürgen Wegle, such a tripartite agreement has already proven itself in the food belt «World Bank – African continent – China».

Also, negotiations are underway with the European Investment Bank on raising funds in the amount of 100 million euros for a period of up to 10 years in order to finance the following projects: to adapt to climate change and mitigate its effects in the agricultural sector of the Republic of Kazakhstan; to promote the development of rural micro, small and medium enterprises and the implementation of small and medium projects by private enterprises.

One of the types of attracting direct investment in the agricultural sector is direct investment funds. So, a joint Kazakh-Hungarian direct investment fund with an initial capitalization of \$ 40 million and a planned increase in the capitalization of the fund to \$ 150 million by attracting additional investors became a pilot.

The fund aims to develop existing agricultural projects that are currently experiencing a shortage of resources, as well as financing new ones, in the areas of livestock, poultry, horticulture, fish farming, dairy production, grain and oilseeds and the assembly of agricultural machinery.

According to the holding, the current legislative base of the agricultural sector complies with the requirements of the global market economy and is primarily aimed at protecting and supporting entrepreneurship. This is confirmed by Doing Business ratings (Kazakhstan ranks 35th out of 190 countries in terms of «Ease of Doing Business» and 42nd out of 180 countries in terms of «Index of Economic Freedom»).

Summary and Conclusion. The most important tasks of the investment attractiveness of the socio-economic policy of the state in the agricultural sector are:

- creating the necessary conditions for effective employment and providing enterprises with labor;
- the identification of factors constraining the development of investment attractiveness of the agro-industrial complex, and the identification of priority areas for their improvement;
- determination of the main directions of increasing investment attractiveness and attracting additional investments in the agricultural sector of the region;
- development of a methodology for assessing the investment attractiveness of the agricultural sector in the region;

- development of practical recommendations to increase the investment attractiveness of the agro-industrial complex, ensuring the influx of additional investments into the industry;

- the main criteria for the investment attractiveness of the agro-industrial complex should be the financial and economic indicators of agricultural enterprises and the income level of rural residents.

To solve the problems of increasing investment attractiveness and social development of the village, the following measures are necessary:

- increasing the investment attractiveness of rural areas through the development of agricultural services, industrial and social infrastructure, support for road and water construction, transport, communications, trade, stimulating the development of a services market in rural areas;

- reprofiling of enterprises whose products do not find markets for the production of goods in demand;

- maximum use of local labor resources when creating new jobs;

- a market economy dictates the need for fundamental changes in approaches to staffing the agricultural sector.

Transformations in the agro-industrial complex should begin with the training of personnel who are well aware of the laws of the market, skillfully oriented in the prevailing situation, able to switch to modern technologies with entrepreneurial skills:

- one of the determining conditions for achieving the milestones is the restoration and improvement of economic work in the countryside; reforming agricultural enterprises, bringing their legal forms in line with the Civil Code of the Republic of Kazakhstan;

- it is necessary to change the direction of state support for agriculture and provide it to enterprises, farms, private farmsteads that provide the highest return on investment;

- improvement of financial and credit relations in the agro-industrial complex should take place at prices dictated by supply and demand, that is, the market. The main objective in the field of investment risk insurance is the formation and development of its effective system in agriculture, including, but not limited to, mandatory reinsurance of part of investment risks; the introduction of separate accounting for insurance operations provided by state support.

Other types of insurance for agricultural producers are carried out in accordance with applicable law. Any manager will find a lot of reasons for attracting investments and as many ways of investing funds: as a rule, this is the implementation of various production projects of the enterprise, which may include projects for the development of new products, improving old ones, accelerating the promotion of enterprise products, expanding production in connection with the release to new markets, the introduction of more advanced technologies to reduce costs, the modernization of old equipment and the acquisition of new, etc.

Despite the variety of goals for which investment funds can be attracted, nevertheless, the main characteristic of investments remains to increase the financial efficiency of the enterprise, i.e. The result of any method of investing funds of your choice with competent management should be an increase in the financial efficiency of the enterprise.

Obviously, investments in the agricultural sector have their own characteristics, which are manifested, first of all, in that, along with the investment of capital in objects - the results of human labor, on a par with other sectors of the economy, it is also carried out in objects of nature, which, all other things being equal makes agricultural activities more capital-intensive with a long payback period and high risks, since environmental management is either impossible or a high-cost event.

For the effective development of the agrarian sector, significant financial investments are needed in the development of equipment and technologies used in agricultural production. Investments can solve the problem of increasing the efficiency of the use of production resources in agriculture; they are the financial basis for transferring organizations of the agricultural sector to a sustainable path of economic development. The main source of investment in fixed assets of agricultural producers is their own funds and credit resources, attracted on the security of equipment, buildings, structures, structures and other property.

Б.Б. Шалдаров¹, Ж.З. Оралбаева¹, Б.Ш. Сыздықов²

¹ Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қаласы, Қазақстан;

² Халықаралық гуманитарлық-техникалық университеті, Шымкент, Қазақстан

АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНІНЕ ИНВЕСТИЦИЯЛАР: ИНТЕГРАЦИЯ ЖӘНЕ ДАМУ

Аннотация. Мақала АӨК инвестициялық тартымдылығын арттыру мәселелерін талдауға арналған. Инвестициялық үдерістерді басқарудағы мемлекеттің рөлі ашылады. Инвестициялар ағымын тежейтін негізгі факторлар және АӨК инвестициялық тартымдылығын арттыру бойынша шаралар келтірілген. Агроөнеркәсіптік кешенге жеке капиталды тартудың оңтайлы жағдайларын жасау үшін АӨК-де мемлекеттік-жеке меншік әріптестік принциптері қарастырылады.

Агроөнеркәсіптік кешен Қазақстан өңірлері үшін экономиканың экономикалық және әлеуметтік маңызы бар саласы болып табылады, алайда сала көптеген инвесторлар үшін тартымдылығы аз болып қала береді. Аграрлық секторға қазіргі заманғы инвестициялау және АӨК инвестициялық тартымдылығының өсуі қаржы ресурстарының өткір тапшылығымен, нашар дамыған материалдық-техникалық базамен, халықтың төлем қабілеті төмен сұранысымен тежеледі. Инвестициялардың өсуі АӨК және жалпы өңірдің экономикалық дамуын қамтамасыз етудің, ауыл халқының өмір сүру сапасын арттырудың, өңірлік техникалық және технологиялық базаны, АӨК негізгі қорларын жаңартудың негізгі факторларының бірі болып саналады.

Қазіргі уақытта Қазақстан инвестициялық климаты инвестициялардың құйылуына қолайлы емес. Қазіргі бағалау әдістемелері инвестицияларды тартуға оң және теріс әсер ететін факторларды жан-жақты көрсетеді. Мақалада олардың кейбіреулері қарастырылған. Статистикалық деректерді талдау негізінде Қазақстанның инвестициялық климатының жай-күйі туралы қорытындылар жасалды және оны жақсарту жолдары қаралды.

Елдің әлеуетті инвестициялық тартымдылығын айтарлықтай нашарлататын фактор ретінде саяси тұрақсыздық әсерін қарастыру қажет. Егер мемлекет тұрақты және күшті экономикаға мүдделі болса, онда ол заңнамалық және атқарушы деңгейлерде қолайлы инвестициялық ахуал жасауға ықпал етуге тиіс. Сондықтан ауыл шаруашылығына инвестиция тарту мәселесі ел экономикасын дамытудағы түйінді мәселелердің бірі болып қала береді.

Ауыл шаруашылығына инвестицияның өз ерекшеліктері бар. Олар объектілерге капитал салумен қатар, экономиканың басқа салаларындағы, ауыл шаруашылығындағы адам еңбегінің нәтижелері, табиғи объектілерге да жүзеге асырылады, бұл өзге де тең жағдайларда олардың қызметін өтелімділік мерзімі ұзақ және жоғары тәуекелдермен капитал сыйымды етеді, өйткені табиғат өзінің заңдары бойынша өмір сүреді, оларды басқару бүгінгі күні не мүмкін емес, не қымбат.

Түйін сөздер: инвестициялық тартымдылық, агроөнеркәсіптік кешен, экономика, ауыл шаруашылығы, ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер, салалық инвестициялық саясат.

Б.Б. Шалдаров¹, Ж.З. Оралбаева¹, Б.Ш. Сыздықов²

¹ КазНУ имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан;

² Международный гуманитарно-технический университет, Шымкент, Казахстан

ИНВЕСТИЦИИ В АГРОПРОМЫШЛЕННЫЙ КОМПЛЕКС: ИНТЕГРАЦИЯ И РАЗВИТИЕ

Аннотация. Статья посвящена анализу проблем повышения инвестиционной привлекательности АПК. Раскрывается роль государства в управлении инвестиционными процессами. Приведены основные факторы, сдерживающие приток инвестиций, а также и меры по повышению инвестиционной привлекательности АПК. Рассматриваются принципы государственно-частного партнёрства в АПК для создания оптимальных условий привлечения частного капитала в агропромышленный комплекс.

Агропромышленный комплекс является экономически и социально значимой отраслью экономики для регионов Казахстана, однако отрасль остается малопривлекательной для большинства инвесторов. Современное инвестирование в аграрный сектор и рост инвестиционной привлекательности АПК сдерживаются острым дефицитом финансовых ресурсов, слаборазвитой материально-технической базой, низким платежеспособным спросом населения. Рост инвестиций является одним из основных факторов обеспечения экономического развития АПК и региона в целом, повышения качества жизни населения села, обновления региональной технической и технологической базы, основных фондов в АПК.

В настоящее время инвестиционный климат Казахстана не благоприятствует притоку инвестиций. Существующие методики оценки всесторонне отражают факторы положительно и отрицательно влияющие

на привлечение инвестиций. В статье рассмотрены некоторые из них. На основе анализа статистических данных сделаны выводы о состоянии инвестиционного климата Казахстана и рассмотрены пути его улучшения.

Стоит рассматривать сильное влияние политической нестабильности как фактор, существенно ухудшающий потенциальную инвестиционную привлекательность страны. Если государство заинтересовано в стабильной и сильной экономике, то оно должно на законодательном и исполнительном уровнях способствовать созданию благоприятного инвестиционного климата. Поэтому вопрос привлечения инвестиций в сельское хозяйство остается одним из ключевых в развитии экономики страны.

Инвестиции в сельское хозяйство имеют свои особенности. Они проявляются в том, что наряду с вложением капитала в объекты, результаты человеческого труда, как и в других отраслях экономики, в сельском хозяйстве, они также осуществляются в природные объекты, что при прочих равных условиях делает их деятельность более капиталоемкой с длительным сроком окупаемости и высокими рисками, так как природа живет по своим законам, управление которыми сегодня либо невозможно, либо дорого.

Ключевые слова: инвестиционная привлекательность, агропромышленный комплекс, экономика, сельское хозяйство, сельскохозяйственные товаропроизводители, отраслевая инвестиционная политика.

Information about authors:

Shaldarov B.B., 1-year doctoral student of the specialty «State and local management» of KazNU. Al-Farabi, Almaty, Republic of Kazakhstan, beybit_uko@mail.ru;

Oralbayeva Zh.Z., Ph. D. in Economics, senior lecturer, KazNU. Al-Farabi, research Director, Almaty, Republic of Kazakhstan;

Syzdykov B.Sh., doctor of economic Sciences, Professor, Department of Business, International Humanitarian and Technical University, city of Shymkent, Republic of Kazakhstan, E-mail: beybit_uko@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5649-958X>

REFERENCES

[1] Kazbekova L., Utegenova K., Akhmetova A., Bekesheva D. ELABORATION AND ACCOMPLISHMENT OF COMPETITIVE STRATEGY FOR INDUSTRIAL ENTERPRISE // *N E W S OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES*. ISSN 2224-5294. Volume 6, Number 328 (2019), 243–249. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.238>

[2] Rekomendacii «O soglasovannyh dejstvijah gosudarstv – chleno Evrazijskogo jekonomicheskogo sojuza v oblasti razvitiya jekonomicheskogo potenciala sel'skohozjajstvennoj produkcii i prodovol'stvija». Evrazijskaja jekonomicheskaja komissija. M., 2016 g., 13 dekabnja, №30.

[3] Sahanova G.B. Prodovol'stvennaja bezopasnost' Kazahstana. Vestnik universiteta Turan. 2019 g., №1, str.47-53

[4] V.N. Seitova, A.N. Isahmetova, A.B. Makhatova, R.Giese The status and the ways of rational use of production capacity of agricultural processing enterprises in the turkestan region // *N e w s of the national academy of sciences of the republic of Kazakhstan series of social and human sciences* ISSN 2224-5294, Volume 6, Number 328 (2019), 5–10. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.201>

[5] IT v sel'skom hozjajstve i agroprome (2017) [Jelektronnyj resurs]. URL: https://www.osp.ru/netcat_files/userfiles/Akron_2017/1.3_Agro_IT_v_selskom_hozyaystve_i_agroprome_Investitsii_i_trendy_FRII.pdf (data obrashhenija: 16.08.2018)

[6] Klimova N.V. (2013) Osobennosti regulirujushhego vozdejstviya na agrobiznes v zarubezhnyh stranah [Jelektronnyj resurs]. // Politematicheskij setevoj jelektronnyj zhurnal Kubanskogo agrarnogo universiteta. 2013. № 90. URL: <http://ej.kubagro.ru/2013/06/pdf/45.pdf> (data obrashhenija: 16.08.2018)

[7] Dzhusibalieva A.K. Napravlenija realizacii agrarnoj politiki Kazahstana [Tekst] / A.K. Dzhusibalieva, N.T. Bajkadamov, B.Z. Zhumagalieva // *Problemy agrorynka*. 2019. №3. S. 34-42.

[8] Koptaeva G.P., Shinet G.G., Agabekova G.N. Agricultural economy: development of crop production and its competitiveness // *N e w s of the national academy of sciences of the republic of Kazakhstan series of social and human sciences* ISSN 2224-5294. 170 Volume 5, Number 327 (2019), 91–102. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294>.

[9] Nukesheva A.Zh. Social'naja infrastruktura sel'skih territorij: sostojanie i problemy [Tekst] / A.Zh. Nukesheva, Sh.I. Kosymbaeva, S.R. Abdieva // *Problemy agrorynka*. -2019.-№1.-S. 34-42.

[10] Kokenova A.T., Abylkasym A.B., Shalbaeva A.R., Abdurazakov N.S., Bekmanova N.M. Innovation in agriculture: digitization as a factor of new opportunities // *N e w s of the national academy of sciences of the republic of Kazakhstan series of social and human sciences* ISSN 2224-5294, Volume 6, Number 328 (2019), 226 – 236. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.236>

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.89>

Volume 3, Number 331 (2020), 241 – 247

UDC 338.43

IRSTI 68.75.

**A.E. Kokenova¹, M.A. Eskara²,
B.B. Orazova³, A.A. Turlybekova⁴, A.B. Mukhamedkhanova⁴**

¹ International humanitarian and technical University, Shymkent, Republic of Kazakhstan;

² Peoples' Friendship University named after Academician A. Kuatbekov,
city of Shymkent, Republic of Kazakhstan;

³ University of Miras, city of Shymkent, Republic of Kazakhstan;

⁴ Regional social innovation university, city of Shymkent, Republic of Kazakhstan.

Email: akmira777@mail.ru

THE DEVELOPMENT OF THE MEAT MARKET IS AN INTEGRAL PART OF THE COUNTRY'S STRATEGIC FOOD SECURITY STRUCTURE

Abstract. The meat subcomplex occupies a special place in the agro-industrial complex and in the food supply system of the population, therefore, its development should be a priority, sustainable and dynamic.

Since meat and meat products are consumer goods, the development of the meat subcomplex of the agro-industrial complex and the saturation of the food market with meat products in a wide range, high quality and at affordable prices is an urgent task for all regions, especially for those that have the greatest potential not only to meet intraregional needs, but also for interregional exchange. One of these regions is the Smolensk region, a region that was formerly developed for meat and dairy cattle, pig and poultry farming.

The transition of the country's economy to market relations has aggravated many economic problems. They are most acute in agro-industrial production. Market processes are accompanied by a number of negative phenomena - the unprecedented decline in livestock production, the reduction of livestock numbers, rising losses from death of animals, the imbalance of the relationship between the commodity sector of agriculture and processing industry, increased cost, decreased efficiency, rising prices for meat and meat products and as a consequence slow development and sustainable functioning of the food market; the unsatisfactory provision of the population with meat and meat products of domestic production; massive imports of meat products, mostly of poor quality; a threat to the country's food security.

The article discusses the situation in the Kazakh market of meat and meat products.

A statistical analysis of changes in the meat subcomplex of the country was carried out.

The main trends that determine its further development are identified. These include, first of all, the concentration of production and vertical integration in the processes of production, processing and sale of products, the decrease in the share of meat produced in households, the growth of food retail chains, changes in the structure of retail commodity resources and in the structure of the population's preferences in meat consumption. The analysis shows that the positive results of the industry's development give reason to believe that the domestic production of final meat products is close to the volume of consumption and food security criteria.

The results of the study can be used to analyze and forecast structural changes in the country's agricultural sector. The article also concludes that the further development of the industry will be determined by two trends: the growth of meat production and a decrease in the purchasing power of the population.

Keywords: export opportunities, market conditions, domestic market, foreign market, agriculture, infrastructure, competitive products, investments, dynamic development, and agro-industrial complex.

Introduction. Dynamic development of the agro-industrial complex one of the main principles of the government is export diversification and employment growth.

The first block of the agro-industrial complex investment project is designed to solve the problems of agricultural product depreciation. 3 projects are being implemented in this direction. First of all, the development of a network of greenhouses.

In accordance with consumption standards and the current situation in the country, an additional 168 hectares of greenhouses are required. In the next 3 years, it is planned to introduce 20 hectares per year in major cities, which will reduce the yield of vegetables by 40 % and significantly reduce the current market difficulties. In addition, modern technology of greenhouse production will increase productivity by 20 times compared to products produced in the open ground. Develops a network of vegetable stores. The country will have modern storage facilities worth 75 tons. When growing fruits and vegetables in the open ground, the introduction of drip irrigation in new production technologies increases productivity by 3 times and reduces water consumption for irrigation by 4 times [1].

The second block of the investment project will be devoted to the development of Kazakhstan's meat exports. Kazakhstan currently does not export meat products. And Russia a year is not from us, but from Brazil, Argentina and Mexico up to 2 million us dollars. ton of meat. Russia exported 500 thousand tons of meat, which is 2.7 billion dollars. this would be more export revenue from the grain product. Therefore, we offer three different investment projects. The first is the creation of feedlots. The second is the creation of slaughter sites in rural areas of the Akmola region. The third is the organization of modern meat processing complexes for production [2].

This is directly related to the development of animal husbandry. In the coming years, first of all, we are opening large commercial dairy farms throughout the country. Secondly, we are implementing the development of processing and production of fine wool. Kazakhstan has excellent natural conditions for the development of wool production with a thickness of 19-23 microns, which is in demand in recent years on the world market as Australia. Third, the country will create a complex of poultry farms aimed at eliminating import substitution, based on the production of poultry meat and eggs.

Methods. Methodological research is a common method of scientific knowledge-analysis and synthesis, content-media analysis of sociography, a system-comparative method that allows you to determine the Genesis, sequence and functioning of the stages of development of the meat market, the attractiveness and effectiveness of the meat market.

Research and experimental and methodological work in the field of development and effective development of the meat market.

Results and discussion. It should be noted that today, in the context of globalization in the world agri-food market and the relevance of issues of ensuring food security of the country, the agro-industrial complex in Kazakhstan has a stable impact on the development of agricultural production. All the conditions have been created for this in our country.

Meat production in the Republic of Kazakhstan is traditionally one of the main and specific directions in agriculture. By the end of the 80-ies of the last century, high indicators of meat production were achieved, the annual volume of meat production amounted to 1.5 million us dollars up to 86 kg per capita, which is 66 kg in all-Union consumption [3].

The total capacity of all processing enterprises in the Republic of Kazakhstan at the end of the 80-ies of the XX century was more than 2,250 tons per shift. The capacity of most of them is up to 20-100 tons per shift, and two large ones – more than 200 tons per shift: Semey meat processing plants (389 tons per shift) and Almaty (386 tons per shift). But the reforms of the agro-industrial complex in the 90s did not lead to an improvement in either production or economic indicators. Hasty equated actions in this area were not deep reflection, poorly initialed and scientifically imperfect.

The current state of meat processing industries in Kazakhstan in the early 90-ies of the XX century is much worse. currently, there are 68 large and medium-sized enterprises in the Republic that process meat products with a design capacity of 687.6 thousand tons per shift (in terms of meat), or 30.5 % compared to the level of 1990. Many enterprises do not work completely or are idle with problems of raw materials and working capital. Enterprises in the southern and Western regions of the country even remained fully operational. In South Kazakhstan region there are four large meat processing plants, in Atyrau and Mangistau regions there is almost no production processing of meat, and in Kyzylorda and Zhambyl regions there is only one medium-sized enterprise. During the transition period, Semey, Karaganda, and Petropavlovsk meat processing plants were particularly hard hit, which in the new conditions are considered inefficient and eventually fell into decline [4].

The world's largest meat exporter-Brazil's experience shows that this is the main factor in the development of the country's livestock meat industry.:

- convenient packaging of single-blood plantation (coffee plantations, orange cultivation) types of products that are in demand on the world market, along with export products such as sugar cane, soy, corn, the main types of feed ration in animal husbandry;
- features of the use of year-round pasture livestock;
- expansion of the cultivated area of agricultural land;
- investment and necessary financing of the agricultural sector;
- low cost of production of animal feed;
- introduction of modern technological processes in meat production: selection, nutrition, carrying out and implementation of veterinary and preventive measures;
- liberalization of agricultural exports: cancellation of export licenses, collection of customs tariffs and quotas for agricultural products;
- state support for lending, implementation of a type of state credit support for farms in the form of a preferential production line;
- creation of large commodity farms based on meat production;
- reducing the cost of fattening livestock, reducing its cost [5].

In 2018, the Republic of Kazakhstan as a whole imported 896.3 thousand tons of cattle and poultry, which is 2.5 % more than in 2019.

22 % of the average meat production is used for industrial processing. Most of the meat produced is used for personal consumption [4].

The level of consumption of meat and meat products of the population (in terms of meat) exceeds the national standard of consumption by 39 % (48 kg / year per person) and is 67 kg/ year per person.

When processing cows, you can see that the level of import dependence has significantly increased: sausage products by 40 %, canned meat by 52 %. More than 90 % of sausage products and canned goods are supplied from Russia [5].

In 2020, the country plans to increase meat production to the level of 1,140 thousand tons, including 500 thousand tons of cows, 175 thousand tons of sheep and 50.0 thousand tons of cows [5].

Nature itself has dedicated Kazakhstan to the development of animal husbandry. But in popular restaurants around the world, it is much easier to find beef from New Zealand, rather than from Saryarka.

In 2020, meat exports should reach 60 thousand tons, which is equal to 4 million tons of grain exports. The state allocated 130 billion tenge of credit resources for the development of animal husbandry. This will provide more than 20 thousand jobs in rural areas and generate income for more than 100 thousand villagers [4].

If 20 years ago Kazakhstan exported more than 180 thousand tons of meat, in 2019-only about 300 tons. This is a sign of the irreversibility of the huge opportunities of animal husbandry.

However, our Republic is favorable to all conditions for the development of meat production in animal husbandry. These are all natural pastures (\$180 million). arable land) and unused, low-waste pasture technologies in meat production of livestock.

In addition, animal husbandry is a traditional profession of the local population.

All this demonstrates the ability of Kazakhstan to compete in the world meat market. Our country is the largest market importer by geographical location (primarily Russia and China).

But the main condition for the development of the meat industry of livestock remains the use and reconstruction of the latest modern technologies.

In accordance with the instructions of the Head of state, KazAgro national Holding has developed a project to develop the possibility of exporting cattle meat. The world experience of exporting countries of the USA and Australia was considered here.

In the implementation of this project, according to the developers-without the complexity of interconnected participants-business units: feedlots node, farms, farms-reproducers, centers for management and modernization of the herd, feed-producing infrastructure and ensuring veterinary welfare, as well as the sale and marketing of final products is impossible.

During the implementation of this project in the next five years, 60 feedlots for 150 thousand heads, 54 farms-reproducers for 72 thousand heads, 2.5 thousand farms, centers for updating the herd will be launched simultaneously [6].

In total, in 2016, it is planned to increase the production of meat to 60 thousand tons, and in 2020-180 thousand tons [4].

However, when the approved export restrictions are reached, the livestock renewal infrastructure and the relationship between exports and meat production will be achieved. According to calculations, the need for financing the project in the next five years will amount to 148 billion tenge. The source of the tool is the Republican budget and the national Fund [2].

But the developers proposed to review and synchronize the existing measures of state support in improving the effectiveness of the project. In the future, as a result of its implementation, it is planned to reduce the cost of meat production, which will reduce the total amount of subsidies.

In turn, the holding "KazAgro" provides leasing programs, predicts the need to provide them with fodder and special equipment for feeding livestock in agriculture, which emphasizes the need for an appropriate feed base for the successful development of livestock.

The first stage of the project is to increase the number of cattle and increase their genetic capabilities. Currently, more than 82 % of cattle are raised in low-productivity and private farms.

As a result, the main supplier of meat products on the market are non-specialized agricultural enterprises, including households intended for their own consumption of products.

In this case, the products of private farms become uncompetitive in the foreign market.

To solve the problems that arise in the development of the meat processing industry in agriculture, it is planned to increase the number of cattle by crossing the existing domestic meat direction with highly productive bulls, as well as the import of 72 thousand heads of breeding cattle of the meat direction. Due to the fact that the main part of the livestock population is located in private farms, much attention is paid to artificial insemination of these categories of farms in the program.

For the first time in recent years, the Republic has provided full compensation for the costs of artificial insemination of breeding stock in private farms.

Half of the costs are subsidized from the national budget, the other half-from the local budget.

And subsidies can be received by agricultural producers who received seeds from domestic distribution and breeding centers. From January to September 2019, farms in Kazakhstan purchased 1999 heads of cattle on loan and brought them at their own expense.

In addition, applications for the import of another 8.5 thousand heads have been approved and applications for 2.4 thousand heads are being considered. In Almaty and Akmola regions, four feedlots for 15.2 heads are being built at the expense of KazAgro's credit resources [4].

All the interests of Russia in buying meat from Kazakhstan are not in doubt. Every year, our Northern neighbor imports 7 million tons of meat from Brazil and South America.

The Russian Ministry of agriculture has developed a special program for selling meat from Kazakhstan. Now we can only supply this meat.

According to the national Ministry of agriculture, the state veterinary inspection of Kazakhstan is working to lift existing bans and restrictions on livestock products exported to Russia within the Customs Union.

However, an important result of this program is not only an increase in the export of Kazakh meat. For the country, it is important to develop the efficiency of related agricultural divisions, such as food production, processing of milk, meat, leather products, repair and maintenance of agricultural machinery.

Meat and meat products are the main element of the country's strategic food security structure. The main indicator that characterizes the standard of living of the nation is the indicator of consumption of livestock products per capita. In the historical conditions of the development of the meat industry of animal husbandry, the production of high-quality meat from breeding cattle in our country has not developed.

Kazakhstan has created favorable market conditions for the growth of meat exports to foreign markets. These are natural and competitive features of the country with the comfort of nature and an abundance of pastures (180 million US dollars). due to the proximity of the product sales market. In addition, animal husbandry is a traditional profession of the local population.

The development of export opportunities for the livestock meat industry will increase its economic attractiveness and diversify agribusiness.

The main goal of the export development of the livestock meat industry in the Republic of Kazakhstan is to increase labor productivity in the agro-industrial complex, improve the export potential of agricultural products in the overall export structure of the country.

Ways to increase cattle meat-focused direction and effectiveness of the management of the livestock meat industry for the development of export potential of the livestock meat industry in the Republic of Kazakhstan:

- development of the meat industry of animal husbandry on an industrial basis;
- improvement of the genetic capabilities of beef cattle and their productive qualities;
- introduction of innovative technologies in the meat industry of livestock;
- efficient use and final improvement of pasture and hay lands;
- development of the feed production system;
- development of infrastructure for meat production and processing;
- Improving the epizootic situation in the Republic of Kazakhstan;
- provision of state support to the meat industry of livestock;
- attracting private investment in the development of the meat industry of animal husbandry [2].

Table 1 - General provisions SWOT-analysis of export opportunities of the meat and livestock industry of the Republic of Kazakhstan

Strength	Weakness
<ul style="list-style-type: none"> - Climate conditions in the southern regions of Kazakhstan are favorable for pasture (low-cost) sheep farming; - In the Northern, Central, Western and Eastern regions, calculations show that pastures are not used for keeping livestock in winter; - Competitiveness of Kazakhstan's frozen meat in Russia 	<ul style="list-style-type: none"> - small-scale production, availability of MPC more than 80% of livestock; - reduction of acreage by forage crops, reduction of volumes and increase in price of compound feed; - registration of individual cases of dangerous diseases of livestock and poultry in certain regions; - low percentage of breeding and breeding animals; - high level of import substitution for meat products; - seasonal nature of livestock production.
Opportunities:	Threats:
<ul style="list-style-type: none"> - the expected increase in meat consumption due to the growth of the planet's population. In 2020, as the main consumer of Russian – Kazakh beef on the market, it imports 750 thousand tons of cows. «Neighborhood» with Russia and joining the Customs Union will increase the competitiveness of Kazakh beef. - non-use of genetic engineering in production, as well as attribution of meat production to the Halal standards, will allow bringing domestic meat products to the markets of Muslim countries, such as the United Arab Emirates and Saudi Arabia. 	<ul style="list-style-type: none"> -main importing countries: Argentina, Brazil, Australia, New Zealand high competition: these countries export frozen meat in large volumes, at lower prices from Kazakh producers. . - ban on the import of products related to particularly dangerous animal diseases.

Summary and Conclusion. The meat industry of animal husbandry in the Republic is not developed. Even in the context of the creation of the Customs Union, the government of the Republic has adopted a program for the development of beef cattle, aimed at its dynamic development and the creation of export forecasts.

If available, you need to be comprehensive and systematic to ensure the effectiveness of the tab market.

First, the need to create conditions for the development of the sheep industry in large and medium-sized commodity farms that have natural economic opportunities for growing highly productive livestock.

Secondly, the state must guarantee the sale of sheep products (meat, wool and sheepskin), ensuring high income for domestic producers.

Third, the growth of farmers ' incomes and reduced costs, as predicted in the final result, the creation of a marketing system and the sale of meat products without intermediaries.

These measures will increase production by 15-20 % per year and reduce the production cost of sales by 12-15 %.

The beef market in the country should be predictable with the growth of production and provision of cattle meat. As the experience of developed countries shows, this is a very high return. The level of profitability reaches 40-60 %.

Effective development of the meat market in the country, the processes of state regulation of its creation, in particular: uninterrupted provision of high-quality commodity products of the required

volume, the availability of economic opportunities that bring farmers high incomes at product prices and are accessible to all residents of the Republic.

А.Т. Кокенова¹, М.Ә. Есқара², Б.Б. Оразова³, А.А. Турлыбекова⁴, А.Б. Мухамедханова⁴.

¹ Халықаралық гуманитарлық-техникалық университеті, Шымкент, Қазақстан;

² Академик Ә. Әуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті, Шымкент, Қазақстан;

³ Мирас университеті, Шымкент, Қазақстан;

⁴ Аймақтық әлеуметтік-инновациялық университеті, Шымкент, Қазақстан,

ЕТ НАРЫҒЫН ДАМУЫ – ЕЛІМІЗДІҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ АЖЫРАМАС БӨЛІГІ

Аннотация. Ет шағын кешені агроөнеркәсіп кешені және халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету жүйесінде ерекше орын алады, демек, оның дамуы басым, тұрақты және серпінді болуы тиіс.

Ет және ет өнімдері халықтың күнделікті сұранысына ие тауарлары болып табығандықтан, АӨК-нің ет шағын кешенін дамыту және азық-түлік нарығын кең ассортиментте, жоғары сапалы және қолайлы бағалар бойынша ет өнімдерімен қанықтыру барлық өңірлер үшін, әсіресе, өңірлік қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін ғана емес, өңіраралық алмасу үшін әлеуетті мүмкіндіктерге ие адамдарға өзекті міндет болып саналады. Осындай аймақтардың бірі – Смоленск облысы – Ет және сүт мал шаруашылығы, Шошқа шаруашылығы, құс шаруашылығы дамыған өңір.

Ел экономикасының нарықтық қатынастарға көшуі көптеген экономикалық проблемаларды шиеленістірді. Олар агроөнеркәсіп өндірісінде аса өткір түрде көрінді. Нарықтық үдерістер бірқатар жағымсыз құбылыстармен – мал шаруашылығындағы өндіріс көлемінің бұрын-соңды болмаған құлдырауымен, мал басының қысқаруымен, жануарлардың құлауынан болған шығындардың өсуімен, АӨК шикізат секторы мен қайта өңдеу өнеркәсібі арасындағы қатынастардың теңгерілуімен, өзіндік құнның артуымен, тиімділіктің төмендеуімен, ет және ет өнімдеріне бағаның өсуімен және соның салдарынан азық-түлік нарығының баяу қалыптасуы мен тұрақсыз жұмыс істеуі; халықты отандық өндірістің етімен және ет өнімдерімен қанағаттанарлықсыз қамтамасыз ету; сапасы төмен ет өнімдерін жаппай импорттаумен; елдің азық-түлік қауіпсіздігіне қауіп төндірумен байланысты.

Елдің ет өнімдері ішкі кешенінде болған өзгерістерге статистикалық талдау жүргізілді.

Оның одан әрі дамуын анықтайтын негізгі үрдістер анықталды. Оларға бірінші кезекте келесілерді жатқызуға болады: өндірістің шоғырлануы және өнімді өндіру, қайта өңдеу және өткізу процестерінде тігінен интеграциялану, халық шаруашылықтарында өндірілген ет үлесінің төмендеуі, азық-түлік сауда желілерінің өсуі, бөлшек сауданың тауарлық ресурстарының құрылымындағы және халықтың ет тұтынуындағы артықшылық құрылымындағы өзгерістер. Жүргізілген талдау сала дамуының оң нәтижелері түпкілікті ет өнімдерінің өзіндік өндірісі тұтыну көлеміне және азық-түлік қауіпсіздігі өлшемдеріне жақындады деп пайымдауға негіз беретінін көрсетеді.

Жүргізілген зерттеу нәтижелері елдің АӨК-дегі құрылымдық өзгерістерді талдау және болжау кезінде пайдаланылуы мүмкін. Сондай-ақ мақалада саланың одан әрі дамуы екі үрдісті анықтайды: ет өндірісінің өсуі және халықтың сатып алу қабілетінің төмендеуі.

Түйін сөздер: экспорттық мүмкіндік, нарықтық конъюнктура, ішкі нарық, сыртқы нарық, ауыл шаруашылығы, инфрақұрылым, бәсекеге қабілетті өнім, инвестициялар, қарқынды даму, агроөндірістік кешен.

А.Т. Кокенова¹, М.А. Есқара², Б.Б. Оразова³, А.А. Турлыбекова⁴, А.Б. Мухамедханова⁴

¹ Международный гуманитарно-технический университет, Шымкент, Казахстан;

² Университет дружбы народов имени академика А. Куатбекова, Шымкент, Казахстан;

³ Университет Мирас, Шымкент, Казахстан;

⁴ Региональный социально-инновационный университет, Шымкент, Казахстан

РАЗВИТИЕ МЯСНОГО РЫНКА – НЕОТЪЕМЛЕМАЯ ЧАСТЬ СТРУКТУРЫ СТРАТЕГИЧЕСКОЙ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СТРАНЫ

Аннотация. Мясной подкомплекс занимает особое место в агропромышленном комплексе и в системе продовольственного обеспечения населения, следовательно, его развитие должно быть приоритетным, устойчивым и динамичным.

Поскольку мясо и мясопродукты являются товарами повседневного спроса населения, то развитие мясного подкомплекса АПК и насыщение продовольственного рынка мясопродуктами в широком ассортименте, высокого качества и по приемлемым ценам является актуальной задачей для всех регионов,

особенно для тех, которые обладают в наибольшей степени потенциальными возможностями не только для удовлетворения внутрирегиональных потребностей, но и межрегионального обмена. Одним из таких регионов является Смоленская область - регион в прошлом развитого мясного и молочного скотоводства, свиноводства, птицеводства.

Переход экономики страны на рыночные отношения обострил многие экономические проблемы. Наиболее остро они проявились в агропромышленном производстве. Рыночные процессы сопровождаются рядом негативных явлений - беспрецедентным падением объемов производства в животноводстве, сокращением поголовья скота, ростом потерь от падежа животных, разбалансированностью отношений между сырьевым сектором АПК и перерабатывающей промышленностью, повышением себестоимости, снижением эффективности, ростом цен на мясо и мясопродукты и как следствие - медленным становлением и неустойчивым функционированием продовольственного рынка; неудовлетворительным обеспечением населения мясом и мясопродуктами отечественного производства; массированным импортом мясных продуктов питания в значительной части низкого качества; угрозой продовольственной безопасности страны.

Проведен статистический анализ изменений, происшедших в мясопродуктовом подкомплексе страны.

Выявлены основные тенденции, определяющие дальнейшее его развитие. К ним в первую очередь следует отнести: концентрацию производства и вертикальную интеграцию в процессах производства, переработки и реализации продукции, снижения доли мяса, произведенного в хозяйствах населения, рост продовольственных торговых сетей, изменения в структуре товарных ресурсов розничной торговли и в структуре предпочтений населения в потреблении мяса. Проведенный анализ показывает, что позитивные результаты развития отрасли дают основания полагать, что собственное производство конечных мясных продуктов вплотную приблизилось к объемам потребления и критериям продовольственной безопасности.

Результаты проведенного исследования могут быть использованы при анализе и прогнозировании структурных изменений в АПК страны. Также в статье делается вывод о том, что дальнейшее развитие отрасли определяют две тенденции: рост производства мяса и снижение покупательной способности населения.

Ключевые слова: экспортные возможности, рыночная конъюнктура, внутренний рынок, внешний рынок, сельское хозяйство, инфраструктура, конкурентоспособная продукция, инвестиции, динамичное развитие, агропромышленный комплекс.

Information about authors:

Kokenova A.T., candidate of economic Sciences, docent, International Humanitarian and Technical University, Shymkent, Republic of Kazakhstan, E-mail: aiganymk7676@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8805-5924>

Eskara M.A., doctor of agricultural Sciences, Professor of the Department of Economics and law», People's Friendship University named after A. Kuatbekov, city of Shymkent, Republic of Kazakhstan;

Orazova B.B., candidate of economic Sciences, senior lecturer in Economics and management, Miras University, Shymkent, Republic of Kazakhstan;

Turlybekova A.A., – candidate of social Sciences, Senior Lecturer, Regional social innovation university, city of Shymkent, Republic of Kazakhstan;

Mukhamedkhanova A.B., master's degree in «Economics», Regional social innovation university, city of Shymkent, Republic of Kazakhstan, mukhamed_ainur@mail.ru

REFERENCES

[1] Kazbekova L., Utegenova K., Akhmetova A., Bekesheva D. ELABORATION AND ACCOMPLISHMENT OF COMPETITIVE STRATEGY FOR INDUSTRIAL ENTERPRISE // N E W S OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES. ISSN 2224-5294. Volume 6, Number 328 (2019), 243 – 249. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.238>

[2] Zhymasheva S.T. Қазақстанның агроөнеркәсіптік өндiрiсiн дамытуға арналған арнайы жеконимикалық ажмактар [мәтiн]/ S.T.Zhymasheva, B.Sh. Syzdykov, Ә.S. Әбилқасым // Аграрлық ыарық problemalary. 2019. №4. 68-76 б.

[3] Nukesheva A.Zh. Қазақстанның ауылдық зherлерiнiң әлеуметтік инфрақұрылымы [мәтiн] / A.Zh. Nukesheva, D. Zhenshan, R.S. Musina // Аграрлық ыарық problemalary. 2019. №4. 177–185 б.

[4] «Proekt Razvitiya jekspornogo potenciala mjasa krupnogo rogatogo skota Respubliki Kazahstan», Astana 2018g.

[5] Қазақстан Respublikasynың Prezidenti – Elbasy N.Ә. Nazarbaevтың «Қазақстан – 2050» strategijasy kalyptaskan memlekettiң zhaңa sajasi baryty» atty Қазақстан halkyna Zholdauy, Astana, 14 zheltoksan 2012 zhyl

[6] Nukesheva A.Zh. Social'naja infrastruktura sel'skih territorij: sostojanie i problemy / A.Zh. Nukesheva, Sh.I. Kosymbaeva, S.R. Abdieva // Problemy agrorynka. 2019. №1. S. 34-42.

[7] G.P. Koptaeva, G.G. Shinet, G.N. Agabekova Agricultural economy: development of crop production and its competitiveness // N e w s of the national academy of sciences of the republic of Kazakhstan series of social and human sciences ISSN 2224-5294. 170 Volume 5, Number 327 (2019), 91 – 102. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294>

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.90>

Volume 3, Number 331 (2020), 248 – 257

UDK 334.7 (574)

MRNTI 06.56.41

A. Legostaeva, M. Stepanov, A. Kurmanalina, S. Kudaibergenova

Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Kazakhstan.

E-mail: anjal@mail.ru, misha_stepanov.1997@mail.ru, anar68@mail.ru, salka.krg@mail.ru

**PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP IN THE REPUBLIC
OF KAZAKHSTAN: PPP PROJECT MANAGEMENT MECHANISM
AND RECOMMENDATIONS FOR IMPROVING
MANAGEMENT PROCEDURES**

Abstract. This article examines the issues of public-private partnership in the Republic of Kazakhstan as a form of cooperation between the state and private partnership. The authors emphasize that for Kazakhstan, public-private partnership is a set of medium-and long-term relationships between the public and private sector to provide socially significant works and services for the design, financing, construction, reconstruction, rehabilitation, operation, and maintenance of facilities on the basis of compliance with the basic principles of public-private partnership. Despite the accumulated experience in implementing such projects, a number of problems have been identified in the project management mechanism. The constantly improving tools of project management in the field of public-private partnership (PPP) pose a number of problems for Kazakhstan's research structures related to the generalization of legislative practices and practical experience of domestic companies in PPP projects in order to create more and more advanced management mechanisms. A step-by-step model of PPP project management has been developed with recommendations for improving management procedures in the implementation of initiated PPP projects.

The expediency of wider use of PPP, improvement and adjustment of PPP project management mechanisms, theoretical and methodological foundations for improving the partnership between the state and business in the Republic of Kazakhstan determines the relevance of this article. The authors came to the conclusion that the basis of the control mechanism of PPP projects in the Republic of Kazakhstan based on common principles and phases of project management, however, management of integrated, complex projects with a high level of uncertainty and rapidity of technological, political and other changes, which include the PPP projects require significant changes and improvement processes of traditional project management, as well as the evaluation of the results and consequences of its implementation for all potential beneficiaries.

Proposed measures to improve management procedures in the conditions of the Kazakhstan PPP projects at key stages of the project are as follows: achieving maximum flexibility and gently responding to changes in the system of project management, create effective management teams, objective evaluation of the project for business and society, open and regular communication between government and the private partner to minimise the risks and timing of each stage of management.

Keywords: Public-private partnership, management mechanism, PPP project, project management, management model.

Ensuring high rates of economic development and the formation of sustainable welfare of the society of the Republic of Kazakhstan is impossible without a mutually beneficial partnership between state authorities and business. The need for the formation of a PPP arises, as a rule, if there are problems in the implementation of tasks that are traditionally considered the prerogative of the state. The creation of a PPP implies that the initiator of cooperation is the state, which invites private investors to participate in the implementation of socially significant projects. However, business initiatives in the development, construction, financing, and operation of public infrastructure or public services are also welcome. In this case, there is only one condition: the proposals must meet the requirements put forward by the state.

Public-private partnership (PPP) has become a conscious reality for Kazakhstan and a very effective mechanism for managing projects and attracting investment.

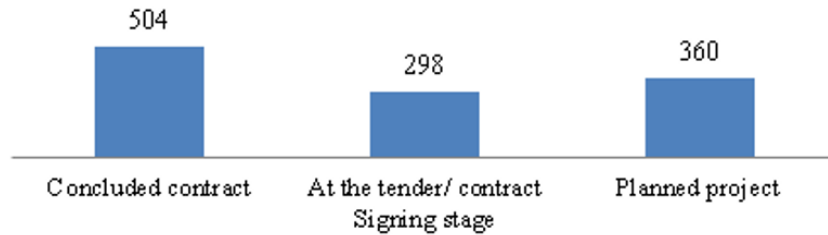

Figure 1 - Total number of PPP projects in Kazakhstan

To date, more than 500 PPP contracts have been signed in the Republic of Kazakhstan since 2015, and 298 projects are at the tender stage. In the future, it is planned to implement another 360 public-private partnership projects in various industries.

The total value of implemented projects amounted to 579 636 556 tenge. As can be seen from the table, the most expensive projects were implemented in the Akmola region, and the most 145 projects were implemented in the East Kazakhstan region.

Table 1 - Projects under implementation by region

Region	Number of projects	Number of objects	Cost of projects, thousand tenge
Akmola region	36	36	269 228 940,20
Aktobe region	14	14	19 412 482,00
Almaty region	22	22	33 525 553,78
Atyrau region	5	5	21 411 346,10
East Kazakhstan region	145	145	32 648 246,53
Zhambyl region	30	30	2 707 864,00
West Kazakhstan region	7	7	3 498 698,00
Karaganda region	33	33	9 951 922,00
Kostanai region	45	45	11 588 353,33
Kyzylorda region	38	38	16 371 183,30
Mangistau region	9	12	5 726 950,20
Pavlodar region	22	40	7 338 298,33
North Kazakhstan region	4	4	3 945 247,00
The Turkestan region	24	24	13 251 599,06
Shymkent	11	16	25 715 934,00
Almaty	51	51	56 401 296,81
Astana	8	11	46 912 641,00
Total	504	533	579 636 556

Developed by the authors based on the source [1]

The total investment volume for these projects in 2019 was 716,637,324 thousand tenge. Including private investments of 434,959,525 thousand tenge, which is equivalent to 64% of all attracted investments in projects, while state obligations of 281,677,799 thousand tenge or 36 % of all investments.

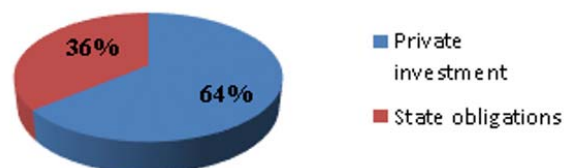

Figure 2 - Distribution of budget and extra-budgetary investments for PPP projects in Kazakhstan

Developed by the authors based on the source [1]

Today, there is a positive trend of increasing the number of PPP projects being implemented in Kazakhstan. If in 2015 the number of signed contracts for PPP projects was only 3, then in 2017 their number reached 166, and in 2018-297. This is a direct evidence of the activation of the business sector and the work of government agencies to attract private investment in PPP projects.

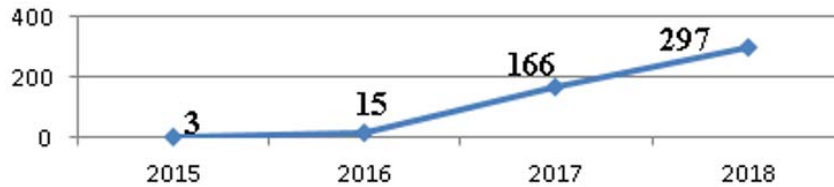

Figure 3 - Number of implemented PPP projects by year

Developed by the authors based on the source [1]

At the same time, considering the issue by type of initiatives, it is not difficult to trace the chaotic nature of private financial initiatives and the consistent growth dynamics of public ones.

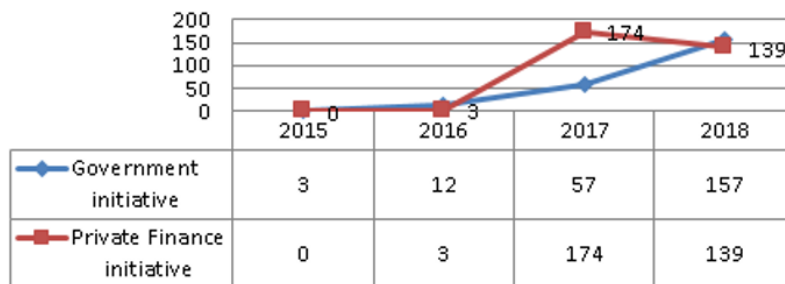

Figure 4 - Type of PPP project initiative in Kazakhstan by years

Developed by the authors based on the source [1]

However today we can observe the following gaps in the implementation and management of PPP projects:

- limitations restrictions in the application of legislation and insufficient legal regulation, lack of a formed legal framework for interaction in the framework of PPP;
- lack of mechanisms to stimulate growth in the number of PPP projects;
- the presence of administrative barriers and corruption risks;
- low efficiency of NCE "Atameken", which serves as a moderator between the state and business;
- the lack of competence in managing the implementation of projects on PPP basis;
- lack of experience and specialization of the partner in project management;
- lack of qualified management personnel;
- the absence of a regulatory framework for project management based on PPP principles, including

in part:

- planning project;
- financial analysis of efficiency of project implementation;
- high expectations of the amount of state support;
- unity of approaches in project preparation;
- management tools for project implementation;
- management of the potential risks and threats to projects;
- lack of quality guarantees for all stages and phases of project implementation.

As in any project, the main place in the implementation of PPP projects is occupied by the initiation stage-search for investments, but the main problems in the project usually arise at the stage of planning, implementation and maintenance. This is why the issue of managing and organizing a PPP project is so important — because the result will depend directly on the involvement and decision-making of both parties (both the state and the private partner).

For 5 years of implementation of the mechanism of public-private partnership (PPP) in the Republic of Kazakhstan, there is a high rate and demand for the implementation of projects, and a systematic approach to project management has not appeared.

In our opinion, a PPP as an object of project management should be characterized by such features as:

- ✓ uniqueness;
- ✓ complexity;
- ✓ taking into account external and internal factors;
- ✓ involving a large number of specialists in the development/implementation of a PPP project, creating a project team, consultants and experts;
- ✓ division of activities in the framework of a PPP project into stages, each of which has a certain specificity;
- ✓ limited resources (financial, material, labor, etc.).

Traditionally, project management processes are used around the world and in all industry groups and are divided into five categories known as project management process groups: initiation process group; planning process group; execution process group; monitoring and management process group; and completion process group [3].

The main difference between PPP projects is the competitive selection procedure and the signing of the PPP agreement, which ensures the implementation of the project with the specified parameters in compliance with the interests of all stakeholders.

Another feature of the PPP project management processes and procedures is the need to: check the project for compliance with the strategic goals of the region's development, whether it is appropriate to include it in the PPP project portfolio; check the project for feasibility within the PPP framework and select the most effective PPP model, taking into account the interests of all stakeholders of the project; determine the mechanism of state support within the PPP agreement; comprehensive assessment of the project's efficiency and effectiveness (budget, economic, commercial, social, environmental, etc.) [4, p. 50].

Implementation of PPP projects in Kazakhstan is carried out in several ways:

- closed competition;
- two-stage competition;
- software PPP;
- private financial initiative (PFI-direct negotiations).

Today, the traditional type of management in the Republic of Kazakhstan is amenable to PPP projects initiated by the business itself in relation to an object that is under its ownership or long-term lease, as well as the possession of exclusive rights to the results of intellectual creative activity belonging to a potential private partner.

In General, to understand this algorithm for implementing a PPP project initiated by a private partner in Kazakhstan, it is necessary to draw a parallel with the traditional management mechanism.

Analysis of the diagram allows you to conclude that one of the main stages of management from the private partner is initiating the project which includes development of a business plan and financial model of the project, identifying the needs of the project and financial viability of the project.

It seems appropriate that to develop and manage the project, you need to create a temporary organizational structure for the project, including:

- 1) authorized representatives from all stakeholders of the project;
- 2) project team (project team);
- 3) project office (project office).

Each project participant must be assigned a specific role and set of functions and responsibilities in the current project, thus reducing the likelihood that the project will not meet the requirements for the PPP project or will be delayed indefinitely. The combination of all project roles will form a role model for the project. If there are no project managers in the private partner's staff and the employees do not have competence in the field of PPP, you must contact the appropriate company that provides consulting services in the field of PPP project management. Creating a project team will speed up project management processes and allow timely resolution of problems that arise during management, since time plays a key role in the case of a PPP mechanism.

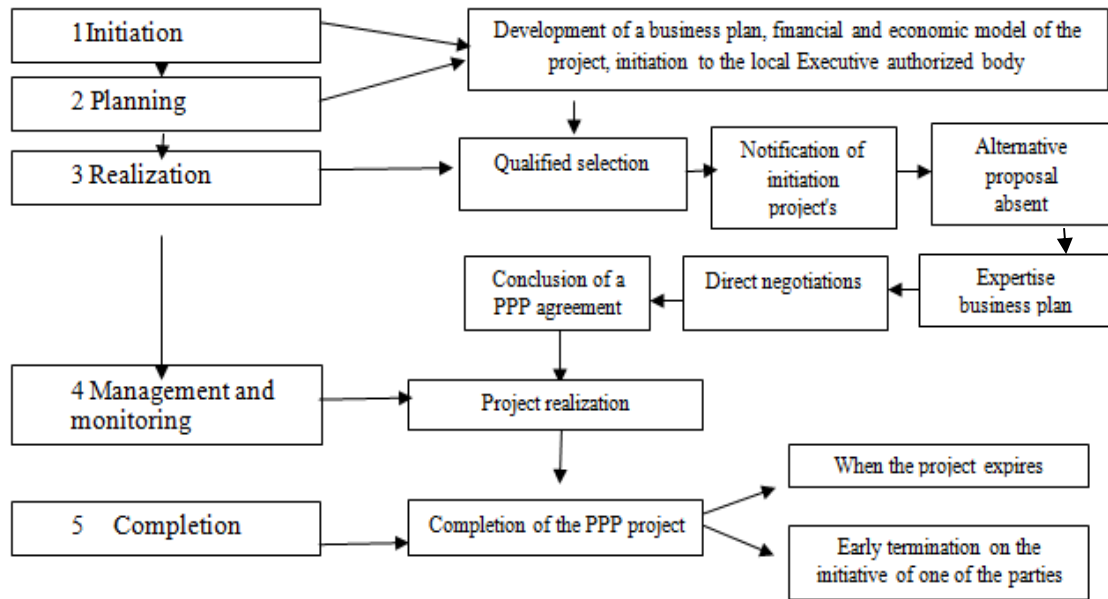

Figure 5 - Algorithm for implementing PPP projects in the Republic of Kazakhstan

Developed by the authors based on the source [2]

Before directly initiating a project and finding funds or an investor for its implementation and developing a management model, it is necessary to take into account one very important fact that the goal of any PPP project is to achieve a social effect for society. In our country, there is a prioritization of PPP projects, namely, according to the degree of feasibility of implementing the planned project.

The selection of projects and prioritization is carried out according to the following figure:

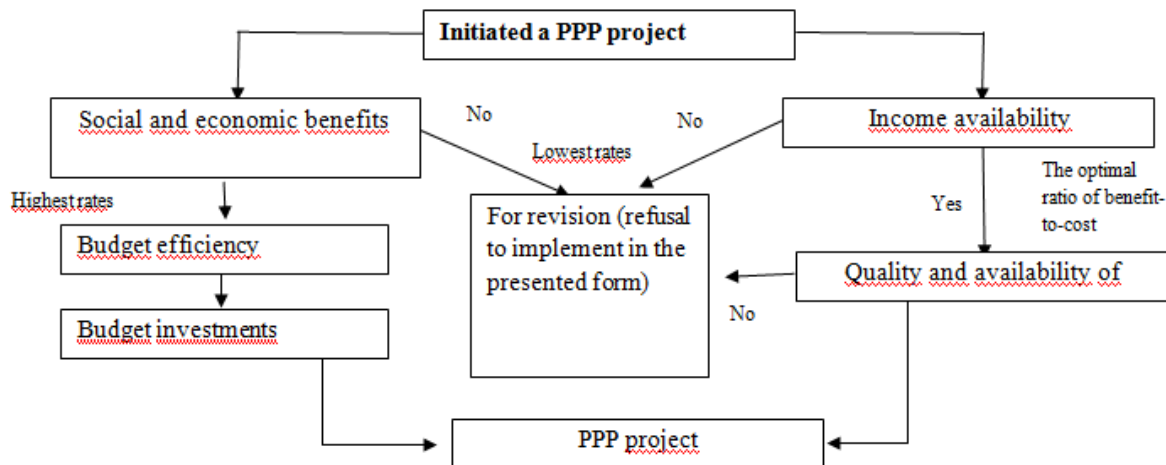

Figure 6 - Scheme of selection of PPP projects in Kazakhstan

Developed by the authors based on the source [2]

If the project meets the main socio-economic indicators of development of the Republic of Kazakhstan, the project should be initiated and continue project management from the next stage. At the next stage of management, the private partner needs to evaluate the project performance indicators and determine whether it needs budget funding or does not need co-financing and its funds will be sufficient for the project implementation.

It should also be noted that the priority for the state are projects that do not require substantial budgetary pressures as the effective use of budgetary funds is very important for Kazakhstan, since the

effective implementation of management decisions related to budget usage in the various programmes depend on the level of achievement of the goals of economic development and ensuring the stability of its financial system [5, p. 103].

PPP projects limited to such measures of support such as a grant of land for the project, transfer public facility in a trust or long-term lease, a service contract – the PPP contract to provide services under the PPP project have a high potential for implementation.

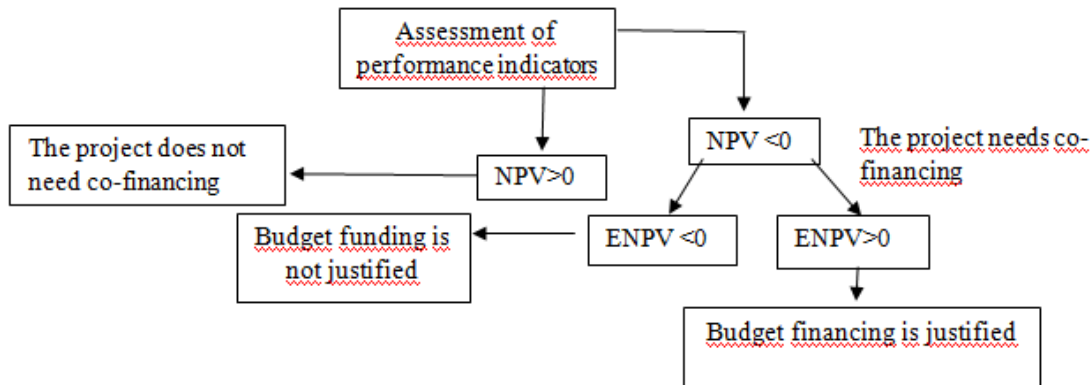

Figure 7 - Evaluation of project performance indicators

Developed by the authors based on the source [2]

If the project does not need financing, consistent with the principles of PPP and solves the major social and economic policy goals RK comes and related phase management of business planning of PPP project, financial and economic model of the project. The procedure for their development requires compliance with the structure of the business plan of PPP projects approved by legislative acts and regulations. If the business plan does not comply with the existing rules for its development, the project will return for revision of the gaps made in the process of managing this process.

The objective of the business plan boils down to the content and source of key information on the project, whose main purpose is to prove the need for this project, the basic objectives, stages, total cost, sources of financing, the results of the project and expected socio-economic effect. A significant amount of work should be done and a qualified lawyer should be involved in the development and analysis of the organizational section containing the proposed project management scheme and information about the mechanisms of interaction between the parties, the responsibility of each party to the PPP project, including third parties (with the application of the scheme of interaction of the parties) in the investment and post-investment period.

The key element of management at this stage and in General in working on public-private partnership projects is the development of a financial model of the project, since financial analysis is an integral part of all public-private partnership projects. The practice of PPP development has revealed a number of problems in this area. In particular, a lack of understanding of the goals of public-private partnership reduces the value of financial modeling, creates negative legal consequences, increases financial risks and reduces the effectiveness of commercial attractiveness of investments.

Therefore, it is necessary to study the main points of designing, building and analyzing effective financial models of PPP projects. Drawing attention to strategically important calculations in order to obtain an accurate and well-structured financial model is one of the main tasks in the process of implementing a public-private partnership project.

Public-private partnership projects deal with cash flows over a long period of time, and the time value of money depends on both the time of receipt and the period of expenditure.

The financial model provides an analysis of financial benefits and costs, taking into account alternative schemes and sources of project financing, the impact of inflation on the project's feasibility, an assessment of the project's financial efficiency, and discloses financial decisions made within the PPP project.

To assess its profitability and return on investment, the results are analyzed using discount methods.

When deciding whether to initiate a project and invest in it, the project team, represented by the financial Manager, must consider whether the investment will provide adequate returns or bring losses.

The initial indicator that this measures is usually the private partner's own cost of capital. For a company using the weighted average cost of capital (WACC), that is, the weighted average of its equity and debt financing costs, a simple WACC calculation will look like this:

$$WACC = \left(\frac{E}{E + D} \times Re \right) + \left(\frac{D}{E + D} \times Rd \times (1 - T\%) \right)$$

where E – is the market value of the company's capital, D – is the company's overdue debt, Re – is the return on equity expressed as the rate of return, Rd – is the cost of borrowed capital, and T % – is the income tax rate (since taxes are deducted from debt) more complex calculation can distinguish between initial tax benefits on investments and subsequent tax charges.

The WACC represents the initial state of the project (assuming that this state will be permanent), while the IRR of the project is based on predicting the entire life of the project. The IRR of a project provides a more accurate representation of the estimated cost of capital over the life of a standard PPP project [6].

The FEM analyzes the effectiveness of the project using discount methods. The following criteria are used to evaluate the project's profitability and return on investment:

- Net present value (NPV);
- Internal rate of return (IRR);
- Investment payback period (PP)
- Discounted investment payback period (DPP);
- Profit index (PI).

Net present value (NPV) is equal to the accumulated discounted cash flow for the entire project period and represents the difference between all cash inflows and outflows given at the time of project evaluation. It shows the amount of cash that the private partner expects to receive from the project after the cash inflows recoup its initial investment costs and operating cash outflows associated with the project.

You can calculate the net present value using the following classical formula:

$PV = FV / (1+i)^n$, where PV – is the current cost of cash flow, FV – is the cost of future cash flow, i – is the discount rate, and n is the period number (usually, the forecast of cash flows for a PPP project is made on a semi-annual or annual interval).

Discounted payback period (DPP) – the period of full payback of initial investments, taking into account the changing cost of money and financial risks. Represents the minimum period in which the accumulated discounted net cash flow becomes positive. In FEM, it takes the value 1 year, which is less than the project period in years, thus confirming the effectiveness of this project. In a project, the simple payback period must be less than the total project period, and the discounted payback period is estimated in the same way. The return index (PI) is an indicator of investment performance, which is the ratio of net profit to the amount of investment costs. In FEM, it must take a value greater than 1. Then the project is effective. The analysis necessary to determine that investment in a PPP project pays off during the implementation period of the project, the net present value of revenues (NPV) is positive, internal rate of return (IRR) is positive, the more the discount rate (PI) is greater than 1, and the payback period for the project does not exceed the total period of implementation. Thus, the evaluation of the project results shows the effectiveness of the proposed project and shows the feasibility of launching a project management mechanism from the financial side. As practice shows, drawing attention to strategically important calculations in order to obtain an accurate and well-structured financial model is one of the main tasks in the process of implementing a public-private partnership project

A successful management model for a public-private partnership project depends on a number of factors and conditions, the reliability of the participants, and the environment in which this cooperation develops. Risk management as a management technology is currently undergoing its development in Kazakhstan. In modern conditions of implementation of PPP projects, there is a problem of forming a common understanding of the purpose of risk management, and not only the theory, but also practical measures adapted to modern Kazakhstan conditions are of particular importance [7, p.177].

Thus, it is particularly important to assess the possible risks of implementing PPP projects in order to increase the success of their implementation. The greatest concern of the private partner should certainly

cause macroeconomic risks (inflation, unemployment, average income per capita, stability of the national currency, the state budget and balance of payments, the refinancing rate, the level of taxation different types of income), as well as the possibility of breach of contract and state intervention. Accordingly, in order to prevent the occurrence of risk events in advance, it is necessary to minimize the percentage of occurrence of a particular risk and put all potential risks in the project's FEM and the public-private partnership agreement, as well as develop measures for their management.

One of the key tasks of participants in public-private partnership projects is to identify, classify, and distribute risks between the parties. In this case, the main risk management tool, in our opinion, will be the risk matrix, which aims to reduce the potential negative consequences of implementing risks.

Therefore, a detailed risk matrix and risk management needs to be developed for each project category. The risk management model should be based on a quantitative and qualitative analysis of all potential risks and is reflected in the FEM and the public-private partnership agreement and, taking into account the specifics of risk events, identify and eliminate potential risks before the project is directly launched, since the occurrence of risk in the execution process may lead to its early completion.

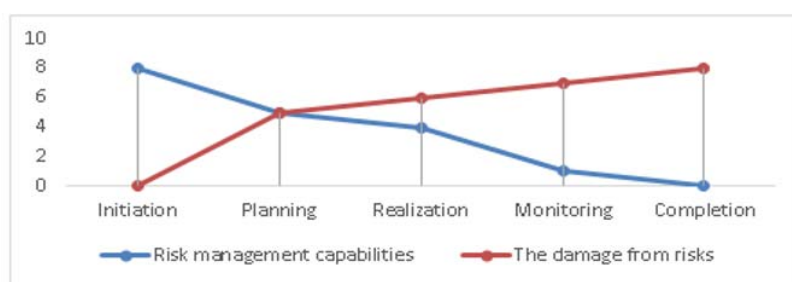

Figure 8 - Risk management Capabilities in PPP projects

An emerging or predicted problem-risk situation can be considered resolved only if the development and implementation of management decisions is carried out within the project and which bring it to a state designed to be effective [7, p. 178]. Improving the management mechanism is an urgent task today. The "perfection" of the management mechanism is understood as its ability to form close links between the structural divisions of the company's strategic, operational and operational management in order to develop transparent management procedures, effective operational reporting, and minimize financial and other costs in such a complex activity as the implementation of a PPP project. Participation in project management in PPP requires high professionalism of project managers and their systematic training at all stages of the project life cycle. This means that in order to establish effective work of project offices, it is necessary to improve the implementation of a functioning PPP project management model.

А. Легостаева, М. Степанов, А. Құрманалина, С. Құдайбергенова

Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті, Қарағанды, Қазақстан

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК-ЖЕКЕ
МЕНШІК ӘРІПТЕСТІК: ЖОБАЛАРДЫ БАСҚАРУ ТЕТІГІ
ЖӘНЕ БАСҚАРУ РӘСІМДЕРІН ЖЕТІЛДІРУ ЖӨНІНДЕГІ ҰСЫНЫМДАР**

Аннотация. Бұл мақалада мемлекет пен жеке серіктестік арасындағы ынтымақтастық нысаны ретінде Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік-жеке меншік әріптестік мәселелері қарастырылады. Жалпы алғанда, мемлекеттік-жеке меншік әріптестік – бұл мемлекеттік органдар мен кәсіпкерлердің тәуекелдерді, пайда мен шығындарды, тиісті шарттарда айқындалатын құқықтар мен міндеттерді теңгерімді бөлу шартымен мемлекеттің жауапкершілігі саласына дәстүрлі жататын салалардағы өзара тиімді ынтымақтастығы. Жобаларды басқарудың рөлі мен маңызы, сондай-ақ басқару рәсімдерін жетілдіру бойынша ұсынымдар ашылады.

Авторлар Қазақстан үшін мемлекеттік-жекешелік әріптестік – мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің негізгі қағидаттарын сақтау жағдайында объектілерді жобалау, қаржыландыру, салу, қайта жаңарту, оңалту, пайдалану, қызмет көрсету жөніндегі қоғамдық маңызы бар жұмыстар мен қызметтерді ұсыну жөніндегі мемлекеттік және жеке меншік сектор арасындағы орта мерзімді және ұзақ мерзімді өзара қарым-қатынастардың жиынтығы.

Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік-жеке меншік әріптестіктің рөлі туралы айта келе, қоғамдық игіліктер мен қызметтердің қолжетімділігі мен сапасын арттыру үшін ресурстарды біріктіру жолымен мемлекет пен жеке сектор арасындағы ұзақ мерзімді ынтымақтастықты қалыптастыру және күшейту атап өтіледі.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік-жеке меншік әріптестік жобаларына талдау жүргізілді. Мұндай жобаларды іске асыру саласында жинақталған тәжірибеге қарамастан, жобаларды басқару тетігінде бірқатар мәселелер анықталды. Мемлекеттік-жеке меншік әріптестік (МЖӘ) саласындағы жобалық басқарудың тұрақты жетілдірілетін құралы қазақстандық ғылыми-зерттеу құрылымдарының алдына барынша жетілдірілген басқару тетіктерін құру мақсатында МЖӘ-жобаларындағы отандық компаниялардың заңнамалық практикалары мен практикалық тәжірибесін жинақтаумен байланысты бірқатар мәселелерді қояды.

МЖӘ жобаларын іске асыру шеңберінде басқарушылық рәсімдерді жетілдіру жөніндегі ұсынымдармен бірге МЖӘ жобаларын басқарудың кезең-кезеңімен моделі әзірленді.

Мемлекеттік-жекешелік әріптестік тетіктерін дамыту таза бюджеттік қаржыландыруға және ірі инвестициялық жобаларды мемлекеттік басқаруға негізгі балама болып табылады. Мемлекеттік-жеке меншік әріптестік жобаларының келісімшарттары болашақта әдеттегі тендерлер мен конкурстарды өзгерте алады, олардың көпшілігі бір жылға ғана жасалады. Өйткені бірінші уақытта жоба инвестордың есебінен іске асырылады.

МЖӘ-ні неғұрлым кеңінен пайдаланудың, МЖӘ жобаларын басқару тетіктерін жетілдіру мен түзетудің, Қазақстан Республикасында мемлекет пен бизнес әріптестігін жетілдірудің теориялық және әдістемелік негіздерін жетілдірудің орындылығы осы баптың өзектілігін айқындайды.

Мақалада авторлар Қазақстан Республикасында МЖӘ жобаларын басқару тетігінің негізінде жобаларды басқарудың жалпы қағидаттары мен фазалары жатыр деген қорытындыға келді, алайда МЖӘ жобалары жататын белгісіздік деңгейі жоғары және жылдам технологиялық, саяси және басқа да өзгерістер бар кешенді, күрделі жобаларды басқару дәстүрлі жобалық басқару процестеріне елеулі өзгерістер енгізуді және жетілдіруді, сондай-ақ барлық әлеуетті пайда алушылар үшін оны іске асырудың нәтижелері мен салдары бойынша жобаның тиімділігін бағалауды талап етеді.

Жобаны іске асырудың негізгі кезеңдерінде МЖӘ қазақстандық жобалары жағдайында басқарушылық рәсімдер жүйесін жетілдіру бойынша ұсынылатын шаралар келесілерге негізделеді: жобаны басқару жүйесінің өзгерістеріне барынша икемді және жұмсақ ден қоятын қол жеткізу, тиімді басқару командасын құру, бизнес пен социум үшін жобаның тиімділігін объективті бағалау, мемлекет пен жеке әріптес арасындағы ашық және тұрақты коммуникациялар, тәуекелдерді азайту және басқарудың әрбір кезеңін іске асыру мерзімдері.

Мемлекеттік-жеке меншік әріптестік жобасын басқару – классикалық мемлекеттік қызмет емес, сондықтан нәтижелерді манипуляциялау, сыбайлас жемқорлық іс-қимылдарын болдырмау және күтпеген өзгерістерге ден қоюдың тиімді жүйесін құру үшін жобаны іске асыру кезінде тәуелсіз консультанттарды тарту өте маңызды.

Түйін сөздер: мемлекеттік-жеке меншік әріптестік, басқару тетігі, МЖӘ жобасы, жобаларды басқару, басқару моделі.

А. Легостаева, М. Степанов, А. Курманалина, С. Кудайбергенова

Қарагандинский экономический университет Казпотребсоюза, г. Караганда, Казахстан

ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОЕ ПАРТНЕРСТВО В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: МЕХАНИЗМ УПРАВЛЕНИЯ ПРОЕКТАМИ И РЕКОМЕНДАЦИИ ПО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ УПРАВЛЕНЧЕСКИХ ПРОЦЕДУР

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы государственно-частного партнерства в Республике Казахстан как формы сотрудничества между государством и частным партнерством. В целом государственно-частное партнерство – это взаимовыгодное сотрудничество государственных органов и предпринимателей в отраслях, традиционно относящихся к сфере ответственности государства на условиях сбалансированного распределения рисков, выгод и затрат, прав и обязанностей, определяемых в соответствующих договорах. Раскрывается роль и значение управления проектами, а также рекомендации по совершенствованию процедур управления.

Авторы подчеркивают, что для Казахстана государственно-частное партнерство – это совокупность среднесрочных и долгосрочных взаимоотношений между государственным и частным сектором по предоставлению общественно-значимых работ и услуг по проектированию, финансированию, строительству, реконструкции, реабилитации, эксплуатации, обслуживанию объектов на условиях соблюдения основных принципов государственно-частного партнерства. Говоря о роли государственно-частного партнерства в Республике Казахстан, отмечается формирование и усиление долгосрочного сотрудничества между государством и частным сектором путем объединения ресурсов для повышения уровня доступности и качества общественных благ и услуг.

Произведен анализ проектов государственно-частного партнерства в Республике Казахстан. Несмотря на накопленный опыт в сфере реализации таких проектов, выявлен ряд проблем в механизме управления проектами. Постоянно совершенствующийся инструментарий проектного управления в сфере государственно-частного

партнерства (ГЧП) ставит перед казахстанскими научно-исследовательскими структурами целый ряд проблем, связанных с обобщением законодательных практик и практического опыта отечественных компаний в ГЧП-проектах в целях создания всё более совершенных управленческих механизмов.

Разработана поэтапная модель управления проектами ГЧП с рекомендациями по совершенствованию управленческих процедур в рамках реализации инициированных проектов ГЧП.

Развитие механизмов государственно-частного партнёрства представляется основной альтернативой чисто бюджетному финансированию и государственному управлению крупными инвестиционными проектами. Контракты проектов государственно-частного партнерства смогут сменить в будущем привычные тендеры и конкурсы, большинство из которых заключается всего на год. И случаев работы с нерадивыми подрядчиками государство также сможет избежать, ведь в первое время проект реализуется за счет инвестора.

Целесообразность более широкого использования ГЧП, совершенствования и корректировки механизмов управления проектами ГЧП, теоретических и методических основ совершенствования партнерства государства и бизнеса в Республике Казахстан определяет актуальность данной статьи.

Авторы пришли к выводу, что в основе механизма управления проектами ГЧП в Республике Казахстан лежат общие принципы и фазы управления проектами, однако управление комплексными, сложными проектами с высоким уровнем неопределённости и быстротой технологических, политических и других изменений, к которым относятся проекты ГЧП, требуют внесения существенных изменений и совершенствования процессов традиционного проектного управления, а также оценки эффективности проекта по результатам и последствиям его реализации для всех потенциальных выгодополучателей.

Предлагаемые меры по совершенствованию системы управленческих процедур в условиях казахстанских проектов ГЧП на основных этапах реализации проекта сводятся к следующему: достижение максимальной гибкой и мягко реагирующей на изменения системы управления проектом, создание эффективной управленческой команды, объективная оценка эффективности проекта для бизнеса и социума, открытые и регулярные коммуникации между государством и частным партнером, минимизации рисков и сроков реализации каждого этапа управления.

Управление проектом государственно-частного партнерства не является классической государственной функцией, поэтому столь важно привлекать независимых консультантов во время реализации проекта, чтобы исключить манипулирование результатами, коррупционные действия и создать эффективную систему реагирования на непредвиденные изменения.

Ключевые слова: государственно-частное партнерство, механизм управления, проект ГЧП, управление проектами, модель управления.

Information about authors:

Legostaeva Anna – Candidate of Economic Sciences, Ph. D., Professor, Secretary of the academic Council of Karaganda Economic University Of Kazpotrebsoyuz, anjali@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7057-7652>;

Stepanov Michael – magistral of the second year specialty 6M050700 " Management" of Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, misha_stepanov.1997@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0031-7951>;

Kurmanalina Anar – Candidate of Economic Sciences, Professor of the Department «Bank Management and Financial Markets» of Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, anar68@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0702-8634>;

Kudaibergenova Saltanat – Candidate of Economic Sciences, Professor of the Department «Bank Management and Financial Markets» of Karaganda Economic University of Kazpotrebsoyuz, salka.krg@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8885-1034>

REFERENCES

[1] Base of public-private partnerships Kazakhstan center for public-private partnerships [Electronic resource] URL: http://kzppp.kz/project_base (date accessed 10.12.2019 G.) (In Russian).

[2] Law of the Republic of Kazakhstan «On public-private partnership» 2015 No. 379-V. [Electronic resource] access Mode: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1400001413> (In Russian).

[3] Rukovodstvo k svodu znaniy po upravleniju proektami (Rukovodstvo PMBOK). 6-e izd. N'jutaun-Skver: Project Management Institute, 2017. (In Russian).

[4] Bahmatova A.K. Gosudarstvenno-chastnoe partnerstvo kak ob#ekt proektnogo upravlenija // Nauchnyj zhurnal na temu: Jekonomika i biznes, 2018. P. 49-50. (In Russian).

[5] Karabayev E.B., Mukushev T.B., Zhahmetova A.K., Alina G. (2019) N E W S OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES Volume 4, Number 326 (2019), 102 – 111. ISSN 2224-5294. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.144>

[6] Arzhanik E.P. Finansovoe modelirovanie v upravlenii proektami gosudarstvenno-chastnogo partnerstva // Vestnik Sankt-Peterburgskogo gosudarstvennogo jekonomicheskogo universiteta. Jekonomika. -№ 5 (72), 2014. P. 97-99. (In Russian).

[7] Utepkaliyeva K.M., Sabirova R.K., Kulbaeva B.S. (2019) N E W S OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES Volume 3, Number 325 (2019), 175 – 179. ISSN 2224-5294. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.109>

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.91>

Volume 3, Number 331 (2020), 258 – 264

УДК 74.58

Л. Бекмагамбетова, Г. Қайратқызы, Ж. Байбураева, Ж. Жанбиров

¹Казахская академия транспорта и коммуникации им. Тынышпаева, Алматы, Казахстан.

E-mail: baiganmedina@mail.ru, gulistan.kairatkyzy@gmail.com, Janna76077@mail.ru, janbirov_jg@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ПОДГОТОВКИ КОМПЕТЕНТНЫХ ТЕХНИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Аннотация. Основной задачей системы образования является подготовка специалистов, способных эффективно участвовать в индустриально-инновационном развитии страны. В связи с этим качественно новые подходы к подготовке и созданию эффективной системы образования оказывают непосредственное влияние на развитие всех наук, инновационные процессы в стране и интеграцию отечественных исследований на мировом уровне.

Подготовка таких специалистов должна осуществляться совместными усилиями, объединением образования-науки-производства.

Ключевые слова: система образования, производственные процессы, человеческий капитал, навыки, компетенции, высшее образование.

Основная часть. В настоящее время имеются еще значительные резервы в повышении эффективности формирования инженерных кадров, а также существуют некоторые проблемы в их подготовке. Так, отсутствует четкая междисциплинарная организация содержания обучения, особенно в тех вузах, где открыты не свойственные для них специальности, отсутствует связь с производством, т.к. не хватает ученых, которые могли бы на равных со специалистами предприятий вести дискуссию даже в таком вопросе, как создание современной материально-технической базы организаций образования. Поэтому возникает острая необходимость усилить практическую составляющую образования, чтобы не возникала необходимость молодому специалисту «доучиваться» с первых трудовых дней на предприятии.

Сегодня подготовка кадров по отдельным, ключевым, производственным процессам осуществляется со значительным запаздыванием, т.е. слабо способствует модернизации и переоснащению ведущих предприятий. Для ускорения процесса адаптации будущих специалистов необходимо создание учебно-научно-производственных объединений в целях современной подготовки кадров для инновационной экономики, создания и продвижения инноваций на рынок. И это важный фактор, так как будущий специалист должен владеть определенными навыками творческого решения практических задач, умением использовать в своей работе все то новое, что появляется в науке и практике, постоянно совершенствовать свою квалификацию, быстро адаптироваться к условиям производства. Это, несомненно, способствовало бы повышению качества подготовки специалистов через более тесное сотрудничество технических вузов, научных организаций и промышленности.

Особенностью современного казахстанского образования является также его вхождение в мировое образовательное пространство, это вызывает глубокие изменения во всех сферах образования: в научном базисе, в функциях, содержании, технологиях, результатах, т.е. речь идет о смене образовательной парадигмы. Занимаемая модель образования вытесняется компетентности, наполненной деятельностным началом и способствующей разностороннему развитию личности, успешной в социуме[5].

Идёт перестройка системы отношений между участниками воспитательно-образовательного процесса в вузе: от авторитарной педагогики к педагогике личностно-ориентированного взаимодействия между педагогом и обучающимся. В связи с ориентацией на компетентности подход в образовании и переходом на стандарты нового поколения акцент делается на формировании ключевых компетенций инженеров, обеспечивающих мобильность личности в быстро меняющемся мире и профессиональный успех в инновационной экономике,

Современный инженер должен выйти из пространства знаний в пространство деятельности и жизненных смыслов, поэтому предлагаем следующие цели и задачи учебных процессов в вузе (таблица 1).

Таблица 1 - Основные цели обучения в курсах вузе на технические специальности

Цель-1 курса	Цель- 2 курса	Цель 3 курса	Цель -4 курса
Формирования личности, переход от мнения к позиции самоопределения	Научить понимать и анализировать предмет противоречий	Научить студента применять методы проблемного мышления	Научить студента переходить от сомнительного к бесспорному
Магистратура		Профессионал-Менеджер	
Научить действовать, работать и жить в ситуациях непонимания		Уметь вырабатывать собственную точку зрения и не бояться включаться в конфликт различных точек зрения	

Для выполнения вышеуказанной цели современный технический университет должен представлять собой элитарное учебное заведение, в котором наряду с глубокими профессиональными знаниями студенты могут получать фундаментальную подготовку в естественно-научных, социально-психологических, общепрофессиональных, социально-экономических и гуманитарных областях знания. При этом особо следует подчеркнуть роль фундаментальной подготовки будущих инженеров. Именно она, формируя методологически систематизированные инвариантные знания, создает основу для усвоения последующего профессионально-прикладного учебного материала, развивает творческие способности и системное мышление, вооружает методами получения знаний, способствует становлению и совершенствованию научного мировоззрения, повышает уровень профессиональной и общей культуры будущего специалиста [6].

Совершенствуя систему инженерного образования адекватного новым запросам времени важно знать, что необходимо предпринять для подготовки инженерных кадров в соответствии с долгосрочными проектами развития Казахстана. В частности, как было отмечено Министром образования и науки РФ А. Фурсенко «... индикаторами качества образования должны стать не количество комнат в вузе, а успешное трудоустройство его выпускников, уровень зарплаты, которую они получают» [7].

С другой стороны, сохраняющийся отраслевой разрыв между образованием, наукой и производством не позволяет эффективно использовать современное научное оборудование для исследований и обучения. Сегодня идет процесс модернизации производства. Ведущие предприятия закупают высокотехнологичное оборудование, которого у нас нет, поэтому выпускники многих технических вузов страны не умеют на нём работать. Поэтому необходимо создавать совместные центры и лаборатории, малые инновационные предприятия, кампусы, которые являлись бы практической платформой для подготовки высококвалифицированных специалистов в различных отраслях производства.

Первые руководители и главные специалисты предприятий промышленности, среди требований, предъявляемых к молодым специалистам, выделили не только фундаментализацию их знаний, но и способность к инновациям, расширению сферы деятельности, готовность к постоянному самообучению. Молодые современные специалисты должны обладать знаниями о новых технологиях, иметь коммуникативные навыки, способность принимать решения, высокую степень гибкости, умение работать с различными системами мотивации и многое другое. Необходимо активизировать систему целевой контрактной подготовки специалистов в различные отрасли экономики, возобновить заочное обучение инженерных кадров. Поэтому требуется проработать систему взаимодействия технических вузов с научными организациями и промышленными предприятиями. Оно должно базироваться на создании совместных кафедр,

учебных центров для подготовки студентов по бакалаврским программам и проведения внешней объективной независимой системы оценки качества образования [8].

Представители предприятий рекомендовали Министерству образования и науки Республики Казахстан и первым руководителям технических вузов организовать курсы повышения квалификации и переподготовки руководящих и инженерно-технических работников промышленности г.Алматы по актуальным вопросам управления производственно- инновационными проектами, науки, техники и технологий. В свою очередь, преподавательским кадрам технических вузов нужно предложить проходить стажировки на современном дорогостоящем оборудовании предприятий г.Алматы и Алматинской области, т.к. прямое взаимодействие вуза и предприятия позволит правильно оценить перспективность дальнейшей подготовки тех или иных специалистов и своевременно вносить коррективы в планы набора абитуриентов на различные специальности.

Однако эффективному развитию экспорта образования вузами препятствует ряд факторов: низкое качество образовательной инфраструктуры, непризнание дипломов многих вузов в России и дальнем зарубежье, преподавание только на казахском и русском языках и т.д. [9].

Как известно, в качестве одного из средств осуществления мобильности обучения рассматривается Болонский процесс. В этом процессе заложен большой интеграционный потенциал, который будет способствовать включению вузов Казахстана в единое международное образовательное пространство. Однако при вхождении в Болонский процесс обязательно необходимо учитывать сложившиеся особенности и традиции национальной инженерной высшей школы.

В последнее время прослеживается тенденция уравнительного отношения к различным видам образования, что, наш взгляд, в корне неверно. В начале 90-х годов прошлого века Казахстан вступил в период рыночных реформ и столкнулся с острым дефицитом менеджеров, экономистов, юристов. На этот спрос отреагировали как уже существовавшие вузы, так и вновь возникшие, в том числе и негосударственные. Совместными усилиями дефицит был ликвидирован. Но при этом возник не менее острый дефицит инженерных кадров [10].

Почему так произошло? Одна из причин – уравнительное отношение государства, подготовка инженеров принципиально отличается от подготовки гуманитариев или юристов: необходимость использования сложного, дорогостоящего оборудования и проведения практики на предприятиях отрасли. Именно поэтому ведущие технические вузы республики до сих пор не могут полноценно освоить технологии обучения Болонского процесса и крайне осторожно относятся к введению двухступенчатой системы при подготовке базовых специальностей. Получить необходимый объем знаний и освоить сложнейшее оборудование просто невозможно в рамках предлагаемой новой системы.

Мы считаем, что в технических вузах должен быть реализован принцип целостности образовательного процесса в виде единого научно-производственно-образовательного пространства. Это позволит:

1. Установить жесткую связь с предприятиями промышленности и реализовать принцип «образование на основе науки», т.е. осуществить объединение образовательного процесса и научных исследований.

2. Решить проблему соответствия структуры выпускаемых кадров потребностям отрасли. В частности, вести целевую подготовку специалистов, определяя договорные отношения между администрацией предприятия, институтом и студентом.

3. В кратчайшие сроки разработать и внедрить системы повышения профессиональной компетентности преподавателей технических вузов с учетом их практической научно-педагогической деятельности.

4. Создать оптимальную модель образовательного процесса с учетом Болонского соглашения и требований предприятий к уровневой системе подготовки специалистов (дуальная и моно-системы).

5. Эффективно использовать имеющиеся ресурсы и привлекать в образовательную сферу инвестиционный капитал [12].

Для решения этих и других проблем Министерство образования и науки РК создает все предпосылки, остальное зависит от способности первых руководителей технических вузов управлять имеющимся научным потенциалом и материально-технической базой. Например, Беларусь впервые вошла в список государств с высоким уровнем развития человеческого

потенциала, заняв 64-е место в мире и первое среди стран СНГ, то есть и у нас имеется стартовая площадка для серьезных преобразований, направленных на динамичное, позитивное развитие экономики в целом [13].

Уже сейчас многие технические университеты, в том числе Центрально-Азиатский университет делают многое для подготовки технических специалистов, способных работать в условиях конкуренции: разрабатываются новые учебные планы; открываются по заказу министерств и предприятий реального сектора экономики новые специальности и специализации; создаются бизнес-школы и центры, институты по повышению квалификации и переподготовке кадров по новым направлениям науки и техники; на предприятиях открываются филиалы кафедр, позволяющие приблизить учебный процесс к реальным условиям производства и привлечь высококлассных специалистов предприятий к передаче практического опыта.

Исследования зарубежных и отечественных ученых-экономистов показали, что мотивационный механизм формируется под влиянием внутренних и внешних мотивов, побуждающих человека к деятельности, задающих границы и формы деятельности и придающих этой деятельности направленность, ориентированную на достижение определенных целей. Внутренние мотивы определяются и контролируются непосредственно человеком как личностью, его сознанием, мышлением, интеллектом, уровнем профессионализма и другими положительными и отрицательными нравственными качествами. Они способны стимулировать трудовую активность работника к самовыражению, самореализации как личности. Их осуществление, практическая реализация приносят человеку наибольшую радость и удовлетворение. Эффективное использование потенциала работников включает в себя: 1) планирование и совершенствование работы с персоналом; 2) поддержка и развитие навыков и квалификации работников. Основными задачами кадровой службы на предприятии являются: - проведение активной кадровой политики, - обеспечение условий для инициативной и творческой деятельности работников, развитие совместно с финансово-хозяйственной службой материального и социального стимулирования, на совещаниях оценка работы различных подразделений и групп [14].

Классификация инноваций по основным техническим параметрам, распределению, непрерывности, охвату и времени выхода на рынок. По основным технологическим параметрам выделяют два вида инноваций – продуктовые и технологические инновации. Инновация продукта предполагает получение нового продукта или услуги для удовлетворения конкретной потребности рынка. Процессные инновации – это новые элементы, внедряемые в производственные, управленческие, организационные, маркетинговые и другие процессы. Продуктовые инновации имеют рыночную ориентацию и диктуются главным образом потребителем, в то время как технологические инновации детерминируются главным образом внутренними факторами и диктуются главным образом соображениями эффективности [15-20].

Здесь необходимо отметить направления, по которым должно развиваться техническое образование:

- создание системы непрерывного образования на базе высших учебных заведений, средних специальных учебных заведений, профессионально-технических школ, удовлетворяющей потребности в кадрах ведущих отраслей экономики и повышение эффективности управления данной системой непрерывного технического образования и подготовки кадров, включая многоуровневую систему непрерывной подготовки и переподготовки в области менеджмента, трансферта и коммерциализации технологий, управления интеллектуальной собственностью; развитие материально-технической базы высших технических учебных заведений, институтов и центров повышения квалификации и переподготовки кадров;

- повышение эффективности научных исследований, направленных на удовлетворение потребностей промышленного комплекса республики;

- совершенствование организации научной деятельности технических вузов с учетом потребностей хозяйственного комплекса регионов, развитие опытно-экспериментальной и производственной базы технических университетов.

- использование и распространение интегрированной системы обучения, т.е. корпоративной системы обучения, под которой понимается теоретическая подготовка вузами студентов очной формы в неразрывной связи с их трудовой деятельностью по избранной специальности на базовых предприятиях, в научных, учебных и других учреждениях. Эта подготовка осуществляется в

соответствии с государственными образовательными стандартами, учебными планами вузов и трудовым законодательством. Здесь можно упомянуть о необходимости усиления координирующей роли Казахского национального технического университета им. К. Сатпаева и Карагандинского технического университета как базовых вузов в системе высшего технического образования республики.

Вывод. Система технического высшего образования должна не только обеспечить одну из главных составляющих развития инновационной экономики – кадровую, но и исполнять роль своеобразного моста, соединяющего образование, науку и производство во всех отраслях и регионах страны. Поэтому основная задача содержательной подготовки инженеров состоит в описании процессов возникновения и изменения знаний в мышлении, которое состоит в умении вырабатывать независимые суждения, формировать собственную точку зрения.

Л. Бекмагамбетова, Г. Кайраткызы, Ж. Байбурасва, Ж. Жанбирова

М. Тынышбаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы, Алматы, Қазақстан

ТЕХНИКАЛЫҚ МАМАНДЫҚТАРДЫ ОҚЫТУДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕР

Аннотация. Қазақстандық білім беру жүйесін Болон үдерісіне енгізу Ұлттық кәсіптік білім беру саласын реформалау мәселесін анықтады. Білім беру жүйесінің өзекті міндеті заманауи техникамен технологиялар, соның ішінде көлік саласында кадрлар даярлау болып саналады. Көлік мамандарын даярлау сапасын арттыру проблемасын шешудің бірі оқу орындары мен өндірістік кәсіпорындардың тығыз ынтымақтастығын ұйымдастыру болып табылады. Бұл тәсіл Болон процесінің негізгі қағидаттарын кеңінен қолдануға – өндірісте талап етілетін мамандарды, дағдыларды, білім мен шеберлікті дайындауға құзыреттілік тәсілді дамытуға мүмкіндік береді.

Білім беру жүйесінің негізгі міндеті елдің индустриялық-инновациялық дамуына тиімді қатысуға қабілетті мамандарды даярлау болып табылады. Осыған байланысты білім берудің тиімді жүйесін дайындау мен құрудың сапалы жаңа тәсілдері барлық ғылымның дамуына, елдегі инновациялық процестерге және отандық зерттеулердің әлемдік деңгейдегі интеграциясына тікелей әсер етеді. Қазақстан Республикасының Президенті «Экономикалық көрсеткіштердің өсуіне қарай қоғамымыздың мәдени-білім деңгейін арттыруға, жаңа қазақ зияткерлік ұлтын қалыптастыруға көбірек көңіл бөлу қажет», – деп атап өтті. Осылайша, бұл тақырыптың өзектілігі даусыз.

Қазақстанның техникалық жоғары оқу орындарында құзыретті мамандарды даярлау сапасын арттырудың қазіргі проблемаларын бағалау үшін эмпирикалық, мамандықтар бойынша инженерлік және өндірістік міндеттерді талдау және т.б. сияқты зерттеу әдістері пайдаланылады. Қойылған міндеттерді шешу техникалық жоғары оқу орындарында заманауи ұлттық Құзыретті инженерлердің біліктілігін арттыруға бағытталған, оларды жүзеге асыру ұлттық менталитеттің, этнопеддагогика негіздері мен қазақ даму жолының терең теориялық түсінігінің арқасында ғана мүмкін болады. Жоғары білім беруді дамытумен қатар экономиканы жаңғырту жүретіндіктен, бұл жаңа білім беру мамандарын даярлауды талап етеді. Мұндай мамандарды даярлау бірлескен күш-жігермен, білім-ғылым-өндіріс бірлестігімен жүзеге асырылуы тиіс. Сол себепті техникалық мамандар дайындаудың ұлттық доктринасын дайындау маңызды:

- алдыңғы қатарлы дайындықтың жоғарғы деңгейін қамтамасыз ету;
- жоғарғы оқу орындарында оқыту психологиясын студенттердің дамуының этнопсихологиялық ерекшеліктері мен тәрбиесін сәйкестендіру;
- оқу үдерісінде ғылыми зерттеулер нәтижелерін пайдалану;
- студенттердің техникалық мәселелерді ғылыми-негізделген шығармашылық шешімдерге ұмтылысын қалыптастыру;
- адам капиталының білім мен дамуын жетілдіруші фактор ретінде білімнің инфрақұрылымдық экономикасын жасау.

Аймақтардың техникалық кадрларға деген қажеттілігін және тұлғаның психологиялық-физиологиялық ерекшеліктерін есепке ала отырып мамандарды мақсатты, бағытталған түрде дайындау.

Техникалық жоғарғы оқу орындарындағы оқу үрдістерінің ұсынылып отырған мақсаттарымен міндеттері, келесілер болуы керек деп есептеймін:

1 курс – тұлғаны қалыптастыру, жалпы пікірден өзін-өзі тануға өтуге дайындау (жалпы білім беретін пәндер, «Қазақстан құқығы», «Аймақтану»).

2 курс – қарама-қайшылықты түсініп, талдауға үйрету (іргелі пәндер, «Ақмология, жекелік және әлеуметтік табыс негіздері»).

3 курс – мәселені ойлау әдісіне үйрету (кәсіби-техникалық және экономикалық білім беру).

4 курс – студентті күмәндіден талассызға өтуге үйрету (кәсіби-басқарушылық және әлеуметтік білім беру).

Магистратура – түсінбеушілік жағдайында әрекет етуге, жұмыс істеуге және өмір сүруге үйрету (маман немесе болашақ ғылым-зерттеуші және педагог дайындау).

Докторантура – өз көзқарасын қалыптастыруға және әртүрлі қақтығыстарға түсуге қорықпауға үйрету (заманауи топ-менеджерлер және ғалымдар даярлау).

Атап айтқанда, жақсы кадр-бұл мәселенің жартысы шешілгеннің белгісі, барлық нюанстарды білетін, барлық мәселелерді алдын ала болжайтын және оларды шешудің нұсқаларын ұсынатын маман. Осы мақсатқа жету үшін теориялық білімі бар маманды дайындау және оларды тәжірибеде бекіту маңызды.

Түйін сөздер: білім беру жүйесі, өндірістік процестер, адами капитал, дағдылар, құзыреттер, жоғары білім.

L. Bekmagambetova, G. Kairatkyzy, J.A. Baiburaeva, Zh. Zhanbirov

¹ Kazakh Academy of transport and communication named after M. Tynyshpaev, Almaty

MODERN PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF EQUIPMENT AND TECHNOLOGY IN KAZAKHSTAN

Abstract. The inclusion of Kazakhstan's education system in the Bologna process has determined the issue of reforming the sphere of national vocational education. An urgent task of the education system is to train personnel in the field of logistics, including in the field of transport. One of the solutions to the problem of improving the quality of training of transport specialists is the organization of closer cooperation between educational institutions and industrial enterprises. This approach also contributes to the wider application of the fundamental principles of the Bologna process - the development of a competence-based approach to the training of specialists, skills, knowledge and skills required in the workplace.

The main task of the education system is to train specialists who can effectively participate in the industrial and innovative development of the country. In this regard, qualitatively new approaches to the preparation and creation of an effective education system have a direct impact on the development of all Sciences, innovative processes in the country and the integration of domestic research at the world level.

The President of the Republic of Kazakhstan stressed that "as economic indicators grow, it will be necessary to pay more attention to improving the cultural and educational level of our society, forming a new Kazakh intellectual nation." Thus, the relevance of this topic is undeniable.

To improve the quality of technical training specialists in the universities of the Republic of Kazakhstan, on the basis of preliminary research and experience of foreign universities we offer the following scheme of state orders for the preparation of specific specialties and admission of students (table 3).

In the period of final examinations and the results of getting certificate of secondary education MES of the RK creates a database of applicants, including the result of training during 2-year study. If a student with a certificate of higher education wants to continue his training at the university, he sends all the necessary documents to the technical institution in electronic form, according to the student's requirements, he enters the university for 2-year without examination.

Table 1 - The main goals and objectives of the technical universities of the Republic on the proposal of the national training system engineers

3 course	4 course	Masters	PhD (professional- manager)
The purpose – to teach students the methods of problem-thinking	The purpose – to teach students to think from questionable to undisputed.	The purpose – to prepare a specialist or future researchers and teacher	The purpose – to train modern top managers and scientists.
The objective – to give professional technical and economic knowledge	The objective – to give professional, managerial and sociological knowledge.	The objective – to learn to act, to work and live in situations of misunderstanding	The objective – to learn developing their own point of view and not be afraid to include in conflict of the different point of view.

To assess the existing problems of improving the quality of training of competent specialists in technical universities of Kazakhstan, we use such research methods as empirical, analysis of engineering and production tasks in specialties, etc. the Solution of the tasks is aimed at improving the skills of modern national competent engineers in technical universities, whose implementation is possible only through a deep theoretical understanding of the national mentality, the basics of ethnopedagogy and the Kazakh way of development. Because along with the

development of higher education, the economy is being modernized, which requires the training of specialists in new education. Training of such specialists should be carried out by joint efforts, by the Association of education-science-production.

In particular, specialists in the field of transport are an important link in the labor market, and training of such personnel takes place in technical universities. It should be noted that not everyone can understand logistics. The demand for them is growing every day, the more transport logistics proves its importance for the country's economy. A good frame is already a sign that half of the problem has been solved. a specialist who knows all the nuances, anticipates all the problems in advance and offers solutions to them. To achieve this goal, it is important to prepare a specialist with theoretical knowledge and consolidate them in practice.

Keyword: Education system, production processes, human capital, skills, competences, higher education.

Information about authors:

Bekmagambetova L., master of science, Kazakh Academy of Transport and Communications, Almaty, Kazakhstan; baiganmedina@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6920-4971>;

Kairatkyzy G., master of science, Kazakh Academy of Transport and Communications, Almaty, Kazakhstan; gulistan.kairatkyzy@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5023-9787>;

Baiburaeva J.A., master of science, Kazakh Academy of Transport and Communications, Almaty, Kazakhstan; Janna76077@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7848-7782>;

Zhanbirov Zh., Professor, Doctor of Technical sciences, Kazakh Academy of Transport and Communications, Almaty, Kazakhstan; janbirov_jg@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6444-0836>

REFERENCES

- [1] Fedorov I., Medvedov V. Traditions and innovations in engineering personnel training. E. Bauman, Moscow, 2015.
- [2] Development of engineering education and its role in technological modernization of Russia, Materials of parliamentary hearings of the State Duma Committee on education, may 12, 2011, the State Duma / edited by V.K. Baltyan and S.S. Kramarenko-M. MGTU. N. E. Bauman, 2015. 90 PP.
- [3] Zubarev Yu.M. problems of training engineering personnel. Institute of mechanical engineering PIMASH, St. Petersburg. <http://bstu.by/~opo/articles/3.html>
- [4] Charnetsky S.A. Economics of motor transport. Moscow: Higher school, 2014.
- [5] Korchagin Yu. a. Modern economy of Russia. Rostov-on-don: Phoenix, 2018. ISBN 978-5-222-14027-7
- [6] Statistics Agency of the Republic of Kazakhstan <http://www.stat.kz>
- [7] Zhanbyrov Zh. Autochk logistics gies tindle Samandar dayindia tiger ser //Bulletin of NAS RK. 2017. No. 6. 40-43 pp.
- [8] Baiburaeva J.A., Arzybaev E.E. Ultytk interlard of dayindia saposin Arturo Zholdary. INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE "GLOBAL SCIENCE AND INNOVATIONS 2019: CENTRAL ASIA" ASTANA, KAZAKHSTAN, MARCH. 2019 pp. 206-201.
- [9] Korchagin Y.A. Russian human capital: the factor of development or degradation? Voronezh: CIRE, 2015.
- [10] Nesterov L., Ashirova G. National wealth and human capital. Economic issues, 2013, No. 2.
- [11] Kendrick George. Economic growth and capital formation. – Economic issues, 2006, No. 11.
- [12] Karsibaev E. NATIONAL ENGINEERING TRAINING ETHNOPSYCHOLOGICAL BASES OF ARCHITECTURE. Scientific journal of the modern education & research institute - The Kingdom of Belgium, 2019 – p.70-75.
- [13] Karsibaev E. TRAINING HIGH-SKILLED SPECIALISTS – THE VALUE OF TRADITION. Scientific journal of the modern education.
- [14] Diba E.F., Sartova S.B., Diba T.V., Gnezdilov S.V. (2019) Motivations and needs in the market economy // Bulletin of national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. 2019. Vol. 6, N 328. P. 35-39. ISSN 2224-5294 (Online), <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.206>
- [15] Kunurkulzhaeva G.T., Khasenova K.K., Kairgalieva M.G., Zhalgasbayev A.A. (2019) Innovative economy and technological entrepreneurship// Bulletin of national academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. 2019. Vol. 6, N 328. P. 35-39. ISSN 2224-5294 (Online), <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.218>
- [16] Abramov S. S. Formation of theoretical knowledge in technical science /S. S. Abramov // Questions of philosophy. 1984. №12. P.63-71.
- [17] Abulkhanova-Slavskaya K.A. Psychology and personality consciousness: problems of methodology, theory and practice. real, personality: Elected. the course of studies. tr. /Acad. PED. and SOC. Sciences, Moscow. The course of studies. soc. In – T. M.; Voronezh: MPSI; MODEK, 1999. 216 p.
- [18] Agranovich B.L. the Innovativ engineering education. / B.L. Agranovich, Yu. P. Pokholkov, A.I. Chuchalin, M.A. Solovyov // Tomsk Polytechnic University. Electronic resource. Access mode:<http://www.aeer.ru/winn/magazine/agranovich&Co.pdf>
- [19] Azarov Yu. Student: opportunities for personal growth / Yu. Azarov // Higher education in Russia. 2002. No. 1. P. 50-57.
- [20] Alekseev Y.N. The problem of development of creative personality by means of folk art and crafts / J.N. Alekseev // Science and education. 2006. No. 3. Pp. 102-106.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.92>

Volume 3, Number 331 (2020), 265 – 274

УДК 336.151

МРПТИ 06.73.07

L.M. Sembiyeva¹, A.O. Zhagyparova¹, Zh. Tulegenova², G. Orynbekova²

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

²Turan Astana University, Kazakhstan.E-mail: sembiyeva@mail.ru, Zhagyparova_Aida@mail.ru,Zhanna.tulegenova.77@mail.ru, gulnar_1669@mail.ru

WORLD PRACTICE OF DIGITALIZING FINANCIAL PLANNING

Abstract. Digitalization of financial planning, one of the most important components of the planning system, allows you to solve such vital tasks as the effective management of financial flows, ensuring the balance of financial resources and needs, optimizing management decisions, minimizing costs. However, the very content of financial planning and the financial planning mechanism requires further development, the study of the theoretical base and practical experience in order to bring them into line with modern requirements and conditions. Finance and financial relations are inextricably linked with socio-economic relations in the country and in the world. Thus, changes taking place in the country and the world community affect the content of the system of finance and financial relations, as well as financial planning as an important part of them. In order for financial planning to become the basis of effective management, it is necessary to revise and bring the tools used in theory and practice into line with modern requirements. The main objective of public finance management information systems is to facilitate informed decision-making regarding policies and government programs, as well as the publication of reliable information on budget execution.

Information systems for managing public finances can generally be described as a set of decisions that allows budget planning, automates the accounting of all financial transactions, tracks financial events and records all financial transactions, generates financial statements that affect management decisions.

The authors identified the priority areas of formation and development of the digitalization system for financial planning of the state.

The shortcomings of the digital planning systems for financial planning inherent in the state at the present stage are identified, and the specificity of the problems in the field of financial planning is analyzed, the main prerequisites for the development of financial planning systems are identified, and financial planning models and application conditions are analyzed.

The theoretical and methodological basis of the study was the work of domestic and foreign scientists and practitioners on financial planning and control.

The study is based on modeling as an experimental method for constructing a financial planning system aimed at studying the process of forming the system and the results of such formation. The leading place in the work was also given to the methods of system and comparative analysis, generalization, economic and mathematical methods and models, quantitative and qualitative methods of forecasting, methods of decision theory.

Also, during the study, general methods of scientific knowledge were used, such as observation, comparison. The deductive and inductive method, as well as argumentation, were actively used. To study the elements of the financial planning and control system, analysis and synthesis methods were used. The process of changing the financial planning system at Russian enterprises during the transition from a planned-regulated to a market economy was studied using the historical method.

Keywords: digitalization, financial planning, public finance, electronic budget.

Introduction. When creating information systems for managing public finances, a modular approach is used (figure 1). In the ideology of creating such systems, the basis, as a rule, is the Treasury information

system, which provides the ability to manage the delivery of budget data, allocate budget funds, manage revenues (mainly on the basis of a single treasury account), forecasting and cash management [1].

In addition, the main modules of the public finance management information system include modules providing for the possibility of planning and budget preparation, including macroeconomic forecasting and public investment management. According to this model, information systems for managing public finances in 51 countries of the world have been created and are currently being created. It should be noted that only two countries implemented the full-scale World Bank model: Brazil and South Korea. The remaining countries carry out the development and implementation of individual modules, ensuring their subsequent integration into a single information system. When creating and developing the Electronic Budget system, a combination of centralized and decentralized approaches is applied, ensuring the centralization of information flows that affect the completeness, reliability and efficiency of accounting for the financial and economic activities of public administration organizations and public law entities, with subsequent integration with processes covering all activities of public law entities.

To ensure the openness of the process of financial and economic activity, to create a unified environment for all participants in the budget process, organized according to uniform rules and principles, to ensure the interconnection of financial information with specific final results of activities of the authorities, the following should be undertaken:

The first is to dematerialize all storage media (primary documents of financial and economic activity). And this means creating electronic forms, rules for filling them out with the obligatory use of uniform registers and classifiers. It is this approach that will ensure comparability of information and the possibility of its use by all participants.

The second is to provide a one-time input of information. Information should be created directly in the system once at the time of the event and only be used in the future. Only this will guarantee the accuracy of the information.

The third is to ensure maximum automation of accounting operations. To do this, develop standards for all business processes of financial and economic activity, identify centers of responsibility for them, and give electronic data legal force. This will lead to transparency in the activities of state authorities.

Fourth, to make electronic data available around the clock in real time to all interested users (naturally, subject to existing restrictions). Only this will create the opportunity for citizens to participate in the management of the budget process [2].

Digitalization has affected the tax and tax management system, budget reporting, digital signature and identification of citizens, the transition to a single platform for the provision of electronic public services, etc. The latter have significantly reduced the administrative burden on enterprises and the population, making their interaction with government bodies faster, more efficient, more convenient and less expensive. The proportion of people using e-government services (that is, visiting the websites of government agencies or interacting with them) has been constantly growing in recent years, but varies significantly across countries. For example, in Denmark in 2016 it amounted to 88 %, and in Brazil, Chile, Italy, Mexico and Colombia less than 25 %. The number of citizens submitting completed forms online also varies widely: 50 % or more in the countries of Northern Europe, Estonia, the Netherlands and France, and less than 10 % in Mexico, Japan. These differences are explained, in particular, by the underdeveloped infrastructure and the limited supply of electronic services, as well as structural problems caused by institutional, cultural or economic factors [3].

In the USA, special attention is paid to the methodology of planning and evaluating programs and projects. The Presidential Administration and Budget Office provides methodological support for the planning process, including the development of various methodological recommendations and directions in the form of circulars. At the same time, the development of strategic goals, the selection of the corresponding target indicators and indicators is an extremely important, but insufficient condition for the successful application of program approaches in practice. These issues constitute the highest level of program planning, regulated by state bodies in the person of ministries and departments. However, an equally important task is to ensure the appropriate conditions for achieving strategic goals. This, in turn, implies the implementation of numerous individual projects, each of which is aimed at solving local problems (the construction of hospitals, railways, airports, the technical re-equipment of various transport facilities, etc.).

As an example of an effective mechanism to achieve the strategic goals of ministries and departments at the expense of budgetary funds, we can cite the grant program for economic recovery through investments in the transport system - TIGER (Transportation Investment Generating Economic Recovery). The basis of this program (highly successful according to the US Department of Transportation) is a competition for grants for transport projects, the implementation of which will make a significant contribution to the development of the economy of a country, region, or metropolitan area [4].

No less important is the consideration of the experience of assessing the effectiveness of budget spending in Canada, which, like Russia, is a federal state. In Canada, budgets are also prepared using programmatic approaches, and relative indicators and rating (point) rating methods are used to evaluate their effectiveness and efficiency, which can be used in domestic practice. Canada's budget process is governed by a constitutional act and three basic laws: the Financial Administration Act (1985); Act on the Auditor General (1977); Federal Budget Law (1985). Since 1970, in Canada, in the practice of budget planning, the PPBS approach (planning, programming and budgeting system) has become widespread. During the application of the PPBS system, certain positive results were obtained: it became possible to limit costs and reduce the budget deficit.

Unlike the previous system, within the framework of the EMS system, decisions on new initiatives and corresponding resource transfers according to previous programs were made at the budget planning stage. At the same time, emphasis was placed on periodic review of programs, low-priority programs were discontinued, and released funds were used to finance new initiatives. Within the EMS system, the existence of a central reserve was recognized as ineffective, since it did not push officials to revise the programs, so the reserve was liquidated. Departments were given greater discretion in the allocation of resources allocated to them. A business planning system was introduced, within the framework of which the departments determined the strategy of changes taking into account budget goals and government priorities. The role of the relevant committees in parliament was strengthened, which assessed the prospects for expenditures, and analyzed future trends in the context of national priorities. The functioning of the EMS system is based on three principles:

1) bringing costs to transparent results, which requires the development of clear indicators of such results, their systematic evaluation, as well as periodic monitoring of price and quality combinations;

2) a thorough review of proposals for new costs, which requires the development of criteria for evaluating the effectiveness and analysis of the compatibility of proposals with existing costs and results, as well as options for moving proposals between sources of financing;

3) a strategic review of direct spending programs every four years in order to prevent their deviation from government priorities, principles of efficiency and profitability. The revision allows the termination of 5 % of the least priority and least effective programs and offers programs to replace them. The implementation of the principles presented has improved the efficiency of spending budget funds in Canada, which can serve as a positive experience and direction of adaptation [5].

Consider the public finance management process in Finland, which is a unitary state, but the experience of assessing the effectiveness of budget spending in this country is also of interest to Russia due to the similar focus of budget policy: the need to reduce public debt (internal and external) and ensure the balance of the central (federal) budget [6].

In Finland, as in Russia, the budget is drawn up by the government, however, the Ministry of Finance plays a key role, while in the Russian Federation a draft budget is prepared jointly by all ministries and submitted to the State Duma by the Prime Minister. The budget in the compared countries is adopted by the main legislative body – parliament – in several readings in the Russian Federation and in one reading in Finland, since amendments are introduced by parliamentarians together with the Ministry of Finance of Finland before the adoption of the main draft budget.

Norway, whose experience is also useful for study, regulates the budget process by the national legislation of the country. The choice for the analysis of Norway is explained by a strong export-oriented component, which is close to the economy of the Russian Federation. As a result of the analysis of the functioning of the Norwegian financial system, it can be concluded that local government in this country is much less independent than in Russia. In our country, the value of transfers to lower-level budgets of the total number of budget expenditures is about 4 %, in Norway – more than 13 %. Moreover, if in accordance with Russian budget legislation, inter-budget transfers of a general nature are provided to the budgets of the budget system, that is, at the municipal and regional levels, then in the Norwegian budget

classification the emphasis is on the level of municipalities or “communes”. In this regard, for the Russian Federation it seems appropriate in the image of Norway to strengthen financial control over the expenditures of municipalities in order to limit the observed in some cases misuse of funds and violations of budget legislation [7-8].

Germany is a federal parliamentary republic. The basis of the Grundgesetz law establishes fundamental requirements for the budget process and prescribes budget relations between federal levels of government and regions that enjoy a high level of autonomy. The budget process includes the following stages: drafting, review, approval and execution of the budget. Budgeting in Germany at the federal level is carried out in accordance with legal, constitutional and administrative regulations. The constitution incorporates the fundamental principles of public finance management and the budget process. In turn, federal laws contain principles of public finance management, which traditionally operate in all countries of the European Union.

The creation of well-informed plans, budgets, and forecasts is an essential factor that enables managers to be confident in their decision making and investment placement. In addition, the ability to respond quickly to changing business conditions is critical to ensuring that plans are based on the latest data.

However, some things are easier said than done. So, a recent Aberdeen study of financial planning, budgeting and forecasting practices found that 89 % of organizations still use spreadsheets to formulate plans, budgets and forecasts.

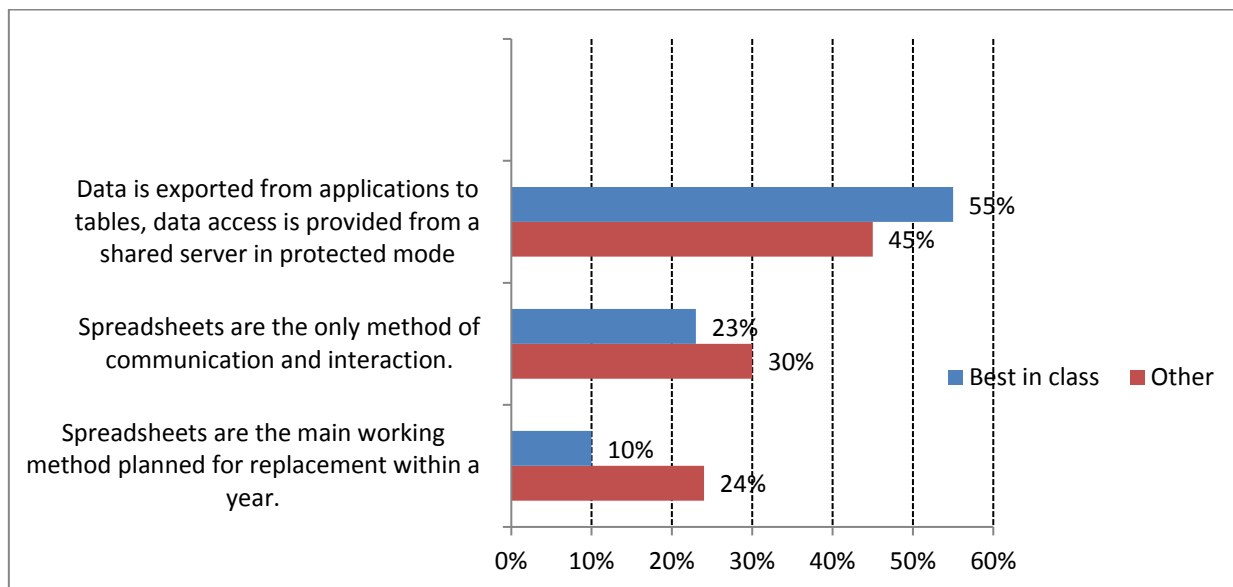

Figure 1 - Practice using spreadsheets

It is not surprising that many organizations, one way or another, rely on spreadsheets for planning and budgeting. For employees, this is a fairly convenient tool that they use for other purposes and in their personal lives outside the office. Spreadsheets are very simple and straightforward. However, according to Aberdeen analysts, they bring with them several problems:

- The complexity of collaboration and problems with version control.
- The need for manual data updates.
- Difficulties in determining the relevance of information.
- The difficulty of cooperation due to the opacity of other people's formulas or fear of damage to them.

As the study showed, “best in class” companies use a wide range of technologies in the planning, budgeting and forecasting processes. These technologies perform many functions, but it is common practice in the “best” organizations to export data from these applications to spreadsheets for further analysis. Since it is believed that a significant number of employees are comfortable working with spreadsheets, some of these applications can mimic their appearance. For example, 68 % of the “best”

companies use planning, forecasting, and budgeting applications that resemble the standard tables. The difference is where these applications are located and how they can be used.

It turned out that organizations that use the “non-tabular approach” to planning, budgeting and forecasting demonstrate better performance indicators, which can lead to greater accuracy in planning and budgeting (see figure 2). For example, such companies note an annual reduction in the time interval required to complete the forecast.

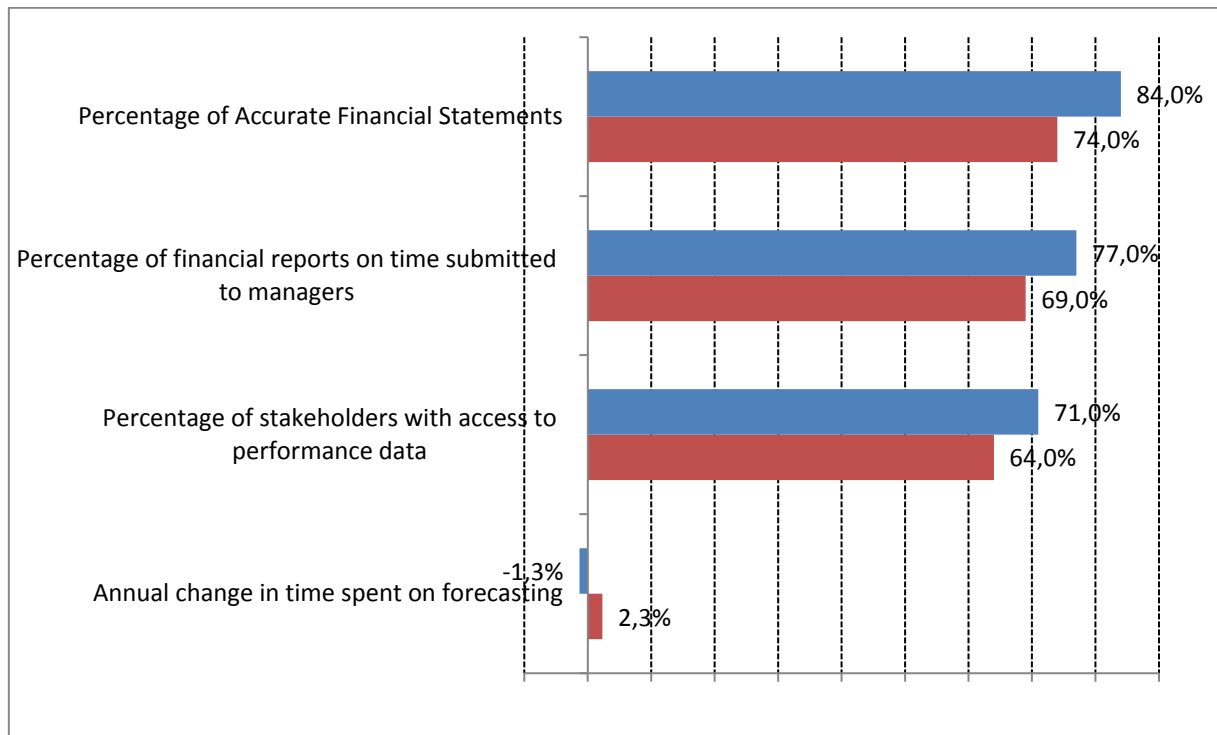

Figure 2 - Benefits of using non-tabular tools

Interesting observations on the benefits of using specialized software to support planning and budgeting were presented by John Orlando, CFO at Centage Corporation. In his opinion, the main advantages of using these solutions are:

- Improved accuracy – formulas for models based on assumptions and workflow use built-in business rules and financial analysis capabilities to ensure high accuracy.
- Centralized database – any corrections of estimates and assumptions are automatically updated in real time. Thus, all users work with a "single version of the truth".
- Easy-to-use common interface – applications are built with a focus on business concepts in order to operate with the names of business entities, rather than database conventions.
- Integration of accounting applications – automated processes import data from common accounting applications, supporting the possibility of generating a rolling budget or forecast based on data from several systems. This speeds up data transfer and minimizes errors.
- Reducing the amount of programming – eliminating the need for tabular formulas, and, therefore, minimizing errors. Predictive and budget models become an accurate reflection of the business.
- Contingency planning and sensitivity analysis with a “what if?” Scenario - Users can change variables and see a direct impact on the result. A number of models can be reproduced for subsequent analysis and comparison.
- Integrated reporting – automatic generation of reports on income, expenses, balance and cash flow with the ability to customize to special requirements.
- Collaboration – the involvement and cooperation of a large number of end users and participants in the budget process.

The main advantage of the transition from budgeting based on spreadsheets to an automated process based on innovative technological solutions is a more accurate, inclusive and timely budget with a

seriously shortened cycle of its preparation. Companies often report that they can move from annual budgeting to quarterly budgeting to make more informed budget decisions.

Methods. The study is based on modeling as an experimental method for constructing a financial planning system aimed at studying the process of forming the system and the results of such formation. The leading place in the work was also given to the methods of system and comparative analysis, generalization, economic and mathematical methods and models, quantitative and qualitative methods of forecasting, methods of decision theory.

Also, during the study, general methods of scientific knowledge were used, such as observation, comparison. The deductive and inductive method, as well as argumentation, were actively used. To study the elements of the financial planning and control system, analysis and synthesis methods were used. The process of changing the financial planning system at Russian enterprises during the transition from a planned-regulated to a market economy was studied using the historical method.

The years of the formation of our republic as a sovereign state turned out to be not only a test of strength and survival, but also years of overcoming difficult economic tests, then stabilization of the economy, the emergence of new bodies and structures to regulate the financial flows and material resources of the state, and control their targeted and rational use. To overcome the economic crisis, it was necessary to ensure the strictest accounting and control of cash in the country. It was then that the need arose to reform economic structures and, above all, state financial management.

The modern level of informatization of society determines the use of the latest technical, technological, software tools in various information systems of economic objects. Integrated computer data processing systems are designed as a complex information technology and software complex. It supports a single way of presenting data and user interactions with system components, provides information and computing needs of specialists in their professional work.

Of particular importance in such systems is the protection of information during its transmission and processing. The most widely used in protecting economic information were hardware and software methods. In particular, the use of a communication system selected for protective properties and quality of service, guaranteeing the safety of information in the process of transmission and delivery to its addressee; encryption and decryption of data by subscribers of public networks (telephone, telegraph) with the agreement of users on common technical means, encryption algorithms, etc.

The concept of the budget process is quite capacious and multifaceted. The budget process is the activity regulated by the budget legislation of the Republic of Kazakhstan on planning, reviewing, approving, executing, clarifying, adjusting, maintaining budget accounting and reporting, state financial control [9-10].

Results. At the present stage, in the context of computerization and automation of all public administration systems, the Treasury of the Republic of Kazakhstan could not get past this problem. As part of the treasury modernization project, the task is to automate all budget expenditures, this will greatly increase the transparency of the budget, including local budgets. The modernization of the Treasury and the creation of such systems, when the program administrator will electronically spend his funds is a very important area of the entire project, improving the entire system of movement of all financial flows, the effectiveness of their control, and evaluating their effectiveness.

Oracle Corporation, the largest producer of corporate software, in fact helped to modernize the Treasury as part of the reform of the budget system of Kazakhstan. Based on ORACLE software, a new treasury system has been developed. It represents a set of functional characteristics that are aimed at ensuring the main goal set by the President of the country – the effective management of public finances. The new treasury system was developed in accordance with the regulatory framework of the Republic of Kazakhstan, and taking into account the distribution of responsibility of the Government and local executive bodies for ensuring efficient and targeted spending of budget funds. Since May 2003, the Integrated Treasury Information System (IISC) has been operating. In 2004, the Treasury information system was introduced throughout the republic [11].

According to the Development Strategy of Kazakhstan until 2030, the integrated information system of the Treasury is aimed at ensuring the timely transfer of taxes and duties to budget revenues, budget spending, effective management of the Government of the Republic of Kazakhstan and local executive bodies with financial resources and transparency in the execution of the state budget. In other words, the

integrated treasury information system is aimed at ensuring the main goal – the effective management of public finances.

In October 2005, the Hewlett-Packard representative office in the CIS, on behalf of the World Computer Fund, was awarded a medal and a certificate by the Computers world Honors international program “Search for New Heroes” in the State and Non-Profit Organizations category for implementing the Integrated Treasury Information System [12].

An integrated information system provides effective control of financial resources, obligations and payments in Kazakhstan. The uniqueness of this project lies in the fact that the systems of planning and implementation of financial resources were previously used only for corporate commercial structures. The system of modernization of the Treasury of the Republic of Kazakhstan was first introduced in the public sector. Prior to its introduction in the world there were no analogues of such a system. The system raised the bar of state budget management standards to a new level [13-14].

Currently, the Treasury serves more than 200 budgets of various levels, including the republican budget. The system serves more than 13 thousand state institutions, more than 200 thousand permits for commitments are issued annually and about 700 thousand civil transactions are registered. Thus, we can talk about the successful application of Oracle applications in the treasury of the country.

However, in recent years, world practice indicates a significant reorientation of the main consumers of mainframe systems to the use of cheaper solutions using new computer technologies. There are several reasons for this. The creation of terminal systems most often leads to the monopolization by the supplier of the initial system of all services for their development. The intensive development of personal computers and minicomputers based on high-performance processor systems, their saturation of the information technology market has led to the emergence of low-cost competitive solutions.

The reduction in prices for computing systems based on powerful microprocessors while increasing their productivity and energy efficiency makes these systems very attractive for widespread use in areas traditional for mainframes – banks, communications, financial activities, complex corporate systems.

Improving the operating systems of personal computers and systems based on them brings them closer to mainframes in terms of performance and reliability, as well as in the field of supporting multitasking and multithreading. Developers of application software and toolkits, focusing on less qualified personnel than in the case of mainframe operation, produce products that are more user-oriented and, competing with each other on a wide market, set prices for these products significantly lower than software products of the same class for exclusive manufacturers of supercomputer systems.

By combining local computer networks of the treasury, the Client Server architecture is being organized. Association is carried out using communication equipment and software that allows remote users to efficiently and safely perform the necessary actions for information exchange and modification of remote databases [15].

In accordance with changes in the political system of the country and approaches to state planning (the transition to budgeting for a results-based budget), an analysis of the current system for planning and implementing investment projects in accordance with the World Bank proposals for investment projects, as well as the Budget Code, will be improved and approaches to planning and implementing budget investments. In general, the principles and mechanism for selecting and monitoring investment projects will be reviewed.

To date, the most actively and dynamically developing technologies for managing tax, budget systems and technologies of state-information portals that implement the interaction of governing bodies and citizens through the use of computer networks, electronic document management, information storage technologies in a single state database, information system technologies, as well as information systems of the communal and housing sectors (in the direction of introducing a single cash settlement price), geo-information systems (mainstream - education and urban cadastre). The development and implementation of IT technologies in state and local spheres of management is a strategically important task.

Specialists noted such problems that exist in the modern information society:

- the complete absence of any orientation of information resources created by state bodies towards mass services to the population with information regarding issues related to the activities of these bodies;
- the complete absence of a legislative mechanism to regulate legal relations in the field of state-information resources;

- the complete lack of coordination of the formation by federal and regional state authorities of information funds, as well as databases on legal entities and individuals, as well as on legal relations between these persons. This negatively affects the relevance and completeness of these resources, leading to a significant duplication of work related to their development and implementation;

- underestimation of the economic significance of educated informational state resources. As a consequence of this - the incompleteness, and most often the complete lack of proper accounting of these resources in enterprises and institutions. A complete register of state information resources introduced and operating in the state does not yet exist [16-18].

The solution of the above problems requires the development of coordinated national solutions in the field of information state resources management based on a clearly formulated information state policy.

Discussions. Thus, on the basis of the foregoing, it can be said that to date, the government's stated intention to increase transparency and openness of the budget system is undergoing a number of shortcomings both from the point of view of standard-setting and from the point of view of compliance and implementation of legislative requirements. It seems that the elimination of such problems would make it possible to strengthen public control over the quality of decisions made on budget issues and its implementation.

Л.М. Сембиева¹, А.О. Жагыпарова¹, Ж.У. Төлегенова², Г.А. Орынбекова²

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, Қазақстан;

²Тұран-Астана университетінің, Қазақстан

ҚАРЖЫНЫ ЖОСПАРЛАУДЫҢ ЦИФРОВИЗАЦИЯЛАУЫНЫҢ ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕСІ

Аннотация. Жоспарлау жүйесінің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі қаржылық жоспарлауды цифрландыру сізге қаржылық ағындарды тиімді басқару, қаржылық ресурстар мен қажеттіліктердің тепе-теңдігін қамтамасыз ету, басқару шешімдерін оңтайландыру, шығындарды азайту сияқты маңызды міндеттерді шешуге мүмкіндік береді. Алайда қаржылық жоспарлау мен қаржылық жоспарлау механизмінің мазмұны одан әрі дамуды, теориялық базаны және практикалық тәжірибені қазіргі заманғы талаптар мен жағдайларға сәйкес келтіруді зерделеуді талап етеді. Қаржы және қаржылық қатынастар елдегі және әлемдегі әлеуметтік-экономикалық қатынастармен тығыз байланысты. Осылайша, елде және әлемдік қауымдастықта болып жатқан өзгерістер қаржы және қаржылық қатынастар жүйесінің мазмұнына, сондай-ақ олардың маңызды бөлігі ретінде қаржылық жоспарлауға әсер етеді. Қаржылық жоспарлау тиімді басқарудың негізіне айналуы үшін теория мен практикада қолданылатын құралдарды қазіргі заманғы талаптарға сәйкестендіру және қайта қарау қажет. Мемлекеттік қаржыны басқарудың ақпараттық жүйелерінің негізгі мақсаты саясат пен мемлекеттік бағдарламалар туралы ақпараттандырылған шешім қабылдауға, сондай-ақ бюджеттің атқарылуы туралы сенімді ақпараттың жариялануына ықпал ету.

Мемлекеттік қаржыны басқарудың ақпараттық жүйелерін, әдетте, бюджетті жоспарлауға мүмкіндік беретін, барлық қаржылық операциялардың есебін автоматтандыруға, қаржылық оқиғаларды бақылауға және барлық қаржылық операцияларды есепке алуға, басқару шешімдеріне әсер ететін қаржылық есептерді жасауға мүмкіндік беретін шешімдер жиынтығы ретінде сипаттауға болады.

Авторлар мемлекеттің қаржылық жоспарлауының цифрландыру жүйесін қалыптастыру мен дамытудың басым бағыттарын анықтады.

Қазіргі кезеңде мемлекетке тән қаржылық жоспарлауды цифрландыру жүйелерінің кемшіліктері анықталып, қаржылық жоспарлау саласындағы проблемалардың ерекшелігі талданды, қаржылық жоспарлау жүйесін дамытудың негізгі алғышарттары анықталды, қаржылық жоспарлау модельдері мен қолдану шарттары талданады.

Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі отандық және шетелдік ғалымдар мен практиктердің қаржылық жоспарлау мен бақылау жөніндегі жұмыстары болды.

Зерттеу жүйені қалыптастыру процесін және осындай қалыптасу нәтижелерін зерттеуге бағытталған қаржылық жоспарлау жүйесін құрудың эксперименттік әдісі ретінде модельдеуге негізделген. Жұмыста жетекші орын жүйелік және салыстырмалы талдау әдістері, жалпылау, экономикалық-математикалық әдістер мен модельдер, сандық және сапалық болжау әдістері, шешім теориясының әдістері болды.

Сондай-ақ, зерттеу барысында ғылыми білімнің жалпы әдістері қолданылды, мысалы бақылау, салыстыру. Дедуктивті және индуктивті әдіс, сонымен қатар дәлелдеу белсенді қолданылды. Қаржылық жоспарлау және басқару жүйесінің элементтерін зерттеу үшін талдау және синтез әдістері қолданылды.

Тарихи әдісті қолдана отырып, жоспарланған-реттелетін нарықтық экономикаға көшу кезінде ресейлік кәсіпорындарда қаржылық жоспарлау жүйесін өзгерту процесі зерттелді.

Түйін сөздер: цифрландыру, қаржылық жоспарлау, мемлекеттік қаржы, электрондық бюджет.

Л.М.Сембиева¹, А.О. Жағыпарова¹, Ж.У. Төлегенова², Г.А. Орынбекова²

¹Евразийский национальный университет им.Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан;

²туран-университет Астана, Казахстан

МИРОВАЯ ПРАКТИКА ЦИФРОВИЗАЦИИ ФИНАНСОВОГО ПЛАНИРОВАНИЯ

Аннотация. Цифровизация финансового планирования – одна из важнейших составляющих системы планирования, позволяющая решать такие жизненно важные задачи, как эффективное управление финансовыми потоками, обеспечение сбалансированности финансовых ресурсов и потребностей, оптимизация управленческих решений, минимизация затрат. Однако само содержание финансового планирования и механизма финансового планирования требует дальнейшего развития, изучения теоретической базы и практического опыта для приведения их в соответствие с современными требованиями и условиями. Финансы и финансовые отношения неразрывно связаны с социально-экономическими отношениями в стране и в мире. Таким образом, изменения, происходящие в стране и мировом сообществе, влияют на содержание системы финансов и финансовых отношений, а также и на финансовое планирование как их важную часть. Чтобы финансовое планирование могло стать основой эффективного управления, необходимо пересмотреть и привести в соответствие с современными требованиями используемый в теории и практике инструментарий. Основная задача информационных систем управления государственными финансами – содействие принятию взвешенных решений в отношении политики и государственных программ, а также обнародование достоверной информации о выполнении бюджета.

Информационные системы управления государственными финансами можно в целом охарактеризовать как комплекс решений, позволяющий осуществлять планирование бюджета, автоматизировать учет всех финансовых операций, отслеживать финансовые события и фиксировать все финансовые операции, формировать финансовую отчетность, влияющую на принятие управленческих решений.

Авторами определены приоритетные направления формирования и развития системы цифровизации финансового планирования государства.

Выявлены недостатки систем цифровизации финансового планирования, присущие государству на современном этапе, и проведен анализ специфичности проблем в сфере финансового планирования, определены основные предпосылки разработки систем финансового планирования, а также проанализированы модели финансового планирования и условия применения.

Теоретической и методической основой исследования являлись труды отечественных и зарубежных ученых и практиков по вопросам финансового планирования и контроля.

В основе исследования лежит моделирование как экспериментальный метод построения системы финансового планирования, направленный на изучение процесса формирования системы и результатов такого формирования. Ведущее место в работе получили также методы системного и сравнительного анализа, обобщение, экономико-математические методы и модели, количественные и качественные методы прогнозирования, методы теории принятия решений.

Также в ходе исследования применялись общие методы научного познания, такие как наблюдение, сравнение. Активно использовались дедуктивный и индуктивный метод, а также аргументирование. Для исследования элементов системы финансового планирования и контроля применялись методы анализа и синтеза. Процесс изменения системы финансового планирования на российских предприятиях при переходе от планово-регулируемой к рыночной экономике изучался при помощи исторического метода.

Ключевые слова: цифровизация, финансовое планирование, государственные финансы, электронный бюджет.

Information about authors:

Sembieva L.M., Doctor of Economics, Professor of the Department "State Audit" of the ENU named after L.N. Gumilyov, sembiyeva@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7926-0443>;

Zhagyparova A.O., Ph.D., Associate Professor of "Finance" ENU named after L.N. Gumilyov, Zhagyparova_Aida@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6624-6025>;

Tulegenova Zh., Head of the Department of Economics and Innovative Business, University of Turan-Astana, Zhanna.tulegenova.77@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0426-9368>;

Orynbeikova G., Associate Professor, Department of Economics and Innovative Business, University of Turan-Astana, gulnar_1669@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-4327-1954>

REFERENCES

- [1] The concept of the creation and development of the state integrated public finance management information system “Electronic Budget”, approved by order of the Government of the Russian Federation of July 20, 2011 No. 1275-p.
- [2] The program of the Government of the Russian Federation to improve the efficiency of budget expenditures for the period up to 2012, approved by order of the Government of the Russian Federation of June 30, 2010 No. 1101-r.
- [3] The general architecture (requirements) of the state-owned integrated public finance information management system “Electronic Budget” is available on the website of the Ministry of Finance of the Russian Federation <http://www.minfin.ru/ru/ebudget/npa/>.
- [4] Issues of fiscal federalism in Russia and the USA: Materials of Russian-American seminars / ed. Yu.I. Lyubimtseva, Sh.B. Mudd. M.: USAID, 2014.
- [5] Shah A. Intergovernmental Fiscal Relations in Canada: An Overview. In: R. Jayanta (ed.) Macroeconomic Management and Fiscal Decentralization. EDI Seminar Series, the World Bank, Washington D.C., 2012.
- [6] Perotti R. Estimating the Effects of Fiscal Policy in OECD Countries. CEPR Discussion Paper, 2005, no. 4842.
- [7] Barber M. Three Paradigms of Public-Sector Reform. McKinsey & Company. London 2007
- [8] Malysheva V. On the development of the treasury system // Finance of Kazakhstan. 2011. No. 1. S. 53-56.
- [9] History of the Treasury // www.minfin.kz - website of the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan.
- [10] Zhakipbekov S. Improving control over the use of budget funds // Finance of Kazakhstan. 2007. No.
- [11] Automated Information Technologies in Economics / Ed. G.A. Titorenko. Moscow: Unity, 2006.
- [12] Nesterenko T.G. Development of budget legislation and innovations of the budget cycle 2007-2009 // Budget. 2008. No. 5.
- [13] Sembieva L.M., Zhagyparova A.O. Problems of development of the financial system in the context of integration. International scientific-practical conference "Economics of knowledge: theory, practice, development prospects"
- [14] Sembieva L.M., Zhagyparova A.O. Astana International Financial Center in the development of green economy. Bulletin of the Grodno State University named after Y. Kupala. No. 3, 2019. ISSN 2221-5336.
- [15] Turgel I.D., Panzabekova A.Zh., Symanyuk N.V. The development of the regulatory impact assessment institute in the context of digitalization: the experience of Russia and Kazakhstan. Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Almaty 2019. No. 5. p. 97-105.
- [16] Almerikov N.A., Chelekbay A.D. Problems of developing the EAEU financial market. Reports of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Almaty, 2019. No. 5. from. 200-207.
- [17] Sembieva L.M., Zhagyparova A.O., Makysh M.K. Role of commercial banks in innovative development of the economy. Reports of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Almaty, 2019.No. 3. from. 204-214.
- [18] Zhagyparova A., Sembiyeva L.M., Serikova M.A., Korzeb Zbigniew. Implementation of innovations as the basis for improving tax audit. Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Almaty 2019. No. 5. p. 132-142.

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.93>

Volume 3, Number 331 (2020), 275 – 283

УДК 338.43

МРНТИ 06.71.07

N. Syzdykbayeva

Zhetysu State University named after I. Zhansugurov, Taldykorgan, Kazakhstan.

E-mail: nurgul.010174@mail.ru

**BUSINESS FACTORS OF AGRO-INDUSTRIAL
SECTOR MODERNIZATION**

Abstract The paper is aimed at systematization and justification of business factors of modernization of the agro-industrial industry of the Republic of Kazakhstan. To achieve the goal the criteria characteristics and structural components inherent to the contemporary development of the agro-industrial industry of the country were studied; this allowed determining the trends and factors of development and modernization of the sector. The paper considers the modernization of the agro-industrial industry as the interaction process of numerous factors related not only to the introduction of the innovation, but physical, economic, organizational, cultural, and motivation factors. The legislative conditions of the agro-industrial industry of Kazakhstan limiting significantly its development were analyzed. In addition, the SWOT-analysis was made for the managing systems of the agro-industrial industry in Kazakhstan considering external factors. The most significant factors stipulating the attractiveness of PPP projects on agro-industrial sector development for the public and private partners were generalized. The most significant factors on the Republican level covering the polarization of agro-industrial industry entities size were highlighted as well as the governmental policy and management, coordination in resources usage, accessibility of economic services: loans, leasing, etc., accessibility and quality of social services in a rural area, industrial structure determining the production relations.

Key words: agro-industrial industry, rural economy, public-private partnership.

Introduction. The increasing level of competition and technological development on the background of problems existing in the agro-industrial industry require the effective strategy on its modernization in Kazakhstan the goal and final result of which should be the sustainable and competitive sector with modernized permanent production base ensuring necessary proportions of the optimal combination of consumption and production structure. Namely, the modernization of the agro-industrial industry considering the combination of business factors allows ensuring economic growth under the conditions of economic globalization. Today, there is no unique theory on forming the strategy of agro-industrial sector modernization. The methodological base is set of separate fragments of theories of rural economic development, institutional changes, competition, investment strategies, and resource theory. In this regard, the development and practical realization of recommendations on determining and forming of factors and trends of agro-industrial industry modernization in Kazakhstan, in a whole, is one of the priority tasks of the economic development of the country.

Methods. The methodological base of the research is presented by such common scientific methods as a dialectical method of cognition, analysis, and synthesis, systematic and functional and situational analysis.

Results and discussion. The modernization of the agro-industrial industry is the result of the interaction of numerous factors related not only to the introduction of the innovation, but physical, economic, organizational, cultural, and motivation factors. Although the importance of the factors is different they cannot be implemented at once on a high level, they can be accumulated and improved for a long time. All these factors are set into the business mechanism of the agro-industrial sector functioning on two levels: macrolevel and microlevel. This mechanism includes, in general, three groups for each level: administrative (managerial), financial and economic, and material and technical; each group has a

set of factors able to affect on the current financing of the agro-industrial industry, and its modernization (table 1).

Table 1 – Business mechanism of the agro-industrial industry functioning

<i>Macrolevel</i>			<i>Microlevel</i>		
Public administration	Financial-economic	Material-technical	Managerial	Financial-economic	Material-technical
1) Политика Trade control policy 2) Regulation of monopolies in the agro-industrial industry 3) Infrastructure policy for the development of the agro-industrial sectors 4) Social warranties and food safety 5) Informational and analytical support of the agro-industrial industry units	1) Costs policy 2) Taxation policy 3) Loan policy and accounting system 4) Budget policy 5) Insurance in agro-industrial industry 6) A policy of subsidiaries and dotation 7) Leasing systems	1) Development of a system on material and technical support of the agro-industrial industry 2) Technical and technological refurbishment and innovations in the agro-industrial sector	1) Availability of strategies for the development of the agro-industrial unit 2) Organizational structure 3) Type of connections among the departments 4) Legal support 5) Development of motivation set to enhance labor productivity	1) Cost of enterprise 2) The diagnostics of enterprise state 3) Forming and usage of funds 4) Credit policy of an enterprise 5) The investment policy of an enterprise 6) Price policy 7) Labor payment system 8) Risk hedging 9) Leasing	1) Improvement of material and technical provision 2) Analysis of the main means 3) Introduction of innovations
Note – Compiled by reference [1]					

On the macrolevel, there are also differences between the countries with developed agriculture and those whose agriculture is under the modernization process. The developed agriculture of the countries is aimed at the international trade, provision of the world market (USA, Canada and other), and the developing agriculture is aimed at complete or partial provision of the domestic market only.

The industrial organization in the first countries is aimed at the satisfaction of internal demands, and the latter – at foreign, international demands. This can be traced by the history of agriculture development: in Kazakhstan, the most time, the agriculture supported the needs of the population only until the virgins land campaign in 1945-1965. Namely, for this reason, the agricultural industrial organization in Kazakhstan is still aimed at Kazakhstani life that results in arranging of the following economic units: these are either large enterprises operating since the Soviet era, or small farm enterprises usually based on family connections and aimed at domestic consumption.

At the same time, under the conditions of the international competition, the developed countries experience relatively clear international division of labor based on accessibility of the trade ways and necessity of specialization resulted in correcting of its national industrial organization, and consequently, in forming of market economy focused on the manufacturing of the product for the world market, not only for domestic consumption.

It can be stated with confidence that namely large farms based on the international division of labor form the contemporary industrial organization in the field of agriculture that in turn favors the development of these farms by enlarging of its scales and acceleration of its mechanization, chemicalization, irrigation, etc. [2]. The large farms led to the appearance of other organizational forms, such as parks of plantations and bluffs, and cooperative organizations. Such transformation led to the application of the main idea of industrialization in agriculture to enhance the production effectiveness and product quality in this field due to the scale effect. The experience of the developed countries shows that being a part of the international division of labor Kazakhstan should support the forming of the integrated manufacture and cultivation of crops. Together with large agriculture enterprises, the standardized, specialized and contemporary organizational forms can be finally created.

As the developed countries were built on the base of equal employment system at the very beginning, there is no difference between the urban and rural systems of social welfare. At the same time, the special reality of Kazakhstan cannot ensure the agriculture employees the same social securities as other employees, especially in the urban area. Such a system of social welfare is a serious obstacle for the industrial organization reforming. As a result, to accelerate modernization it is necessary to favor the

creation of a united system of social welfare that will ensure a not formal, but equal system of social welfare²⁷⁷ for rural and urban citizens.

In this regard, it is necessary to improve the state of agriculture science, enhance the accessibility of educational and consulting services for agricultural producers. Therefore, the stabilization and further accelerated development of the agriculture industry in our Republic is impossible without reproduction of new knowledge, promotion of agrarian science achievements, and its accelerated diffusion into the agrarian production. These fields of activity should be supported by broadening of R&D field, increased requirements in highly qualified scientists and engineers, financing of scientific and market researches and developments with speed exceeding the economic growth. The changes in the industrial structure should be scientifically and market justified, the enterprises, with time, should adapt to the necessity of scientific developments.

The leading role in rendering the financial aid under the government support of the agriculture in Kazakhstan belongs to the National Holding KazAgro. It is the infrastructure investor and a source of financing for the agro-industrial industry units necessary for its development. One of the main tasks of KazAgro is the concentration and redirection of investments to solve the strategic tasks of the agro-industrial industry, and efficiency enhancement of the government financing of the agriculture industry [3]. Also, the first President of the country Nursultan Nazarbayev has assigned to increase, by 2021, the products export by 40 % due to diversification of the agro-industrial production. These tasks will be implemented under the new program of agro-industrial industry development [4].

The flow of governmental subsidies striking for the samples of the developed countries, nevertheless, should be more diversified than price and price forming control. It is necessary to prop up the introduction of innovations related to the intensification of production (production of elite seeds, breeding of new cattle strains and plants, application of digital and biotechnologies). The important is also an investment to support and development of large engineering systems that cannot be arranged by the initiative of one enterprise: irrigation and land-reclamation system of regional scale.

Today, the State has to provide the microcredits to the rural population at the regions with stagnated agriculture, and the population has to deter the funds from bankruptcy, but cannot ensure the qualitative changes. As a consequence, the agriculture producers of depressed regions depend on governmental support – they survive but do not develop with speed necessary to support the competitiveness.

The factors constraining significantly the development of agro-industrial industry in Kazakhstan are obsolescence of farm machinery, low profitability of agriculture production, increased risks, poorly developed system of agriculture producers' risks insurance [5]. Considering the high degree of farm machinery obsolescence, it is necessary either to increase the target investments for modernization or create such conditions under which the natural risks will be minimized that will enhance the profitability and allows the agriculture producers to renew and upgrade the technical infrastructure themselves. Ideally, it is necessary to create such a system of technical support of the agro-industrial industry under which the interference of the State into the activity of the agriculture units will be limited by issues related to long-term, strategic development of the country.

The creation of a new industrial structure implies the significant changes in the business processes of the agro-industrial industry enterprises related to the usage of functional outsourcing. When the creation of the specialized subdivisions within one enterprise is unpractical for the application of necessary competencies, the system should provide opportunities for outsourcing usage.

The alternative is the development of agriculture cooperation – in this case, the smaller farms cooperate in such a way that a part of its business-processes start operating the same as at large enterprises ensuring the effect of scale, access to larger markets and opportunities for application of functions accessible for large enterprises only (for instance, availability of own repair facilities). There is no one example of the successful development of agriculture in the world without the wide cooperation of small farmers.

Today, these issues are already solved on the legislative level. The law of the Republic of Kazakhstan adopted in 2015 “On agriculture cooperatives” allows the joining of small farms and present its interests as an individual economic unit [6]. The cooperation should be encouraged not only legislatively, but in the form of explanatory and consultation work on the advantages of joining into cooperatives, practical measures on creating the agriculture enterprises. As an additional stimulation, there could be the reward of cooperation between the farm units through subsidization of cooperatives without direct participation in

property, i.e. those who introduced the right of fractional use. It also makes sense to create joint enterprises with the largest cooperatives of the developed countries, i.e. access of Kazakhstan cooperatives to the international level as participants of the international cooperatives. Such practice will allow learning lessons from the global experience and gaining access to international resources, distribution channels, and contemporary methods of productivity improvement.

The Law of the Republic of Kazakhstan “On the public regulation of the agro-industrial industry and rural areas development” determines the legislative and economic bases of the implementation of the governmental regulation of the agrarian sector of the country. It separates the responsibility zones of the government and private structures, describes the main methods and principles of the governmental support of the agro-industrial industry in RK (Table 2).

Table 2 – SWOT-analysis of the agro-industrial industry management systems in Kazakhstan considering the external factors

<i>Strengths (S)</i>	<i>Weaknesses (W)</i>
1) Integration into the Eurasian Economic Union; 2) Numerous partners on export and import; 3) WTO as a legislative, economic and social base of agriculture industry investment support; 4) Large resource base in Russia will ensure the stable base for internal and foreign investments; 5) Growth of import and export in the long-term perspective.	1) Ecological, weather and climate factors; 2) Agriculture regions of the country have absolutely different, positive and negative characteristics: climate conditions, historically formed types and methods of agriculture; 3) The most of Kazakhstan regions are the zones of risky arable farming; 4) Lack of transparency in the process of decision making including the ones at a high level; 5) The activity of different pressure groups in internal policy is unpredictable in the long-term.
<i>Opportunities (O)</i>	<i>Threats (T)</i>
1) The doctrine of food safety of Kazakhstan as a factor of investments growth; 2) Restore the system of training and retraining of agriculture specialists.	1) Foreign competitors in the field of food products as a deterrent for the progress of the investment; 2) The public, the regional effect on business grows.
Note – compiled by the author	

Taking into account the globalization of economics the competitive ability of the state economy and agriculture depends on the effective work of production arrangement forms, and one of the most effective of them is clusters. Forming and implementation of the governmental cluster policy in the agro-industrial industry imply the development of a strategy focused on forming and development of clusters. The priority fields of development in the strategy for the territorial clusters should be described considering the regional features determined by natural, cultural, and economic factors. Especially, it is necessary to consider the contemporary trends of agriculture, and the economy in whole. For instance, the growing urbanization increases the attractiveness of the urban environment for a rural man wishing to improve their living standards. The retaining of countrymen and enhancing rural life attractiveness in the short-term period should be taken into account while the strategy forming. At the same time, for the long-term period, it is necessary to take into account the growth of labor automation that will inevitably result in the degree of employment in the agro-industrial industry – people who will lose the job due to labor automation should have an opportunity to acquire a new qualification [7].

The plan of the agrarian sector development should be based also on the investigation of the spatial potential of the Republic of Kazakhstan development. It is necessary to take into account that the most of the developed and implemented programs on the development of the agro-industrial sector are frontal, i.e. they influence on the development of macroscopic social and economic systems of the country, whereas the larger attention should be paid also to the local programs focused on the improvement of structures in a definite area. Such programs can become a way of joint planning of budget for numerous individual projects and result in the synergy effect and leaving the structural shifts for the frontal programs [8].

The local programs can be used to form the agrarian clusters, as these allow cooperating of individual manufacturers on the base of a common but local goal that would be agreed with goals of the frontal programs. Basing on the regional features, such programs could develop different clusters the final goal of

which would be access to the global market. Examples of such clusters can be meat and meat-dairy, fruit and berry, fruit and vegetables, wool, leather, etc. clusters.

However, for the clusters forming, a program created on the national level is not enough – it is necessary to have a favorable institutional environment possessing the characteristics stimulating the clustering. The dominance of small farms in the agriculture products manufacture testifies on the dominance of small-batch natural production and low competition as there is no enough space in the market for everyone. At the same time, the availability of large manufacturers formed in the Soviet era slows down the scaling of small enterprises due to the natural competition. Such polarization of the agriculture products market does not favor the creation of the cluster. Low competitive ability and uneven concentration of production do not create enough “critical mass” of the agro-industrial sector participants so they would start a cluster forming [9].

The instability of the global economy and internal currency crises decreased the opportunities for the budget financing of the public policy including the development of the agro-industrial industry. This creates a necessity to search for new sources of unbudgeted financing to implement the projects. One of the most suitable, in view of situation control, is a mechanism of the public-private partnership that serves as an organizational framework for the fulfillment of the socially important and strategic projects.

The most important factors stipulating the attractiveness of the PPP projects on the agro-industrial industry development for the public and private partners are generalized in Table 3.

Table 3 – Factors of PPP attractiveness in the agro-industrial sector for the State and business

#	State	Business
1	Increase of technological and financial saturation of the sector	Access to different sectors of the economy, entering the new markets
2	Risk mutualization with business	Risk mutualization with the government
3	Increase of tax revenues	Receive of additional income
4	The economy of budget means	Long-term placement of investments under the government guarantee
5	Application of the efficient management mechanism	Increase of competitive ability due to participation in capital-intensive projects
6	Promotion of the national manufacturers to the global markets	Taxation benefits for the agro-industrial projects
7	Widening of access to new markets and technologies	New opportunities for the innovation business development in the agro-industrial industry
8	Implementation of socially important projects at the expense of business resources	Reputation benefits
Note – Reference [10]		

The PPP as a form of social and economic relations with all its properties and combining the competitive and innovative advantages. That is why the authorities controlling the PPP functioning in the agro-industrial sector should study the best foreign methodology and develop own methodical methods for the PPP project implementation. From this point of view, it is necessary:

- 1) to improve the methodology and systemize the trends of the governmental support considering the growing role of the PPP;
- 2) analysis of the PPP application consequences in the agro-industrial industry;
- 3) analysis, classification and determination of boundaries for the foreign PPP models application in the agro-industrial sector;
- 4) creation of the business mechanism for the agro-industrial resources management considering the PPP opportunities;
- 5) justification of indicators and development of results estimation methods of the PPP in the agro-industrial sector.

The creation of the PPP organizational mechanism is the input point to a such level of the agro-industrial sector and government interaction that will allow utilizing the strengths of both partners and compensate its weaknesses: ineffective management of projects from the side of the government is compensated by the market experience of the enterprises that, in turn, receive significant guarantees of stability.

The forming of a new paradigm of the agro-industrial sector development should be based on the existing models of the social and economic development of the regions and the country. The management model of the agro-industrial sector stable development should be based on the principles of the governmental regulation of social and economic processes, the “combination” of administrative effect and market mechanisms, support of small business development, and social protection of the low-income population. The integrated implementation of such principles together with correctly selected management instruments can ensure the effective satisfaction of the economic interests of the population together with the increase of agrarian production units' effectiveness. The implementation of the tasks on enhancing the agro-industrial sector effectiveness is impossible without elaboration of implementation of social measures on adapting to new realities of the competitive environment of rural society. These tasks require the elaboration of contemporary conceptual approaches in the part of corresponding indicators determination allowing comparing the quantitative and qualitative changes in local population daily life including such spheres as participation in agrarian processes, availability of social services, and psychological resistance to transformations.

Conclusion. Basing on the stated above, the following can be concluded on the business factors of the agro-industrial industry modernization in RK:

1) These factors are as important as the process of new technologies and innovations introduction, as represents a context for this process determining the quality of life of those engaged in the agro-industrial industry, speed, and effectiveness of the occurring processes.

2) In a strict sense, these factors should be considered separately on the Republican level – then they relate more to the strategic problems of the agro-industrial sector development, or on the regional – then it is necessary to consider the specifics of each region while factors determination.

3) On the Republican level the most significant factors are the following:

– Polarization of the agro-industrial units sizes: either large enterprises or small farms. The large enterprises are already engaged in modernization, however, their initiatives are not enough for the modernization of the whole agro-industrial sector, whereas small farm units are distributed through large distances and its interaction is unsystematic.

– The public policy and management: the rich experience in developing and implementing the long-term programs creates good opportunities for the fulfillment of general strategic programs, however low attention to the development of local programs does not allow for in-time reaction on regional demands requiring the increasing attention. Also, there is a sense to consider the opportunities of inter-ministry interaction so that the Ministry of Agriculture could control also the sectors connected with the agro-industrial industry, but not related directly to the rural economy.

– Coordination in resource utilization: due to the poor interaction of the government, large and small enterprises, there are few coordinated actions able to provide the synergy effect and enhance the efficient utilization of resources. The clustering and introduction of the PPP practices can be considered as a part of this factor. And if today the clustering is at its initial state – there are no effective, established, functioning clusters, the PPP is developing more actively – from the legislation to the governmental programs.

– The accessibility of economic services: credits, leasing, etc. Despite that the government provides preferential loans for enterprises, the market loans are difficult to access for them due to high interest rate and a large number of refusals because of risky business in the agro-industrial industry.

– The accessibility and quality of social services in a rural area cannot compete with those of the urban area, as a consequence – outflow of the labor force (including the highly qualified) from rural areas to cities that decreases the economic potential of the agro-industrial industry.

– For the historical reasons the industrial structure determining the manufacture relations is as follows: during most of history, Kazakhstan had small farms, especially nomadic. There was no cooperation among them until the virgin land campaign when the large enterprises forming began. Most of the large enterprises engaged in export activity were established in the Soviet era. It is necessary to change this structure in favor of small farms cooperation to create the structures comparable with large enterprises on the Republican and global levels.

4) It is impossible to improve simultaneously the conditions in all directions without significant resources comparable with the largest economies of the world. This means that for the agro-industrial industry modernization it is necessary to select and improve one of the fields supporting others at a proper level that would be enough for survival and stability of the system as a whole.

Н.Б. Сыздықбаева

Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған, Қазақстан

АГРОӨНЕРКӘСІП КЕШЕНІН ЖАҢҒЫРТУДЫҢ ҰЙЫМДЫҚ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ

Аннотация. Қазақстанның агроөнеркәсіп кешенінде орын алған мәселелер, бәсекелестіктің өршуі және технологиялық даму шарттарында оны жаңғыртудың тиімді стратегиясын жүргізуді қажет етеді, оның мақсаты мен ақырғы нәтижесі тұтыну мен өндіріс құрылымдарының оптималды арақатынасын қамтамасыз ететін, жаңартылған тұрақты өндірістік базасы бар, бәсекеге қабілеттілігі тұрақты саланың қалыптасуы болуы тиіс. Осыған байланысты Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешеніне әсер ететін барлық факторларды есепке алатын, оны жаңғыртудың мүмкін бағыттарын зерттеу өзекті болып табылады.

Мақаланың мақсаты Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін жаңғыртудың ұйымдық-экономикалық факторларын жүйелеу және негіздеу болып табылады. Қойылған мақсатқа қол жеткізу үшін елдің агроөнеркәсібінің заманауи дамуының критериялық сипаттамалары мен құрылымдық құрамдастары сараланған, бұл саланы жаңғырту мен дамытудың бағыттары мен факторларын анықтауға мүмкіндік берді.

Зерттеудің әдістемелік негізін танымның диалектикалық әдісі, талдау және синтез, жүйелік-функционалдық және жағдайлық әдістер құрады.

Мақалада агроөнеркәсіп кешенін жаңғырту тек инновацияларды енгізумен байланысты факторлардың ғана емес, сондай ақ физикалық, экономикалық, ұйымдық, мәдени және ынталандырушы факторлардың өзара әрекеттесу үдерісі ретінде қарастырылады. Агроөнеркәсіп кешенінің макро- және микродеңгейде қызмет етуінің ұйымдық-экономикалық тетігі келтірілген, оның әр деңгейдегі құрамдастары үш топқа топтастырылған: әкімшілік (басқарушылық), қаржылық-экономикалық және материалды-техникалық.

Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешені дамуының заңамалық шарттары талданып, оның дамуын тежейтін факторлар айқындалған. Сонымен бірге, сыртқы факторларды есепке алатын, Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенін басқару жүйелеріне SWOT-талдау жүргізілген. Агроөнеркәсіптік саланы дамытудағы мемлекеттік-жеке әріптестік жобалардың мемлекет және жеке серіктес үшін тартымдылығын түсіндіретін анағұрлым маңызды факторлар жалпыланған. Мақалада көрсетілгендей, мемлекеттік-жеке әріптестіктің ұйымдық тетігін құру қатысушы тараптардың күшті жақтарын жұмсауға, бір-бірінің әлсіз тұстарын толықтыруға (мемлекет тарапынан тиімсіз менеджментті кәсіпорындардың нарықтық тәжірибесімен толықтыруға) мүмкіндік береді, ал кәсіпорындар тұрақтылық кепіліне қол жеткізеді. Осыған орай агроөнеркәсіпте мемлекеттік-жеке әріптестікті қолданудың мемлекет пен бизнес үшін тартымдылық факторлары жеке-жеке көрсетілген.

Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенін жаңғыртудың ұйымдық-экономикалық факторларын зерттеу нәтижелері көрсеткендей, аталмыш факторлардың маңыздылығы инновацияларды ендіру үдерісінен кем емес. Оған қоса, бұл факторларды республикалық және аймақтық деңгейде бөлек қарастыру ұсынылады. Мәселен, агроөнеркәсіп дамуының стратегиялық мәселелерімен байланысты факторлар республикалық деңгейде қарастырылуы тиіс. Республикалық деңгейдегі анағұрлым маңызы бар факторлар ретінде келесілер көрсетілген: агроөнеркәсіп субъектілері көлемінің поляризациясы; мемлекеттік саясат және басқару; ресурстарды қолданудағы координация; экономикалық қызметтердің қол жетімділігі; ауылдық жерлердегі әлеуметтік қызметтердің қол жетімділігі мен сапасы; өндірістік қатынастарды анықтайтын өнеркәсіптік құрылым.

Жұмыста ұсынылған агроөнеркәсіп кешенін дамыту бағыттарының барлығын іске асыру аса қиын, өйткені бұл едәуір ресурстарды қажет етеді. Осыған байланысты, авторлардың ұйғарымы бойынша, агроөнеркәсіп кешенін жаңғырту үшін бір бағытыттан ғана таңдап отыру қажет, ал қалған бағыттарды жүйе тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін қолдап отыру қажет.

Түйін сөздер: агроөнеркәсіптік кешен, ауыл экономикасы, мемлекеттік-жеке меншік әріптестік.

Н.Б. Сыздыкбаева

Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова,
Талдыкорган, Казахстан

ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ МОДЕРНИЗАЦИИ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА

Аннотация. Возрастающий уровень конкуренции и технологического развития на фоне существующих проблем агропромышленного комплекса требует проведения эффективной стратегии ее модернизации в Казахстане, целью и конечным результатом которой должна стать устойчиво-конкурентоспособная отрасль, с обновленной устойчивой производственной базой, обеспечивающая необходимые пропорции оптимального сочетания структуры потребления и производства. В этой связи исследование возможных направлений модернизации агропромышленного комплекса Казахстана с учетом всех влияющих факторов является актуальным.

Цель статьи заключается в проведении систематизации и обосновании организационно-экономических факторов модернизации агропромышленного комплекса Республики Казахстан. Для достижения цели были изучены критериальные характеристики и структурные составляющие современного развития агропромышленного комплекса страны, что позволило определить направления и факторы развития и модернизации отрасли.

Методологическую основу исследования составили такие общенаучные методы, как диалектический метод познания, анализ и синтез, системно-функциональный и ситуационный анализ.

В статье модернизация агропромышленного комплекса рассматривается в качестве процесса взаимодействия множества факторов, связанных не только с внедрением инноваций, но и с физическими, экономическими, организационными, культурными и мотивационными факторами. Приведен организационно-экономический механизм функционирования агропромышленного комплекса на макро- и микроуровнях, включающий обобщенно по три группы на каждый уровень: административную (управленческую), финансово-экономическую и материально-техническую.

Проанализованы законодательные условия развития агропромышленного комплекса Казахстана, выявлены факторы, значительно ограничивающие его развитие. Кроме того, проведен SWOT-анализ систем управления агропромышленным комплексом в Казахстане с учетом внешних факторов. Обобщены наиболее значимые факторы, обуславливающие привлекательность проектов государственно-частного партнерства по развитию агропромышленного сектора для публичного и частного партнеров. Отмечено, что создание организационного механизма государственно-частного партнерства является входной точкой на такой уровень взаимодействия бизнеса и государства, который позволит задействовать сильные стороны обоих партнеров, компенсируя их слабости: неэффективный менеджмент проектов со стороны государства компенсируется рыночным опытом предприятий, а предприятия получают значительные гарантии стабильности.

Результаты исследования организационно-экономических факторов модернизации агропромышленного комплекса Казахстана показали, что эти факторы обладают не меньшей значимостью, чем процесс внедрения новых технологий и инноваций, так как является контекстом для этого процесса, определяющим качество жизни занятых в отрасли, скорость и эффективность происходящих процессов. Кроме того, рекомендуется рассматривать их отдельно на республиканском уровне – тогда они связаны больше со стратегическими проблемами развития отрасли, или на региональном – и тогда необходимо учитывать специфику каждого региона при определении факторов. Выделены наиболее значимые факторы на республиканском уровне, охватывающие поляризацию размеров субъектов агропромышленности; государственную политику и управление; координацию в использовании ресурсов; доступность экономических услуг; доступность и качество социальных услуг в сельской местности; промышленную структуру, определяющую производственные отношения.

Реализация предложенных в работе всех направлений модернизации агропромышленного комплекса трудноосуществима, поскольку это требует наличия значительных ресурсов, сравнимых с самыми большими экономиками мира. В связи с этим, авторы сходятся во мнении, что для модернизации агропромышленного комплекса страны целесообразно последовательно выбирать и улучшать какой-то из направлений, поддерживая остальные на приемлемом уровне, достаточном для выживания и стабильности системы в целом.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, сельская экономика, государственно-частное партнерство.

Information about of authors:

Syzdykbayeva Nurgul, Zhetysu State University named after I.Zhansugurov, PhD student, e-mail: nurgul.010174@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8225-0721>;

REFERENCES

- [1] Kojevina O.V. (2017) The impact of economic disequilibrium on the stabilization of agricultural development [Vozdeistvie neravnovesnosti ekonomiki na stabilizatsiyú razvitiya APK]. Moscow, Russia. ISBN 978-5-16-105811-4. (in Russ.).
- [2] Kaijiang T. (2011) Industrial-Organization-Transformation-Oriented Agricultural Modernization with Chinese Characteristics: From the Perspective of Industrial and Agricultural Interaction, *International Journal of Business Management*. 1833-3850. doi:10.5539/ijbm.v6n5p211 (in Eng).
- [3] ZRK 442-II-2003. Land Code of the Republic of Kazakhstan [Zemelny kodeks Respýblıkı Kazahstan] Code of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan, 2003 (in Russ.).
- [4] ZRK 66-2005. Law of the Republic of Kazakhstan 'On state regulation of the development of the agro-industrial complex and rural areas. Astana, Republic of Kazakhstan, 2005 (in Russ.).
- [5] A.N. Narenova, B.Zh. Akhmetov, G.K. Musaeva, E.Z. Kerimkulova, S.D. Kalymbetova (2019) Technology transfer as one of the ways of modernization in the production sector of AIC. *News of the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of Social and human sciences*. ISSN 2224-5294, <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.168>
- [6] ZRK 372-V-2015. Law of the Republic of Kazakhstan. About Agricultural Cooperatives [O sel'skohoziastvennykh kooperativah]. Astana, Republic of Kazakhstan, 2005 (in Russ.).
- [7] Bogdanova, O., Lemetti, J. (2011), Methodical aspects of cluster formation in the agrarian sector of the regional economy. *Economic Researches*, 5(11), 4-12. Available from: <http://www.erce.ru/internet-magazine/magazine/24/368/>. (in Eng).
- [8] T.Kolesnyk, O.Samborska, M.Talavyria, L.Nikolenko (2018) Ensuring the sustainable development of the Ukrainian agrarian sector in conditions of globalization // *Problems and Perspectives in Management* 16(3):245-258. DOI: 10.21511/ppm.16(3).2018.20 (in Eng).
- [9] Polunin L.V. Research of the system of assessment of competitiveness of enterprises in innovative regional policy // *SocioEconomic Processes and Phenomena*. 2012. № 7. (in Eng).
- [10] Zakirova E.R., Karasev D.V., Tarasenko A.A. (2017). Organizational aspects of public-private partnership in the agricultural sector [Organizatsionnye aspekty gosýdarstvenno-chastnogo partnerstva v APK]. Materials of the international scientific-practical conference – Financial and legal aspects of socially-oriented investment, Ekaterinburg, Russia (in Russ.).

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.94>

Volume 3, Number 331 (2020), 284 – 293

УДК 339.924

МРНТИ 06.51.77

А.А. Дауренбекова¹, К.О. Шаяхметова²

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан;

² АО «Финансовая академия» Министерства финансов РК, Нур-Султан, Казахстан.

E-mail: aiana_da@mail.ru, sharia_2005@mail.ru

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Аннотация. Региональная интеграция стремительно развивается на всех континентах, в нее оказались вовлечены практически все страны мира, включая Казахстан. Исследование механизмов региональной интеграции, в значительной мере определяющей закономерности развития мирохозяйственных связей, – важное направление общих фундаментальных исследований. Предлагаемое исследование посвящено анализу уже сложившихся форм региональной экономической интеграции.

Методология работы основана на применении системного подхода к изучению процесса региональной интеграции. В исследовании применялись такие общенаучные методы, как метод экспертных оценок, сравнительный и ситуационный анализ, а также метод абстрактно-логической оценки.

В рамках статьи раскрыта сущность интеграционных процессов в русле их эволюции. Проведен критический анализ соответствующей литературы на предмет уточнения термина «экономическая интеграция». Определены и систематизированы факторы, усиливающие склонность к интеграции. Особое внимание статье уделено пяти формам интеграции, предложенным Б.Балассой, которые одновременно являются последовательными этапами повышения интеграции от низшего уровня к высшему: зона свободной торговли; таможенный союз; общий рынок; экономический и валютный союз; полная интеграция (политический союз). Рассмотрены их особенности на примере Европейского союза. Исследование позволило констатировать, что характер региональной экономической интеграции в современном мире меняется из-за влияния глобализации. Выделены четыре основные тенденции развития региональной экономической интеграции под влиянием глобализационных факторов. Обоснованы причины частичного расхождения политических и экономических интересов стран, образующих интеграционное объединение

Ключевые слова: региональная экономическая интеграция, глобализация, таможенный союз, зона свободной торговли, экономический союз, полная интеграция.

Введение. Глобализация и регионализация являются магистральными тенденциями мировой экономики. Региональная интеграция стремительно развивается на всех континентах, в нее оказались вовлечены практически все страны мира, включая Казахстан. Исследование механизмов региональной интеграции, в значительной мере определяющей закономерности развития мирохозяйственных связей, – важное направление общих фундаментальных исследований. Предлагаемое исследование посвящено анализу уже сложившихся форм региональной экономической интеграции.

Результаты и обсуждение. Интеграция – относительно новый термин. Он произошел от латинского *integration* – «восстанавливаю, восполняю». Понятие «экономическая интеграция» было впервые использовано в начале 30-х годов XX века в работах скандинавских и немецких ученых-экономистов [1], и на сегодня существует множество его определений.

Однако, сами по себе интеграционные процессы в мировой экономике происходят уже несколько веков. В Европе они наблюдались с начала XVI века или даже раньше. Так, Австрия подписала ряд торговых соглашений с соседними странами в XIII в., один из первых таможенных союзов был заключен между провинциями Франции в 1664 г., а колониальные империи Испании,

Нидерландов, Великобритании и других держав строились на основе преференциальных соглашений. Таможенные союзы в некоторых случаях предшествовали созданию государств: так было в случае свободных городов Италии, штатов США и курфюршества Германии [2].

В современной экономической науке нет единого определения для экономической интеграции, поэтому приведем лишь некоторые:

- Экономическая интеграция – процесс сближения, взаимной адаптации и переплетения национальных экономик в единое целое, обусловленный объективными факторами, но регулируемый участниками [3].

- Экономическая интеграция – включение национальных экономических систем в единый воспроизводственный процесс в международных масштабах [4].

- Экономическая интеграция – сближение экономических систем нескольких стран, в некоторых случаях, доходящих до полного их слияния и образования единого хозяйственного целого. Экономические отношения в этом случае между странами не отличаются от тех, что обычно возникают между регионами одной страны, а главенствующую роль в принятии политических решений играют не управленческие органы стран-членов интеграционного объединения, а общие, наднациональные органы [5].

Исследователи из России, изучая региональную экономическую интеграцию, выделяют различные аспекты и стороны этого процесса.

К примеру, В.В. Асаул рассмотрела влияние региональной интеграции на инновационную активность в странах-членах [6]. Интеграция связывает субъекты рынка за счёт организации системы транзакций, отношений собственности, концентрации и проницаемости капитала, воплощающих сложный инновационный цикл.

Е.Ф. Злобин определяет экономическую интеграцию как «... форма объединения хозяйственной деятельности, прогресс взаимодействия и сотрудничества между различными организационными структурами, направленный на улучшение использования их производственного потенциала на началах взаимной заинтересованности» [7]. Такое определение отличается от упомянутых ранее в этой работе указанием на заинтересованность субъектов, т.е. субъективную обусловленность интеграции.

Г.Р. Марголит в своей работе утверждает, что одной из основных характеристик процесса экономической интеграции является способ интеграции: сверху или снизу. Это деление учитывает направление инициативы [8]. По мнению автора, по мере перехода от командно-административного типа управления экономикой к рыночному интеграция всё чаще происходит по восходящему типу – снизу-вверх, и это обусловлено увеличением самостоятельности и ответственности субъектов экономики.

Б.М. Грингель рассматривает социально-экономические системы в регионах как совокупность функционально-структурных подсистем, состоящих из природной среды, демографической, производственной, социальной, инфраструктурной подсистем [9].

Канадский экономист Якоб Винер (1950) впервые продемонстрировал не только положительное, но и отрицательное влияние соглашения о региональной интеграции на примере таможенного союза. Благодаря Винеру существуют методологические инструменты, позволяющие сравнивать два противоположных интеграционных результата: создающие торговлю и отклоняющие торговлю эффекты. Создание торговли относится к случаю, когда две или более страны заключают торговое соглашение, и торговля переходит от страны-члена с высокими издержками к стране-члену с низкими издержками в союзе. Перераспределение торговли может произойти, когда импорт будет перенесен из недорогого поставщика страны, не являющейся членом союза, в страну, являющуюся поставщиком с высокой стоимостью внутри союза [10]. По словам Винера, страны с большей вероятностью будут интегрироваться, если интеграция даст им статические выгоды больше, чем убытки (если механизм создания торговли будет сильнее, чем отвлечение торговли). Винер внес новаторский вклад в анализ международной торговли. Его работа была позже усовершенствована и построена многими другими учеными [11].

После публикации книги Винера под названием «Проблема Таможенного союза» многие экономисты рассматривали и комментировали ее, и, впоследствии, разработали теорию статических эффектов экономической интеграции Винера.

Дж. Мид утверждал, что эффект отвлечения торговли Винера требует неэластичного спроса и эластичного предложения [12]. Таким образом, если бы спрос был более эластичным, таможенный союз увеличил бы объем торговли даже под влиянием переориентации торговли. Мид назвал этот эффект «расширением торговли» и предложил добавить его к традиционному анализу Винера, поскольку в этом случае отклонение торговли может не оказать такого негативного влияния.

Р. Липси внес важный вклад в теорию таможенных союзов [13]. Он не согласен с выводом Винера о том, что создание торговли, когда производство перемещается из источника с высокими затратами, в источник с низкими затратами, считается положительным, а отвлечение торговли - отрицательным с точки зрения экономического благосостояния. Он утверждал, что экономическое благосостояние включает эффекты как производства, так и потребления, тогда как анализ Винера сфокусирован на эффекте производства. Однако эффект потребления проявляется, когда после снижения тарифных барьеров члены профсоюза увеличивают свое потребление, одновременно снижая потребление из третьих стран, не являющихся членами.

Р. Липси и К. Ланкастер ввели различие между небольшими и большими сокращениями тарифов в таможенном союзе [14]. Они утверждали, что хотя небольшое снижение тарифов повышает благосостояние, значительное снижение может привести к другому или даже противоположному результату. Они также пришли к выводу, что эффект зависит от этапа снижения тарифов - начальные этапы снижения тарифов повышают благосостояние, а конечные этапы его снижения.

Статический анализ, используемый в традиционных интеграционных теориях, был признан недостаточным [15], поэтому ученые включили динамический эффект в анализ экономической интеграции.

Эта концепция была впервые представлена К. Купером и Б. Масселлом, которые перечислили основные динамические эффекты интеграции, такие как крупномасштабная экономика, технологические изменения, влияние интеграции на структуру рынка и конкуренцию, рост производительности, риск, неопределенность и инвестиционная активность [16].

Чаще всего процесс экономической интеграции происходит среди стран, имеющих общие границы или общих соседей, т. е. в рамках одного региона. Во многих случаях процесс экономического сближения происходит в рамках одного региона, из-за чего в научной литературе встречается понятие региональной экономической интеграции – как процесса сближения и взаимного переплетения национальных хозяйств и соответствующих механизмов регулирования экономики, социальных и политических отношений стран конкретного региона [17].

Кроме географических факторов, «соседства» стран, существуют и другие благоприятные факторы, усиливающие склонность к интеграции:

- общеэкономические – общие экономические интересы, совместное хозяйствование, научно-техническое взаимодействие и т. д.;
- социально-политические – общие политические цели, стремление подавляющей части населения и готовность правительства страны к осуществлению совместной экономической деятельности с другой страной;
- культурно-исторические – сходство в национальных культурах, обычаях и традициях. Исторический опыт ведения совместной жизнедеятельности (если в прошлом населения стран жили в одном государстве или взаимосвязанных между собой государствах) и т. д.

Экономическая интеграция преследует определенные цели, главной из которых является повышение эффективности функционирования экономических систем. Остальные цели как правило сводятся к: использованию преимуществ «экономии от масштаба»; созданию благоприятной и стабильной внешнеполитической обстановки; сокращению издержек от трансакций; решению задач внешнеторговой политики; структурной перестройке экономики.

При этом можно выделить цели государственные, и цели региональных органов власти и управления, и цели субъектов интеграции, к осуществлению которых все они будут стремиться, используя имеющиеся у них возможности и создавая новые. Можно утверждать, что запрос на усиление интеграции для решения национальных проблем имеет место быть, продолжается через процесс углубления экономико-политических взаимосвязей [18].

Значительный вклад в теорию международной (региональной) интеграции внёс венгерский экономист Бела Баласса, который впервые назвал пять форм интеграции, которые одновременно

являются последовательными этапами повышения интеграции от низшего уровня к высшему. Она выделяет пять этапов, которые в некоторых случаях рассматриваются как самостоятельные виды объединений. Кроме того, нередко случается пропуск некоторых этапов в процессе интеграции (рисунок 1).

Рисунок 1 – Этапы развития региональной экономической интеграции

В рамках своей теории Баласса в основном предопределил курс европейской экономической интеграции. Он писал: «Мы предлагаем определить экономическую интеграцию как процесс и состояние дел. Рассматриваемый как процесс, он включает меры по ликвидации дискриминации между экономическими единицами, принадлежащими к разным государствам; считается положением дел, это может быть представлено как отсутствие различных форм дискриминации между национальными экономиками» [19].

1. *Зона свободной торговли* – простейшая форма и первый этап экономической интеграции. Целью ЗСТ является ослабление или снятие таможенных и нетарифных барьеров для торговли стран-членов. Страны полностью сохраняют автономность и контроль над экономическими и политическими отношениями со странами, не входящими в ЗСТ. Создание ЗСТ часто сопровождается заключением специализированных международных договоров [20]. Известными зонами свободной торговли являются НАФТА (Североамериканская зона свободной торговли), Центрально-европейская зона свободной торговли, Европейская ассоциация свободной торговли, Содружество Независимых Государств (СНГ), Большая арабская зона свободной торговли (GAFTA) и другие.

2. *Таможенный союз* – второй этап экономической интеграции, предполагающий создание общей таможенной территории, на которой полностью отсутствуют таможенные и нетарифные барьеры для всех стран участников. При этом и в торговле с третьими лицами применяются общие меры и единый таможенный тариф. Для регулирования отношений в сфере торговли между странами-членами и третьими странами формируется наднациональная система, регулирующая функционирование союза.

Примерами таможенного союза являются:

- Ассоциация ЕС с Турцией с 1963 года.
- Организация восточно-карибских государств – таможенный союз, созданный в 1991 году, странами-членами которой являются Антигуа и Барбуда, Гренада, Доминика, Монсеррат, Сент-Китс и Невис, Сент-Люсия, Сент-Винсент и Гренадины.
- Таможенный союз Республики Беларусь, Республики Казахстан и Российской Федерации, который превратился в экономический союз с 2015 года, и другие.

3. *Общий рынок* – продолжает начатые таможенным союзом процессы интеграции, добавляя льготы для перемещения не только товаров, но и услуг и факторов производства: рабочей силы и капитала [21]. Общий рынок провоцирует создание советов глав государств, советов министров, и прочих органов, регулирующих процессы общего рынка.

Существует множество успешно функционирующих общих рынков:

- Центральноамериканский общий рынок – Гватемала, Гондурас, Коста-Рика, Никарагуа, Сальвадор;
- Южноамериканский общий рынок (МЕРКОСУР) – Аргентина, Бразилия, Мексика, Колумбия, Парагвай, Новая Зеландия и другие;
- Карибское сообщество единого рынка – Антигуа и Барбуда, Багамы, Барбадос, Белиз, Гаити, Гайана, Гренада, Доминика, Монтсеррат, Сент-Винсент и Гренадины, Ямайка и другие;
- Андское сообщество – Боливия, Колумбия, Эквадор, Перу.

4. *Экономический и валютный союз* – сущность этого этапа сводится к нескольким характеристикам: гармонизация экономической политики государств; выработка общей валютной политики; введение общей либо единой валюты; создание наднационального эмиссионного центра; жесткая фиксация валютных курсов.

Единственным на сегодня удачным примером экономического и валютного союза является Европейский союз (ЕС). Его созданию предшествовало пятьдесят лет формирования общего экономического пространства. На сегодня в него входит почти 30 стран и единственным случаем выхода из него является Брексит – выход Великобритании из состава ЕС. Еще одним, менее успешным с экономической точки зрения, примером является Западноафриканский экономический и валютный союз. На сегодня в него входит восемь стран: Сенегал, Того, Мали, Буркина-Фасо, Бенин, Нигер, Гвинея-Бисау, и Кот-д'Ивуар.

Отдельно необходимо отметить Евразийский экономический союз Армении, Беларуси, Кыргызстана, Казахстана и Российской Федерации, являющийся наглядным примером поэтапной эволюции интеграционного объединения согласно схеме на рис. 1. Однако, на сегодня только в ЕС есть общая валюта, которая значительно облегчает и ускоряет экономические процессы.

5. *Полная интеграция (политический союз)* – последний этап, во многом уже выходящий за пределы чисто экономических отношений. Тем не менее, нельзя говорить о полной интеграции без включения сюда политической части, т.к. политические и геополитические вопросы напрямую влияют на экономическую политику страны [22]. На сегодня нет примеров такой интеграции, однако они существовали – например в рамках СССР. Кроме того, некоторые государства, как уже было сказано ранее, сформировались как политические союзы меньших геополитических структур – например, США, сформировавшиеся в результате интеграции 13 разрозненных колоний, действующих в соответствии со статьями Конфедерации (договором об образовании конфедерации тринадцати штатов США) [23].

В рамках Европейского союза также предпринимались попытки сформировать политический союз. К примеру, Лиссабонский договор 2007 года, призванный заменить не вступившую в силу Конституцию ЕС, реформировал систему управления союзом. К примеру, была введена должность постоянного председателя Европейского совета, который представляет ЕС во внешней политике. Также полноценными органами ЕС становятся Европейский парламент и Европейский совет, суд ЕС, Европейская комиссия, совет ЕС.

Необходимо отметить, что ни один из этапов не проходил в чистом виде: для разных объединений менялись порядок этапов или основные характеристики. К примеру, ЕС начался сразу с таможенного союза, а не зоны свободной торговли

Важным промежуточным этапом развития ЕС между общим рынком и экономическим и валютным союзом стало создание единого рынка, вообще не предусмотренное схемой Б. Балассы. Разница в названиях отражает существенные различия в этих двух этапах. Создание общего рынка заключалось в отмене таможенно-тарифных барьеров в торговле между странами-членами ЕС, однако многочисленные нетарифные ограничения препятствовали свободному перемещению товаров. Свобода перемещения была введена только для наемных работников, отмена ограничений на движение услуг и капиталов практически не начиналась. На практике стала реализовываться нетрадиционная интеграционная модель – экономического пространства.

По мнению К. Пурсайнена, экономическое пространство «является новой, ранее не существовавшей комбинацией, во многом отличающейся от традиционных форм экономической интеграции. Возможно, она включает некоторые элементы зоны свободной торговли, однако не имеет ничего общего с таможенным союзом. В то же время в ней просматриваются некоторые

черты общего рынка, а инструмент регулятивной конвергенции привносит в нее элементы экономического союза. Однако в конечном счёте она не отвечает критериям существующих форм экономической интеграции» [24].

В современных условиях работы мировой экономики значительные коррективы вносит глобализация, создавая новые тенденции развития региональной экономической интеграции.

В первую очередь растёт количество региональных торговых соглашений (РТС). За время существования ГАТТ, с 1948 по 1994 годы, организация получила 123 пожелания заключить РТС [25]. Даже кризис 2008 г. не замедлил скорость подписания РТС. По данным Всемирной торговой организации, по состоянию на 28 июня 2016 года Секретариат ВТО зарегистрировал 423 уведомления о существующих РТС (236 - о создании зон свободной торговли, 141 - об экономической интеграции, 29 - о создании таможенных союзов, 17 - о преференциальной торговле) [26].

Следует также отметить, что необходимость улучшения доступа к рынку побуждает страны либерализовать торговлю путем заключения РТС по мере расширения экспортных возможностей. Кроме того, создание региональных групп способствует лучшей интеграции членов РТС, укрепляет их позиции на международной арене и стимулирует их экономическое развитие. Эти соглашения направлены на упрощение процедур торговли. В настоящее время важным фактором развития региональной интеграции является поддержание мира и безопасности. Таким образом, РТС стали эффективным инструментом либерализации торговли, составляющим основу торговой политики во многих странах.

Второй тенденцией можно назвать укрупнение интеграционных объединений в регионах за счёт принятия новых стран-членов.

Третьей тенденцией является усложнение самих РТС и стремление к более высоким уровням экономической интеграции. В особенности это касается стремления создавать общие рынки, предоставляя возможности для свободного движения капитала и рабочей силы, а также охраны интеллектуальной собственности, санитарного и таможенного контроля и т.д. [26].

Четвертой тенденцией увеличение интенсивности взаимодействия между региональными экономическими интеграционными объединениями. Это взаимодействие выражается в заключении межрегиональных соглашений. В особенности активность в этом направлении заметна в странах Восточной и Юго-Восточной Азии, а также в Северной и Южной Америке.

Развитые регионы-аккумуляторы инвестиций XX века: Япония, Западная Европа и Северная Америка в XXI в. дополнились новыми мировыми экономическими центрами. К таковым можно отнести Китай, Россию, Саудовскую Аравию, Бразилию [27]. Стоит отметить, что США постепенно снижает позиции мирового первенства в объеме привлечения иностранных инвестиций (с 230 млрд долл. в 2013 до 86 млрд долл. в 2014 г.), а Китай, напротив, в 2014 году занял первое место по привлечению зарубежного капитала в объеме 127 млрд долл. Растёт разнообразие распределения капитала, в особенности между странами, разделяющими несколько иные политические и культурные парадигмы, что усиливает влияние геополитических факторов на региональную экономическую интеграцию.

Некоторые авторы отдельно отмечают разный характер интеграции в зависимости от региона. В особенности это касается стран условных Запада и Востока. Так, в работе Г.Костюниной описывается предположение, что большинство интеграционных группировок развивающегося мира (до 70% всех группировок в мире) отличаются низким и нередко ассиметричным уровнем экономической взаимозависимости и взаимодополняемости, невысокой долей взаимной торговли в совокупном товарообороте [28].

Региональная интеграция сталкивается с рядом проблем, возникающих в результате частичного расхождения политических и экономических интересов стран, образующих интеграционное объединение. Кроме того, проблемы могут вызвать следующие факторы:

1. Расхождение стратегических приоритетов, закрепленных в национальных стратегиях экономического развития и стратегических приоритетов интеграционного объединения как целого.

2. Изменение баланса экономико-политических интересов вне интеграционного объединения, вызывающее напряжение между странами-членами. В частности, страны партнеры одной из стран-участниц могут пересмотреть условия торговли с этой страной в случае вступления в интеграционное объединение, что повлечет за собой ухудшение условий для этой страны.

3. Излишнее влияние политических интересов при определении условий интеграции, в ущерб социально-экономическим интересам.

4. Рост издержек для стран-лидеров на поддержку интеграции в случае, если объединение создаст страны с большой разницей в социально-экономическом развитии (так, С. Караганов подчеркивает невозможность «политической благотворительности в отношении слабых соседей», а К. Линник пишет «о неочевидности интеграции со слабыми экономиками, «...Германия начала получать дивиденды от расширения ЕС спустя 10–15 лет» [29].

5. Создание наднациональных институтов, которые будут служить интересам стран-лидеров, а не объединения в целом.

6. Увеличение инерции объединения, снижение скорости реакции на изменения окружающей среды.

Заключение. Исходя из проведенного исследования можно сделать вывод о том, что современные теории региональной экономической интеграции были заложены ещё в 60-х годах XX века. С тех пор они развивались эволюционно, используя институциональный подход как основу. Несмотря на множество формулировок, понятие «региональная экономическая интеграция» почти всегда включает переплетение, рост взаимосвязей между экономическими системами стран и возникновение наднациональных органов управления. Различается только интенсивность этого переплетения.

Современные тенденции региональной экономической интеграции включают возникновение новых мощных центров интеграции – таких как Азия, Африка. Эта же тенденция усилила другую – усиление влияния геополитики на интеграционные процессы. Отдельно следует отметить следующую пару тенденций, противопоставленных, но и дополняющих друг друга: «мегаинтеграцию» и «деглобализацию». Мегаинтеграция означает взаимодействие на мировом уровне в рамках уже интеграционных объединений, а не отдельных стран, а также переплетение уже отдельных региональных объединений, т.н. «интеграцию интеграций», которая еще больше усиливает взаимосвязи и зависимости между всеми субъектами мировой экономики. Деглобализация, в свою очередь, означает усиление антиглобалистических, изоляционистских настроений, когда государства, несмотря на глобализацию, стремятся сохранить контроль над всеми внутренними и внешними процессами, связанными с ними. Сочетание этих тенденций приводит, с одной стороны, к стремлению стран стать частью влиятельного интеграционного объединения, с другой – в большей мере использовать его для удовлетворения национальных интересов даже в ущерб другим участникам объединения.

А.А. Дәуренбекова¹, К.О. Шаяхметова²

¹ Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы;

² ҚР Қаржы министрлігі «Қаржы академиясы» АҚ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

АЙМАҚТЫҚ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЫҚПАЛДАСТЫҚТЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аннотация. Жұмыстың әдістемесі аймақтық ықпалдастық үдерісін зерттеуге жүйелік тәсілді қолдануға негізделген. Зерттеуде экономикалық және статистикалық талдау, сараптамалық бағалау әдісі, салыстырмалы және жағдайлық талдау әдісі, сондай-ақ абстрактілі-логикалық бағалау әдісі сияқты жалпы ғылыми әдістер қолданылды.

Мақалада интеграциялық ықпалдастықтың мәні олардың эволюциясына сәйкес ашылады. «Экономикалық интеграция» түсінігін анықтау мақсатында сәйкес әдебиет көздеріне сыни талдау жүргізілді. Қарастырылып отырған терминнің анықтамаларының көп түрлілігіне қарамастан, оның жалпы сипатына мемлекеттердің экономикалық жүйелерінің арасындағы өзара байланыстардың өрбуі мен дамуы және ортақ басқару органдарының пайда болуы жатса, ал осы байланыстардың даму қарқындары ғана өзгеше болатындығы туралы ұйғарым жасалған.

Экономикалық ықпалдастықты талдаудың қолданыстағы тұжырымдамалары зерттелген. Ықпалдастыққа бейімділікті арттыратын факторлар анықталған және жүйеленген. Экономикалық ықпалдастықтың құрылу мақсаттары анықталып, оның негізгісі ретінде экорномикалық жүйелердің тиімділігін жоғарылату көрсетілген. Ықпалдастықтың анағұрлым нақты мақсаттары ретінде «аукымдардан үнемдеудің» артықшылықтарын қолдану; қолайлы және тұрақты сыртқы саяси жағдайды қалыптастыру; трансакциялық шығындар көлемін қысқарту; сыртқы сауда саясатының міндеттерін шешу; экономиканы қайта құрылымдау

көрсетілген. Сонымен қатар мемлекеттік, аймақтық деңгейде, сондай ақ интеграцияның басқа да субъектілері деңгейіндегі мақсаттар бөліп көрсетілген, олар бұл мақсаттарды іске асыру үшін қолда бар мүмкіндіктерді пайдаланатындығы және жаңа қолайлы жағдайлар жасауға талпынатындығы анықталған. Ұлттық мәселелерді шешу мақсатында ықпалдастықты күшейту үшін интеграция субъектілері арасындағы экономикалық және саяси өзара байланысты тереңдете түсу қажеттілігі негізделген.

Мақалада Б.Баласса ұсынған интеграцияның бес формасына ерекше көңіл бөлінеді, олар бір уақытта ең төменгі деңгейден жоғарыға дейін интеграцияның келесі кезеңдері болып табылады: еркін сауда аймағы; кедендік одақ; ортақ нарық; экономикалық және валюталық одақ; толық интеграция (саяси одақ). Олардың ерекшеліктері Еуропалық одақ, Еуразиялық экономикалық одақ, сондай ақ еркін сауда аумақтары сияқты танымал ықпалдастық бірлестіктердің мысалында қарастырылған. Дәстүрлі емес ықпалдастық үлгісі – экономикалық кеңістіктің пайда болуы мен іске асуының себептері мен алғышарттары анықталған.

Зерттеу қазіргі әлемдегі аймақтық экономикалық ықпалдастықтың сипаты жаһандандудың әсерінен өзгеретінін анықтады. Жаһандану факторларының әсерінен аймақтық экономикалық интеграция дамуының төрт негізгі үрдісі анықталған. Біріншіден, аймақтық сауда келісімдері сауданы либерализациялаудың тиімді құралына айналып, көптеген мемлекеттердің сауда саясатының негізін құрауда. Екіншіден, жаңа мүшелдерді қабылдау есебінен аймақтардағы ықпалдастық бірлестіктердің іріленуі орын алуда. Үшіншіден, мемлекеттер экономикалық ықпалдастықтың анағұрлым жоғары деңгейлеріне талпынуда, бұл капитал мен жұмыс күшінің еркін қозғалысын қамтамасыз ету, сондай ақ зияткерлік меншікті қорғау, санитарлық және кедендік бақылау мүмкіндіктерін қалыптастыру үшін ортақ нарықтар қалыптастыруды білдіреді. Төртіншіден, аймақтық экономикалық ықпалдастық бірлестіктердің арасындағы өзара әрекеттестіктің қарқындылығы байқалуда, ол аймақаралық келісімдерді бекітуден көрінеді. Анықталған үрдістердің таралуының географиясы зерттелген. Ықпалдастықтың жаңа қуатты орталықтары ретінде Азия және Африка елдері белгіленген.

Зерттеу аясында ықпалдастық бірлестік құратын елдердің саяси және экономикалық мүдделері арасындағы ішінара сәйкессіздік себептері анықталған. Зерттеу көрсеткендей, мемлекеттер бір жағынан, ықпалы жоғары ықпалдастық бірлестіктердің мүшесі болуға талпынады, екінші жағынан, оны өзінің ұлттық мүдделерін қанағаттандыру үшін тіпті ықпалдастықтың басқа мүшелеріне залал келтіре отырып, пайдалануға тырысады. Одан басқа, мақалада ықпалдастық үдерістеріне геосаясаттың ықпал ету деңгейінің жоғарылағандығы туралы қорытынды жасалған.

Түйінді сөздер: аймақтық экономикалық интеграция, жаһандану, кеден одағы, еркін сауда аймағы, экономикалық одақ, толық интеграция.

A.A. Dayurenbekova ¹, K.O. Shayakhmetova ²

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan;

² PJSC “Financial Academy” of the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan

THEORETICAL ASPECTS OF THE REGIONAL ECONOMIC INTEGRATION

Abstract. The methodology of the works is based on the application of the system approach to the study of the regional integration process. The following common scientific methods were applied during the research: economic and statistical analysis, method of expert estimations, comparative and situational analysis, method of abstract and logical estimation.

The paper reveals the essence of the integration processes during its evolution. The critical analysis of the corresponding literature was made to define the notion "economic integration". It was determined that despite numerous definitions the considered notion almost always includes interlacing, growth of interconnections between the economic systems of the countries and appearance of supranational control authorities, and the intensity of this interlace differs significantly.

The existing concepts of economic integration analysis were investigated. The peculiarities of the process of economic convergence of countries were investigated and resulted in the determination and systematization of factors strengthening the tendency towards the integration. The goals pursued by the economic integration were determined; the main goal is the enhancement of the economic systems functioning effectiveness. More concretized goals of integration are listed; these are the application of “economies of scale” advantages; creation of favorable and stable foreign-policy situation; transaction cost-saving; solving of foreign-trade policy tasks; structural reconstruction of the economy. At the same time, the governmental goals, and the goals of regional control and management authorities, as well as the goals of the integration units to which they will strive using available opportunities and by creating new ones, were highlighted. It was concluded that to strengthen the integration for solving the national problems it is necessary to deepen the economic and political interconnections between the integration units.

Special attention in the paper is paid to five forms of integration proposed by B. Balassa that are consequent stages of the integration growth from the low level to high: free trade zone; customs union, common market; economic and currency union; full integration (political union). Its peculiarities are considered by the example of known integration unions such as the European Union, Eurasian Economic Union, and free trade zones. The reasons and prerequisites of appearance and implementation of the untraditional integration model – economic space were revealed.

The investigation allowed stating that the character of the regional economic integration in the contemporary world is changing due to the globalization effect. The four main tendencies of the regional economic integration development under the globalization factors influence were revealed. First, the regional trade agreements became an effective instrument of trade liberalization constituting a base of the trade policy in many countries. Second, the integration units in regions become larger due to the involvement of new member countries. Third, the countries strive for the higher levels of economic integration that implies the creation of common markets for the opportunities of the free flow of capital and labor force, protection of intellectual property, sanitary and customs control. Fourth, there is intensive interaction between the regional economic integration units resulted in the conclusion of inter-regional agreements. The geography of the revealed tendencies distribution was studied. New large integration centers are represented by Asia and Africa.

The conducted research also revealed the reasons for the partial divergence of political and economic interests of countries forming the integration unit. The research showed that countries strive to become a part of a key integration unit, but at the same time try to use it more for the satisfaction of the national interests even to the prejudice of other participants of the union. Along with this, the paper notes the enhancing influence of geopolitics on the integration processes.

Key words: regional economic integration, globalization, customs union, free trade zone, economic union, full integration.

Information about authors:

Daurenbekova A.A. - 3rd year PhD student at Al-Farabi Kazakh National University, specialty «World Economy», aiana_da@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-3988-3272>;

Shayakhmetova K.O. - PJSC “Financial Academy” of the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Kazakhstan, professor, sharia_2005@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8677-1767>

REFERENCES

- [1] Harlamova V.N. (2002). *International economic integration* [Mezhdunarodnaja jekonomicheskaja integracija]. M.: Ankil, 2002. 174 p. (in Russ.).
- [2] List F. (2017). *National System of Political Economy* [Nacional'naja sistema politicheskoy jekonomii] M.: Socium, 451p. (in Russ.).
- [3] Smitienko B.M. (2007). *International economic relations* [Mezhdunarodnye jekonomicheskie otnoshenija]. M.: Infra-M, 512 p. (in Russ.).
- [4] Rudyj K.V. (2004). *Finance of foreign economic activity: a training manual* [Finansy vneshnejekonomicheskoy dejatel'nosti: uchebnoe posobie]. Minsk: Graduate School, 348 p. (in Russ.).
- [5] Cygankova P.A. (2004). *International relations: theories, conflicts, organizations*. [Mezhdunarodnye otnoshenija: teorii, konflikty, organizacii]. M.: Al'fa-M, 288 p. (in Russ.).
- [6] Parinov S.I. (2002). To the theory of network economics. Problems of the new political economy [K teorii setevoy jekonomiki]. *Problems of the new political economy*. Novosibirsk: IJeOPP SO RAN, №1. P. 17-38. (in Russ.).
- [7] Zlobin E.F. (2003). *Agro-industrial integration in a market economy. The regional aspect* [Agropromyshlennaja integracija v uslovijah rynochnoj jekonomiki. Regional'nyj aspekt]. M.: AgriPress, 365 p. (in Russ.).
- [8] Margolit G.R. (1990). The mechanism of economic integration of the main link of the national economy [Mehanizm jekonomicheskoy integracii osnovnogo zvena narodnogo hozjajstva]. *Abstract of the dissertation of the candidate of economic sciences* M.: Mosk. in-t upravlenija, 17 p. (in Russ.).
- [9] Gringel' B.M., Kostyleva N.E., Smirnov E.A. (2005). *Improving the competitiveness of territories as a generalized task of strategic planning* [Povyshenie konkurentosposobnosti territorij kak obobshhajushhaja zadacha strategicheskogo planirovanija]. S.Pb.: 189 p. (in Russ.).
- [10] Hosny A.S. (2013) Theories of Economic Integration: A Survey of the Economic and Political Literature, *International Journal of Economy, Management and Social Sciences*, Nr. 2(5).
- [11] Dent C.M., Dosch J. (reds.) (2012). *The Asia-Pacific, Regionalism and the Global System*, Edward Elgar Publishing.
- [12] Meade J.E. (1955). *The theory of customs unions*. Amsterdam: North Holland.
- [13] Lipsey R.G. (1960). The theory of customs unions: A general survey, *The Economic Journal*, Nr.70 (279).
- [14] Lipsey R.G., Lancaster K. (1956-1957) The general theory of second best, *The Review of Economic Studies*, Nr. 24 (1).
- [15] Hasson J.A. (1962). Review of The theory of economic integration, by Bela Balassa, *The Journal of Political Economy*, Nr.70 (6).

- [16] Cooper C.A., Massell B.F. (1965). A new look at customs union theory, *The Economic Journal*, Nr.75 (300).
- [17] Vidjapin V.I., Dobrynin A.I., Zhuravlev G.P., Tarasevich L.S. (2003). *Jekonomicheskaja teorija: uchebnik*. M.:INFRA-M, 714 p.
- [18] Gussenov B., Bastaubaev A. (2019). Model of development of foreign economic activity in the conditions of integration processes and globalization. *News of the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan Series of social and human sciences* ISSN 2224-5294. Volume 5, Number 327 (2019), 134 – 139. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.177>
- [19] Balassa B. (1961). *The Theory of Economic Integration*, Homewood, Richard D. Irwin.
- [20] Plucinski E.M. (2004). *Economics of an Open Economy*. Editing House Elipsa. Warsaw.
- [21] Yuriy Kozak, Tadeusz Sporek (2014). *Essentials of International Economics: Questions & Answers*. Kiev Katowice: CUL, 223 p.
- [22] Molle W. (2001). *The Economics Of European Integration: Theory, Practice, Policy*. Burlington, USA: Ashgate, P. 548.
- [23] Filippova I.A. (2008). *World Economy and International Business: A Training Manual* [Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnyj biznes: uchebnoe posobie]. Ul'janovsk: UIGTU, 168 p. (in Russ.).
- [24] Pursiajnien K. (2005). From words to deeds (integration theory and EU-RF relations). [Ot slov – k delu (teorii integracii i odnoshenija ES – RF)]. *Modern Europe*. № 2. (in Russ.).
- [25] Spartak A.N. (2010). Development and international legal regulation of regional economic integration processes: new trends and phenomena at the beginning of the XXI century [Razvitie i mezhdunarodno-pravovoe regulirovanie processov regional'noj jekonomicheskoy integracii: novye tendencii i javlenija v nachale XXI v.] *Russian Foreign Economic Bulletin*, № 6. (in Russ.).
- [26] Some Figures on Regional Trade Agreements notified to the GATT/WTO and in force. WTO web-site. Available at: www.rtais.wto.org/UI/publicsummarytable.aspx
- [28] Brutenc K.N. (2009). The decline of American hegemony: the end of a unipolar world and the great geopolitical revolution [Zakat amerikanskoj gegemonii: konec odnopoljarnogo mira i velikaja geopoliticheskaja revoljucija]. M., *International relationships*. P. 512. (in Russ.).
- [29] Kostjunina G.M. (2003). *Asia-Pacific Economic Integration: Key Trends, Issues, and Prospects* [Aziatsko-tihookeanskaja jekonomicheskaja integracija: osnovnye tendencii, problemy i perspektivy]. *Abstract of the dissertation of the doctor of economic sciences*. Available at: <http://www.dissercat.com/content/aziatsko-tihookeanskaya-ekonomicheskaya-integratsiya-osnovnye-tendentsii-problemy-i-perspek> (accessed 10.02.2020) (in Russ.).
- [30] From Eurasia, only losses [Ot Evrazii odni ubytki]. Available at: <http://www.gazeta.ru/business/2014/10/17/6264305.shtml> (accessed 10.02.2020) (in Russ.).

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

<https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.95>

Volume 3, Number 331 (2020), 294 – 301

IRSTI: 06.61.53

UDC: 332.122

G. B. Nurseiytova, G. B. Assanova

al Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan.

Email: n.gulmyra@mail.ru, gulzhaina17@mail.ru

**OPPORTUNITIES FOR INCREASING INVESTMENT
ATTRACTIVENESS OF SMALL TOWNS**

Abstract. This article considers the investment climate of small cities and possible ways to improve them. For small cities in regional development, it should be noted that the small city is a structural element of the region. The level of development of the region depends on the level of development of small cities in their composition. Investments open up new opportunities for the socio-economic development of territories. The regional authorities play a key role in attracting investments to the region, their main tasks are creating and maintaining conditions for increasing the inflow of private investments into the real sector of the economy, modernizing production, increasing the efficiency of investment resources, and minimizing risks for investors.

Key words: small city, investment, investment climate, information support, investment project, institutional environment, information technology.

For sustainable development of the country, the priority problem is the development and functioning of small towns, separately and mutually. One of the forms of implementation of state policy in the field of improving the level and quality of life of the population is the activation of the investment process as the most effective mechanism of socio-economic transformation.

It is possible to carry out the task of socio-economic development only by managing the investment process, striving for the most complete realization of the objective capabilities of the territory and the conditions of activity of enterprises. Rational allocation of investments and increasing their efficiency accelerates economic growth [1].

Investors are a specific audience for marketing. They evaluate town or city as a platform for specific business projects, the main advantages of which are high-quality infrastructure, the availability of personnel, the benevolence of the authorities, the absence of social tension, as well as a unique investment proposal.

The investment climate of the territories over the past ten years has become a determining factor in their development. Investments are primarily the tax base and jobs. Many regional and municipal managers understand this and put investment policy in first place in the list of managerial priorities [2].

Information support of the investment process is one of the tools to increase investment activity at the local level and depends on the efforts of local administrative structures. There are some advantages of using information technology to manage investment processes in the town or city economy.

1. Creating a network information system for promoting investment in the city, which would be useful for quickly, easily and understandably meeting the information needs of a foreign investor in all directions and at all levels.

2. Quality website content for investment promotion. To improve websites, it is needed to take a lot of information content and present it compactly and clearly in the form of visual aids.

3. The importance of personal contact to encourage investment by participating in international conferences, meetings, and seminars, receiving foreign investors and referring domestic investors [3].

Priority areas of action for increasing investment activity in small towns:

- Administrative and institutional support of investment policy.

- The investment policy is a public policy. Public city voiced in the information space is perceived as attractive and open to investment. Transparency and openness are factors that ensure a favorable investment climate.

- The municipality as an investor. It is necessary to develop clear criteria for the use of budget funds in investment projects.

- The most important area of investment marketing for the city is Internet marketing. City Internet portals allow to convey to investors the necessary information about the city, as well as receive feedback [2].

- Development of transport infrastructure. The main activities in this direction should be the organization and development of the transport and logistics center in the town.

- Formation of a tourism cluster.

- Revitalization and strengthening of the executive authorities activities of the region as well as enterprises and organizations operating on its territory to attract investments.

- The maximum use of the economic potential and resource potential of the region by investors [4].

- A transparent regulatory and legal framework, which involves the use of principles of equity in relation to the rights of investors, the creation of an independent judiciary, changes in legislation, including regulating investment activities;

- Development of personnel potential;

- Development of infrastructure, especially transport and telecommunications;

- Stimulation of investors, both domestic and foreign;

- Support for entrepreneurship. It is necessary to develop support for entrepreneurship in order to stimulate the initiative of entrepreneurs [5].

- Enhanced participation of towns in the implementation of regional investment projects.

- An increase of innovative component in the economy of towns, support for high-tech industries, and ensuring the investment attractiveness of its economy.

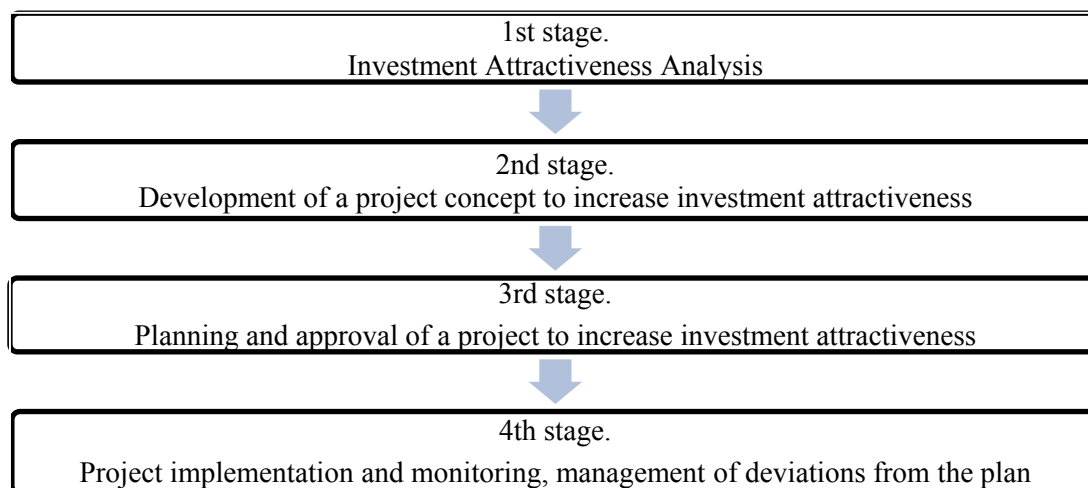
- Formation and implementation of the concept of energy, food, and social security of the town allow for its sustainable development and risk management.

- The development of the municipal economy, creation of an effective environmentally friendly municipal production of goods and services necessary to ensure a high standard of living in the town. The investment direction of development requires more active joint participation of all interested parties [6].

The socio-economic condition of the region and its investment attractiveness directly affects the level of development of small towns. At the same time, increasing the investment attractiveness of individual municipalities affects the level of socio-economic development of any entity.

Investments should contribute to economic growth, the creation of new jobs, raising the standard of living of the population.

State and municipal projects in the field of increasing the investment attractiveness of territories include, as a rule, several stages and are distinguished by characteristic management features.

Picture 1 - Stages of state and municipal projects in the field of increasing the investment attractiveness of territories [7]

At the 1st stage of project development, there is carried out an analysis of the investment attractiveness of the territory. Herewith, indicators such as the volume of investments in fixed assets, and the volume of investments in fixed assets per capita are often used.

At the 2nd stage, the development of the project concept is carried out, in particular, targets are determined as well as indicators of the investment attractiveness of a small town, which must be achieved by a certain date.

At the 3rd stage, a master production schedule is developed, responsible people are appointed for their implementation, the amount of necessary resources and financing is calculated.

The final, 4th stage includes monitoring and control, revealing deviations from the plan, analysis of the reasons for these deviations. Finally, correction of the plan can increase the feasibility of achieving the targets set at the 2nd stage. Tools to increase the investment attractiveness of territories may comprise, in particular, territorial marketing. It is a set of actions aimed at identifying the uniqueness of the territory and its promotion with close coordination with the specific tasks of the socio-economic development of the territory. Territorial marketing activities should be primarily focused on one of the groups of consumers of the territory's services: business representatives, tourists, residents, export markets [7]. In Table 1 below, measures to increase the investment attractiveness of small towns are systematized and divided into 4 main groups.

Table 1 - Key measures to increase the investment attractiveness of small towns [7], [8]

Line of activity	Measures
Information support of investment activity	Distribution of information on the level of investment development of the city or town in the media Establishment of information interaction with the investment portal in order to reflect the investment sites of the city on the investment map of the region
Improving regulatory support	Development of investor support measures Development of a strategy for the socio-economic development of the city or town, which will reflect the main directions of investment activity
Organizational support of investment activities	Establishment of an investment development department in the organizational structure of the town administration Involvement of representatives of the urban business community in investment activities
Elaboration of investment development programs for the town	Drawing up a list of priority areas and sectors financed from the budget Determining the scale and timing of the implementation of investment projects for the development of the town Determining the conditions for the provision of free land for the implementation of town development projects

To increase the investment activity of small cities, it is important to develop an investment development program. For example, in Donetsk, Ukraine, the development of Donetsk Investment Development Program until 2020 was provided in the Donetsk Social and Economic Development Strategy until 2020, the main purpose of which was to attract maximum investment from all sources and increase their efficiency by concentrating on priority areas of economic and social development of the town. The result of the implementation of this program should be:

- improving the standard of living and well-being of the population in accordance with the natural and monetary indicators of the social and economic growth of the town and the standard of living defined in the strategy;
- ensuring the constant socio-economic development of the town on the basis of determining priority areas of activity and areas of economic policy;
- formation of partnerships between the executive branch of the town, business representatives and the general public;
- creation of an effective town management system in order to solve problems associated with socio-economic development [9].

In addition, in the Bugulma municipal district of the Republic of Tatarstan, there is a program for the development of the industrial policy of the municipal region, where issues of investment and innovative development are the main components. The program is designed for 2011—2015 and has lasted for the period until 2025.

Within the framework of the program and in order to intensify the investment activity of the Bugulma municipality, the city administration has already done a lot:

- there was determined a single coordinating body of executive authority within the Department of Economics, responsible for the investment development of the Bugulma municipal district;
- approximate priority areas for the development of the region's industry were identified, and a number of business plans were developed that can even now be offered to potential investors;
- an investment film was created about the opportunities and competitive advantages of the Bugulma municipal district [1].

Factors playing a positive role in attracting foreign investment:

- 1) rich and relatively inexpensive natural resources (oil, gas, coal, diamonds, polymetals, forests, etc.);
- 2) a huge domestic market;
- 3) personnel with a high level of education, able to quickly understand new technologies in production and management;
- 4) the relative cheapness of skilled labor;
- 5) the implemented privatization process and the possibility of foreign investors participating in it.
- 6) One of the most important factors in attracting foreign capital is a favorable legal environment, a stable legislative framework that provides the conditions for the most effective protection of investors' interests [10].

One of the ways to attract investment to the region is a cluster that has networks of competencies around initiators of the development of an innovation cluster. Thus, the structures of the tourism cluster, due to the ability to exchange knowledge and transfer innovations, provide a single project chain from business ideas and technology development to the introduction and promotion of a product on the market, which determines the emergence of demand for a tourist product. It helps to attract investment and ensure the effective functioning of the tourism cluster at the regional level and, therefore, in the state as a whole.

The experience of existing clusters shows that cluster associations are always ready to improve their means of production and ensure high-quality standards, the introduction of new technologies. This form helps to attract capital and loans on favorable terms from financial institutions that compete in the market, providing services for promising industries. Clustering organizations open up more real opportunities for attracting investments for small participating organizations. Significant advantages for cluster members are ensured by joint procurement of materials, reduction in the cost of marketing research, advertising, insurance, the introduction of quality certificates, participation in exhibitions, fairs and conferences, and the dissemination of best practices [11].

Investments are the main tool for the development of the region, therefore it is necessary to create favorable conditions conducive to attract large, including foreign investors, capable of introducing new technologies, ideas, innovations, and at the same time form and ensure the functioning of the regional investment policy.

In order to fully determine the investment advantages of a town or district, it is important to analyze the strengths and weaknesses, as shown in table 2 below, and identify issues that limit the flow of investment.

Table 2 - Weaknesses and strengths of investment attractiveness of small towns [12].

Strengths	Weaknesses
<ul style="list-style-type: none"> - transport and infrastructure potential; - advantageous geographical location, proximity to markets; - high consumer potential; - cost and reliability of energy supply; - high level of development of financial and insurance infrastructure; - stable socio-political situation; - favorable climatic conditions; - great resource potential. 	<ul style="list-style-type: none"> - insufficient level of administrative support for the investor; - the complexity of administrative procedures; - lack of quality information on affordable investment sites and industry development trends; - uneven provision of labor by industry and skill level; - a high degree of wear of utilities, etc.

The receipt of investment deposits in the region entails a number of positive changes:

- tax revenues are increasing due to the implementation of investment projects;
- new jobs are being created, as a result the level of well-being of the population is increasing;

- the spatial development of the town, the construction of new areas and expansion into the agglomeration are activated;
- increasing the competitiveness of regional products [12].

And also, one of the tools to attract the investment climate is the development of the mechanism of foreign investment in the regions, this is possible when implementing a flexible and effective regional investment policy.

The mechanism for the implementation of regional investment policy is based on the economic and organizational block, which is based on a sound conceptual basis and a strategy for attracting foreign investment:

- system of benefits in taxation;
- identifying priority areas for the use of foreign investment, in our opinion, in the lagging sectors agriculture and innovative development;
- increasing opportunities for foreign investors to participate in privatization and joint ventures [13].

To attract investment to a small town, it is necessary to have promising investment projects that take into account the real economic potential of the region, its competitive advantages, which would justify the demand for the forecasted production of goods and the high probability of their sale.

The range of possible directions for the development of small towns is agro-industrial development, the production of building materials with the development of new modern types, and in both cases, one of the main problems is the search for markets. If in the conditions of the administrative-distribution system the main goal of enterprise development was a steady increase in production, then at the moment the main concern is the sale of products [14].

The investment project must contain information about the objectives, size, payback period of the investment and other information that allows you to evaluate the investment, and it should also indicate:

- The amount of investment.
- The socio-economic significance of investment for the development of a small town.
- Design capacity at the end of the investment project.
- Schedule for repayment of debts to budgets and off-budget funds.
- Economic indicators necessary to calculate the limit on the level of return on investment and the duration of the benefits provided to the subject of the investment.
- Conclusion of the environmental impact assessment on the presented investment project.
- The conditions of the investment agreement proposed by the investor [15].

For any city to develop safely, it needs a constant flow of capital. Whether such an influx will be or not, what character it will bear, and what its economic effect will be - all this depends on many different factors that make up the investment climate of the town. The activity of local authorities in attracting investment consists, in fact, of only one thing - to improve the parameters of the investment climate, which can be influenced by managerial actions. The trends identified in the study confirm that the investment attractiveness of small towns can be ensured only if a mechanism of mutual interest and interaction of all economic agents operating in the territory is created.

Г.Б. Нүрсейтова, Г.Б. Асанова

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

ШАҒЫН ҚАЛАЛАРДЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ТАРТЫМДЫЛЫҒЫН АРТТЫРУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Аннотация. Мақалада шағын қалалардың инвестициялық климаты және оларды жетілдіру жолдары қарастырылған. Шағын қалалардың өңірлік дамудағы рөлін қарастыра отырып, шағын қала өңірдің құрылымдық элементі болып саналатынын атап өткен жөн. Өңірдің даму деңгейі олардың құрамындағы шағын қалалардың даму деңгейіне байланысты.

Соңғы жылдары аумақтардың инвестициялық климаты олардың дамуын айқындаушы факторға айналды. Инвестициялар – салық базасы мен жұмыс орындары. Көптеген өңірлік және муниципалдық басқарушылар бұны түсінеді және басқару басымдықтарының тізімінде бірінші орынға инвестициялық саясатты қояды.

Біріншіден, бүгінгі таңда қаланың материалдық емес активтеріне – қала тұрғындарының денсаулығына және олардың зияткерлік әлеуетіне, мәдениет пен инновацияларға, сондай-ақ қала имиджінде инвестициялар негізгі мәнге ие.

Екіншіден, экономикалық өсу жағдайында қаржылық емес инвестициялардың ерекше орны бар. Технологиялар мен идеялардың импорты ақша импортына қарағанда жергілікті экономика үшін жоғары сұранысқа ие болып отыр.

Үшіншіден, тез өзгертін жаһандық экономика жағдайында инвестициялық қызмет түрі өзгереді: инвестициялаудың жаңа нысандары мен түрлері тұрақты түрде пайда болады, қарапайым инвестициялық жобалар көптеген мүдделі тараптар тартылған қаржылық міндеттемелер саудасын қамтитын күрделі схемалармен ауыстырылады, инвестициялық үдерістегі делдалдар саны артады, инвестициялау көздері әртараптандырылады және оларды қадағалау қиындап, тәуекелдерді басқарудың жаңа әдістері туындайды. Мұндай жағдайда қалаларда тұрақты инвестициялық саясат жүргізу өте қиын. Ол үнемі өзгермелі сыртқы конъюнктураға бейімделіп отыруы тиіс.

Инвестициялар аумақтардың әлеуметтік-экономикалық дамуына жаңа мүмкіндіктер ашады. Олардың негізгі міндеттері экономиканың нақты секторына жеке инвестиция салуды арттыру үшін жағдайлар жасау және қолдау, өндірісті жаңғырту, инвестициялық ресурстарды пайдалану тиімділігін арттыру, инвесторлар үшін тәуекелдерді азайту. Өңірдің әлеуметтік-экономикалық жағдайы және оның инвестициялық тартымдылығы шағын қалалардың даму деңгейінде тікелей көрініс табады. Сонымен бірге жекелеген муниципалдық құрылымдардың инвестициялық тартымдылығын арттыру кез келген субъектінің әлеуметтік экономикалық даму деңгейіне әсер етеді.

Қалалық экономиканың ішкі көздерінен, сондай-ақ сыртқы көздерінен инвестиция тарту көбінесе инвестициялық үдерісті ақпараттық қолдауға байланысты. Қала экономикасындағы инвестициялық үдерісті ақпараттық қолдау – инвестор қаланың мүмкіндіктері, инвестициялау шарттары және күтілетін нәтижелер туралы сапалы ақпарат ала алатын оңтайлы жүйені қалыптастырушы ретінде қарастырылады. Ақпараттық қолдау қала аумағында басым жобаларды іске асырудың әрбір кезеңінде инвесторға пайдалы ақпаратты әзірлеу мен таратудың түрлі тәсілдерін қамтиды. Бұл функцияларды билік органдары да, сондай-ақ олар уәкілеттік берген ұйымдар да ақпараттық материалдар мен технологияларды пайдаланып, түрлі іс-шараларға қатысады, делегацияларды қабылдай және жібере отырып, бұқаралық ақпарат құралдарында оң тәжірибені атап көрсету барысында орындай алады. Белгілі бір аумақ, оның бәсекелестік артықшылығы мен ерекшелігі туралы ақпаратты тарату деңгейі жергілікті әкімшілік өкілдерінің ақпараттық технологияларды қаншалықты тиімді пайдаланатындығына тікелей байланысты.

Шағын қала инвестициялық саясатының негізгі міндеті: барлық инвесторлар үшін ақпараттық ашықтық, инвестициялық үдерістің айқындығы мен қарапайымдылығы, инвесторлардың тең құқылығы, өз міндеттемелерін уақтылы және нақты орындау, инвесторларды қолдау мен ынталандыру қағидаттарында оның экономикасына тиімді қаржы салу үшін жағдай жасау болып саналады.

Шағын қалалардың проблемаларын шешу оларды өзін-өзі дамытатын әкімшілік бірліктерге айналдыру мақсатында шағын қалалардың экономикалық, әлеуметтік және мәдени дамуы үшін жағдайын жақсартуға септігін тигізеді. Қазіргі уақытта шағын қалалар ауылдық жерлерге ұйымдық шаруашылық және қызмет көрсету орталықтарының функцияларын орындай отырып, ұлттық жүйенің маңызды құрылымдық элементі ретінде түсіндіріледі. Олар жекелеген аудандардың дамуына айтарлықтай әсер етеді, өңірлік орталықтардың экономикалық базасын толықтырады, көлік-бөлу және басқару міндеттерін шешеді.

Болашақта шағын қалалар жергілікті қоныстандыру жүйелерінің орталықтары, іргелес аумақтардың өндірістік, әлеуметтік-мәдени, ұйымдастырушылық, қызмет көрсететін орындарына айналуы тиіс. Шағын қалаларды тұрақты дамыту ұлттық экономиканың жұмыс істеу тиімділігін арттыруға, қоныстандырудың өңірлік және жергілікті жүйелерін дамытудағы сәйкессіздікті төмендетуге ықпал етеді.

Түйін сөздер: шағын қала, инвестиция, инвестициялық климат, ақпараттық қолдау, инвестициялық жоба, институционалдық орта, ақпараттық технологиялар.

Г. Б. Нурсейтова, Г. Б. Асанова

^{1,2} Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

ВОЗМОЖНОСТИ ПОВЫШЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ МАЛЫХ ГОРОДОВ

Аннотация. В данной статье рассматриваются инвестиционный климат малых городов и возможные пути их совершенствования. Рассматривая роль малых городов в региональном развитии, следует отметить, что малый город является структурным элементом региона. Уровень развития региона зависит от уровня развития малых городов в их составе.

Инвестиционный климат территорий за последние годы стал определяющим фактором их развития. Инвестиции – это, прежде всего, налоговая база и рабочие места. Многие региональные и муниципальные управленцы понимают это и выдвигают инвестиционную политику на первое место в списке управленческих приоритетов.

Во-первых, сегодня ключевое значение приобретают инвестиции в нематериальные активы города – в здоровье горожан и их интеллектуальный потенциал, в культуру и инновации, а также в имидж города.

Во-вторых, в условиях экономического роста все большее значение приобретают нефинансовые инвестиции. Импорт технологий и идей становится более востребованным для местных экономик, чем импорт денег.

Наконец, в-третьих, в быстро меняющейся глобальной экономике видоизменяется инвестиционная деятельность: постоянно возникают новые формы и виды инвестирования, простые инвестиционные проекты заменяются сложными схемами, включающими торговлю финансовыми обязательствами, в которую вовлечено много заинтересованных сторон, увеличивается число посредников в инвестиционном процессе, источники инвестирования диверсифицируются и их трудно отслеживать, возникают новые методы управления рисками. В такой ситуации городам чрезвычайно трудно проводить стабильную инвестиционную политику. Она должна все время подстраиваться под изменчивую внешнюю конъюнктуру.

Инвестиции открывают новые возможности для социально-экономического развития территорий. Ключевую роль в процессе привлечения инвестиций в регион играют региональные органы власти, их основными задачами являются создание и поддержание условий для увеличения притока частных инвестиций в реальный сектор экономики, модернизация производства, повышение эффективности использования инвестиционных ресурсов, минимизация рисков для инвесторов. Социально-экономическое состояние региона и его инвестиционная привлекательность прямо отражается на уровне развития малых городов. В то же время повышение инвестиционной привлекательности отдельных муниципальных образований оказывает влияние на уровень социально-экономического развития любого субъекта.

Привлечение инвестиций как из внутренних источников городской экономики, так и из внешних источников во многом зависит от информационной поддержки инвестиционного процесса. Информационная поддержка инвестиционного процесса в экономике города рассматривается как формирование оптимальной системы, когда инвестор может получить качественную информацию о возможностях города, условиях инвестирования и ожидаемых результатах. Это может включать в себя различные способы разработки и распространения информации, полезной для инвестора на каждом этапе реализации приоритетных проектов в городе. Эти функции могут выполнять как органы власти, так и уполномоченные ими организации с использованием информационных материалов и технологий, участвуя в различных мероприятиях, принимая и отправляя делегации, подчеркивая положительный опыт в средствах массовой информации. Уровень распространения информации об определенной территории, ее конкурентных преимуществах и особенностях напрямую зависит от того, насколько эффективно информационные технологии используются местными представителями администрации.

Основная задача инвестиционной политики малого города заключается в создании условий для эффективных вложений в его экономику на принципах: информационной открытости для всех инвесторов, ясности и простоты инвестиционного процесса, равноправия инвесторов, своевременного и четкого выполнения своих обязательств, поддержки и стимулирования инвесторов.

Решение проблем малых городов приведет к улучшению условий для экономического, социального и культурного развития малых городов. В настоящее время малые города являются важнейшим структурным элементом национальной системы, выполняя функции организационно-экономических центров для сельской местности. Они оказывают значительное влияние на развитие отдельных регионов, дополняют экономическую базу региональных центров и решают проблемы транспорта, распределения и управления. В будущем малые города должны стать центрами локальных систем расселения, местом концентрации производственных, социально-культурных, организационных, обслуживающих функций сопредельных территорий. Устойчивое развитие малых городов будет способствовать улучшению функционирования национальной экономики, уменьшению дисбалансов в развитии региональных и местных систем расселения.

Ключевые слова: малый город, инвестиция, инвестиционный климат, информационная поддержка, инвестиционный проект, институциональная среда, информационные технологии.

Information about the author:

Nurseiytova Gulmyra Bekturganovna, Candidate of Economic Sciences, Senior Lecturer, al Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan; n.gulmyra@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-0367-349X>;

Assanova Gulzhaina, PhD student, al Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan; gulzhaina17@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2204-3987>

REFERENCES

- [1] Gusarova L.V., Gusarov D.N. Analysis of the Problems of Innovation and Investment Development of Small Towns in Russia (on the example of the Bugulma municipal district of the Republic of Tatarstan. National interests: priorities and security.40 (133). 2011.
- [2] Vizgalov D.V. City Marketing / D.V. Squeals. M.: Fund "Institute of Urban Economics", 2008. 110 p.
- [3] Chargazia T.Z., Popova I.V. Informational Support of the Investment Process in a Large City Economy. Ekonomikaregiona [Economy of Region]. 2016. Vol. 12, Issue 4. pp. 1061–1068.
- [4] Zaitsev S.V. Analysis of the Investment Attractiveness of the Region (on the example of the Astrakhan region). Investment potential. 32 (608). 2014.
- [5] Amerzhanova D.A., Zayakina A.V., Shaimagambetova A.Ch., Rakhimova G.A., Esenova G.Zh. Investigating climate investment in the Republic of Kazakhstan and evaluation of the volumes and structure of investments in the real economy sector. News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of social and human sciences. Volume 4, Number 326 (2019), 74–80. <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.139>. ISSN 2224-5294.
- [6] Aydaev G.A. Investment Attractiveness of Medium-sized Cities. (on the example of the city of Ulan-Ude). Regional and Industry Development. News of the IEA. 2008. № 6(62)2008.
- [7] Biserov E.A., Tselishcheva E.F., Antygina K.V. Development of the Concept of a Project to Increase the Investment Attractiveness of a Small Town (for example, the city of Mednogorsk). National Interests: Priorities and Security 20 (305). 2015.
- [8] Galina I. Popodko. Investment Potential of the Krasnoyarsk Agglomeration Development. Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences 11 (2017 10) 1779-1788.
- [9] Makogon Yu.V., Orekhova T.V. The Investment Attractiveness Increasing Of Black Sea Postsocialists Countries: Synergetic Approach. // *Економічний вісник Донбасу*. 2010. № 4(22). С. 111-118. Бібліогр.: 5 назв. англ.
- [10] Sautieva T. B. Regional economy: problems of stimulation of foreign investments. *European science review*. 2015.
- [11] Danko N.I., Dovhal H.V., Creation of the tourist cluster as a way of increase. of investment attractiveness of a region. *Регіональна економіка. Проблеми економіки* № 4, 2013.
- [12] Lachin Yu.V. The investment attractiveness and competitiveness of the region in the example of the Rostov region. "Bulletin of the ASU." Issue 1 (155) 2015.
- [13] Bolatova B., Suleimenova G., Baikadamov N., Abzhanova A., Tasbolatova A. (2020) Directions for improving attraction and use of foreign investments taking into account world experience. *News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of social and human sciences. Volume 1, Number 329 (2020), 72–84.* <https://doi.org/10.32014/2020.2224-5294.8>. ISSN 2224-5294.
- [14] Romanova T.V. Problems of forming investment resources of small cities. *Central Russian Bulletin of Social Sciences*. 2007.
- [15] Kruglov V.N. Initiatives of local authorities to attract investment. *Regional economics: theory and practice*. 2 (17). 2005.

МАЗМҰНЫ

Тарих

<i>Әпендиев Т.Ә.</i> Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыс.....	5
---	---

Педагогика және психология

<i>Тәңкіш Н.П., Шалдарбекова А.Б.</i> Қазақстанда болашақ кәсіптік оқыту педагогының тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруда «Мәңгілік ел» ұлттық идеясының маңызы.....	16
<i>Долгова В.И., Леонов П.Л.</i> Үлкен жасөспірімдерде жетістікке жетудегі мотивацияның танымдық компонентін дамыту.....	26

Филология

<i>Қазтуғанова А.Ж., Кузембай С.А., Омарова А.Қ., Акимжанов Б.Н., Жаманбашинов Е.Е.</i> Қазақ музыкасындағы жанрлық «Полилог»	35
<i>Қожанұлы М.</i> Қазақ руларына тән кейбір мінез-құлық стереотиптері жайлы.....	42
<i>Медеубек М.С., Өтеғалиева С.Ы., Медеубек С.М.</i> Еділ бойындағы татар, ноғай халықтарының қыл-қубыздары және оларды қайта жаңғырту мәселелері.....	49
<i>Оралова Г.С.</i> Н. Жұбатұлының жазбаша айтыстары, хат-өлең жанрының поэтикалық үлгісін негізге алған шығармалар.....	57
<i>Өтегенова А., Тұяқбаев Ф.</i> Мұқағали Мақатаев күнделіктеріндегі көңіл-күй сезімдері.....	64
<i>Тлеубаев С., Халидуллаева Г., Шегебаев А., Қырғызбаева А. Т.</i> Әбдікәкімов поэзиясындағы концептілердің ерекшелігі.....	70
<i>Раимқұлова А. Р.</i> Қазақстан ұлттық композиторлық мектебі стилінің қалыптасуы мен өзгеруіндегі ауызша дәстүр кәсібилігінің рөлі туралы.....	77
<i>Сарқұлова М.С., Әмен А.Ж.</i> Қазіргі жағдайдағы диаспора мәдениетіндегі дәстүрлер мен инновациялар.....	86

Құқық

<i>Жүрсимбаев С.К., Кемали Е.С.</i> Қылмыстық сот ісін жүргізудегі диспозитивтілік мәселелер	94
--	----

Экономика

<i>Усубалиева С.Д., Уайсова А., Тусупбекова Г.М., Абылкасимова Ж.А., Калганбаев Н.А.</i> Қазақстандағы киелі туризмнің даму болашағы.....	101
<i>Жақұпов А.А., Қаримова Л.Ж., Умурзаков А.Г., Исмаилова Н.Т., Hajek Petr.</i> Солтүстік Қазақстанда туризмді дамытудың экологиялық-экономикалық болашағы.....	111
<i>Назикова Ж.А., Қалдығозова М.А., Исмаилова Д.Т., Абишева Г.О., Шамуратова Н.Б., Hajek Petr.</i> Қазіргі экономикалық жағдайда таңдаулы өзен бассейнінде дренаж шарттарын басқару.....	119
<i>Нурмаханова М., Элхеддад М.</i> Орталық Азиядағы табиғат қорларының даму бағытын зерттеу.....	127
<i>Амерханова А.Б.</i> Интернет-маркетинг – қазіргі маркетингтің негізгі элементі.....	137
<i>Абдиқаримова А.Т., Жетписбаева М.К., Сальжанова З.А., Қуттыбаева Н. Б., Омарханова Ж.М.</i> Қазақстан республикасының экономикасы туралы ақпараттың негізі болып саналатын облыстың бәсекелілігі.....	144
<i>Әдиетова Ә.М., Сабирова Р.К., Жасталапова Д.Ж., Рзағалиев Н.А., Габдуллин Н.И.</i> Қазақстан экономикасында инновациялық инфрақұрылымды құру тәртібі.....	150
<i>Джунусова А.С.</i> Теоретика – ҚР жастарының мәселелерін зерттеу кезіндегі тұжырымдамалық қолдаулар.....	155
<i>Дмитриев П.С., Лысакова Т.Н., Тайжанова М.М.</i> Дәнді дақылдарға арналған тыңайтқыш ретінде пайдалану үшін сапропель сығындысын алу әдістемесі.....	162
<i>Цапова О.А., Кендюх Е.И., Кендюх И.Г., Михайлова Н.Ю., Легостаева Л.В.</i> Экономиканы глобализациялау шарттарындағы кәсіпкерліктің рөлі.....	171
<i>Басишева Ж.</i> Экономиканы цифрландыру шарттарында жаңа бизнес - модельдердің пайда болуы.....	176
<i>Жақұпова А.А., Сариева Ж.И., Мауленова А.С.</i> Косметикалық өнімдер нарығындағы тұтынушылар іс-әрекетінің факторлары	182
<i>Жумақсанова К.М., Бекқұлиева Б.М., Разақова Д.И.</i> Қазақстандағы аймақтардың инновациялық әлеуетін дамыту.....	191

<i>Исқалиев М.Д., Құдайбергенов Н.А.</i> Тәуелсіздік дәуірі: Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі.....	201
<i>Кокенова А.Т., Купешева А.К., Дильдабекова А.С., Сабенова Б.Н., Кененбаева Ж.Т.</i> Аймақтық экономикалық жүйе – жаһандық экономикадағы институт.....	210
<i>Шалдаров Б.Б., Оралбаева Ж.З., Әбілқасым А.Б.</i> Өңірлердің типологиясы бойынша азық-түлік қауіпсіздігі және инвестициялар.....	218
<i>Кокенова А.Т., Турлыбекова А.А., Мұхамедханова А.Б., Оразбаева А.Б., Сатыбалдина А.У.</i> Аймақтық экономикалық саясаттың қазіргі мәселелері мен қайшылықтары.....	225
<i>Шалдаров Б.Б., Оралбаева Ж.З., Сыздықов Б.Ш.</i> Агроөнеркәсіптік кешеніне инвестициялар: интеграция және даму.....	233
<i>Кокенова А.Т., Есқара М.Ә., Оразова Б.Б., Турлыбекова А.А., Мұхамедханова А.Б.</i> Ет нарығын дамыту – еліміздің стратегиялық азық-түлік қауіпсіздігі құрылымының ажырамас бөлігі.....	241
<i>Легостаева А., Степанов М., Құрманалина А., Құдайбергенова С.</i> Қазақстан республикасындағы мемлекеттік-жеке меншік әріптестік: жобаларды басқару тетігі және басқару рәсімдерін жетілдіру жөніндегі ұсынымдар.....	248
<i>Бекмагамбетова Л., Қайратқызы Г., Байбураева Ж., Жанбиров Ж.</i> Техникалық мамандықтарды оқытудағы мәселелер.....	258
<i>Сембиева Л.М., Жағыпарова А.О., Төлегенова Ж.У., Орынбекова Г.А.</i> Қаржыны жоспарлаудың цифровизациялауының әлемдік тәжірибесі.....	265
<i>Сыздықбаева Н.Б.</i> Агроөнеркәсіп кешенін жаңғыртудың ұйымдық-экономикалық факторлары.....	275
<i>Дәуренбекова А.А., Шаяхметова К.О.</i> Аймақтық экономикалық ықпалдастықтың теориялық аспектілері.....	284
<i>Нұрсейтова Г.Б., Асанова Г.Б.</i> Шағын қалалардың инвестициялық тартымдылығын арттыру мүмкіндіктері.....	294

СОДЕРЖАНИЕ

История

<i>Апендиев Т.А.</i> Национально-освободительное движение под руководством Кенесары Касимұлы.....	5
---	---

Педагогика и психология

<i>Танкиш Н.П., Шалдарбекова А.Б.</i> Роль национальной идеи «Мәңгілік ел» в формировании личностных качеств будущего педагога профессионального обучения в Казахстане.....	16
<i>Долгова В.И., Леонов П.Л.</i> Развитие когнитивного компонента мотивации в достижении успеха у старших подростков.....	26

Филология

<i>Казтуганова А.Ж., Кузембай С.А., Омарова А.Қ., Акимжанов Б.Н., Жаманбалинов Е.Е.</i> Жанровый «полилог» в казахской музыке	35
<i>Кожанұлы М.</i> Некоторые стереотипы поведения, характерные для казахских родов.....	42
<i>Медеубек М.С., Утегалиева С.Ы., Медеубек С.М.</i> Кыл-кубызы татар и ногайцев Поволжья и проблемы их реконструкции.....	49
<i>Оралова Г.С.</i> Письменные айтысы Н. Жубатулы, основанные на поэтической модели жанра письма-стихотворения.....	57
<i>Отегенова А., Туякбаев Г.</i> Чувства, выраженные М.Макаатаевым в его дневниковых записях.....	64
<i>Тлеубаев С., Халидуллаева Г., Шегебаев А., Киргизбаева А.</i> Особенности концептов в поэзии Т. Абдикакимова.....	70
<i>Раимкулова А. Р.</i> О роли профессионализма устной традиции в становлении и трансформациях стиля национальной композиторской школы Казахстана.....	77
<i>Саркулова М.С., Амен А.Ж.</i> Традиции и инновации в культуре диаспоры в современных условиях.....	86

Право

<i>Журсимбаев С.К., Кемали Е. С.</i> Вопросы диспозитивности в уголовном судопроизводстве.....	94
--	----

Экономика

<i>Усубалиева С.Д., Уайсова А., Тусупбекова Г.М., Абылкасимова Ж.А., Калганбаев Н.А.</i> Перспективы развития сакрального туризма в Казахстане.....	101
<i>Жакупов А.А., Каримова Л.Ж., Умурзаков А.Г., Исмаилова Н.Т., Hajek Petr.</i> Эколого-экономические перспективы развития туризма в Северном Казахстане.....	111
<i>Назикова Ж.А., Калдыгозова М.А., Исмаилова Д.Т., Абишева Г.О., Шамуратова Н.Б., Hajek Petr.</i> Управление условиями дренажа в избранной реке бассейна в современной экономической ситуации.....	119
<i>Нурмаханова М., Элхеддад М.</i> Управление природными ресурсами Центральной Азии.....	127
<i>Амерханова А.Б.</i> Интернет-маркетинг как основной элемент современного маркетинга.....	137
<i>Абдикаримова А.Т., Жетписбаева М.К., Сальжанова З.А., Куттыбаева Н. Б., Омарханова Ж.М.</i> Конкурентоспособность региона как трансформационная основа экономики Республики Казахстан.....	144
<i>Адиетова Э.М., Сабирова Р.К., Жасталапова Д.Ж., Рзагалиев Н.А., Габдуллин Н.И.</i> Особенности формирования инновационной инфраструктуры в экономике Казахстана.....	150
<i>Джунусова А.С.</i> Теоретико-концептуальные подходы в исследовании проблем молодежи РК.....	155
<i>Дмитриев П.С., Лысакова Т.Н., Тайжанова М.М.</i> Методика получения экстракта сапропеля для использования в качестве удобрения для зерновых культур.....	162
<i>Цапова О.А., Кендюх Е.И., Кендюх И.Г., Михайлова Н.Ю., Легостаева Л.В.</i> Роль предпринимательства в условиях глобализации экономики.....	171
<i>Басишева Ж.</i> Появление новых бизнес-моделей в условиях цифровизации экономики.....	176
<i>Жакупова А.А., Сариева Ж.И., Мауленова А.С.</i> Современное состояние локального рынка косметической продукции	182
<i>Жумаханова К.М., Беккулиева Б.М., Разакова Д.И.</i> Развитие инновационного потенциала регионов Казахстана.....	191
<i>Искалиев М.Д., Кудайбергенов Н.А.</i> Эпоха независимости: основа стабильности и процветания Казахстана.....	201
<i>Кокенова А.Т., Купешева А.К., Дильдабекова А.С., Сабенова Б.Н., Кененбаева Ж.Т.</i> Региональная экономическая система как институт в глобальной экономике.....	210

<i>Шалдаров Б.Б., Оралбаева Ж.З., Әбілқасым А. Б.</i> Продовольственная безопасность и инвестиции в разрезе типологии регионов	218
<i>Кокенова А.Т., Турлыбекова А. А., Мухамедханова А. Б., Оразбаева А. Б., Сатыбалдина А.У.</i> Современные проблемы и противоречия региональной экономической политики.....	225
<i>Шалдаров Б.Б., Оралбаева Ж.З., Сыздықов Б.Ш.</i> Инвестиции в агропромышленный комплекс: интеграция и развитие.....	233
<i>Кокенова А.Т., Ескара М.А., Оразова Б.Б., Турлыбекова А.А., Мухамедханова А.Б.</i> Развитие мясного рынка – неотъемлемая часть структуры стратегической продовольственной безопасности страны	241
<i>Легостаева А., Степанов М., Курманалина А., Кудайбергенова С.</i> Государственно-частное партнерство в Республике Казахстан: механизм управления проектами и рекомендации по совершенствованию управленческих процедур.....	248
<i>Бекмагамбетова Л., Қайратқызы Г., Байбураева Ж., Жанбиров Ж.</i> Проблемы подготовки компетентных технических специалистов.....	258
<i>Сембиева Л.М., Жағыпарова А.О., Төлегенова Ж.У., Орынбекова Г.А.</i> Мировая практика цифровизации финансового планирования.....	265
<i>Сыздықбаева Н.Б.</i> Организационно-экономические факторы модернизации агропромышленного комплекса.....	275
<i>Дауренбекова А.А., Шаяхметова К.О.</i> Теоретические аспекты региональной экономической интеграции.....	284
<i>Нурсейтова Г. Б., Асанова Г. Б.</i> Возможности повышения инвестиционной привлекательности малых городов.....	294

CONTENTS

History

- Apendiyev T.A.* National liberation movement under the leadership of the Kenesari Qasim-uli..... 5

Pedagogy and psychology

- Tangkish N.P., Shaldarbekova A.B.* The role of the national idea «Mangilik el» in the formation of personal qualities of the future teacher of professional training in Kazakhstan..... 16
- Dolgova V.I., Leonov P.L.* The development of the cognitive component of motivation in achieving success in older adolescents..... 26

Philology

- Kaztuganova A.Zh., Kuzembay S.A., Omarova A.K., Akimzhanov B.N., Zhamanbalinov E.E.* Genre «Polylogue» in the kazakh music..... 35
- Kozhanuly M.* Some of the behavior stereotypes typical for the Kazakh clans..... 42
- Medeubek M.S., Utegalieva S.I., Medeubek S.M.* Kyl-kubyz of tatars and nogays of the volga region and problems of their reconstruction..... 49
- Oralova G. S.* Written aitys of N. Zubatuly based on poetic models of the genre of the letter-poems 57
- Otegenova A., Tuyakbaev G.* Feelings expressed by M. Makatayev in his diary entries..... 64
- Tleubaev S., Khalidullayeva G., Shegebaev A., Kyrgyzbayeva A.* Features of concepts in T. Abdikakimov's poetry..... 70
- Raimkulova A.R.* On the role of oral tradition professionalism in the formation and transformations of the style of the Kazakhstan national composer school..... 77
- Sarkulova M.S., Amen A.Zh.* Traditions and innovations in the culture of the diaspora in modern conditions..... 86

Right

- Zhursimbaev S.K., Kemali Y.S.* Disposability issues in criminal proceedings..... 94

Economy

- Ussubaliyeva S.D., Uaisova A., Tusupbekova G.M., Abylkassimova Zh.A., Kalganbaev N.A.* Prospects for the development of sacred tourism in Kazakhstan..... 101
- Zhakupov A.A., Karimova L.Zh., Umurzakov A.G., Ismailova N.T., Hajek Petr.* Ecological and economic prospects of tourism development in north Kazakhstan..... 111
- Nazikova J. A., Kaldygozova M. A., Ismailova D. T., Abisheva G. O., Shamuratova N. B., Hajek Petr.* Management of drainage conditions in selected basin river in the current econ situation..... 119
- Nurmakhanova M., Elheddad M.* Managing the Natural Resource Curse of Central Asia..... 127
- Amerkhanova A.B.* Internet marketing as the basic element of modern marketing..... 137
- Abdykarimova A.T., Zhetpisbayeva M.K., Salzhanova Z.A., Kuttybaeva N.B., Omarkhanova Zh.M.* Competitiveness of the region as a transformation basis for the economy of the Republic of Kazakhstan..... 144
- Adietova E.M., Sabirova R.K., Zhastalapova D.Zh., Rzagaliev N.A., Gabdullin N.I.* Features of formation of innovative infras..... 150
- Dzhunusova A.S.* The oretics - conceptual approaches in research of problems of youth of RK..... 155
- Dmitriyev P.S., Lyssakova T.N., Tayzhanova M.M.* Method for producing sapropel extract for use as fertilizer for grain crops..... 162
- Tsapova O.A., Kendyukh Y. I., Kendyukh I.G., Mikhailova N.Yi., Legostayeva L.V.* The role of entrepreneurship in the conditions of globalization of the economy..... 171
- Basshieva Zh.* The appearance of new business models in the conditions of digitalization of the economy..... 176
- Zhakupova A. A., Sariyeva Zh. I., Maulenova A. S.* Current state of the local market of cosmetic products..... 182
- Zhumaxanova K.M., Bekkuliyyeva B.M., Razakova D.I.* Development of innovative potential of Kazakhstan regions..... 191
- Iskalkiev M., Kudaibergenov N.* The era of independence: the basis of stability and prosperity of Kazakhstan..... 201
- Kokenova A. E., Kupesheva A.K., Dildabekova A.S., Sabenova B.N., Kenenbayeva J.T.* Regional economic system as an institution in the global economy..... 210

<i>Shaldarov B.B., Oralbayeva Zh.Z., Abylkasym A.B.</i> Food security and investments in the context of a typology of regions.....	218
<i>Kokenova A.T., Turlybekova A.A., Mukhamedkhanova A.B., Orazbayeva A.B., Satybaldina A.U.</i> Modern problems and contradictions of regional economic policy.....	225
<i>Shaldarov B.B., Oralbayeva Zh.Z., Syzdykov B.Sh.</i> Investments in the agro-industrial complex: integration and development.....	233
<i>Kokenova A.E., Eskara M.A., Orazova B.B., Turlybekova A.A., Mukhamedkhanova A.B.</i> The development of the meat market is an integral part of the country's strategic food security structure.....	241
<i>Legostaeva A., Stepanov M., Kurmanalina A., Kudaibergenova S.</i> Public-private partnership in the republic of Kazakhstan: PPP project management mechanism and recommendations for improving management procedures.....	248
<i>Bekmagambetova L., Kairatkyzy G., Baiburaeva J.A., Zhanbirov Zh.</i> Modern problems of development of equipment and technology in Kazakhstan.....	258
<i>Sembiyeva L.M., Zhagyparova A.O., Tulegenova Zh., Orynbekova G.</i> World practice of digitalizing financial planning.....	265
<i>Syzdykbayeva N.</i> Business factors of agro-industrial sector modernization	275
<i>Dayurenbekova A.A., Shayakhmetova K.O.</i> The oretical aspects of the regional economic integration	284
<i>Nurseiytova G. B., Assanova G. B.</i> Opportunities for increasing investment attractiveness of small towns.....	294

**PUBLICATION ETHICS AND PUBLICATION MALPRACTICE
IN THE JOURNALS OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

For information on Ethics in publishing and Ethical guidelines for journal publication see <http://www.elsevier.com/publishingethics> and <http://www.elsevier.com/journal-authors/ethics>.

Submission of an article to the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan implies that the work described has not been published previously (except in the form of an abstract or as part of a published lecture or academic thesis or as an electronic preprint, see <http://www.elsevier.com/postingpolicy>), that it is not under consideration for publication elsewhere, that its publication is approved by all authors and tacitly or explicitly by the responsible authorities where the work was carried out, and that, if accepted, it will not be published elsewhere in the same form, in English or in any other language, including electronically without the written consent of the copyright-holder. In particular, translations into English of papers already published in another language are not accepted.

No other forms of scientific misconduct are allowed, such as plagiarism, falsification, fraudulent data, incorrect interpretation of other works, incorrect citations, etc. The National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan follows the Code of Conduct of the Committee on Publication Ethics (COPE), and follows the COPE Flowcharts for Resolving Cases of Suspected Misconduct (http://publicationethics.org/files/u2/New_Code.pdf). To verify originality, your article may be checked by the originality detection service Cross Check <http://www.elsevier.com/editors/plagdetect>.

The authors are obliged to participate in peer review process and be ready to provide corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. All authors of a paper should have significantly contributed to the research.

The reviewers should provide objective judgments and should point out relevant published works which are not yet cited. Reviewed articles should be treated confidentially. The reviewers will be chosen in such a way that there is no conflict of interests with respect to the research, the authors and/or the research funders.

The editors have complete responsibility and authority to reject or accept a paper, and they will only accept a paper when reasonably certain. They will preserve anonymity of reviewers and promote publication of corrections, clarifications, retractions and apologies when needed. The acceptance of a paper automatically implies the copyright transfer to the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan.

The Editorial Board of the National Academy of sciences of the Republic of Kazakhstan will monitor and safeguard publishing ethics.

Правила оформления статьи для публикации в журнале смотреть на сайте:

www.nauka-nanrk.kz

<http://soc-human.kz/index.php/en/arhiv>

Редакторы: *М. С. Ахметова, Г. Б. Халидуллаева, Д. С. Аленов*
Верстка на компьютере *А.М. Кульгинбаевой*

Подписано в печать 11.06.2020
Формат 60x881/8. Бумага офсетная. Печать – ризограф.
19 п.л. Тираж 500. Заказ 3.